

॥ श्रीः ॥

→* काशी—संस्कृत—सीरिज़—ग्रन्थमालायाः *←

१४२

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशदैवज्ञविरचितं—

ग्रहलाघवं करणम्

दैवज्ञवर्यश्रीविश्वनाथकृतव्याख्योदाहरणयुतटीकया,

ज्योतिषाचार्य—ज्योतिषतीर्थ—आयुर्वेदाचार्य—

पण्डितश्रीयुगेश्वरज्ञाशास्त्रिकृतया

नूतनोदाहरणोपपत्ति-संवलित-“माधुरी” नामक संस्कृत-

हिन्दीटीकया च विभूषितम् ।

लब्धराजकीय—सौवर्ण—राजतोभयपदक—ज्योतिषाचार्य—काव्यतीर्थ—

चातुरध्वरिकोपाह—

पण्डितश्रीकपिलेश्वरशास्त्रिणा

परिष्कृतं सम्पादितञ्च ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

सं० १००३]

मूल्य ३॥)

[१९४६ ई०

[अस्मिन् ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः]

माधुरीकारस्य वंशपरिचयः-

सुदै बेल्लोचे वरमौलिकोऽभून्महन्नरद्राजकुले महीयान् ।
श्रीमन्महीनाथ इति प्रसिद्धस्तदुद्भवः श्रीफणिरस्य पुत्रः ॥
पितामहो मे जयनाथशर्मा पुरेऽध्यवासीन्मल्लमस्त्रिनाम्नि ।
खुसोति नाम्नस्तनयामुवाह पौनीदिघो-मौलिकभूसुरस्य ॥
श्रीदर्शनस्तस्य सुतो वरीष्ठस्तथा कनिष्ठो बटुको वभूव ।
सुतौ समुत्पाद्य पितामहो मे खुसी-सुतायां सुरलोकमाप ॥
श्रीजानकी मे जननी, पिताऽऽसीच्छ्रोदर्शनो दर्शनदिव्यदृष्टिः ।
आम्यां पितृभ्यां तनया लसन्ति सप्ताऽग्रजस्तेषु च श्रीलवञ्चा ॥
विश्वेश्वरस्तस्य परानुजन्मा युगेश्वरोऽहं किल तत्कनिष्ठः ।
बागेश्वरो ज्ञानिवरोऽनुजो मे राजेश्वरस्तस्य भिषक्कनीयान् ॥
कुशेश्वरः सर्वकनिष्ठकोऽस्ति वैद्यक्रिया चारविचारदत्तः
शुद्धान्तराले मिथिलान्तराले मिर्जापुराऽन्तेऽत्र वयं वसामः ॥
पञ्चाङ्गनागेन्दु १८६५ मिते शकाब्दे ऊर्जेऽसिते शैव-१४ तिथौ भृगौ च ।
श्रीजानकी मे जननी जगाम स्मृत्वा शिवं शैवपदं पराङ्गे ॥
माघे सिते च गिरिजा-६ तिथौ च श्रुत्वा कथां भागवतीं सुधालाम् ।
सप्ताहसंपूर्णमुहूर्त्त एव श्रीदर्शनोऽगाज्जनको दिवं मे ॥
स्वसाऽस्माकं दयाधर्मवती प्रतपरायणा ।
श्रीमती दाहजी देवी सप्त स्मः सोदरा वयम् ॥
माता श्रीजानकी देवी पिता श्रीदर्शनः सुधीः ।
यस्य तेन कृता टीका श्रीयुगेश्वरशर्मणा ॥

तिथिः
२२-६-१९४६ ई० ।

श्रीयुगेश्वरज्ञा
मोस-मिर्जापुर, दरभंगा ।

श्री गणेशाय नमः ।

भूमिका

के ? भारते ज्योतिषशास्त्रविज्ञाः श्रीमद्गणेशस्य न नाम जज्ञुः ।
के वा तदीयं ब्रह्मलाघवं नो किं भूमिकालेखनमेव तस्य ॥ १ ॥
कृताऽस्य मल्लारि-सुधाकराभ्यां श्रीविश्वनाथेन च वासनाऽलम् ।
टीकातथोदाहरणं प्रशस्तं सीताऽदि रामेण च मैथिलेन ॥ २ ॥
दुःप्राप्यता तेषु कियत् कृतीनां नवीनता काऽपि न लभ्यतायाम् ।
अतोऽथितश्छात्रगणैर्नितान्तं संप्रेरितोऽहं जयकृष्णदासैः ॥ ३ ॥
ततो नवीनं गणितं विचिन्त्य व्याख्या वचोभ्यां नरदेवयोश्च ।
अथोपपत्तिः सरला नवीना छात्रोपकाराय मया व्यलेखि ॥ ४ ॥
यतः प्रशस्तां नहि वृद्धमन्तरा लभेत कुत्रापि कृति कृतीच्छुः ।
अतः पुराणं गणितं च रक्षितं श्रीविश्वनाथेन कृतं कृतीशाः ! ॥ ५ ॥
तदा श्रमो मे सफलो महीं योश्छात्रोपकारोऽपि भवेन्नवीयान् ।
अभ्यर्थये दोषसमूहशुद्ध्यै तान् विश्ववर्गान् हि युगेश्वरोऽहम् ॥ ६ ॥

ज्येष्ठ पूर्णिमा
सं. २००३

श्रीयुगेश्वरज्ञा

❖ विज्ञप्तिः ❖

निखिलेऽस्मिञ्जगतीतले के न जानन्ति दैवज्ञकुलकमलप्रभाकरश्रीकेशवाचार्यतनूज-
नुषा श्रीगणेशदेवतापरवपुषा 'श्रीगणेशविदुषा' कृतस्य कीर्तिरत्नस्य 'ग्रहस्तावचस्य'
नाम ? यच्चाद्य विद्यमानेष्वपि कियत्सु सिद्धान्त-तन्त्र-करणेषु समन्तान्महनीयतामुपग-
तमिब लोकैराद्रियतेतराम् । अस्मिन् किल ग्रन्थरत्ने महात्मनो ग्रन्थकर्तुरमरैरपि प्रशं-
सनीयं पाण्डित्यमवलोक्यानेके माननीया महात्मानोऽनेकाष्टीकाश्चकुर्यात् । 'श्रीमह्लादि-
विश्वनाथ-सुधाकरद्विवेदिभी रचितं टीकात्रयं' सर्वजनमान्यं विदुषामतोवोपकृतिकं च
जातमिति कैलाशवासिना महामहोपाध्यायश्रीसुधाकरद्विवेदिना स्वयमेवैतस्य सम्पादन-
मकारि । परञ्च टीकात्रयान्वितस्यापूर्वस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य प्रचुरतरप्रचाराच्छूनैः शनैरे
तत्पदं पुस्तकालयाध्यक्षाणां मन्दिरेषु शून्यतामेव प्राप्तमित्यध्येतृणामध्यापकानाञ्चैतस्य
दलाभे महद्दुःखमुपगतमपिचाद्यत्वे काशिकराजकीयमहाविद्यालयमध्यमपरीक्षायां विहा-
रराजकीयमध्यमपरीक्षायां चास्य ग्रन्थस्य गणितभागस्तथा सर्वत्राचार्यपरीक्षायासुपपत्ति-
भागश्च पाठ्यत्वेन निर्धारितोऽतोऽद्य सव्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य गणितोपपत्तिभागद्वयमती-
वोपयुक्तमेव सञ्जातम् । अथ च यथाकथञ्चिदुक्तटीकात्रयान्वितस्यास्य ग्रन्थस्य पुनः प्रका-
शनेऽपि वर्तमानपरीक्षासरणिमुपगतानामन्तेवसतां तत्रारुचिबाहुल्यमवलोक्य परमक्व-
रुणिकेन संस्कृतसंस्कृतिसेवकेन 'श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदास-हरिदास-गुप्त-महाश-
येना'-स्य ग्रन्थस्य वर्तमानकालोपयुक्तां टीकां रचयितुं परिदत्तप्रवर-श्रीयुगेश्वरभा-
महोदयो वाढमभ्यर्थितः । स चाभ्यर्थितो महानुभावोऽस्य ग्रन्थस्य व्याख्योपपत्तिभाषा-
नवीनोदाहरणैरुपरजितां 'माधुरीटीकां' विलिख्योक्तश्रेष्ठिवराय प्रकाशनार्थं प्रायच्छत ।

अथ चोक्तप्रकाशकमहानुभावेनास्य संशोधनार्थं सम्पादनार्थञ्च भृशमभ्यर्थितोऽह-
मस्य श्रीविश्वनाथदैवज्ञकृतं प्राचीनोदाहरणं संरक्ष्यन् माधुरीकर्तुः व्याख्योपपत्तिभाषाणां
संशोधनं कृत्वा नूतनोदाहरणे गणितविषये वैषम्यात् शुद्धाशुद्धिमपहाय केवलं इकपात-
मेव कुर्वन्नस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्यमपूपुरम् ।

अथ च करालेऽपि विश्वव्यापिनि महायुद्धे वस्तुमात्रस्यालाभावसरे महात्मभिः प्रका-
शकैरस्माकं संस्कृतोपजीविनामुपकृतये यत्सौहृद्यमाविकृतं तदर्थं ते सवान्धवा धन्य-
वादाहार्त्वा आशीर्भाजश्चास्माभिराशीर्भिरभिनन्द्यन्ते, अपि चाभ्यर्थ्यन्ते तत्र भवन्तो
मनीषिणो यदस्मिन् भ्रान्तिधर्मके मानुष्ये कृत्ये स्वभावाजायमानदोषाणां संशोधनपुरस्स-
रमस्य ग्रन्थस्य प्रचुरतरप्रचारेणानुप्राप्त्या वयं भवजना व्याख्याता प्रकाशकः सम्पादकश्चेति ।

पटना—
ज्येष्ठी पूर्णा, सं० २००३

भवताम्—
चौधरी-श्रीकपिलेश्वरशास्त्री ।
इत्युत्तराजकीय-श्रीशानोदयमहाविद्यालय-प्रधानाध्यापकः
मुः—पटना ।

माधुरी—सङ्केतनिरूपणम् ।

जानकीदर्शनप्रीती जानकीदर्शनाभिधौ ।

प्रणमय पितरौ प्रीत्या माधुरी लिख्यते मया ॥

अत्रोपपत्तिगणिते चिह्नयुक्तयोदिते यतः ।

अतस्तच्चिह्नजातीनां स्फुटता दर्शयते पुरः ॥

जिसकिए इस माधुरी टीकामें मैंने चिह्नोंके द्वारा उपपत्ति और गणित लिखें हैं अतः पहले उन चिह्नोंको स्पष्ट करता हूँ ।

अथैभिचिह्नैः क्रमशः समान =, असमान $\angle$, योग +, वियोग —, गुणन $\times$, भजन $\div$, वर्ग ^{2} , वर्गमूल $\sqrt{\quad}$, अंश $^{\circ}$, कला $'$, विकला $''$, प्रतिविकला $'''$ निवेशिताः ।

तथया— = इति समानचिह्नम्, $\angle$ इत्यसमानचिह्नम्, + इति योगचिह्नम्, — इति वियोगचिह्नम्, $\times$ इति गुणनचिह्नम्, $\div$ इति भजनचिह्नम्, ^{2} इति वर्गचिह्नम्, $\sqrt{\quad}$ इति वर्गमूलचिह्नम्, $^{\circ}$ इत्यंशचिह्नम्, $'$ इति कलाचिह्नम्, $''$ इति विकलाचिह्नम्, $'''$ इति प्रतिविकलाचिह्नम् ।

अथ गुणनिरूपणम्—

घाते सावयवाङ्कानां कार्या गोमुत्रिका क्रिया ।

गुण्यं गुणकखण्डैश्च गुण्यं योगस्तदा फलम् ॥

सावयव अङ्कोंको गुणामें गोमुत्रिका क्रियाको करे। गुण्यको गुणकके खण्डोंसे पृथक् २ गुणा कर योग करनेसे गुणनफल होता है

यथा—गुण्य राश्यादि ११५१२४५ और गुणक राश्यादि २६१९७ है अतः मूल सूत्रके अनुसार—

$$\begin{aligned} & (११५०'१२४'५'') \times २ \\ & (११५०'१२४'५'') \times ६० \\ & (११५०'१२४' \times ५'') \times ९' \\ & (११५०'१२४' \times ५'') \times ७'' \\ = & २३०'१४८'१०'' \\ = & ६०'१९०'११४४''३०''' \\ = & ९'१३५''१२९६'''१४५ \\ = & ७''१९०५'''१९६८३५ \end{aligned}$$

योग—२३६'१९४७'१२९६'''३५९'''१२९३३५

यहाँ अंशमें ३०का और कलादिमें ६० का भाग देनेसे राश्यादि गुणनफल ३१८०' ३२'१९''५४''३३३३५ हुआ ।

अथ वर्गनिरूपणम्—

समानसंख्याद्वयघातयोगो वर्गः कृतिः सावयवाङ्कराशोः ।

दो समान संख्याओं का गुणनफल वर्ग होता है ।

जैसे—दिनादि (२.५।३५) (२।५।३५) = २।५।३५ $\times$ २

२।५।३५ $\times$ ५

२।५।३५ $\times$ ३५

४१०।७०

१०।२५।१७५

७०।१७५।१२३५

४।२०।१६५।३५०।१२२५

। पलादिमें ६० का भाग देनेसे

२।५।३५ का वर्ग ४।२२।५१।१०।२५ हुआ ।

अथ मूलानयनप्रक्रिया—

मूलेऽमले सावयवाङ्कुराशेर्भङ्गान्निशेषः खलु तन्निरूप्यते ।

निहस्य खण्डं प्रथमं खण्डन्यरिपुत्रिमिस्तस्य पदं च नेयम् ॥

पदावशेषं शशिना समेतं षष्ठया हतं चाग्रिमखण्डयुक्तम् ।

द्विघ्नद्वियुक्तेन पदेन भक्तं समस्फुटं सावयवाङ्कमूलम् ॥

सावयव अङ्कोंके वर्गमूलानयनमें बड़ी विशेषता याने पूर्ण कठिनाई है । क्यों कि तत्त्वविवेकमें कमलाकरने अवर्गाङ्क (सावयवाङ्क) का रेखागत मूलको कड़ा है अन्यथा अवर्गाङ्कका वास्तव मूल हो ही नहीं सकता । अब सावयवाङ्कके प्रथम खण्डको ३६०० से गुणा कर "स्यवसान्त्याद्विषमात्कृति" इत्यादि भास्करोक्त प्रकारसे मूल लधि, शेषमें १ जोड़ कर ६० से गुणा कर उसमें आगेका खण्ड जोड़ कर उसमें मूलके दूतामें २ को जोड़ कर जो हो उससे भाग देवे इस प्रकारसे सावयव अङ्कका स्थूल मूल होता है ।

जैसे ६३।५० का वर्गमूल लाना है तो "निहस्यखण्डं प्रथमं" इत्यादि प्रकारसे ६३ × ३६०० = २२६८०० इसका "स्यवसान्त्याद्विषमात्" इत्यादि भास्कर प्रकारसे मूल ४७६ और शेष २३४ हुआ । शेष २३४ में १ जोड़ कर २२५ और ६० का गुणा १३५०० में ५० बिकलाको जोड़कर १३५५० इसमें मूल ४७६ और २ का गुणा ९५२ में २ को जोड़ कर ९५४ का भाग देनेसे लब्धि १४ मूलका दूसरा खण्ड हुआ । मूलके प्रथम खण्ड ४७६ में ६० का भाग देनेसे स्थूल मूल ७।५६।१४ हुआ ।

अथ योगान्तरनिरूपणम्—

स्वस्वजातौ युतिः कार्वा बियुतिर्वा स्वजातिषु ।

योगान्तरे विजातीनां भवेतां विहरेखया ॥

अपनी २ समान जातिके साथ योग और अन्तर होता है । भिन्न जातियोंके योग और अन्तर रेखाके द्वारा होते हैं ।

जैसे— राश्यादि ३।११।२१।३५" में राश्यादि १।१५।३१।७" को जोड़नेसे योग फल राश्यादि ४।२६।५२।४२" हुआ । ए° राश्यादि ३।११।२१।३५" में राश्यादि १।१५।३१।७" को घटानेसे शेष राश्यादि १।२५।५०।२८" हुआ । एवं राश्यादि १।२७।३५।६" में दिनादि १।१६।४।३२ को जोड़नेसे (१।२७।३५।६") + (१।१६।४।३२) हुआ । ऐसे राश्यादि (१।१७।७।२७") में दिनादि १।२६।३।३५ को घटानेसे (१।१७।७।२७") - (१।२६।३।३५) हुआ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गणेशदैवज्ञविरचितम्

ग्रहलाघवं करणम् ।

दैवज्ञवर्यश्रीविश्वनाथकृतव्याख्योदाहरणयुत-

नूतनोदाहरणोपपत्ति-संवलित-संस्कृत-हिन्दीटीकासहितम् ।

ग्रन्थकर्तृमङ्गलम्—

ज्योतिःप्रबोधजननी परिशोध्य चित्तं तत्सूक्तकर्मचरणैर्गहनार्थपूर्णा ।
स्वल्पाक्षरापि च तदंशकृतैरुपायैर्व्यक्तीकृता जयति केशववाक् श्रुतिश्च ॥१॥

विश्वनाथः—

ज्योतिर्विद्गुरुणा गणेशगुरुणा निर्मथ्य शास्त्राम्बुधिं
यच्चक्रे ग्रहलाघवं विवरणं कुर्वेऽस्य सत्प्रतीये ।

स्मृत्वा शम्भुसुतं दिवाकरसुतस्तद्विद्वनाथः कृती
जाग्रज्ज्यौतिषधयगोकुलपरित्राणाय नारायणः ॥ १ ॥

श्रीमद्गुरुणा गणेशदैवज्ञेन ये ग्रन्थाः कृतास्ते तद्भ्रातृपुत्रेण नृसिंहज्योतिर्विदा स्वकृत-
ग्रहलाघवटीकायां श्लोकद्वयेन निबद्धाः ।

तद्यथा—कृत्वाऽऽदौ ग्रहलाघवं लघुवृहत्तयादिचिन्तामणिं

सत्सिद्धान्तशिरोमणेश्च विवृत्तिं लीलावतीव्याकृतिम् ।

श्रीवृन्दावनटीकिं च विवृत्तिं मौहूर्त्ततत्त्वस्य वै

सच्छाब्दादिविनिर्णयं सुविवृत्तिं छन्दोऽर्णवाख्यस्य वै ॥ १ ॥

सुधीरञ्जनं तर्जनीयन्त्रकं च सुकृष्णाष्टमीनिर्णयं होलिकायाः ।

लघुपाययातस्तथाऽन्यानपूर्वांन् गणेशो गुरुर्ब्रह्मनिर्वाणमागात् ॥ २ ॥

श्रीमत्कौशिकमुनिश्रेष्ठवशोद्भवजलधित्तीरनिकटवसिनन्दिग्रामनिवासी सकलभुमण्डल-
पतिपूजितचरणयुगलाम्भोरुहनिखिलशास्त्रार्थप्रवीणाष्टादशसिद्धान्तोपपत्तिकोविदसमस्तवैया-
करणाग्रणीरगणितशास्त्रविचारसारचतुरो ज्योतिर्वित्कुलावतंसः श्रीमत्केशवदैवज्ञात्मजश्री-
मद्गणेशदैवज्ञवर्यो ग्रहलाघवाख्यं करणं चिकीर्षुस्तत्रादौ निर्विघ्नेन ग्रन्थसमाप्त्यर्थं तत्प्रच-
यार्थं चाशीर्नमस्कारतया वस्तुनिर्देशात्मकानां मङ्गलानां श्रुतिदेवतागुरुवाङ्निर्देशात्मकं
मङ्गलं वसन्ततिलकया कथयति—

ज्योतिरिति । सा केशवस्य ग्रन्थकर्तृपितुर्वाक् वाणी जयति सर्वोत्कषेण वचन्ते । सा श्रुति-
वेदोऽपि जयति । कीदृशीति श्लोकेनाह—ज्योतिःप्रबोधजननी । ज्योतिषां ग्रहणक्षत्रतारा-
दीनां प्रबोधं ज्ञानं जनयतीति सा । अन्यत्र ज्योतिषस्तेजसः परब्रह्माख्यस्य प्रबोधो ज्ञानं
तज्जनयतीति सा । किं कृत्वा । चित्तं मानसं परिशोध्य निश्चलीकृत्य । अन्यत्र चित्तं परि-
शोध्य मनोनिर्मलीकृत्य । कैस्तत्सूक्तकर्मचरणैः । तेन केशवनेन सुष्ठु उक्तानि कर्माणि ग्रह-
रणानि तेषां चरणानि सदाभ्यासास्तैः । तदुक्तग्रहकरणानि ग्रहकौतुकादीनि सदभ्यस्य मनो

निश्चलीकृत्य प्रहादीनां प्रबोधो भवतीत्यर्थः । अन्यत्र तस्यां श्रुतौ सुष्ठु उक्तानि यानि विष्णुसूक्तादीनि तेषु कर्माणि धर्मकर्मानुष्ठानादीनि तेषामाचरणानि तैस्तदनुष्ठानैश्चित्तं निर्मलीकृत्य परब्रह्मज्ञानं भवतीत्यर्थः । पुनः किलक्षणा । गहनार्थपूर्णा । गहनश्चासावर्थश्च गहनार्थो दुबोधयार्थस्तेन पूर्णा युक्ता सममेवोभयत्र । स्वल्पाक्षराऽपि स्वल्पान्यक्षराणि यस्यां सा परिमिताक्षराऽपि । मनु स्वल्पाक्षराया बह्वर्थायाः कस्याप्यर्थबोधो न स्यादत आह—तदंशकृतौरूपायैर्व्यक्तीकृता । तदंशकृतौस्तस्यांशास्तत्पुत्रादयस्तच्छिष्याश्च तैः कृ-
तौरूपायैः टीकादिभिर्यक्तीकृता । अन्यत्र तदंशास्तस्याः श्रुतेरंशा रावणादयस्तैः कृतौरूपायै-
भाष्यादिभिर्यक्तीकृता प्रकटीकृता ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

हेरम्भं पितरौ प्रणम्य प्रणतः श्रीजानकी-दर्शनौ

कुर्वेऽहं प्रह्लाधवस्य सरलां टीकां मुदा 'माधुरीम्' ।

चेद्व्याख्यानसुवासने नरगिरा टीका तथोदाहृतं

कस्याप्यल्पधियः करोत्युपकृतिं तन्मे श्रमः सार्थकः ॥ १ ॥

राहिकं काहिकं ज्योतिषां वाहिकं दायकं कायिकं द्वैजकं मस्तकम् ॥

वामदेवं गुरुं श्रीलकं नीलकण्ठप्रभं योग ईशं युगेशो भजे ॥ २ ॥

श्रुतिपक्षे—के = जले, शवः = शवरूपो निषेधः, सृष्टयादौ कार्याकार्यविचारकुण्ठ-
तधीर्बटपत्रपुटे शयानः स्वपादाङ्गुष्ठां लेलिहानो बालमुकुन्दः केशवः । “अत्र सप्तम्या
अल्लक्” । तस्य, वाक्=वाणी, श्रुतिः=वेदः, जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कथंभूता सा,
तत्पत्न्या = श्रुत्या, सुष्ठु = सम्यक्, उक्तं = कथितं; सूक्तं तच्च कर्म = कार्यं, तदाचरणैः =
अनुष्ठानैः, चित्तं = स्वान्तं, “स्वान्तं हन्मानसं मन इत्यमरः” परिशोध्य = मनो निर्मली-
कृत्य, ज्योतिषः = परब्रह्मणः, प्रबोधः = ज्ञानं, तस्य जननी = उत्पादयित्री भवतीति-
शेषः । पुनर्गहना = कठिना, अर्थैः = अनेकार्थैः पूर्णा = युक्ता, स्वल्पा = विस्तृतिरहिता,
अक्षरा = अविनाशिनी तत्तस्य = विष्णोः, अंशाः अवतारविशेषाः कपिलकण्वयाज्ञवल्क्यादयः
तत्कृतैः, उपायैः = उद्योगैः स्मृतिभाष्यादिभिः, व्यक्तीकृता = प्रस्फुटीनीता अप्यस्तीतिशेषः ।
एवं भूता केशववाक् जयति ॥

करणपक्षे—केशवस्य = केशवनाम्नो ग्रन्थकर्तृपितुः, वाक् = प्रह्लोकौतुकनाम्नो वाणी,
जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कथं भूता सा । तत्सूक्तकर्मचरणैः = तेन केशवेन, सुष्ठु सम्यक्,
उक्तानां कर्मणां प्रह्लाधनप्रकाराणां, चरणैः = आचरणैः = अभ्यस्तीकृतैः, उपायैः = उद्योगैः,
ज्योतिषां = प्रहनक्षत्रादीनां, प्रबोधस्य = ज्ञानस्य, जननी = उत्पादयित्री, गहना =
दुरवगमा, अर्थैः = अर्थान्तरैः, प्रकारैर्वा, पूर्णा = सङ्गठिता, स्वल्पा = लघ्वी, अक्षरा =
व्यभिचाररहिता, तदंशकृतैः = तत्तस्य केशवस्य अंशकृतैः शिष्यपुत्रसाधितैः, उपायैः =
टीकावासानादिरूपप्रकारैः, व्यक्तीकृता, अपि श्रुतिः = श्रवणीया श्रवणेनापि पुण्यफलदात्री
पद्माज्ञसाधनत्वात् पुण्यदात्री । उक्तं च “पद्माज्ञस्य फलं श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत्” ।
यद्वा श्रुतिः = श्रवणगोचरमात्रेणैवावगम्या स्यात् । अत्र गहनार्थपूर्णा = बह्वर्थयुक्ता, स्वल्पाक्ष-
रा = अल्पशब्दा, इति केचन व्याख्यापयन्ति । तन्न युक्तम् । यतः “स्वल्पशब्दार्थबाहु-
ल्यमित्याथलङ्कारग्रन्थैरतुल्यतादोषापत्तिरिति विबुधैर्विचिन्त्यम् ॥ १ ॥

२ पक्षे—केशव (बालमुकुन्द) की वाणी (वचन) श्रुति (वेद) सर्वोत्कृष्ट है । जो उस (वेद) में कथित कर्मों (अनुष्ठानादिकों) के आचरण (अभ्यास) से चित्त (मन) को शुद्धकर प्रारम्भात्मिक ज्ञानको देनेवाली, कठिन अर्थों (श्रेष्ठभावों) से युक्त, छोटी, अविनाशिनी और उन (विष्णु) के अवतार (कपिल आदि) के उपाय (भाष्यादिक) द्वारा स्पष्ट भी है ॥

२ पक्षे—केशव (ग्रन्थकारके पिता) की वाणी सर्वोत्कृष्ट है । जो उनसे (केशवाचार्य-से) कथित करणग्रन्थोंके कण्ठस्थ द्वारा मनको निमल कर ज्योतिष (ग्रहणक्षत्रादिक) के ज्ञानको देनेवाली, देरसे अभ्यस्त होने वाली, अर्थों (अनेक अभिप्रायों) से युक्त, छोटी, विकार रहित और उन (केशवाचार्य) के अंश (शिष्य पुत्रादिक) के उपाय (टीका आदि) के द्वारा स्फुट भी है ॥ १ ॥

अथ करणरामयोस्तुल्यतां दर्शयन् तत्स्मरणशिक्षामाह—

परिभग्नसमौर्विकेशचापं दृढगुणहारलसत् सुवृत्तबाहु ।

सुफलप्रदमात्तनृप्रभं तत् स्मर रामं करणं च विष्णुरूपम् ॥ २ ॥

अथ निजकृतकरणस्य रामस्वरूपस्य विष्णोश्च साम्यं द्योतयन् तत्स्मरणात्मकं मङ्गल-मौपच्छन्दसिकेनाह—परिभग्नसमौर्विकेशचापमिति । हे गणक ! त्वं विष्णुरूपं रामं स्मर तत्स्मरणं कुरु । तत्करणं वक्ष्यमाणग्रहकरणं च स्मर । उभयोः स्मरणाग्निःश्रेयसाधिगमो न भवति । कथं भूतं विष्णुरूपं परिभग्नसमौर्विकेशचापम् । परिभग्नं द्विधाकृतं समौर्विकं जीवया ज्यंया सह ईशस्य शिवस्य चापं धनुर्येन तत् । तत् तु सीतास्वयम्बरे सम्यगुक्तम् । अन्यत्र परिभग्नं त्यक्तं समौर्विकं जीवया सहितमीशं बृहच्चापं यस्मिन् तत् । अस्मिन् करणे जीवाधनुषी न कृते इत्यर्थः । पुनः कीदृशम् । दृढगुणहारलसत् । दृढाः संबद्धा गुणा रज्जवो यस्मिन् च चासौ हारश्च तेन लसत् शोभायमानम् । अन्यत्र दृढा अपवत्सिता ये गुणका हाराश्च तौलसत् । पुनः कथंभूतम् । सुवृत्तबाहु वचुलौ सुवृत्तौ बाहु भूजौ यस्य तत् । अन्यत्र सुष्ठु वृत्तानि परिलेखादीनि छन्दांसि बाह्वो भुजकोट्यादयो यस्मिन् तत् । पुनः कथंभूतम् । सुफलप्रदं सुष्ठु फलं मोक्षप्राप्तिं प्रकषैण ददाति तत् । अन्यत्र सुफलानि मन्दफलशीघ्रफलादीनि प्रददाति तत् । पुनः कथंभूतम् । आत्तनृप्रभमात्ता स्वीकृता नुर्मनुष्यस्य प्रभा आकृतिर्येन तत् मनुष्यरूपमित्यर्थः । अन्यत्रात्ताऽङ्गीकृता नुः शङ्कोः प्रभा छाया यस्मिन् तत् ॥२॥

माधुरी-व्याख्या

रामपक्षे—हे नर ! तद्विष्णुरूपं स्मर=ध्यानेन भज ? यत्, परिभग्नसमौर्विकेशचापं=परिभग्नं विभजितं, समं समानभागत्रयं, और्विकायां भूमौ, ईशस्य हरस्य, चापं धनुर्येन तत् । दृढगुणहारलसत्=दृढेन स्थिरेण विकाररहितेन, गुणेन सत्त्वगुणेन, 'रचितो यः' द्वारः सक्त, तेन लसत् शोभायमानं, सुवृत्तबाहु=वृत्तं वर्त्तनं, सुष्ठुवृत्तं सुवृत्तं, तद्बाहौ भुजे यस्य, सकलजीवजीविकादातृ, तत् । सुफलप्रदं = सुष्ठुफलं काम्यफलं प्रददाति तत् । आत्तनृप्रभं=आत्ता स्वीकृता नुर्नरस्य प्रभा कान्तिर्येन प्राप्तमनुजदेहम् । रामं=रमन्ते योगिनो यस्मिंस्तत्=रामरूपमिति । करणं=जगदुत्पादकं चेति । केचित्तु—“सुवृत्तबाहु” इत्यत्र सुवृत्तौ वर्तुलौ बाहु यस्येति व्याख्या चक्रुः । परं बाहोर्लम्बायमानस्यैव प्राणस्त्यज्ज च वर्तुलस्य । यतश्च “आजानुबाहु”रिति वाल्मीकिना प्रयुक्तमतस्तेषां व्याख्यानं न युक्तमिति विद्विर्विचार्यम् ।

करणग्रन्थपक्षे—हे गणक ! तत् करणं=करणग्रन्थरूपप्रह्लाधनप्रकारं, स्मर=पठ ? करणलक्षणं यथा—“शकाद्यत्र ग्रहज्ञानं करणं तजिगद्यते” । यत् परिभग्नसमौर्वि-

केवाचापं=परिभ्रमनं दूरीकृतं मौर्विक्रिया जीवया सह ईशं प्रधानं चापं येन "धौवीज्या-
शिञ्जिनी, त्यमरः । तत्, ज्याचापक्रियाभिन्नमित्यर्थः । दृग्गुणहारलसत्=दृग्बाभ्यां स्थिरा-
भ्यां गुणहाराभ्यां=गुणकभाजकाभ्यां, लसत्=शोभमानम् । सुवृत्तबाहु=वृत्तं (वर्तुलम्),
सुष्टु वृत्तं सुष्टु, तस्मिन् बाहुर्भुजो यस्य तत्, वृत्ते(चापे)एव भुजक्रिया पठिता न च रेखा-
याम् । अत्र भुजकोट्यादिकं चापात्मकमेवाङ्गीकृतमिति भावः । सुफलप्रदं=सुष्टुफलं सुफलं
मन्दफलं शीघ्रफलं च प्रददातीति तत् । आत्तत्प्रभं=स्वीकृतशङ्कच्छायम् । रामं=मनोहरं,
विष्णुरूपं=सुशुद्धमिति ॥ २ ॥

१ पक्षे—हे नर ! विष्णुके उस रूपका स्मरण (भजन) करो । जो रूप शिवजी के धनुषको
पृथिवीपर बराबर २ तीन टुकरे किया । सत्वगुणकी मालासे शोभायमान, हर एक जीवोंकी
जीविकाके दायक, हृच्छाफल-दायक, मनुष्यावतार-धारक, संसारके संचारक और कन्द-
पंरूप सुन्दर है ॥

२ पक्षे—हे गणक ! उस करणग्रन्थको पढ़ो । जो जीवा और चापसे रहित, स्थिर भाज्य
और भाजकसे शोभित, सुन्दर २ छन्दोंमें भुजक्रियाके साधनसे सहित, मन्दफल आदिक
सम्यक् ज्ञानका दायक, शंकुकी छायाको स्वीकार करनेवाला मनोहर और विशुद्ध है ॥ २ ॥

अथ ग्रन्थारम्भकारणमाह—

यद्यप्यकार्षुर्हरषः करणानि धीरास्तेषु ज्याकाधनुरपास्य न सिद्धिरस्मात् ।
ज्याचापकर्म्मरहितं सुलघुप्रकारं कर्त्तुं ग्रहप्रकरणं स्फुटमुद्यतोऽस्मि ॥ ३ ॥

अथ पूर्वाचार्यैः कृतेषु ग्रहकरणेषु सत्सु किमर्थं करणमकार्षीत् तत्कारणं वसन्ततिलक-
याऽऽह—यद्यप्यकार्षुर्हरष इति । अहं गणेशस्तस्मात् कारणात् ग्रहप्रकरणं स्फुटं दृग्गणितैक्य-
कारि कर्त्तुमुद्यत उद्यं प्राप्तोऽस्मि । तस्मात् कृत इत्यत आह । यद्यपि धीरा पृष्टा उरवो
महान्तो गणकाः करणान्यकार्षुं स्तेषु करणेषु ज्याकाधनुरपास्य जीवाधनुषो त्यक्त्वा सिद्धि-
ग्रहादिसिद्धिर्यस्मान्न भवति । इदं तु ज्याचापकर्म्मरहितं जीवाधनुष्कर्म्मरहितं सुलघुप्रकारं सु-
तरां स्वल्पक्रियायुक्तम् । यत्र कल्पपादग्रहानयनं स सिद्धान्तः, यत्र युगादेर्ग्रहानयनं तत् तन्त्र-
म्, यत्र शकाद्ग्रहानयनं तत् करणमत एव पूर्वविधं शकाद्ग्रहानयनं करोमीति सूचितम् ॥३॥

माधुरी-व्याख्या

उरवः=प्रधानाः, धीराः=विद्वान्, करणानि=करणग्रन्थरचनाकार्याणि, यद्यपि, अका-
र्षुः=कर्तुंरपि, परन्तु यस्मात्=यतः, तेषु=रचितग्रन्थेषु, ज्याकाधनुः=जीवाचापं, अपास्य=
हित्वा, सिद्धिः=गणित-साधनं, न=न स्यात् । तस्मात् कारणात् "अहं गणेशः" ज्याचा-
पकर्म्मरहितं=जीवाधनुःक्रियाभिन्नं, सुलघुप्रकारं=सुन्दरसरलक्रियं, स्फुटं=स्पष्टं, ग्रहप्रकरणं=
ग्रहसाधनप्रकारं, कर्त्तुं=रचयितुं, उद्यतः=उत्सुकः अस्मि ।

अस्मिन् ग्रन्थे, जीवाचापयोर्नामान्तरं विधाय स्वप्रतिज्ञां पूरयामास गणेशः । वास्त-
विकविचारतः सर्वत्रैव जीवाधनुषोः सकलं कार्यं कृतवानेवेति महद्भिर्विचार्यम् ॥३॥

यद्यपि बड़े २ आचार्योंने करणग्रन्थोंको बनाये, परन्तु जीवा और चापको छोड़कर
उनके ग्रन्थोंमें गणितकी प्रणाली ठीक नहीं होती । अतः मैं (गणेश दैवज्ञ) जीवा और
चापको छोड़ कर परम लघुक्रियाके साथ स्पष्ट ग्रहप्रकरण (ग्रहलाघव) बनानेके
लिपि लैयार हूँ ॥ ३ ॥

अथाहर्गणानयमाह—

द्व्यब्धीन्द्रो नितशक ईशहृत् फलं स्याच्चक्राख्यं रविहतशेषकं तु युक्तम् ।
 चैत्राद्यैः पृथगमुतः सदृग्मन्त्रचक्राद्दिग्गुक्तादमरफलाधिमामसयुक्तम् ॥ ४ ॥
 खत्रिघ्नं गततिथियुक्तनिरग्रचक्राङ्गांशादथं पृथगमुतोऽब्धिषट्कलब्धैः ।
 ऊनाहैर्वियुतमहर्गणो भवेद्वै वारः स्याच्छरहतचक्रयुग्गणोऽञ्जात् ॥ ५ ॥

अथ तावदहर्गणानयनं इलोकद्वयेनाह—द्व्यब्धीन्द्रो नितशक इति ॥ तत्रादावुदाहरणक्रमो-
 लिख्यते । श्रीमन्पृथिवीक्रमादित्यराज्यात् गतसंवत्सरेषु १६६९ तथा शालिवाहननृपशकव-
 त्सरेषु १९३४ वैशाखशुक्लपूर्णिमासोमे घटयः ५४।१० विशालानक्षत्रे घटयादि ३९।५५ वरी-
 यसि योगे घटयादि ०।५९ तद्दिने चन्द्रपूर्वविलोकनार्थमहर्गणः साध्यते । तत्रशकः १९३४ द्व्य-
 ष्ठीन्द्रैर्द्विचत्वारिंशदधिऋचतुर्दशशतौ—१४४२ रून्ना जातो वर्षसमूहः ९२ । अयमेका-
 दशभिर्भक्तः । एकस्थं फलं ८ चक्रसंज्ञम् । शेषं ४ द्वादशभि—१२ गुणितं ४८ चैत्रमारभ्येष्ट-
 कालपर्यन्तमेको गतमासः १। तेन युतम् ४९ । इदं द्विष्टं चक्रं द्विगुणम् १६ । एतत्सहितं
 ६५ दशयुक्तं ७५ त्रयस्त्रिंशतो भक्तं फलमधिमासौ २। अनेन द्विष्टं ४९ युक्तं जातो मास-
 गणः ५१ । अथं त्रिंशद्गुणो जातः १९३०। गततिथयः १४ । एतामियुक्तः १५४४। निरग्रोऽ-
 वयवरहितो ऋश्चक्रस्य षडंशः १। तेन युक्तः १५४५ । इदं द्विष्टं चतुष्पष्टिभक्तं फलं क्षयदि-
 वसाः २४ । एतैरून् पृथक्स्थं जातः सावनोऽहर्गणः १५२१ । अथ वारानयनम् । चक्रं ८
 शरहतम् ४० । अनेन युक्तोऽहर्गणः १५६१ । सप्तभक्तोऽञ्जाच्छन्द्रमारभ्य तत्र गतवासरो
 ज्ञेयः । तत्रागतः सोमवारः । अथान्यो विशेषः । अहर्गणे यद्यभीष्टवारो नायाति तदाभीष्ट-
 वारार्थं सैको निरेको वाऽहर्गणः कार्यः । अन्यच्च यदा ईशहृत्क्रियमाणे लब्धं चक्रं शेषस्थाने
 चेच्छून्यं तदाऽहर्गणोत्पन्नवारेषु वारद्वयस्यान्तरं पतति ।

अस्योदाहरणम् ।

शके १६७४ चैत्रशुक्लप्रतिपदि रवाहवर्गणः साध्यते । तत्र चक्रम् १२ । शेषम् ० ।
 अहर्गणः ३२ । अत्रागतो भौमवारोऽपेक्षितस्तु रविवासरः । एतादृशस्थलेऽहर्गणो द्वाभ्यां
 रहितः सहितः कार्यः । किञ्च यस्मिन् वर्षेऽधिमासः पतति तत्रान्यो विशेषः । अधिमा-
 सात् पूर्वमासेष्वहर्गणानयने पूर्ववर्षाधिमासापेक्षया यद्यधिको मास आगच्छेत् तर्हि स
 न ग्राह्यः किन्तु पूर्ववर्षं जतुल्या एवाधिमासा ग्राह्याः । यथा शके १५५५ चैत्रशुक्लप्रति-
 पदि भृगौ । अस्मिन् वर्षे वैशाखोऽधिकोऽस्ति । चैत्रशुक्लप्रतिपद्यहर्गणः साध्यते । तत्र
 शकः १५५५ द्व्यब्धीन्द्रै—१४४२ रूनितः ११३ । एकादशभि—११ भंको लब्धं चक्रं १०
 शेषं ३ रविहतम् ३६ । चैत्रतो गतमासयुक्तम् ३६ । द्विष्टं द्विगुणचक्रं २० युतं ५६ दश-
 युतं ६६ अमरैर्भक्तं लब्धावधिमासौ २। अत्र वैशाखात् प्रागेवाधिको मासो लभ्यते स न
 ग्राह्यः किन्तु निरेक एव ग्राह्यः । तदाऽधिमासः १ । अनेन युतं द्विष्टं ३७ त्रिंशद्गुणितं
 १११० गततिथियुतम् १११० चक्रस्य १० षडंशेन १ युतम् ११११ द्विष्टं चतुष्पष्टि ६४
 भक्तं फलं क्षयाहाः १७ । एतैरून् द्विष्टं जातोऽहर्गणः १०९४ । अभीष्टवारार्थं सैको कृतो
 भृगुवारेऽहर्गणोऽयम् १०९५ । यदि तु यथागताधिमासौरहर्गणः क्रियते तदाऽयं ११२४
 संपद्यते । अभीष्टवारार्थं निरेकः कृतोऽप्यहर्गणोऽय—११२३ मशुद्धः । एतदुत्पन्नग्राहणां
 विस्वादात् । तस्मात् स्पष्टाधिमासात् प्रागधिकोऽधिमासो लब्धोऽपि न ग्राह्यः । एवं
 स्पष्टाधिमासोत्तरमासेष्वहर्गणानयने यद्यधिको मासो न लभ्यते तथापि स ग्राह्यः । यथा
 संवत् १६६९ शके १५३० भाद्रपदोऽधिमासोऽस्ति तत्र कार्तिकशुक्लप्रतिपदि शनावहर्गणः
 साध्यते । शकः १५३० द्व्यब्धीन्द्रैः १४४२ ऊनः ८८ । एकादशभिर्भक्तो लब्धं चक्रं ८
 शेषं द्वादशगुणितं चैत्रतो गतमासौ—७ युतं ७ द्विष्टं द्विगुणचक्र—१६ युक्तं २३ दशयु-

तम् ३३ । अमरैर्भक्तं लब्धोऽधिसासः १ । अत्राप्यधिसासोऽधिको न लभ्यते, तथाऽपि प्राज्ञः । तथा कृतेऽधिसासौ २ । आभ्यां युतं द्विष्टं ९ त्रिंशद्गुणितं २७० गततिथियुतं २७० चक्रस्य ८ षडंशेन १ युतं २७१ द्विष्टं चतुष्पष्टिभक्तं फलम् ४ । अनेन हीनं द्विष्टं जातोऽहर्गणः २६७ । अभीष्टवारार्थं निरेकः कृतः शनिवासरे जातोऽहर्गणः २६६ । यदि तु यथागतेनाधिसासेनाहर्गणः क्रियते तदायं २३८ तस्माद्यमशुद्धः । एतदुत्पन्नरवेरन्येषां च विंशवादात् । तस्मात् स्वष्टाधिसासोत्तरमहर्गणेऽलब्धोऽप्यधिसासो प्राज्ञः ।

एतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ श्रीभास्कराचार्येण—

‘स्वष्टोऽधिसासः पतितोऽप्यलब्धो यदा यदा वाऽपतितोऽपि लब्धः ।

लौकैर्निरेकैः क्रमशोऽधिसासौस्तदा दिनावः सुधिया प्रसाध्य’ इति ।

अन्यश्चार्यं विशेषः । अधिसासोत्तरमहर्गणे गतचैत्रादिसासप्रहणेऽधिसासो न गणनीयः । मध्येत्वहर्गणानयने गततिथिप्रहणेऽधिसासस्य तिथयो प्राज्ञा इति । अथ प्रह्लाधवाहर्गणाद्ब्रह्मतुल्याहर्गणानयनप्रकारः श्रीमद्गणेशदैवज्ञैरभिहितः । स यथा—

विश्वेन्द्रगुरम्यरुणै-१२३११३ युक्तो प्रह्लाधवजो गणः

चक्रघ्ननृपलाब्ध्याढयो ४०१६ ब्रह्मतुल्यगणो भवेत् ॥ ४-६ ॥

माधुरी-न्यालया

द्व्यब्धीन्द्रो नितशकः = १४४२ एमी रहितः शाकवत्सरः, ईशद्वत्=एकादशभक्तः, फलं=लब्धं, चक्रार्थं=चक्राभिधं, स्यात्=भवति । रविहतशेषर्षं=द्वादशगुणितशेषर्षं • तु चैत्राद्यैः=चैत्रादिगतचान्द्रैः मासैः, युक्तं=योजितं, यत्स्यात्, तत् पृथक्=भिन्नं भूत्वा, अमुतः=एतस्मात्, दिरयुक्तात्=दशयोजितात्, सहरभनचक्रात्=द्विगुणचक्रयोजितात्, अमरफलाधिसासयुक्तं=त्रयत्रिंशता लब्धाधिसाससहितं, खत्रिघ्नं=त्रिंशता गुणितम्, गततिथियुक्=इष्टमासीयगतचान्द्रदिनसहितं, निरप्रचक्रांगाशाब्दं=चक्रषष्ठांशालब्धिसहितं, पृथक्=स्थानान्तरे न्यस्य, अमुतः=एतस्मात्, अबिधषट्कलब्धं=चतुष्पष्टिभक्तलब्धिरूपैः, ऊनाहैः=क्षयाहैः, वियुतं=हीनं, अहर्गणः=सावनदिनसमूहः भवेत् । अत्र निश्चयार्थको वै शब्दः । शरहतचक्रयुगणः पञ्चगुणचक्रसहितोऽहर्गणः, अब्जात्=चन्द्रात्, वारः=दिनं, स्यात् ॥ ४-५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

करुपादेरिष्टदिनं यावदहर्गणं प्रसाध्य तदुत्पन्ना प्रहा इष्टाहे मध्यमप्रहाः स्युरित्यत्र करुपादेर्प्रन्थारम्भशक- (१४४२) पर्यन्तमहर्गणोत्पन्ना प्रहाः क्षेपसंज्ञया; तथा चैकादश वर्षात्मकैकचक्ररूपदिनगणोत्पन्नाश्चक्रशुद्धा प्रहा ध्रुवसंज्ञया; तथा चक्रादूर्ध्वमिष्टदिनं यावदहर्गणं प्रसाध्य तदुत्पन्नाश्च प्रहा दिनगणभवखेटसंज्ञया आचार्येण पठिताः । एषां योगे करुपादित इष्टदिनं यावन्मध्यमप्रहाः स्युः । यतो द्व्यब्धीन्द्रमितशके अन्थारम्भः कृतः । एकादशभिर्वर्षैश्चैकं चक्रं कल्पितम् । अत इष्टशकसंख्यातः (१४४२) एतावद् विशोध्य, शेषसंख्यामेकादशभिर्विभज्य, लब्धिशकसंख्या जायते । चक्रशेषं द्वादशीभिः संगुणितं, वर्षान्ते सौरमासा जाताः (यतो द्वादशभिर्मासैरेकं वर्षम्) । तेषु चैत्रादिगतचान्द्रमासानां योगे कृते, इष्टमासगणः स्यात् । किन्त्वयं चैत्रशुक्लादिवर्षान्तकालान्तर्गता-धिषोषैरधिको जातः । अतएव सौरैभ्यश्चान्द्रकरेऽधिषोषो न गृहीतः । अथेधाधिसासाः=

मध्यमाधिकारः ॥ १ ॥

$$\frac{\text{क. अ. मा.} \times \text{इ. सौ.}}{\text{क. सौ.}} = \frac{\text{इ. सौ.}}{\text{क. सौ.}} = \frac{\text{इ. सौ.}}{३२१६४} \quad | \text{अत्रा-(३२१६४) स्य स्थाने}$$

$$\frac{\text{क. अ. मा.}}{\text{क. सौ.}}$$

३३ संख्याऽऽ चायेंण गृहीता, तथा सति हरस्याधिकत्वाल्लब्धौ न्यूनत्वं जातम् । तच्चैकस्मिन् चक्रे वास्तवावास्तवयोरन्तरं मासद्वयसम्बन्ध्यधिशेषतुल्यं भवत्यतश्चकसंख्या द्वाभ्यां गुणिता । तथा च प्रन्थारम्भकाले दशमासम्बन्ध्यधिशेषा उर्वरिताः, अत एव एषां योगः इष्टाधिमासाः स्युः । एभिः $\frac{\text{इ. सौ.} + २ \text{ च.} + १०}{३३}$ अधिमासैः सहितः सौ-

रमासगणश्चान्द्रमासा जाताः । यतः सौरचान्द्रमासान्तरमधिमास इति । माससंख्या त्रिंशता गुणिता गततिथियुक्ता चान्द्रदिनानि स्युः । अथेष्टावमानि = $\frac{\text{क अव} \times \text{इ चांदि}}{\text{कचांदि}} = \frac{\text{इचांदि}}{\text{कचांदि}}$ कअव

$$= \frac{\text{इचांदि}}{६३ + \frac{१}{१०}} \quad | \text{परश्चात्राचायेंण-} \frac{\text{इ. चां. दि.}}{६४}, \text{दं गृहीतं, स्वल्मान्तरात् । किन्त्वेकस्मिन्चक्रेऽवमा-}$$

$$\text{नि=६३ है । } \therefore ६४-६३ \text{ है } = \frac{१}{१०} \text{ एतावत्प्रतिचक्रमधिकं गृहीतम् । अतश्चकसंख्यामेभिः सङ्गुण्य}$$

$$\text{च } \times \frac{१}{६} \text{ फलेन पूर्वानुपातलब्धावमानि युक्तानि वास्तवावमानीति } = \frac{\text{इ. चां दि} + \frac{\text{च}}{६}}{६४} \text{ एभि-}$$

रुनाश्चान्द्राहाः सूर्योदये सावनाहर्गणे भवति । यतः चां-सा=अवमम् । इत्युपपन्नम् । अथ वारानयनोपपत्तिः-सप्तभक्तैकचक्राऽहर्गणशेषम्=५। अतः चकसंख्यां पश्चमिः सङ्गुण्य फलमिष्टाहर्गणे युक्तं तत्सप्तभक्तं प्रन्थारम्भदिने चन्द्रवारत्वात् चन्द्रवासराद् गत-दिनसंख्या स्यात् । अधिशेषावमशेषयोस्त्यागकारणं सिद्धान्तसिद्धातितैरेव प्रस्फुटम् । विस्तृतिभयात् तन्नोक्तमित्युपपन्नं सर्वम् ॥ ४-५ ॥

अभिमत शाक्रेमें १४४२ को घटा कर शेषमें ११ से भाग देनेपर लब्धिकी चक्रसंज्ञा होती है । शेषको १२ से गुणा कर चौत्रादिक गत चान्द्रमहीनोंको उसमें जोड़कर उसे दो स्थानोंमें रक्खे । एक जगह १० और द्विगुणित चक्रको मिलाकर ३३ से भाग देकर लब्धि अधिकमासको पृथक् स्थित मासोंमें जोड़कर उसको ३० से गुणा करे । उसमें इष्टमासकी शुक्लप्रतिपत् तिथिसे इष्टतिथिकी संख्याको जोड़ कर पुनः चक्रके षष्ठांशको जोड़ कर उसे फिर दो स्थानोंमें रक्खे । एक जगह ६४ का भाग देकर लब्धिरूप क्षय दिनको पूर्व स्थापित अंकोंमें घटानेसे इष्टदिन संबन्धी सूर्योदय कालिक अहर्गण होगा ।

पञ्चगुणित चक्रमें अहर्गणको जोड़कर ७ का भाग देनेसे सोमवार आदिक गत दिन होगा ॥ ४-९ ॥

श्रीकालीपदयुगल 'युग-ईश्वर' वा' वार । सुमरि कहैं निज सुतजनन-उदाहरण संचार ॥

जन्म-पत्रो—

उमा गौरी शिवा दुर्गा भद्रा भगवती तथा । कुलदेव्यथ चामुण्डा सदा रक्षन्तु बालकम् ॥ १ ॥ आदित्यादिप्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राक्षयः । आयुः कुवन्तु ते निरयं यस्यैषा जन्मपत्रिका ॥ २ ॥ शुभशाके १८५८ सँवत् १९९३ सन् १३४४ साल कार्तिक कृष्णचतुर्दशी दण्डादिः

२।४५ तदुपरि-अमावास्या, स्वाती-नक्षत्रदण्डादिः २६।२३, सौभाग्ययोगदण्डादिः ५२।
 १४, चतुरंगिकरणे, शुक्रवासरे श्रीसूर्यभुक्ततुलांशकाथाः २७।५६।१७, श्रीसूर्योदयादिष्ट
 घटयः ४।२२, भयातम् ४४।२१, भंभोगः ६६।३२, दिनमानम् २६।५६ अस्मिच्छ्रमस-
 मये, तर्कितशुश्रूकलनोदये, सुदै वेलौचरां 'श्रीयुगेश्वरशर्मणः, स्वेष्टदेवताद्विजगुरुप्रसादादु-
 भयकुलानन्दकरः द्वितीयप्रस्थितौ श्रीमान् द्वितीयः पुत्रो जातः । तदेतस्य शतपदचक्रा-
 नुमतेन स्वातीनक्षत्रस्य तृतीयचरणे जन्म तेनौकारस्वरयुक्तरकारायशरं 'श्री-रोहित' इति,
 नाम प्रसिद्धम् । श्रीरस्तु । शुभमस्तु । दीर्घायुर्भूयात् ॥

उदाहरण—

इष्ट शाके १८५८ कार्तिककृष्ण अमावस शुक्रवारको अहर्गण बनाना है । अतः पूर्वो-
 क्तीतिसे १८५८-१४४२=४१६।. ४१६÷११=लब्धि ३७, शेष ९। यहाँ ३७=चक्र
 हुआ । १२ × ९=१०८, इसमें चैत्रशुक्ल प्रतिपदासे आश्विनकृष्ण अमावस तक गत चा-
 न्द्रमहीने ६ हैं । अतः १०८ + ६=११४, इसे दो जगहोंमें रक्खा ११४ । ११४ । चक्र=
 ३७ है । ∴ (३७ × २) + १० + ११४=७४ + १० + ११४=१९८ । १९८÷३३=६=
 अधिमास हुए । ∴ ११४ + ६=१२०मास होगये । १२० × ३०=३६०० । आश्विनशुक्ल
 प्रतिपदासे कार्तिककृष्ण चतुर्दशी तक गततिथि २९ हुई । अतः ३६०० + २९=३६२९
 तिथियां हुईं । ∴ ३७÷६=लब्धि ६, शेष १। ∴ ३६२९ + ६ = ३६३५। ∴ ३६३५-
 ६४=लब्धि ५६, शेष ५१ । यहाँ शेष ५१ अर्धधिक होनेसे लब्धि १ और ली गयी;
 इस लिये लब्धि ५७ क्षयाह हुये । ∴ ३६३५-५७ = ३५७८ = अहर्गण हुआ ।

अहर्गणपरसे वारानयन—चक्र = ३७। ∴ ३७ × ५ = १८५, अहर्गण = ३५७८,
 ∴ ३५७८ + १८५ = ३७६३ । ३७६३÷७ = ५३७ लब्धि, शेष ४, अतः सोमवारसे,
 ४ था गुरुवार गत और वर्तमान शुक्रवार आया ॥”

अहर्गण परसे बारलानेमें यदि अभीष्ट वार नहीं मिले तो अहर्गणमें एक जोड़ना या
 एक घटा देना चाहिये (जैसा सम्भव हो) । एवं जिस महीनेमें अहर्गण बनाना हो
 उससे पहले किसी मासमें अधिमास पड़ा हो और गणितसे नहीं मिले तो वहाँ लब्ध
 अधिमासमें १ जोड़ कर क्रिया होती है । यदि इष्टमासके बाद अधिमासकी सम्भावना
 हो और गणितसे पहले आगया हो तो लब्ध अधिमासमें १ घटाकर क्रिया करनी
 चाहिये । उदाहरण विश्वनाथी देखिये ॥

अथ प्रहाणां ध्रुवकानाह—

स्वविधुतानभवास्तरणेर्ध्रुवः खमनला रसवार्धय ईश्वराः ।
 सितरुचो भमुखोऽथ खगा यमौ शरकृता गदितो विधुतुङ्गजः ॥ ६ ॥
 शैला द्वौ खशरा अगोः क्षितिभुवो भूतत्वदन्ता विदः
 केन्द्रस्याब्धिगुणोडवः सुरगुरोः खं षड्यमा वस्विलाः ।
 द्राक्केन्द्रस्य भृगोः कुशक्रयमला राश्यादिकोऽथो शनेः
 शैलाः पञ्चभुवो यमाब्धय इमेऽथ क्षेपकः कथ्यते ॥ ७ ॥

अथ सूर्यचन्द्रतुङ्गानां ध्रुवाण्याह । खविधुतानेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

अथ राह्यादीनां ध्रुवाङ्गानाह । शैला द्वौ खशरा इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अत्रेदानीं चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहे स्पर्शमोक्षावार्थपक्षेण भवत इति दृश्यत इति कारणादाय-
पक्षस्थितिथिसाधनार्थं सूर्यचन्द्रतुङ्गानां ध्रुवकक्षेपानाह ।

यातेऽब्दे ग्रहलाघवस्य धरणीक्षोणीक्षपेक्षोम्निमे

संवीक्ष्य क्षणदाकरोष्णकरयोः पर्वार्यपक्षाश्रितम् ।

क्षेपान् सभ्रुवकान् रवीन्दुशशभृत्सुङ्गोद्भवान् भादिकान्

दृष्टिप्रत्ययकान् गणितविच्छ्रीविश्वनाथो ब्रुवे ॥ १ ॥

खविधुतानगजास्तरणेर्ध्रुवः ० । १ । ४९ । ८ ।

खमनला रसवारिधिसंमिताः ।

नगगुणाः शशिनो-० । ३ । ४६ । ३७ । ५थ खगा यमौ

शरकृताः खयमा ९ । २ । ४६ । २० विधुतुङ्गजाः ॥ २ ॥

क्षेपो भवा नन्दभ्रुवोऽद्विवेदा

विद्वेषे-११ । १९ । ४७ । १३ ऽर्क इन्दौ कुभ्रुवो गजाब्जाः ।

रामेषवो षाणयमा-११ । १८ । ६३ । २६ स्तदुच्चे

बाणाः षडब्जाः श्रतयः कुवेदाः ६ । १६ । ४ । ४१ ॥ ३ ॥

अथ वा सिद्धानां सूर्यचन्द्रतुङ्गानां बीजसंस्कारमाह ।

यद्वा श्रीग्रहलाघवोत्थतरणौ लिखादि बीजं धर्म

षड्विधे-६ । १३ । ५थ विधावृणं यमभुवः पञ्चानय-१२ । ३६ स्तुङ्गके ।

नागेभा नवभूमयः ८८ । १९ स्वमनला-३ स्तर्काश्विनः २६ खाश्विन-२०

इचक्रुता विकला रवीन्दुशशभृत्सुङ्गे स्वमस्व त्वृणम् ॥

माधुरी व्याख्या—

तरणेः = सूर्यस्य, खविधुतानमवाः, = खं शून्यम्, विधुरेकम्, ताना जनपञ्चाशत्
भवा एकादश; राश्यादिको ध्रुवः पठितः । सितरुचः = चन्द्रस्य, खं = शून्यं, अनलाः =
त्रयः, रसवारिधयः = षट्चत्वारिंशत्, ईश्वराः = एकादश, भमुखः = राश्यादिः, ध्रुवः =
ध्रुवकः, गदितः = कथितः । अथ = अनन्तरं, विधुतुङ्गजः = चन्द्रोच्चोत्पन्नः, खगाः = नव,
यमौ = द्वौ, शरकृताः = पंचचत्वारिंशत् । अगोः = राहोः, शैलाः = सप्त, द्वौ, खशराः = पंचा-
शत् । क्षितिभुवः = कुजस्य, भूतरवदन्ताः = एकम्, पंचविंशतिः, द्वात्रिंशत् । विदः = बुधस्य
केन्द्रस्य, अन्धगुणोद्भवः = चत्वारः, त्रयः, सप्तविंशतिः । सुरगुरोः = जीवस्य, खं = शून्यं,
षड्यमांः = षड्विंशतिः । वस्विलाः = अष्टादश । भृगोः = शुक्रस्य, द्राक्केन्द्रस्य = शीघ्र-
केन्द्रस्य कुशकयमलाः = एकं, चतुर्दश, द्वौ । अथो शनेः = सौरस्य, शैलाः = सप्त, पंच-
भुवः = पंचदश, यमाब्धयः = द्विचत्वारिंशत्, भमुखः ध्रुवः स्यात् । इमे ध्रुवकाः उक्ताः =
एते ध्रुवाः कथिताः, अथ = अनन्तरं, क्षेपकः = क्षेपः, कथ्यते = निगद्यते, मयेतिशेषः ॥ ६-७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

• अत्रैकस्मिंश्चक्रे (११ वर्षे) कल्पीयवर्षानुपातेनार्थात् कल्पवर्षैः कल्पग्रहभगणास्तदैक-
चक्रान्तःपाति— (११) वर्षैः क इत्यनेन लब्धा राश्यादिका ग्रहाः शैलभ्यार्थं भगण-
(१२) शुद्धा ध्रुवत्वेनाख्याताः । ते चैते तत्तद्ग्रहानां पठिताः राश्यादयो ज्ञेयाः । इति
संशोधकः ॥ ६-७ ॥

सूर्यकी ०।१।४९।११३ चन्द्रमाकी ०।३।४६।११३ चन्द्रमाके लक्षकी १।२।४९।०३ राहुकी ०।२।९०।०० मंगलकी १।२९।३२।०० बुधके केन्द्रकी ४।३।२७।०० गुरुकी ००।२६।१८।००, शुक्रके केन्द्रकी १।१।४।२।०० और शनिकी ०।१९।४२।०० राश्यादिक ध्रुवायें हैं । आगेके बलोकमें क्षेपकको कहता हूँ ॥ ६-७ ॥

अथ प्रहाणा ध्रुवाबोधकचक्रम्

सु.	चं.	च.उ.	रा.	मं.	बु.के	बु.	शु.के.	श.
रा. ००	०	९	७	१	४	०	१	७
अं. १	२	२	२	२५	३	२६	१४	१५
क. ४९	४६	४५	५०	३२	२७	१८	२	४२
वि. ११	११	०	०	०	०	०	०	०

अथ प्रहाणा क्षेपकानाह—

रुद्रा गोब्जाः कुवेदास्तपन इह विधौ शूलिनो गोभुवः षट्
तुङ्गेऽक्षात्यष्टिदेवास्तमसि खमुडवोऽष्टाग्नयो ऽथो महीजे ।
दिक् शैलाष्टौ ज्ञकेन्द्रे विभकलनवभं पूजितेऽद्रयशिवभूपाः
शौक्रे केन्द्रे गृहाद्योऽद्रिनखनव शनौ गोतिथिस्वर्गतुल्यः ॥८॥

रुद्रा इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या—

तपने=सूर्ये, रुद्राः=एकादश, गोब्जाः=ऊनविंशतिः, कुवेदाः=एकचत्वारिंशत् । विधौ=चन्द्रे, शूलिनः=एकादश, गोभुवः=ऊनविंशतिः, षट् । तुङ्गे=विधूचचे, अक्षात्यष्टिदेवाः=पंच, सप्तदश, त्रयस्त्रिंशत् । तमसि = राहौ, खं=शून्यं, उडवः=सप्तविंशतिः, अष्टाग्नयः=अष्टत्रिंशत् । महीजे=मंगले, दिक्शैलाष्टौ=दश-सप्ता-ष्टौ । ज्ञकेन्द्रे = बुधशीघ्रकेन्द्रे, विभकलनवभं=सप्तविंशतिकलारहितनवराशिकं = ८।२९।३३।० । पूजिते = जीवे, अद्रय-शिवभूपाः=सप्त, द्विः, षोडश । शौक्रे केन्द्रे=शुक्रशीघ्रकेन्द्रे, अद्रिनखनव=सप्त, विंशतिः, नव । अथो=अनन्तरं शनौ, गोतिथिस्वर्गतुल्यः=नव, पंचदशैकविंशतिः, इह = अत्र, गृहायः=राश्यादिकः क्षेपकः स्यात् ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

ग्रन्थारम्भकाले (१४४२ शकाब्दे) राश्यादिका यावत्प्रमाणा प्रहास्तावन्तो राश्या-विकास्तत्प्रहाणा क्षेपकरत्वेन निर्धारिताः । अतएव ग्रन्थारम्भकालात्साधिताहर्गणोद्भवेषु प्रहेषु तत्तत्प्रहाणा क्षेपकस्य संयोगेन वास्तवा प्रहा भवन्तीति 'स्वक्षेपयुक्' इत्यग्रे वक्ष्यति । ते च क्षेपका अत्र राश्यादिका पठिता विज्ञेयाः । इति संशोधकः ॥ ८ ॥

सूर्यके १।१।१९।४१।० चन्द्रमाके १।१।१९।६।० चन्द्रोषके ९।१७।३३।० राहुके ०।२७।३८।० मंगलके १।०।७।८।० बुधके केन्द्रके २७ कलासे रहित ९ राशि = ८।२९।३३।० गुरुके ०।२।१६।० शुक्रके केन्द्रके ०।१।०।९।० और शनिके १।१।१२।१० राश्यादिक क्षेपक हैं ॥८॥

अथ प्रहाणां क्षेपकबोधकचक्रम् ।

सू.	चं.	चं.उ.	रा.	मं.	बु.के.	वृ.	शु.के.	श.
११	११	५	०	१०	८	७	७	९रा.
१९	१९	१७	२७	७	२९	२	२०	१५ अं.
४१	६	३३	३८	८	३३	१६	९	२१ क.
०	०	०	०	०	०	०	०	० वि.

अथाहर्गणोत्पन्नप्रहे ध्रुवक्षेपकसंस्कारविशेषमाह—

दिनगणभवखेटश्चक्रनिघ्नध्रुवोनो

दिवसकृदुदये स्वक्षेपयुङ्मध्यमः स्यात् ॥

निजनिजपुररेखान्तःस्थिताद्योजनौघा-

द्रसलवमितलिप्ताः स्वर्णमिन्दौ परे प्राक् ॥ ९ ॥

अथाहर्गणोत्पन्नप्रहाणां ध्रुवक्षेपकसंस्कारमाह । दिनगणोति । दिनगणादहर्गणात् भव खेटपन्नो वक्ष्यमाणरोत्या साञ्चितो ग्रहः । चक्रेण निघ्नो गुणितो यो ध्रुवस्तेन ऊनः स्वक्षेपकेण युक्तः । एवं स ग्रहो दिवसकृत उदये सूर्योदये मध्यमः स्यात् । लङ्घानगर्वां मध्यमसूर्योदयासन्नकाले मध्यमग्रहो भवेदित्यभिप्रायः । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “दशशिरःपुरी” त्यादि । तस्य स्वदेशीयकरणार्थं संस्कारमाह । निज निजेति । निजं निजं स्वीयं स्वीयं यत् पुरं रेखा मध्यरेखा च तयोरन्तर्मध्ये स्थिताद्वर्त्तमानाद्योजनौघात् रसलवेन षडंशेन परिमिता लिप्ताः कला इन्दौ चन्द्रे परे प्राक् क्रमेण स्वर्णं कार्याः । तथाथा । मध्यरेखायाः पश्चिमे स्वपुरे सति धनं कार्याः प्राग्गणमित्यर्थः । मध्यरेखामानमुक्तं भास्करेण “पुरी राक्षसी”ति । अत्रार्थं संस्कारश्चन्द्रस्यैव कृतः । अन्येषां स्वल्पान्तरत्वात् कृतोऽतो न दोषाय । उक्तं च सिद्धान्तशिरोमणौ “स्वल्पान्तरत्वादित्यादि” ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

चक्रनिघ्नध्रुवोनः=चक्राहतध्रुवरहितः, दिनगणभवखेटः=अहर्गणोत्पन्नग्रहः, स्वक्षेपयुक्तं=निजक्षेपेण सहितः, दिवसकृदुदये=सूर्योदये, मध्यमः=मध्यमग्रहः, स्यात् । इन्दौ=चन्द्रे, निजनिजपुररेखान्तःस्थितात्=स्वपुररेखापुरान्तर्गतात्, योजनौघात्=योजनसमूहात्, रसलवमितलिप्ताः=षष्ठांशकलाः, परे प्राक्=रेखातः पश्चिमपूर्वदेशे क्रमेण, स्वर्णं=योगवियोगं कर्तव्याः । पश्चिमे स्वदेशे धनं, पूर्वे स्वदेशे ऋणं कार्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र वासना—कल्पादितो प्रहानयने गौरवमवलोक्य लाघवेन प्रहानयनं कुर्वता गणेशेन कृष्णवज्रेण प्रहानयनं कृत्वा तत्संकलनयाऽभीष्टाद्दे प्रहाः साधिताः । तत्र कल्पादेः प्रन्धारम्भकाले ये राशिमुखा प्रहास्ते क्षेपकत्वेन, तथा तदनन्तरं प्रत्येकादशाब्दं (चक्रं) ये द्वादशादयो प्रहास्ते भगण-(१२)शुद्धा ध्रुवत्वेन पठिताः । अथ चक्रानन्तरमभीष्टार्थं यावद्दहर्गणं प्रसाध्य तदुत्पन्ना प्रहा दिनगणभव-(अहर्गणोत्पन्न-) खेटा इति तेषां संज्ञा कृता । एतेषां योगः किलाभीष्टाहसूर्योदये कल्पादितो मध्यप्रहा भवन्तीति । अत्र प्रन्धारम्भकाले प्रहाः=क्षे । एकचक्रसम्बन्धिने प्रहाः भगणशुद्धाः=१२-एकचक्रभ.प्र.=ध्रु. । एतदिष्टचक्र-

गुणमिष्टचक्रसम्बन्धिनो प्रहाः = १२ × च-एकच.भ.प्र × च=ध्रु. × च. ।

∴ १२ × च-ध्रु. × च=इष्टचक्रभवप्रहाः । सर्वेषां योगेनाभीष्टाहे मध्यमप्रहाः—

= दिनगणभवप्रहाः + (१२ × च-ध्रु.च.) + क्षे. । अत्र भगणस्य प्रयोजनाभावात्
‘१२ × च’ अस्य त्यागात्—

दि.ग.भ.प्र.-ध्रु × च. + क्षे.=अभीष्टाहे मध्यमप्रहाः । इत्युपपन्नं पूर्वार्द्धम् ।

अथ चात्र साधिता प्रहा रेखादेशीयाः किल भवन्ति । तेषां स्वदेशीयकरणार्थं देशा-
न्तरसंस्कारः कर्तव्यः । तत्र ग्रन्थकारेण चन्द्रस्यैव देशान्तरसंस्कारः कृतः । तस्य गते-
रत्यधिकत्वात् । अन्येषां प्रहाणां गत्यरूपत्वादुपेक्षितः ।

अथ रेखादेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि विज्ञाय ततोऽनुपातः—* यदि भूपरिधियोज-
नैश्चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति लब्धः चान्द्रो देशान्तरसंस्कारः =
चं.ग.क. × दे.अं.यो. (०९०/१३५'') × दे.अं.यो. = दे.अं.यो. , स्वल्पान्तरात् । एत-
भूपरि. यो. ४९६७ ६

रलब्धकलादि रेखादेशायदि स्वदेशः पश्चिमे भवेत्तदाऽहर्गणोत्पन्नचन्द्रे धनं कार्यम् ।
यतस्तत्र रेखोदयात्पश्चादुदयः स्यात् । पूर्वे च स्वदेशे ऋणं कार्यं तत्र रेखोदयात्पूर्वमंभोदय
इति युक्तमुक्तम् । इति संशोधकः ॥ ९ ॥

अहर्गण परसे उत्पन्न ग्रहमें उस ग्रहकी ध्रुवाको चक्रसे गुणा करके घटाकर उसमें ग्रहके
क्षेपको जोड़नेसे सूर्योदय कालका मध्यम ग्रह होता है । अपने देश और रेखादेशके अन्तर
जितने योजन हों उनमें ६ से भाग देकर लब्धितुल्य कला यदि रेखा देशसे अपना देश पश्चिम
हो तो चन्द्रमार्गमें जोड़ने और पूरबमें घटानेसे अपने देशका मध्यम चन्द्रमा होगा ॥ ९ ॥

उदाहरण—आगे देखिये ॥ ९ ॥

रेखा देश वे हैं—जो लङ्कासे सुमेरुपर गये हुये सूत्रसे स्पर्श किये जाते हैं । जैसे—
भूमध्यरेखा—

“बरलङ्कोज्यिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्

सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखाभुवः” (सिद्धान्तशिरोमणिः) ।

भूपरिधियोजनम्—

“प्रोक्तो योजनसङ्ख्यया कुपरिधिः ४९६७ सप्तान्नन्दाब्धयः

तद्व्यासः कुभुजस्रसायकभुवः १५८१” (सिद्धान्तशिरोमणिः) ॥ ९ ॥

अथ मध्यमार्क-बुध-शुक्र-चन्द्राणां साधनमाह—

स्वखनगलवहीनो शुक्रजोऽर्कश्शुक्राः

खतिथिहृतगणोनो लिप्तिकास्वंशकाद्याः ॥

गणमनुहतिरिन्दुः स्वाद्रिभूभागहीनः

खमनुहृतगणोनो लिप्तिकास्वंशपूर्वः ॥ १० ॥

अथ मध्यमरविबुधशुक्रचन्द्रसाधनमाह । स्वखनगति । शुक्रजोऽहर्गणः १५२१ । अयं
द्विधा स्थापितः १५२१ खनग-०० भक्तः फलं भागाः २१ शेषं ५१ षष्टि-६० गुणितं ३०६०
सप्तति-०० भक्तं फलं भागाद्यः कलाः ४३ पुनः शेषं ५० षष्टि-६० गुणितं ३००० सप्तति-००

* अत्र स्पष्टभूपरिधिस्पष्टचन्द्रगतिभ्यामनुपातेन भवितव्यम् । परञ्च करणग्रन्थे
सर्वत्र स्वल्पान्तरदर्शानामभ्याभ्यामेवानुपातः कृत इति । संशोधकः ।

भक्तं फलं कलाधो विकलाः ४२। एवमंशाद्येन २१।४३।४२ ऊर्ध्वस्थोऽहर्गणः १५२१ हीनः कार्यः स यथा । अहर्गणेऽशा हीनास्तस्मादेको भागो ग्राह्यस्तस्य षष्टि-६० कलाः । ताभ्यः प्राक्कलाः शोध्या एवं कलाः । ताभ्य एका कला ग्राह्या । तस्याः षष्टि-६० विकलाः । ताभ्यः प्राग्विकलाः शोध्या एवं विकलाः ॥ १० ॥

प्राचीनमुद्रितपुस्तकेषु दशमश्लोकस्यास्य विश्वनाथोदाहरणं पूर्णं नोपलभ्यते, यावत् पर्यन्तं विश्वनाथोदाहरणं मुद्रितं वर्तते ततोऽग्रे—“अतोऽशाद्यम् १४९९।१६।१८ । पुनरहर्गणः १५२१ खतिथि-१५० भिर्भक्तः फलं १०।८ कलाद्यमनेन पूर्वगतमंशादिकं १४९९।१६।१८ हीनं कृतं तदाऽशाद्या रविबुधशुक्राः १४९९।६।१० । ततो राश्यादिका १।२९।६।१० । अथ रविध्रुवः ०।१।४९।११ चक्रेण ८ गुणितः ०।१।४३।३२८ अनेन दिनगणभवाः १।२९।६।१० हीनाः १।१।४।३२।४२ । रविक्षेपेण १।१।९।४।१० युक्ता जाताः सूर्योदये मध्यमार्क-ज्ञ-शुक्राः १।४।१३।४२ ।

अथ चन्द्रसाधनम्—गणः १५२१ चतुर्दशगुणः २३२९४ अस्य सप्तदशांशः १२५२।३५।१८ अनेन चतुर्दशगुणोऽहर्गणः २१२९४ हीनो जातमंशाद्यम् २००४१।२४।४२ । पुनरहर्गणः १५२१ खमनु-२४० भिर्भक्तः फलं कलाद्यम् १०।५२ अनेन पूर्वगतमंशाद्यम् २००४१।२४।४२ हीनं जातं २००४१।१३।५० ततो राश्यादिको दिनगणभवश्चन्द्रः ८।१।१३।५० । अथ चन्द्रध्रुवः ०।३।४६।११ चक्रेण ८ गुणितः १।७।९।२८ अनेनो दिनगणोत्थश्चन्द्रः ७।१।४।२२ चन्द्रक्षेपेण १।१।९।६।० युतो जातश्चन्द्रो मध्यमः ६।२०।१०।२२ ।” एतावद् विश्लेषम् । इति संशोधकः ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वखनगलवहीनः = निजसप्तमंशरहितः, बुधनः = अहर्गणः, अशकायाः = अंशादिकाः, अर्कज्ञशुक्राः = सूर्य-बुध शुक्राः, स्युः । तेषां, लिसिकासु = कलासु, खतिथिहृतगणोनः = पञ्चा-शदुत्तरशतभक्तोऽहर्गणः हीनः कार्यः । अथ गणमनुहतिः = अहर्गणचतुर्दशघातः, इन्दुः = चन्द्रः स्यात् । असौ, स्वादिभूभागहीनः = निजसप्तदशांशोनः तथा लिसिकासु = कलासु, खम-नुहृतगणोनः = चत्वारिंशदधिकशतभक्ताहर्गणरहितः कार्यः ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि कल्पकुदिनैः कल्परविगतिकला लभ्यन्ते तदेष्टाहर्गणेन का इत्यनुपातेन जातो

$$\text{मध्यमो रविः} = \frac{\text{क. र. ग. क.} \times \text{अ}}{\text{क. कु.}}$$

$$\text{अत्र सूर्यसिद्धान्तीयकल्परविभगणाः} = ४३२०००० ।$$

$$\text{कल्परविगतिकलाः} = ४३२०००० \times १२ \times ३० \times ६० ।$$

$$\text{कल्पकुदिनानि च} = १५७७९१७८२८ । अतो मध्यमो रविः =$$

$$\frac{४३२०००० \times १२ \times ३० \times ६० \times \text{अ}}{१५७७९१७८२८} = \frac{४३२०००० \times ३ \times ३० \times ६० \times \text{अ}}{३९४४७९४५७}$$

$$= \frac{३८८००००० \times ६० \times \text{अ}}{३९४४७९४५७} = \frac{२३३२८०००००० \times \text{अ}}{३९४४७९४५७}$$

$$= (५९'।८''।१०''') \text{ अ, स्वल्पान्तरात् । } \therefore \text{ मध्यमंरविः} = \text{मर}$$

$$\begin{aligned}
 &= \frac{७० \times अ (५९' १८'' १०''')}{७०} = \frac{अ (४९३०' १५६'' १७००''')}{७०} \\
 &= \frac{अ (४९३९' ३९'' ४०''')}{७०} = \frac{अ (६८° १५९' ३२'')}{७०} \text{ (षष्ठया सवर्णिते)} \\
 &= \frac{अ (६८° १५९' ३२'') + २८'' - २८''}{७०} \text{ (तुल्ययोगवियोगात्)}, \\
 &= \frac{अ (६९° - २८'')}{७०} = \frac{अ \times ६९°}{७०} - \frac{२८'' अ}{७०} = \frac{अ(६९° + १° - १°)}{७०} - \frac{२८'' अ}{७०} \\
 &= \frac{अ७०°}{७०} - \frac{अ१°}{७०} - \frac{२८'' अ}{७०} = \frac{अ१°}{७०} - \frac{अ१°}{७०} - \frac{अ'}{७० \times ६०} \\
 &= \frac{अ१°}{७०} - \frac{अ१°}{७०} - \frac{अ'}{४२००} = \frac{अ१°}{७०} - \frac{अ'}{१५०} \text{ ।}
 \end{aligned}$$

बुधशुक्रवीनां भगणसाम्याद् रवितुल्यावेव बुधशुक्रौ भवतः, इत्युपपन्नम् ।

अथ चन्द्रानयनोपपत्तिः—

पूर्वरीत्या कल्पानुपातेन मध्यमचन्द्रः = $\frac{\text{क. च. ग. क} \times \text{अ}}{\text{क. कु.}}$ ।

$$\begin{aligned}
 &= \frac{अ \times ५७७५३३३६ \times १२ \times ३० \times ६०}{१५७७९१७८२८} = \frac{अ \times ५७७५३३३६ \times १२ \times ३० \times १५}{३९४४७९४५७} \\
 &= \frac{३१०८६६८०१४४०० \times अ}{३९४४७९४५७} = अ (७९०' ३४'' ५४''') \\
 &= अ (१३° १०' ३४'' ५४''') = \frac{अ \times १७ (१३° १०' ३४'' ५४''')}{१७} \\
 &= \frac{अ (२२१° १७०' ५७८'' १९१८'')}{१७} = \frac{अ (२२३° १५९' ५३'')}{१७} \text{ (स्वल्पान्तरात्)} \\
 &= \frac{अ (२२३° १५९' ५३'') + ७'' - ७''}{१७} = \frac{अ (२२४° - ७'')}{१७} = \frac{अ२२४°}{१७} - \frac{अ७''}{१७} \\
 &= \frac{अ \times २२४° + १४° - १४°}{१७} - \frac{अ७''}{१७} = \frac{अ \times २३८°}{१७} - \frac{अ \times १४°}{१७} - \frac{अ \times ७''}{१७} \\
 &= \frac{अ \times १४°}{१७} - \frac{अ \times ७''}{१७ \times ६०} = अ १४° - \frac{अ१४°}{१७} - \frac{अ'}{१०२०}
 \end{aligned}$$

= अ × १४° - $\frac{अ \times १४°}{१७}$ - $\frac{अ'}{१४०}$ स्वल्पान्तरात्, अत उपपन्नम् ॥ १० ॥

अपने १७ वें अंशसे रहित अहर्गणके अंशाधिक फलमें उसी-(अहर्गण) के १५० वें अंशरूप कलादिको घटानेसे रवि, बुध और शुक्र होते हैं । १४ और अहर्गणके गुणनफल

अंशादिमें अहर्गणका १७ वां अंशको घटाकर उसमें अहर्गणका ही १४० वां अंशरूप कलाओंको घटानेसे अंशादिक चन्द्रमा होगा ॥ १० ॥

उदाहरण—

पूर्वसाधित अहर्गण = ३५७८ है। अतः श्लोकानुसार $३५७८ \div ७० = ५१^{\circ} ७' १५''$ ।
 $\therefore ३५७७ - ५१^{\circ} ७' १५'' = ३५२६^{\circ} ५२' १५''$ । फिर $३५७८ \div १५० = २३' १५''$, अतः
 $(३५२६^{\circ} ५२' १५'') - (२३' १५'') = ३५२६^{\circ} २९' ४''$ । अंशमें ३० का भाग देनेसे
 ११७ रा. $१९^{\circ} २९' ४''$, और राशिमें १२ का भागदेने से लब्धि ९ को प्रयोजनाभावसे
 छोड़कर राश्यादिक रवि, बुध और शुक $९१९६^{\circ} २९' ४''$ हुए। अब श्लोक ९ के
 अनुसार $\therefore$ चक्र = ३७, रविकी ध्रुवा = $०१^{\circ} ४९' ११''$, और रविका क्षेप = ११।
 $१९^{\circ} ४९' १०''$ है, अतः चक्रगुणित ध्रुवाको $(३७ \times (०१^{\circ} ४९' ११'')) = ०१३^{\circ} ७' १८' ९३''$ ।
 $४०७'' = २१^{\circ} ११' ४७''$ अहर्गणोत्पन्न सूर्यमें घटानेसे $(९१९६^{\circ} २९' ४'') - (२१^{\circ} ११'$
 $११' ४७'') = ७१९^{\circ} १९' १७''$ यह हुआ। इसमें क्षेप जोड़नेसे $(७१९^{\circ} १९' १७'') +$
 $(११११^{\circ} १९' १०'') = ६१२८^{\circ} ३८' १७''$ उदय कालिक रवि, बुध और शुक हुये।

अथ चन्द्रसाधनोदाहरण—अ.ग. = ३५७८ है। $\therefore १४ \times ३५७८ = ५००९२$ ।
 $\therefore ५००९२ \div १७ = २९४६^{\circ} ३५' १७''$ । $\therefore ५००९२ - (२९४६^{\circ} ३५' १७'') = ४७१४५^{\circ}$
 $२४' ४३''$ अंशोंमें ३० से भाग देनेसे = ११ रा. $१५^{\circ} २४' ४३''$ इसमें $३५७८ \div १४० =$
 $२५' १३''$ इतना घटानेसे $(१११५^{\circ} २४' ४३'') - (२५' १३'') = १११७^{\circ} ५९' १०''$
 = अहर्गणोत्पन्न चन्द्रमा हुआ। पुनः $\therefore$ चक्र = ३७, चन्द्रमाकी ध्रुवा = $०१३^{\circ} ४६' ११''$, और
 क्षेप = $१११९^{\circ} ६' १०''$ है। अतः चक्रगुणित ध्रुवा $(३७ \times (०१३^{\circ} ४६' ११'')) = ०११११^{\circ}$
 $१७०२'' ४०७'' = ४$ रा. $१९^{\circ} २८' ४७''$,) को अहर्गणोत्पन्न चन्द्रमामें घटानेसे $(११$
 $१११७^{\circ} ५९' १०'') - (४१९९^{\circ} २८' ४७'') = ६१२५^{\circ} ३०' २३''$ हुआ। इसमें क्षेप
 जोड़नेसे $(६१२५^{\circ} ३०' २३'') + (१११९^{\circ} ६' १०'') = ६१४४^{\circ} ३६' २३''$ रेखा
 देशका मध्यम चन्द्रमा हुआ।

अथ देशान्तर संस्कार—स्वदेश रेखादेशसे पूरब दिशामें ९६ देशान्तर योजन पर
 है। अतः $९६ \div ६ = १६'$ । उक्त रीतिसे इस देशान्तर कलाको पूर्व साधित चन्द्रमामें
 घटानेसे $(६१४४^{\circ} ३६' २३'') - (०१०^{\circ} १६' १०'') = ६१४४^{\circ} २०' १३''$ स्वदेशीय
 उदयकालिक वास्तव मध्यम चन्द्रमा हुआ ॥ १० ॥

अथ चन्द्रोच्चपातयोरानयनमाह—

नवहतदिनसंघश्चन्द्रतुङ्गं लवाद्यं

भवति खनगभक्तशुद्धजोपेतलितम् ॥

नवकुभिरिषुवेदैर्धन्संघाद्द्विधाऽऽसात्

फललवकलिकैर्क्यं स्याद्गुश्चक्रशुद्धः ॥ ११ ॥

अथ चन्द्रतुङ्गपातानयनमाह। नवहतदिनसङ्घ इति। गणः १५२१ नवभक्तो लब्धमंशा-
 दि १६९१०। गणः १६२१ खनग-७० भक्तो लब्धं कलादि २१।४३ इदं कलासु युतं १६९१-
 २१।४३ राश्यादि ६।१९।२१।४३। चन्द्रोच्चस्य ध्रुवः १।२।४६।० चक्र-८ गुणितः ०।२२।०।०
 अनेव ०।२२।०।० हीनः ४।२।०।२१।४३ क्षेपकेण ६।१७।३३।० युक्तः जातं चन्द्रोच्चम् १।०।१४।

१४।४३। अथ राहोरोनयनम् । गणः १६०१ द्विधा एकत्र नवकुभि-१९ भंक्तो लब्धमंशाद्यम्
८०।३।१। अपरत्र ह्युषेदै-४६ भंक्तो लब्धं कलादि ३३।४८। अनयोरेक्यम् ८०।३६।१७ राव्यादि
२।२०।३६।१७। अर्थ द्वादश-१२ राशिभ्यः शुद्धो जातो राहुः १।१।२३।३। राहोर्ध्रुवः ७।२।
९०।० चक्र-८ घ्नः ८।२२।४०।० अनेन हीनः ०।१६।४३।३। क्षेपकेण ०।२७।३८।० युतो जातो
राहुः १।१४।२१।३ ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

नवहृतदिनसंघः = नवभक्ताहर्गणः, लवाद्यं = अंशादिकं, चन्द्रतुङ्गं = चन्द्रोच्चं भव-
ति । पुनः तत्, खनगमक्तद्युत्रजोपेतलितं = सप्ततिभक्ताहर्गणयुक्तकलं कार्यम् । अथ द्विधा =
द्विस्थानस्थितात्, घटसंघात् = अहर्गणात्, नवकुभिः = ऊनविंशत्या, इषुषेदैः = पंचचत्वा-
रिंशता, आसात् = लब्धात्, फललवकलिकैक्यं = लब्धांश-कलायोगं कुर्यात्तदा, अगुः =
राहुः स्यात् । असौ राहुः चक्रशुद्धः = द्वादशराशिशुद्धः कार्यः ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पूर्वरीत्या कल्पानुपातेनाहर्गणात् चन्द्रोच्चं स्यात् । तद्यथा सौरीयाः कल्पे चन्द्रोच्च-
भगणाः = ४८८२०३, कल्पकुदिनानि = १५७७९१७८२८। अतः चन्द्रोच्चम् =

$$= \frac{\text{क. चं. उ. क.} \times \text{अ.}}{\text{क. कु}} = \frac{४८८२०३ \times १२ \times ३० \times ६० \times \text{अ.}}{१५७७९१७८२८} =$$

$$= \frac{४८८२०३ \times १२ \times ३० \times १५ \times \text{अ.}}{३९४४७९४५७} \text{ (चतुर्भिरपवर्तिते)} = \frac{२६३६२९६२०० \times \text{अ.}}{३९४४७९४५७}$$

$$= \left(\frac{६'१४०''१५२'''}{९} \right) \times ९ \times \text{अ.} = \left(\frac{१^० १'७''४८'''}{९} \right) \text{ अ.}$$

$$\frac{\text{अ} १^०}{९} + \frac{\text{अ} \times ७''}{९} + \frac{\text{अ} \times ४८'''}{९} = \frac{\text{अ} \times १^०}{९} + \frac{\text{अ} \times ७''}{९ \times ६०} + \frac{\text{अ} \times ४८'''}{९ \times ६० \times ६०}$$

$$= \frac{\text{अ} \times १^०}{९} + \frac{\text{अ} \times ७''}{५४०} + \frac{\text{अ}'}{३२४००} = \frac{\text{अ} \times १^०}{९} + \frac{\text{अ}'}{७०}, \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

इत्युपपन्नं चन्द्रोच्चानयनम् ।

अथ चन्द्रपातोपपत्तिः—

आर्यभटीयाः कल्पपातभगणाः = २३२२२६। कल्पकुदिनानि = १५७७९१७५००।
कल्पकुदिनैः कल्पपातभगणकलास्तदेष्टाहर्गणैः का इत्यनुपातेन जातः पातो नाम राहुः—

$$= \frac{\text{क. पा. भ. क.} \times \text{अ.}}{\text{क. कु}} = \frac{२३२२२६ \times १२ \times ३० \times ६० \times \text{अ.}}{१५७७९१७५००} =$$

$$= \frac{२३२२२६ \times १२ \times ३० \times \text{अ.}}{२६२९८६२५} = \frac{८३६०१३६० \times \text{अ.}}{२६२९८६२५} = \left(\frac{३'१९०''१४८'''}{९} \right) \text{ अ.}$$

$$= \left(\frac{३'१९०''१४८'''}{९} \right) \times १९ \times \text{अ.} = \frac{\text{अ} १^०}{१९} + \frac{\text{अ} \times २५''}{१९ \times ६०} + \frac{\text{अ} \times ४८'''}{१९ \times ३६०}$$

$$= \frac{\text{अ} \times १^०}{१९} + \frac{\text{अ} २५''}{१९४०} + \frac{\text{अ} ४८'''}{६८४००} = \frac{\text{अ} १^०}{१९} + \frac{\text{अ}'}{४५}, \text{ स्वल्पांतरात् । यतो राहोर्विलोमा}$$

गतिरतश्चक्र-(१२) शुद्धः क्रियते । इत्युपपन्नम् ॥ ११ ॥

९ से भाजित अहर्गणके अंशादि फलमें अहर्गणका ७० वां भागरूप कलादि फलको जोड़नेसे चन्द्रमाका उच्च होता है । दो जगहोंमें स्थापित अहर्गणके १९ और ४९ वें भाग-फल रूप अंशादिक और कलादिके योगको १२ राशियों घटानेसे राहु होगा ॥ ११ ॥

उदाहरण—अ. $\div ९ = ३५७८ \div ९ = ३९७^{\circ} ३३' १२''$ । और $३५७८ \div ७० = ५१' ७''$ । $\therefore (३९७^{\circ} ३३' १२'' + (५१' ७'')) = ३९८^{\circ} १२' ४' १२'' = ११८^{\circ} ११' २४' १२'' =$ राश्यादिक चन्द्रोच्च हुआ ।

पुनः इलोक ६ के अनुसार--

चन्द्रोच्चकी ध्रुवा = $९१^{\circ} २' ४५' १०''$ और चक्र = ३७ है । $\therefore ३७ \times (९१^{\circ} २' ४५' १०'')$
 $= ३३३७^{\circ} ४१' ६६५' १०'' = ००१११^{\circ} ४५' १०''$ यह अहर्गणोत्पन्न चन्द्रोच्चमें घटाने से $(११८^{\circ} १२' ४' १२'')$ - $(००१११^{\circ} ४५' १०'')$ = $००१२६^{\circ} ३९' १२''$ हुआ, इसमें चन्द्रोच्चका क्षेप $(५१' ७' ३३' १०'')$ को जोड़ने से $(००१२६^{\circ} ३९' १२'')$ + $(५१' ७' ३३' १०'')$ = $६१' ४०' १२' १२'' =$ सूर्योदयकालिक राश्यादिक चन्द्रोच्च हुआ ॥

राहुसाधन--

$\therefore$ अ $\div १९ = ३५७८ \div १९ = १८८^{\circ} १९' १५''$ और अ $\div ४५ = ३५७८ \div ४५ = ७९' १३'' = १^{\circ} १९' १३''$ । $\therefore (१८८^{\circ} १९' १५'')$ + $(१^{\circ} १९' १३'')$ = $१८९^{\circ} ३८' २८'' = ६१^{\circ} ३८' २८''$ । इसको १२ राशियों घटानेसे $५१^{\circ} २९' ३२'' =$ अहर्गणोत्पन्न राहु । पुनः राहुकी राश्यादिक ध्रुवा = $७१^{\circ} ५०' १०''$, चक्र = ३७ और क्षेप = $०१२^{\circ} ७' ३८' १०''$ है, अतः $३७ \times (७१^{\circ} ५०' १०'')$ = $२५९१^{\circ} ७४' १०'' = १०११^{\circ} ५०' १०''$, $\therefore (५१^{\circ} २९' ३२'')$ - $(१०११^{\circ} ५०' १०'')$ = $७५०' ३९' ३२''$ । अतः— $(७५५' ३९' ३२'')$ + $(००१२^{\circ} ७' ३८' १०'')$ = $८१३^{\circ} १९' ३२'' =$ सूर्योदयकालिक मध्यम राहु हुआ ॥ ११ ॥

अथ भौम-बुधकेन्द्रयोरानयनमूह--

दिग्घ्नो द्विधा दिनगणोऽङ्कुभिस्त्रिशैलै-

भंक्तः फलांशककलाविवरं कुजः स्यात् ॥

त्रिघ्नो गणः स्ववसुहगलवयुगक्षशीघ्र-

केन्द्रं लवाद्यहिगुणाऽप्तगणोनलिप्तम् ॥ १२ ॥

अथ भौमबुधकेन्द्रसाधनमाह । दिग्घ्नो द्विधा दिनगण इति । गणः १६२१ दिग्घ्नः १६२१० द्विधा १६२१० एकत्राङ्कुभिः-१९ भंक्तो लब्धमंशाद्यम् ८००३१३४। अपरेत्र त्रिशैलै-७३ भंक्तो लब्धं कलादि २०८११। अनयोरन्तरं ७९७३। १३ राश्यादि २। १७। ३। १३ । भौमध्रुवः १। २९। ३२ चक्र-८ निघनः २। २४। १६ अनेन रहितः १। १। २। ४। ७। १३ क्षेपकेण १। ०। ७। ८। युतो जातो भौमः १। २। ९। ६। ९। । अथ बुधस्य केन्द्रसाधनम् । गणः १६२१ त्रिघ्नः ४९६३ अयं द्विधा ४९६३ अष्टाविंशतिभिः-१८ भंक्तो लब्धमंशादि १६२। ९। ७। ६। ९। अनेन युक्तस्त्रिघ्नोऽहर्गणः ४७२६। ६७। ६९। गणः १६२१ अहिगुणै-३८ भंक्तो लब्धं कलादि ४०। १। अनेन कलासु हीनः ४७२६। १। ७। ६९। राश्यादिः १। १। ६। १। ७। ६९। बुधकेन्द्रध्रुवः ४। ३। १। ७। चक्र-८ निघनः ८। २। ७। ३। ६। अनेन हीनः ४। १। ७। ४। १। ६९। क्षेपकेण ८। २। ९। ३। ३। ० युक्तो जातं बुधशात्रकन्द्रम् १। १। ७। १। ४। ६९। ॥ १२ ॥

माधुरी व्याख्या--

द्विधा = द्विस्यः, दिनगणः = अहर्गणः, दिग्घ्नः = दशहताः, एकत्र अङ्कुभिः = ऊनविं-

शरया, अपरत्र त्रिशौलैः = त्रिसप्तत्या, भक्तः = हृतः, फलांशककलाविवरं = लब्धिरूप-
लवकलयोरन्तरं, कुजः = मङ्गलः, स्यात् । गणः = अहर्गणः, त्रिप्रः = त्रिहृतः, स्ववसु-
ह्वरलवयुक्, = स्वीयाष्टविंशतियुक्तः, तदा लवादि = अंशादिकं ज्ञाशीप्रकेन्द्रं = बुधशीप्रकेन्द्रं
स्यात् । तत्, अद्विगुणासगणोनलिप्तं = अष्टत्रिंशद्भूकाहर्गणरहितकलं कार्यम् ॥ १२ ॥

उपपत्तिः—

यदि कल्पकुदिनैः कल्पकुजभगणकलास्तदेषाऽहर्गणैः केति जातो मध्यमो मङ्गलः ।
अत्र कल्पकुजभगणाः आर्यभटीयाः = २२९ ; ८२४, कल्पकुदिनानि च = १५७७९१७५०० ।
अतो मङ्गलः = $\frac{(२२९६८२४ \times १२ \times ३० \times ६०)}{१५७७९१७५००}$ अ = $\frac{(२२९६८२४ \times ३६०)}{२६२९८६२५}$ अ
= $\frac{(८२६८५६६४०)}{२६२९८६२५}$ अ = $(३१^{\circ}२६''३१'''३०''३६'''')$ अ
= $\frac{(३१^{\circ}२६''३१'''३०''३६''')}{१९}$ अ $\times १९$ = $\frac{(५९७^{\circ}१२३'''५०''१८''०''२४''')}{१९}$ अ
= $\frac{(६००^{\circ})}{१९}$ अ — $\frac{(२^{\circ}१२६''१९'''५१''३६''')}{१९}$ अ
 $\frac{१०^{\circ} \times अ'}{१९}$ — $\frac{१०^{\circ} \times अ}{७३}$ । स्वल्पान्तरात् ।

अथ ब्रह्मसिद्धान्तीयाः बुधकेन्द्रभगणाः = १३६१६९९८९८, कल्पकुदिनानि च =
१५७७९१६४५००००० । अतोऽनुपातेन बुधकेन्द्रम् = $\frac{१३६१६९९८९८ \times १२ \times ३० \times ६०}{१५७७९१६४५००००}$
= $(३^{\circ}१६'१२४''१८'''')$ अ = $\frac{(३^{\circ}१६'१२४''१८'''') २८ \times अ}{२८}$ = $\frac{(८६^{\circ}५९'११५''४४'''') अ}{२८}$
= $\frac{अ \times ८७^{\circ}}{२८}$ — $\frac{अ (४४'१६'')}{२८}$ =
 $\times ३^{\circ} + \frac{३^{\circ} \times अ}{२८}$ — $\frac{अ \times १'}{२८ \times ६०}$
 $(४४'१६)$
= $अ \times ३^{\circ} + \frac{३^{\circ} \times अ}{२८}$ — $\frac{अ \times १'}{३८}$, स्वल्पान्तरात् । इत्युपपन्नं सर्वम् ॥ १२ ॥

दो जगहोंमें स्थापित दश गुणित अहर्गणमें १९ और ७३ का भाग देकर क्रमिक लब्धि
अंशादि और कलादिके अंतर करनेसे अंशादिक मंगल होगा । अहर्गणको ३से गुणा कर
अपने २८ वें अंशको जोड़कर जो अंशादि होवे उसमें अहर्गणका ३८ वां अंशरूप कलादिको
घटानेसे शेष अंशादिक बुधका केन्द्र होगा ॥ १२ ॥

उदाहरण—अहर्गण=३५७८, चक्र=३७, मंगलकी ध्रुवा=१२५^०.३२'१००'' और
क्षेप=१०।७^०।८'१००'' । अतः ३५७८ $\times$ १० = ३५७८० । ३५७८० $\div$ १९ = १८८३१^९/
१२८'' पुनः ३५७८० + ७३ = ४९०'१८'' = ८^०११०'१८'' । (१८८३१^९।२८'') - (८^०११०'
८'') = १८७४१।५९'१२०'' = ३।१४^०।५९'१२०'' = अहर्गणोत्पन्न मंगल । नः पूर्वरीतिसे

$३७ \times (११२५^{\circ} ३२१०'') = ३७१२५^{\circ} ११८४' १०'' = ८१४^{\circ} ४४' १०''$ । अतः $(११४५९१२०) - (८१४^{\circ} ४४' १०'') = ६१००^{\circ} १५' १२''$, अतः $(६१००^{\circ} १५' १२'')$ + $(१०१७^{\circ} ८' १०'') = ४१७२३२० = उदयकालिक मध्यम मंगल ।$

बुधकेन्द्रोदाहरण— $\therefore$ बुधकेन्द्रकी घुवा $= ४१३^{\circ} १२' ७''$ । क्षेप $= ८१२^{\circ} १३३' १०''$ और चक्र $= ३७$ है, अतः श्लोकानुसार, अग $\times ३ = ३५७८ \times ३ = १०७३४$ । $\therefore १०७३४ \div २८ = ३८३^{\circ} १२९' १२६''$ । $\therefore १०७३४ + (३८३^{\circ} १२९' १२६'') = ११११७^{\circ} १२९' १२६''$ । $\therefore ३५७८ \div ३८ = ९४' १९'' = १^{\circ} ३४' १९''$ । $\therefore (१११७^{\circ} १२९' १२६'') - (१^{\circ} ३४' १९'') = ११११५^{\circ} १४७' १७'' = १०११५^{\circ} १४७' १७'' = अहर्गणोत्पन्न बुधका केन्द्र ।$ पुनः, $३७ \times (४१३^{\circ} १२' ७'') = १४८११११^{\circ} ९९९' १०'' = ८१७^{\circ} १२९' १०''$ । $\therefore (१०११५^{\circ} १४७' १७'')$ - $(८१७^{\circ} १२९' १०'') = २१८^{\circ} १८' १७''$ । अतः $(२१८^{\circ} १८' १७'')$ + $(८१२९^{\circ} १३३' १०'') = १११७^{\circ} १४९' १७'' = उदयकालिक बुधका केन्द्र ॥ १२ ॥$

अथ गुरु-शुक्रकेन्द्रयोरानयनमाह—

द्युपिण्डोऽर्कभक्तो लवाद्यो गुरुः स्याद् द्युपिण्डात्खशौलात्पलिप्ताविहीनः ।

त्रिनिघ्नाद् द्युपिण्डाद् द्विधाऽज्ञैः किमभाञ्जैरवासांशयोगो भृगोराशुकेन्द्रम् ॥

अथ गुरुशुक्रकेन्द्रसाधनमाह । द्युपिण्ड इति । गणः १६२१ द्वादश—१२ भक्तः लब्धमशादि १२६।४९।०। गणः १६२१ सप्तत्या ७० भक्तो लब्ध कलादि २१।४३। अनेन कलासु हीर्न १२६।२३।१७। राश्यादि ४।६।२३।१७। गुरोधुवः ०।२६।१८।०। चक्र-८ घनः ७।०।२४।०। अनेन हीनः १।६।९।१७। गुरुक्षेपकेणा-७।२।१६।०। नेन युक्तो जातो गुरुः ४।८।१६।१७।

अथ शुक्रकेन्द्रानयनम् । गणः १६२१ त्रिघनः ४९६३। द्विधा ४९६३ एकत्र पञ्चभि—९ भक्तो लब्धमशादि १२।३६।०। अपरत्र किमभाञ्जै—१८१ भक्तः लब्धमशादि २६।१२।३६। उभयोयोगः ९३।४८।३६। राश्यादि ७।७।४।३६। भृगुकेन्द्रधुवः १।१।४।२।०। चक्र-८ घनः ११।२।१।१६।०। अनेन रहितः ७।१६।३।२।३६। क्षेपकेणा-७।२।०।६।०। नेन युक्तो जातं शुक्रकेन्द्रम् ३।६।४।१।३६ ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

अर्कभक्तः=द्वादशहृतः, द्युपिण्डः = अहर्गणः, लवाद्यः=अंशादिकः स्यात्, असौ द्युपिण्डात्=अहर्गणात्, खशौलात्पलिप्ताविहीनः = सप्ततिहृतलब्धकलारहितः, तदा गुरुः=बृहस्पतिः, स्यात् । द्विधा = द्विःस्थितात्, त्रिनिघ्नात् = त्रिगुणितात्, द्युपिण्डात्=अहर्गणात्, अक्षैः = पंचभिः, किमभाञ्जैः = एकाष्टचन्द्रैः (१८१) अवासांशयोगः=लब्धलवादियोगः, भृगोः = शुक्रस्य, आशुकेन्द्रं = शीघ्रकेन्द्रं स्यात् ॥ १३ ॥

उपपत्तिः—

यदि कल्पकुदिनैः कल्पगुरुभगणास्तदेष्टाहर्गणैः केति जातो मध्यमो गुरुः (आर्यभ-टीयः) = $\frac{३६४२२४ \times १२ \times ३० \times ६० \times अ}{१५७७९१७५००} = \frac{२१८५३४४ \times ६० \times अ}{२६२९८६२५} =$
 $\frac{१३११२०६४० \times अ}{२६२९८६२५} = (४' १५९'' १८'') अ = \frac{(४' १५९'' १८'') \times १२ \times अ}{१२}$
 $= \frac{(५९' १३९'' १३६'') अ}{१२}$, अत्र तुल्ययोगवियोगाभ्याम् = $\frac{६०' \times अ - (१०' १२४'') अ}{१२}$ १२

$$= \frac{9^\circ \times अ}{92} - \frac{(90/128'')}{92 \times 60} = \frac{9^\circ \times अ}{92} - \frac{अ \times 9'}{90}, \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

अत उपपन्नं गुरोरानयनम् ।

अथ शुक्रस्य शीघ्रकेन्द्रानयनोपपत्तिः —

आयंभटीयाः कल्पशुक्रकेन्द्रभगणाः=७०२३८८, कल्पकुदिनादि च=१५७७९१७५००

$$\text{अतः, अनुपातेनेष्टाहर्गणसम्बन्धि शुक्राशुक्रकेन्द्रम्} = \frac{अ \times ७०२३८८ \times १२ \times ३० \times ६०}{१५७७९१७५००}$$

$$= \frac{अ \times २७०२३८८ \times ३६०}{२६२९८६२५} = \frac{अ \times ९६८५९६८०}{२६२९८६२५} = अ (३६/५९''/४०''')$$

$$\frac{अ (३०/५९''/४०''') \times ५}{५} = \frac{अ (१८४/५७१२''')}{५} = \frac{अ (३०/४/५७१२''')}{५}$$

$$= \frac{अ \times ३^\circ}{५} + \frac{अ (१५७१२)^\circ}{५ \times ६० \times ६०} = \frac{अ \times ३^\circ}{५} + \frac{अ (३ + १५७१२)^\circ}{५ \times ३६००} = \frac{अ \times ३^\circ}{५}$$

$$+ \frac{अ \times ३^\circ}{५ \times ३६००} = \frac{अ \times ३^\circ}{५} + \frac{अ \times ३^\circ}{१८१}, \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$(१५७१२)^\circ$$

अत उपपन्नं सर्वम् ॥१३॥

दो स्थान स्थित अहर्गणमें पृथक् पृथक् १२ और ७० का भाग देनेसे क्रामक लब्धि अंशादि और कलादिके अन्तर/करनेसे गुरु होगा । दो स्थान स्थित त्रिगुणित अहर्गणमें ९ और १८१ का भाग देकर लब्धि अंशादिकोंके योग करनेसे शुक्रका शीघ्रकेन्द्र होगा ॥१३॥

उदाहरण— : चक्र=३७, अहर्गण=३५७८, गुरुकीध्रुवा=००१२६°/१८'१००'' है

अतः श्लोकानुसार क्रिया— : ३५७८ ÷ १२=२९८°/१०'१००'', और ३५७८ ÷ ७० = ५१'७'' ।

$$\therefore (२९८°/१०'१००'') - (५१'७'') = २९७°/१८'५३'' = २९७°/१८'५३'' =$$

अहर्गणोत्पन्न गुरु ।

$$\text{पुनः } ३७ \times (००१२६°/१८'१००'') = ००१९६२°/६६६'१००'' = ८१३°/६'१००'' ।$$

$$\therefore (९१२°/१८'५३'') - (८१३°/६'१००'') = ११९°/१२'५३'' ।$$

$$\therefore (११९°/१२'५३'') + (७१°/१६'१००'') = ८१६°/२८'५३'' = उदयकालिक गुरु ।$$

अथ शुक्रकेन्द्रोदाहरण—

: अहर्गण = ३५७८, चक्र=३७, शुक्रके शीघ्रकेन्द्रकी ध्रुवा = ११९४।०२।००, और शेष=७१२।०१।०० है । अतः ३५७८ × ३=१०७३४।१०७३४ ÷ ५=२१४६°/४८'।००'' और १०७३४ ÷ १८१=५९°/१८'१९४'' । : (२१४६°/४८'।००'') + (५९°/१८'।१९४'') = २२०६°/६'।१९४'' = ११९६°/६'।१९४'' = अहर्गणोत्पन्न शुक्रका शीघ्र केन्द्र ।

$$\text{पुनः } ३७ \times (११९४।०२।००) = ३७।५१८°/७४'।००'' = ६।९°/१९४'।००'' =$$

$$६।९°/१९४'।००'' । : (११९६°/६'।१९४'') - (६।९°/१९४'।००'') = ७।६°/५२'।१९४'' ।$$

$$\text{अतः } (७।६°/५२'।१९४'') + (७।२°/१९'।००'') = २।२७°/११'।१९४'' = उदयकालिक$$

मध्यम शुक्रका शीघ्रकेन्द्र ॥ १३ ॥

अथ शनिसाधनमाह—

खाग्न्युद्धृतो दिनगणोऽशमुखः शनिः स्यात् ।

षट्पञ्चभूहृतगणात् फललिप्तिकाढ्यः ॥ १३३ ॥

अथ शनेरानयनमाह । खाग्न्युद्धृत इति । गणः १२१ खाग्न्युद् ३० धृतो लब्धमंशादि ५०४२।०। गणः ६६२१ अयं षट्पञ्चभू-१५६ हृतः । लब्धं कलादि ९।४९। अनेन युक्तः ५०।५१।४९। राश्यादि १।२०।५१।४९। शनेध्रुवः ७।१५।४२।०। चक्रघनः ०।५।३६।०। अनेन हीनः ६।१५।१५।४९। क्षेपकेणानेन ९।१।२१।०। युतो जातः शनिः १।१।०। ३६।४९। ॥१३३ ॥

माधुरी व्याख्या —

खाग्न्युद्धृतः = त्रिंशता हृतः, दिनगणः = अहर्गणः, षट्पञ्चभूहृतगणात् = षट्पञ्चा-
शतुत्तरशतहताहर्गणात्, फललिप्तिकाढ्यः = लब्धिकलायुक्तः, अंशमुखः = लवादिकः, शनिः =
स्यात् ॥ १३३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि कल्पार्हर्गणैः कल्पशनिभगणकला लभ्यन्ते तदेष्टाहर्गणैः केति जातो मध्यमः

$$\text{(आर्यभटीयः) शनिः} = \frac{१४९५६४ \times ३० \times ३० \times ६० \times \text{अ}}{१५७७९१७५००} \frac{५२७६३०४० \times \text{अ}}{२६२९८६२५}$$

$$= (२'१००''१२३''') \text{अ} \frac{(२'१००''१२३''') \text{अ} \times ३०}{३०} \frac{(६०'१९''१३०''')}{३०}$$

$$= \frac{\text{अ} \times १^{\circ}}{३०} + \frac{(११'' : ३०''') \text{अ}}{३० + ६०} = \frac{\text{अ}}{३} + \frac{\text{अ}'}{३० \times ६०} = \frac{\text{अ} \times १^{\circ}}{३०} + \frac{\text{अ} \times १'}{१५६}$$

(११।३०)

स्वल्पान्तरात् । अत उपपन्नं शनेरानयनं सर्वम् ॥ १३३ ॥

३० से भाजित अहर्गणकं अंशादि फलमे अहर्गणका ही १५६ वां अंशरूप कलादि फलको जोड़नेसे अंशादिक शनि होगा ॥ १३३ ॥

उदाहरण— : अहर्गण = ३५७८, चक्र=३७, शनिकी ध्रुवा=७।१५०'०२'१००''
और क्षेप = ९।१५०'२१'१००'' है । ∴ ३५७८ ÷ ३० = ११९° १६'१००'', और
३५७८ ÷ १५६ = २२' १५६'' । ∴ (११९° १९' १००'') + (२२' १५६'') = ११९° ३८' १५६'' =
३।२९° ३८' १५६'' = अहर्गणोत्पन्न शनि । पुनः पूर्वोनुसार, ३७ × (७।१५०' ४२' १००'')
= २५९।५५५' १५५०' ००'' = २।१०° १५४' १००'' । अतः (३।२९° ३८' १५६'') - (२।
१०° १५४' १००'') = १।१८° ४४' १५६'' । ∴ (१।१८° ४४' १५६'') + (९।१५०' २१' १।
००'') = १।१४° १५' १५६'' = उदयकालिक मध्यम शनि ॥ १३३ ॥

अथ प्रहाणां गतिकला आह—

गोऽक्षा गजा रविगतिः शशिनोऽभ्रगोऽश्वाः

पञ्चाग्नयोऽथ षडिलाब्धय उच्चभुक्तिः ॥ १४ ॥

राहोस्त्रयं कुशशिनोऽसृज इन्दुरामा-

स्तर्काऽदिवनो ज्ञचलकेन्द्रजवोऽर्यद्विष्माः ।

लिप्ता जिना विकलिकाश्च गुरोः शराः खं

शुक्राऽऽशुकेन्द्रगतिरद्रिगुणाः शनेर्ध्वं ॥ १५ ॥

अथ सूर्यादीनां गतिकला आह । गोत्रा गजा इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १४-१९ ॥

माधुरी व्याख्या—

गोक्षाः = ऊनषष्टिः कलाः, गजाः = अष्टौ विकलाः (५९'१८"), रविगतिः=सूर्यस्य दिनगतिरस्ति । अन्नगोश्वः=शून्यनवसप्त कलाः, पञ्चानयः=पंचत्रिंशत् विकलाः (७९०'१३५"), शशिनः=चन्द्रस्य गतिः अस्ति । अथ=अनंत रं, षट् कलाः, इलाब्धयः= एकचत्वारिंशत् विकलाः (६'१४१"), उच्चभुक्तिः=चन्द्रोच्चगतिः वर्तते ।

त्रयं=प्रयः, कुशशिनः=एकदश, कलादिका (३'१११") राहोः गतिः अस्ति । इन्दुरामाः = एकत्रिंशत्, तर्काश्विनः=षड्विंशतिः (३१'१२६") असृजः=कुजस्य गतिः अस्ति । अर्यहिष्माः=षडशीत्यधिकशतं, किप्ताः=कलाः, जिनाः= चतुर्विंशतिः, विकलि-काः, ज्ञचलकेन्द्रजवः = बुधशीघ्रकेन्द्रगतिः अस्ति । शाराः=पंच, खं = शून्यं (५'१०"), गुरोः=जोवस्य कलादिका गतिः अस्ति । अग्निगुणाः=सप्तत्रिंशत् (३७'१०"), कलाः शुक्रा-शुकेन्द्रगतिः = शुक्रशीघ्रकेन्द्रगतिः अस्ति । द्वे=(२'१०") कले, शनेः=शनैश्चरस्य गतिः अस्ति । एते प्रहा मध्यगत्या स्वस्वोक्तगतिप्रमाणं प्रत्यहं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

उपपत्तिः—

यदि करणकुदिनैः तत्तद्ग्रहभगणकला लभ्यन्ते तदैकदिनेन केति जाता तत्तद्ग्रहा-णामेकदिनसम्बन्धिगतिः । सैव मध्यमा गतिः स्यात् । यथाहि—यदि करणकुदिनैः करणर-विभगणकला लभ्यन्ते तदैकदिनेन केति जाता कलादिरविगतिः

$$\frac{४३२०००० \times १२ \times ३० \times ६० \times १}{१५७७९१७८२८} = \frac{४३२०००० \times ३ \times ३० \times ६० \times १}{३९४४७९४५७}$$

$$\frac{३८८८०००० \times ६०}{३९४४७९४५७} = \frac{२३३२८००००००}{३९४४७९४५७} = ५९'१८" १९" ॥ अत्रान्तिमं प्रतिविकला-$$

खण्डमाचार्येण न गृहीतं स्वल्पान्तरात्, अतः २० ग० = ५९'१८" । एवं सर्वेषां गतिक-त्पद्यते । इत्युपपन्नम् ॥ १४-१५ ॥

५९'१८" रविकीः ७९०'१३५" चन्द्रमाकी और ६'१४१" चन्द्रोच्चकी (मध्यमा) गति होती है ।

३'१११" राहुकीः ३१'१२६" मंगलकीः १८६'१२४" बुधके शीघ्र केन्द्रकीः ५'१००" । गुरुकीः ३७'१००" शुक्रके शीघ्रकेन्द्रकी और २'१००" शनि की मध्यमा गति होती है ॥ १४-१९ ॥

ग्रहाणां गतिबोधकचक्रम्

सू.	चं.	चं.उ.	रा.	मं.	बु.के.	बृ.	शु. के.	श.
५९'	७९०'	६'	३'	३१'	१८६'	५'	३७'	२'
८"	३५"	४१"	११"	२६"	२४"	०"	०"	०"

अथ यस्मिन् पक्षे यो ग्रहो ह्यगणितैक्यतां याति तदाह—

सौरोऽर्कोऽपि विधूच्चमङ्ककलिकोनाब्जो गुरुस्त्वार्यजो-
ऽस्तग्राह च कजं शकेन्द्रकमथार्ये सेषुभागः शनिः ।

शौक्रं केन्द्रमजार्यमध्यगमितीमे यान्ति दृक्तुल्यतां
सिद्धैस्तैरिह पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं त्वादिशेत् ॥ १६ ॥

अथ पक्षान्तरग्रहाद् दृग्गणितैक्यसंस्थापनमाह । सौरोऽर्क इति । अत्र दृग्गणितैक्ये अर्कः सौरपक्षीयो घटत इति सर्वत्र । विधूच्चमपि सौरपक्षीयम् । अङ्क ९ कलाभिरूनश्चन्द्रः सौरपक्षीयो गृहीतः । गुरार्यपक्षे गृहातः । असृग्राहू आर्यपक्षजौ । कजं ब्रह्मपक्षजं बुधस्य केन्द्रम् । आर्यपक्षे शनिः पञ्चभागयुक्तो गृहीतः । शौक्रं केन्द्रमजार्यमध्यगं ब्रह्मार्यपक्षयोः प्रसाध्य तद्योगाद्धेतुस्य घटत इत्यर्थः । इति अमुना प्रकारेण साधिता इमे ग्रहा दृक्तुल्यतां दृग्गणितैक्यं यान्ति । एवं बहुभ्यो ग्रहाणां साधनं कस्यैक्यमिति जङ्गमं दृष्ट्वा आचार्यो लाघवार्थमिमं ग्रन्थं कृतवान् । इहास्मिन् ग्रन्थे सिद्धैस्तैर्ग्रहैः पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं आदिशेत् । पर्वं ग्रहणं धर्मो धर्मकृत्यं नयो नीतिः सत्कार्यादिकं विवाहव्रतबन्धादिकमादिशेत् । यतो यस्मिन् काले यद्दृग्गणितैक्यकृत्तदेव ग्राह्यं घटमानत्वात् ॥ १६ ॥

इति श्रीदिवाकरदैवज्ञात्मजविश्वनाथदैवज्ञविरचिता
ग्रहलाघवमध्यमाधिकारस्योदाहृतिः समाप्ता ॥ १ ॥

अर्कः=सूर्यः, विधूच्चं=चन्द्रोच्चं, अङ्ककलिकोनाब्जः = नवलितारहितचन्द्रश्च, सौरः=सूर्यसिद्धातीयः, तु=पुनः, गुरुः=बृहस्पतिः, असृग्राहू=मंगलो राहुश्च, आर्यजः=आर्यभट्टसिद्धान्तीयः, ज्ञकेन्द्रकं=बुधशीघ्रकेन्द्रं, कजं=ब्रह्मसिद्धान्तीयं, सेषुभागः=पंचलवसहितः, शनिः=सौरः, आर्ये=आर्यसिद्धान्तीये, शौक्रं केन्द्रं=शुक्रशीघ्रकेन्द्रं, अजार्यमध्यगं=ब्रह्मार्यसिद्धान्तोत्पन्नयोगार्थं घटते । इति=एवं, इमे=ग्रहाः, दृक्तुल्यतां=गणितदृष्टिसमतां, यान्ति=गच्छन्ति । सिद्धैः=साधितैः, तैः=ग्रहैः, पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं=ग्रहण-व्रतादि-नीति-उपनयनादिकं, आदिशेत्=व्यवहरेत् ॥ १६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

उपलब्धिरेवात्रयुक्तिः । सकलमध्यमग्रहसाधने इममेव श्लोकमुररीकृत्य तत्तत्सिद्धान्तसाधितभगणकुदिनैर्मया वासना वासिताः ॥ १६ ॥

सूर्य, चन्द्रोच्च और ९ कलाओंसे रहित चन्द्रमा सूर्यसिद्धान्तके मतमें; गुरु, मंगल और राहु आर्यसिद्धान्तके मतमें; बुधका केन्द्र ब्रह्मसिद्धान्तके मतमें; ५ अंशसे सहित शनि आर्यसिद्धान्तके मतमें और शुक्रका केन्द्र ब्रह्मसिद्धान्त और आर्य सिद्धान्तके मतके योगार्थमें दृग्गणितैक्य होते हैं । यहाँ उक्त पक्षोंके द्वारा साधित ग्रहोंसे ही पर्व, धर्म, नीति और शुभ कार्य आदिको करना चाहिये ॥ १६ ॥

युगेश्वरकृता सैषा कपिलेश्वरसंस्कृता ।

मध्यग्रहाधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णतां गता ॥ १ ॥

इति ग्रहलाघवे मध्यमाऽधिकारः ॥ १ ॥

अथ रविचन्द्रस्पष्टाधिकारः ॥ १ ॥

तत्रादौ भुज-कोटि-सूर्यमन्दोच्चमानमाह—

दोस्त्रिभोन त्रिभोर्ध्वं विशेष्यं रसैश्चक्रनोऽङ्काधिकं स्याद्भुजोनं त्रिभम् ॥
कोटिरेकैकक त्रिभिभैः स्यात्पद सूर्यमन्दोच्चमष्टाद्रयोऽशा भवेत्* ॥ १ ॥

अथ रविचन्द्रस्पष्टीकरणपञ्चाङ्गानयनाधिकारो व्याख्यायते । तत्र तावद्ग्रहस्पष्टीकरणाय भुजज्ञानं पदसंज्ञां सूर्यमन्दोच्चं चाह । दोस्त्रिभोनमिति । त्रिभात् राशित्रयात् ऊर्ध्वं यत् केन्द्रं ग्रहादि वा स एव दोर्भुजः स्यात् । त्रिभाद्वाशित्रयात् ऊर्ध्वमधिकं यत् नवपर्यन्तं तत् रसैः राशिषड्भिविशेष्यमन्तरितं कार्यमवशेषं भुजः स्यात् । अङ्कतो नवराशिभ्याऽधिकं चेत् तदा चक्रतो द्वादशराशिभ्यः शोध्यं भुजः स्यात् । भुजोनं भुजेन ऊर्ध्वं त्रिभं राशित्रयं कोटिः स्यात् । त्रिभिस्त्रिभौ राशिभिरैकैकं पदं स्यात् । तद्यथा । प्रथमं राशित्रयं विषमपदं स्यात् । द्वितीयं समं तृतीयं विषमं चतुर्थं समपदं स्यादित्यर्थः । सूर्यमन्दोच्चमष्टाद्रयोऽशा अष्ट-अष्टसप्तति-७८ भागाः स्युः । राशिद्वयमष्टादश भागा इत्यर्थः ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

त्रिभोनं = त्रिराश्यरूपं, दो = भुजः स्यात् । भुजमानं राशित्रयात्पमेव भवतीत्यर्थः । चेत् त्रिभोर्ध्वं = त्रिराश्यधिकं केन्द्रं स्यात् तदा, रसैः = षड्राशिभिः; विशेष्यं = अन्तरितं कुर्यात् । अङ्काधिकं = नवराश्यधिकं तदा चक्रतः = द्वादशराशेः विशेष्यम् । शेषं भुजः स्यादिति । भुजोनं = भुजरहितं, त्रिभं = राशित्रयं, कोटिः स्यात् । त्रिभिभैः = त्रिभिः त्रिभिर्गृहैः, एवैकं = एकमेकम्, पदं = पदसंज्ञं स्यात् । एवं चक्रे चत्वारि पदानि भवन्ति । अष्टाद्रयः = अष्टसप्ततिः, अंशाः “७८ = २।१८” सूर्यमन्दोच्चं भवेत् ॥ १ ॥

उपपत्तिः—

यतो हि वृत्ते द्वादश राशयश्चत्वारि च पदानि संन्यत एकस्मिन् पदे राशित्रयं स्यात् । तत्र “अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे,, इति भास्करप्रकारतो भुजाऽऽनयनं सुगमम् । मुजांशकोटयंशयोर्योगो राशित्रयमतौ “भुजोनं त्रिभं कोटि” रिति युक्तमेव ।

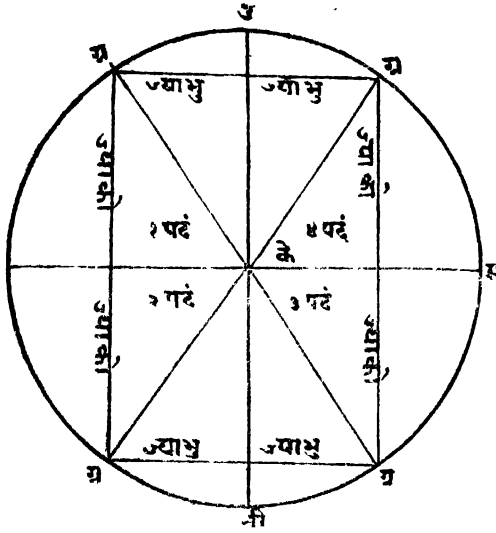
यतश्च राशित्रयात्पो भुजोऽतो नवत्यंशाधिको राशिनवाधिको वा क्रमाद्भार्द्धतद्ब-
क्रतो वाऽन्तरितो राशित्रयात्पो भवतीति किञ्चिन्नम् । आचार्येण ग्रन्थारम्भकाले रविमन्दो-
च्चं ७८^० प्रसाध्य स्थिरं पठितं, यतो हि परमाल्पीयसो मन्दोच्चगतिरिति दिक् ॥ १ ॥

३ राशिले अल्प भुज होता है । ३ राशिले अधिक ६ राशिके मध्यमें भुज हो तो ६ राशिले घटानेसे, एवं ६ राशिले अधिक ९ राशिके मध्यमें हो तो उसमें ६ राशि घटानेसे और ९ राशिले अधिक १२ राशिके मध्यमें भुज हो तो १२ राशिले अन्तर करने

* एतद्ग्रहयुच्चं २।१८ ग्रन्थारम्भकालिकं (शा. १४४२) तस्याल्पगतिस्वास्तुखार्ध-
माचार्येण पठितं, परन्तु गणिते तत्तरकालिकेनोच्चादिकेन भवितव्यं, तस्य चलत्वात् ।
यथाऽधुना रवेरुच्चं राश्यादि ३।११।१६।३२ ।

“उच्चकं दिनपतेर्युहपूर्वं राम ३ शम्भु ११ नृप १६ दन्त ३२ समानम्” इति
सर्वानन्दकरणोक्तैः । इति संशोधकः ।

से भुज होता है । भुजको ३ राशिमें घटाकर शेष कोटि होती है । तीन २ राशियोंका एक २ पद होता है । यों १२ राशिमें ४ पद होते हैं । सूर्यका मन्दोच्च ७८ अंश, याने २ । १८° है ॥ १ ॥
उदाहरण—भाग २२ श्लोकमें देखिये ॥ १ ॥

अथ मन्दकेन्द्रं रविमन्दफलसाधनञ्चाह—

मन्दोच्चं ग्रहवर्जितं निगदितं केन्द्रं तदाख्यं बुधैः
केन्द्रे स्यात् स्वमृणं फलं क्रियतुलाद्येऽथो विधेयं रवेः ।
केन्द्रं तद्भुजभागखेचरलवोनचना नखास्ते पृथक्
तद्गोशोननगेषुभिः परिहृतास्तेऽशादिकं स्यात् फलम् ॥ २ ॥

मन्दोच्चं ग्रहेण रहितं कार्यं तदाख्यं बुधैः केन्द्रं निगदितम् । तद्यथा । यदा मन्दोच्चा-
द्ग्रहः शोध्यते तदा मन्दकेन्द्रं भवति, यदा शीघ्रोच्चाद्ग्रहः शोध्यते तदा शीघ्रकेन्द्रं भवति ।
क्रियाद्य मेषादिषट्के केन्द्रे स्वं धनं फलं स्यात् । तुलादिषट्के ऋणमित्यर्थः । अथो रवेर्म-
न्दकेन्द्रमुक्तवद्विधेयम् । तद्यथा । रवेर्मन्दोच्चं २।१८ रविणा १।४।१३।४२ रहितं जातं रवे-
र्मन्दकेन्द्रम् १।१३।४६।१८ अस्य भुजः १।१३।४६।१८ अस्य भागाः कार्याः । तद्यथा ।
राशयस्त्रिंशद्-३० गुणा अधःस्थभागयुक्ता एवं भागाः स्युरिति सर्वत्र ज्ञातव्यम् । तथाकृते
जाता भागाः ४३।४६।१८ अस्य नवमांशाः ४।९।१।४८ अनेन नखा २० ऊनाः १।९।८।१२ तदेते
खेचरलवेनैव गुणिताः ७३।३६।९२ द्विषा ७३।३६।९२ अस्य नवमांशाः ८।१०।४९ अनेन रहि-
ता नगेषवः ९७ जाताः ४८।४९।१९ अनेन पृथक्स्था भक्ताः । सर्वणितौ भाज्य २४९०।१२
भाजकौ १७६७६९ भजनाल्लघुमंशार्थं फलम् १।३०।२८। इदं मेषादिकेन्द्रत्वाज्जातं धनं
रवेर्मन्दफलम् । अनेन संस्कृतो रविः १।९।४४।१० ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

ग्रहवर्जितं=ग्रहरहितं, मन्दोच्चं 'यत् स्यात्' तत्, तदाख्यं=तत्संज्ञकम्=मन्वानाम-

कमिति यावत्, बुधैः=विश्विः, केन्द्रं, निगदितं=कथितम् । तत्तद्ग्रहस्य मन्दोर्ध्वं तत्-
 द्ग्रहेण रहितं सप्ततद्ग्रहस्य मन्द्रकेन्द्रं जायत इति भावः । क्रियतुलाये=मेघादिके तुला-
 दिके च केन्द्रे फलं क्रमेण, स्वमृणं=धनर्णं, स्यात् । मेघादौ धनं, तुलादायुणमित्यर्थः ।
 अथो=इतोऽग्रे, रवेः=सूर्यस्य, केन्द्रं विधेयं = केन्द्रं साध्यम् । तद्भुजभागखेचरल-
 योनध्नाः=केन्द्रभुजांशानवमांशोनगुणिताः, नखाः=विंशतिः, ये, ते, पृथक्=भिन्नस्थाः, ते
 तद्गोशोननगेषुभिः=तत्रवमांशरहित-सप्तपंचाशद्भिः, परिहृताः=भाजिताः, तदा अंशा-
 दिकं=लवादि, सूर्यस्य मन्दफलं स्यात् ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते त्रिज्या=त्रि=१२०, परमं रविफलम्= $\frac{१२५^०}{५७}$, रविकेन्द्रांशाः=के, अतः (१)

श्रीपतिप्रकारेण, रविकेन्द्रज्या=केज्या= $\frac{(१८०-के) के \times १२०}{१०१२५ - \frac{(१८०-के) के}{४}} = \frac{(१८०-के) के \times ४८०}{४०५०० - (१८०-के) के}$

$= \frac{(१८०-के) के}{९} \times \frac{४८०}{९} = \frac{२०-के}{९} \times \frac{के}{९} \times ४८०$
 $= \frac{४०५०० - (१८०-के) के}{९ \times ९} = \frac{५०० - (२० - \frac{के}{९}) के}{९} \dots \dots (क)$

अथानुपातः यदि त्रिज्याकेन्द्रज्यये ($\frac{१२५^०}{५७}$) दं परमफलं तदेष्टकेन्द्रज्यया किमिति

जातमिष्टं रविफलम्=रफ= $\frac{\frac{१२५}{५७} \times केज्या}{१२०}$ । यदि केन्द्रज्यारूपं (क) समीकरणेनोत्था-

प्यते तदा रफ= $\frac{\frac{१२५}{५७} \times (२० - \frac{के}{९}) \frac{के}{९} \times ४८०}{१२० \times (५०० - (२० - \frac{के}{९}) \frac{के}{९})}$

$= \frac{\frac{१२५}{५७} \times (२० - \frac{के}{९}) \frac{के}{९} \times ४}{५०० - (२० - \frac{के}{९}) \frac{के}{९}} = \frac{\frac{५००}{५७} \times (२० - \frac{के}{९}) \frac{के}{९}}{५०० - (२० - \frac{के}{९}) \frac{के}{९}}$

(१) श्रीपतिप्रकारो यथा—

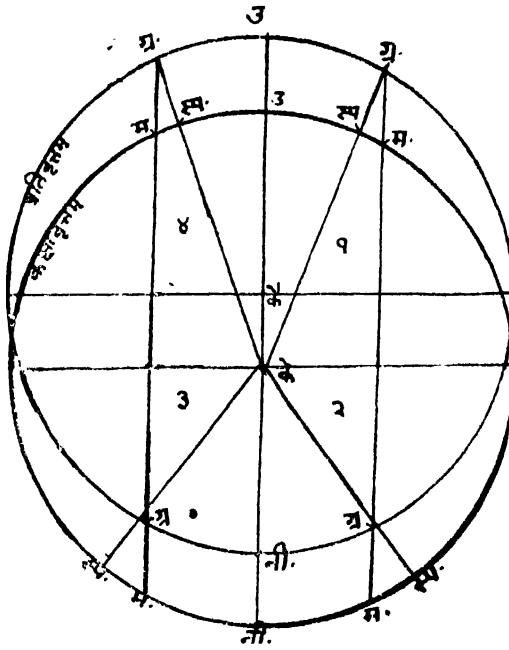
दोःकोटिभागरहिताभिहृताः खनागचन्द्रास्तदीयचरणोनक्षरार्कदिग्भिः ॥

ते व्यासखंडगुणिता विहृताः फलं तु ज्याभिर्भिनाऽपि भवतो भुजकोटिजीवे ॥ इति ॥

$$\frac{\left(20 - \frac{48}{9}\right) \frac{48}{9}}{\frac{400}{400} - \left(20 - \frac{48}{9}\right) \frac{48}{9}} = \frac{\left(20 - \frac{48}{9}\right) \frac{48}{9}}{48 - \frac{\left(20 - \frac{48}{9}\right) \frac{48}{9}}{9}}, \text{ रव्यांतरात् ।}$$

अत उपपन्नं केन्द्रं तद्भुजभागखेचरलघोनेत्यादिकम् ।

पूर्वाक्षोपपत्तिस्तु प्रतिवृत्तभङ्गीक्षेत्रावलोकनेनैव सुगमा । द्रष्टव्यं क्षेत्रम् ॥ २ ॥

मन्दोच्चमें ग्रहको घटानेसे शेष उस ग्रहका मन्दकेन्द्र होता है । यदि केन्द्र मेवादि हो तो फल धन और केन्द्र तुलादि हो तो फल ऋण होता है ।

सूर्यके भुजाका नवमांश को २० में बटाकर शेष को उक्त नवमांशसे गुणा कर स्थानोमें रखे, प्रथम को ५७ में बटाकर शेषसे द्वितीयमें भाग देनेसे लब्धि अंशादि सूर्यका मन्दफल होता है ॥ २ ॥

उदाहरणम्—रविमन्दोच्चम् = ७८° = २।१८°, अतः रविका मन्द केन्द्र = (२।१८°) - (२ = ६।२८°।५०'।१७'।) = ७।१९°।९'।४३" । पुनः श्लोक १ के अनुसार • भुज = (७।१९°।९'।४३") - ६ = १।१९°।९'।४३" । इसके अंश = ४९°।९'।४३" । इसका नवमांश ४९°।९'।४३" ÷ ९ = ५°।२७'।४५" हुआ, इसे २० में घटानेसे २०° - (५°।२७'।४५") = १४°।३२'।१५"। ∴ इसे पूर्व नवांशसे गुणा करनेसे (५°।२७'।४५") × (१४°।३२'।१५") =

गोमुत्रिका क्रमसे गुणन—

$$\left. \begin{array}{l} १४^{\circ} १३२' १५'' \times ५^{\circ}, \\ १४^{\circ} १३२' १५'' \times २७', \\ १४^{\circ} १३२' १५'' \times ४५'' \end{array} \right\} = \left\{ \begin{array}{l} ७० १९६ ० १७५ \\ ३७८ ८६ ४ ४०५ \\ ६३० १४४ ० १६७५ \end{array} \right\}$$

योग = ७० ५३८ १५६ ९ १९८ ४ ५ १६ ७ ५, कलादिको ६० से तद्धित करनेसे अंशा-दि रविका मन्द फल = १० १९ १ २ ५'', यहाँ तुलादि केन्द्र होनेके कारण यह फल ऋण है, अतः मध्यम रविमें घटानेसे मन्द फल संस्कृत रवि = (६ १२ ८ ० १ ५ ० १ ७ ५'') - (१ ० १ ९ १ २ ५'') = ६ १२ ७ ० १ ३ ०' १ ५२'' हुआ ॥ २ ॥

अथ चन्द्रफलसाधनमाह—

विधोः केन्द्रदोर्भागषष्ठोननिघ्नाः खरामाः पृथक् तन्नखांशोनिर्तैश्च ॥
रसाक्षैर्हृतास्ते लवाद्यं फलं स्याद्रवीन्दू स्फुटौ संस्कृतौ स्तश्च ताभ्याम् ॥ ३ ॥

(आदितः) अथाकोनविंशतित—(बलोक) ममारभ्य विंशतितमपर्यन्तमुदाहरणमत्र न लिखितम् । यतस्त्रयोविंशत्यधे लिखितमस्ति । आचार्येण तथैव कृतत्वात् गणितस्य तथैवोपस्थितेश्च ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

विधोः = चर-भुजान्तर-देशान्तरेति फलत्रयसंस्कृतचन्द्रस्य, केन्द्रदोर्भागषष्ठोननिघ्नाः = केन्द्रभुजांशषष्ठांशरहितगुणिताः, खरामाः = त्रिंशत्, ये, ते, पृथक् = भिन्नस्थानस्थाः, तन्नखांशोनिर्तैः = तद्विंशतिभागरहितैः, रसाक्षैः = षट्पंचाशद्भिः, हृताः = भाजिताः तदा विधोः, लवाद्यं = अंशाद्यं, फलं स्यात् । ताभ्यां फलाभ्यां, संस्कृतौ = संस्कारितौ, रवीन्दू = सूर्यचन्द्रौ, स्फुटौ = स्पष्टौ, स्तः = स्याताम् ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र त्रिज्या = १२०, परमचन्द्रफलम् = ५०, केन्द्रज्या = केज्या । अथानुपातः यदि-त्रिज्याकेन्द्रज्या परमचन्द्रफलं तदेष्टकेन्द्रज्याया किमिति जातं चन्द्रफलम् = चंफ = $\frac{५० \times \text{केज्या}}{१२०}$ ।

$$\text{अथ श्रीपतिप्रकारेण केज्या} = \frac{(१८० - \text{के}) \text{के} \times १२०}{१०१२५ - \frac{(१८० - \text{के}) \text{के}}{४}}$$

$$= \frac{(१८० - \text{के}) \text{के} \times ४८०}{४०५०० - (१८० - \text{के}) \text{के}} = \frac{(१८० - \text{के}) \text{के} \times ४८०}{६ \times ६ \frac{(१८० - \text{के}) \text{के}}{६}} \times \frac{\text{के}}{६} \times ४८०$$

$$= \frac{(३० - \frac{\text{के}}{६}) \frac{\text{के}}{६} \times ४८०}{११२५ - (३० - \frac{\text{के}}{६}) \frac{\text{के}}{६}} \dots \dots \dots (१)$$

अत्रा—(१) नेन केन्द्रज्योत्थापिता तदा चन्द्रफलम् =

$$\begin{aligned}
 & 4 \times \left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६} \times ४८० = \frac{२४००}{१२०} \left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६} \\
 & १२० \times \left\{ ११२५ - \left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६} \right\} = \frac{११२५ - \left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६}}{२०} \\
 & = \frac{\left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६} \times २०}{११२५ - \left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६}} = \frac{\left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६}}{\frac{११२५}{२०} - \frac{\left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६}}{२०}} \\
 & \frac{\left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६}}{\left(30 - \frac{\text{के}}{६} \right) \frac{\text{के}}{६}} \text{ स्वल्पान्तरात् । अत उपपन्नम् ॥ ३ ॥} \\
 & ५६ - \frac{\text{के}}{२०}
 \end{aligned}$$

चन्द्रमाके केन्द्रके भुजांनको ६ से भाग देकर लब्धि (षष्ठांश) को ३० में घटाकर शेषसे उक्त षष्ठांशको गुणाकर दो जगहोंमें रखकर स्थानमें २० का भाग देकर लब्धि अंशादिकों ५६ में घटाकर शेषसे २० स्थानमें भाग देनेसे लब्धि चन्द्रमाका अंशादिक मन्दफल होता है । इन फलोंके संस्कारसे रवि और चन्द्रमा स्पष्ट होते हैं ॥ ३ ॥

उदाहरण—७ वें श्लोकके आगे देखिये ॥ ३ ॥

अथ रविचन्द्रयोः स्पष्टा गतिमाह—

केन्द्रस्य कोटिलवञ्चाश्विलवोननिम्ना रुद्रा रवेस्त्रिकुहताः शशिनो द्विनिम्नाः ।
स्वाङ्गांशकेन सहिताश्च गतौ धनर्णं केन्द्रे कुलीरमृगषट्कगते स्फुटा सा ॥३॥
माधुरी व्याख्या—

कुलीरमृगषट्कगते=कर्कादि-मकरादिराशिषट्के केन्द्रे सति, केन्द्रस्य=मन्दकेन्द्रस्य, कोटिलवञ्चाश्विलवोननिम्नाः=कोटयंशविंशतिरहितगुणिताः, रुद्राः=एकादश, ये, ते, रवेः=सूर्यस्य, त्रिकुहताः=त्रयोदशभिर्भाजिताः, शशिनः=चन्द्रस्य, द्विनिम्नाः=द्वाभ्यां गुणिताः, स्वाङ्गांशकेन=निजषष्ठांशेन, सहिताः=युक्ताः, सन्तः, गतौ=मध्यगतौ, धनर्णं=सहितं रहितं च क्रमेण कार्यं, तदा, सा=गतिः, स्फुटा=स्पष्टा, भवति ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते रविपरमगतिफलम् = $\frac{२७३}{२०}$, चन्द्रपरमगतिफलम् = $\frac{२७३}{२०}$, केन्द्रकोटयंशाः = केको, त्रिज्या = १२० । तदा * म. म. पं० श्रीसुधाकरप्रकारेण केन्द्रकोटिज्या = केकोज्या = $\left(११ - \frac{\text{केको}}{२०} \right) \frac{\text{केको}}{२०} \times ४ \dots \dots (१) ।$

* म. म. पं० श्रीसुधाकरप्रकारो यथा—

भुजांशविंशतिविहीननिम्ना रुद्राः समुद्रे गुणितास्ततश्च ।

साकर्मिते व्यासदले भुजज्या स्वल्पान्तरा ज्योतिषपण्डितानाम् ॥

अतोऽनुपातः यदि त्रिज्यातुल्यकेन्द्रकोटिज्यया रविपरमगतिफलं $\frac{1}{2}$ तदेष्टकेन्द्रकोटिज्य-
या किमिति जातं रविगतिफलम् = $\frac{\frac{1}{2} \times \text{केकोज्या}}{१२०}$ । अत्र केन्द्रकोटिज्याऽ(१)नेनोत्थापिता

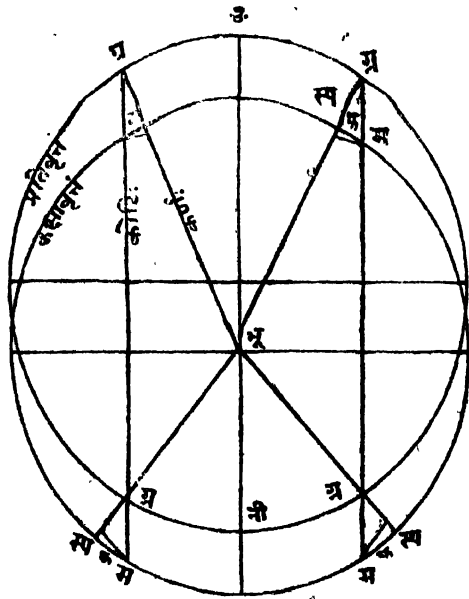
$$\text{रगफ} = \frac{४ \times \frac{1}{2} \times \left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०}}{१२०} = \frac{१ \times \left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०}}{१२०}$$

$$\frac{\left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०}}{१२०} = \frac{\left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०}}{१२} \text{, स्वल्पांतरात् ।}$$

$$\text{एवं चन्द्रगतिफलम्} = \frac{२७३ \times \left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०} \times ४}{१२०}$$

$$= \frac{२७३}{१२०} \times \left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०} = \left(२ + \frac{३३}{१२०}\right) \times \left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२}$$

$$= \left(२ + \frac{३}{४}\right) \times \left(११ - \frac{\text{केको}}{२०}\right) \frac{\text{केको}}{२०} \text{, स्वल्पांतरात् । अत उपपन्नम् ॥ ४ ॥}$$

गोभय गतिफलस्य धनर्णवाचना । तत्र का नाम गतिः, किजाम गतिफलम्वेत्युच्यते ।

दिनान्तरस्पष्टखगान्तरं स्याद्गतिः स्फुटा तस्ममयान्तराके, इति भास्करोकेरथतनश्च-
स्तनग्रहयोस्तुल्यकालिकयोर्न्तरं नाम गतिः । मध्यग्रहयोर्न्तरं मध्या गतिः, स्पष्टयोर्-

न्तरं स्पष्टा गतिश्च । तत्रायतनश्वस्तनस्पष्टप्रहयोरन्ते कृतेऽद्यतनश्वस्तनफलयोरप्यन्तरं भवति । एतदुक्तं भवति । अद्यतनश्वस्तनमध्यप्रहान्तररूपमध्यगतौ दिनद्वयफलान्तररूपस्य गतिफलस्य संस्कारेण स्पष्टा गतिर्भवतीति । अतएवाद्यतनश्वस्तनफलयोरन्तरं गतिफलं स्यादिति । अथात्र प्रहो नोच्चस्य केन्द्रसंज्ञारवान्मेषादि केन्द्रे धनफलापचयो मृगादौ केन्द्रे ऋणफलोपचय एवं कर्कादौ धनफलोपचयस्तुलादायुणफलापचयश्चात एवाद्यतनश्वस्तनफलयोरन्तरे कृते मकरादिषट्के गतिफलं ऋणं, कर्कादिषट्के गतिफलं धनमवशिष्यते ।

अत उपपन्नं यथोक्तमिति, प्रतीत्यर्थं प्रतिवृत्तभङ्गाक्षेत्रमवलोक्यम् । संशोधकः ।

कर्कादि और मकरादि केन्द्रमें, केन्द्रके कोट्यंशको २० से भाग देकर लब्धिको दो जगहोंमें रखकर प्रथम स्थानको ११ में घटाकर शेषसे द्वितीय स्थानको गुणाकर सूर्यका केन्द्र हो तो पूर्वोक्त गुणित अङ्कमें १३ का भाग देनेसे और चन्द्रमाका हो तो द्विगुणित कर उसमें अपना षष्ठांश जोड़नेसे क्रमसे सूर्य और चन्द्रमाके गतिफल होते हैं । उस गतिफलको अपनी २ मध्यमा गतिमें धन तथा ऋण करनेसे स्पष्टा गति होगी ॥ ४ ॥

उदाहरण—पूर्वोक्त रविका केन्द्र = ७१९१९।४३, इसका भुज = ११९१९।४३ ।

$$\therefore ३ - (११९१९।४३) = ११९०°५०'१७'' = ४०°५०'१७'' = रविका कोट्यंश ।$$

$$\therefore (४०°५०'१७'') \div २० = २°१२'३९'' । ११ - (२°१२'३९'') = ८°५७'१२'' ।$$

अतः (८।५७।२९) $\times$ (२।२।३९) गोमुत्रिका क्रमसे गुणन—

$$८।५७।२९ \times २ = १६।११।५८ ।$$

$$८।५७।२९ \times २ = १६।११।५८ ।$$

$$८।५७।२९ \times ३९ = २४८।१७६।७८९९ ।$$

योग = १६।१३०।४९०।१८२५।८९९, इसको ६० से सर्वाङ्गित कर (१८।१७)

इसमें १३ का भाग देनेसे लब्धि १'१२४'' = रविका गतिफल । इसको कर्कादि केन्द्र होनेके कारण सूर्यकी मध्यमा गति ५९'।८'' में जोड़नेसे (५९'।८'') + (१'१२४'') रविका स्पष्टा गति = ६०'।२२'' हुई ।

चन्द्रमाकी गति ७ वें श्लोकके आगे देखिये ॥ ४ ॥

अथ पलभां चरखण्डानि चाह—

मेषादिगे सायनभागसूर्ये दिनार्धभा या पलभा(१) भवेत्सा ।

त्रिष्टा हता स्युर्दशभिर्भुजैर्विग्भिश्चरार्धानि गुणोद्धृताऽन्त्या ॥ ५ ॥

अथ पलभाज्ञानं चरखण्डसाधनं चाह । मेषादिग इति । सायनभागसूर्येऽयनांशसहिते रवौ मेषादिगे राशिभागकलादिना गृह्यमिते सति या दिनार्धभा या दिनार्धे मध्याह्ने जाता या द्वादशानुलक्षानुलक्षायवा सा पलभा भवेत् । सा पलभा त्रिष्टा स्थानत्रये स्थाप्या क्रमेण दशभिः १० भुजैः ८ विग्भिः १० हता गुणिता कार्या । अन्त्या गुणोद्धृताऽन्त्या अक्ता एवं त्रीणि चरखण्डानि भवन्ति ॥ ५ ॥

माधुरी व्याख्या—

सायनभागसूर्ये = अयनांशसहिते रवौ, मेषादिगे = मेषादौ गतवति सति, या, दिना-

(१) दिनार्धकाल एव यदि सायनी रविमेषादिगः स्यात्तदा तदानीन्तनी छाया वास्तव पलभेति, 'शोधकः ।

र्धभा=दिनार्धच्छाया, सा=छाया, पलभा=अक्षभा, भवेत् । सा=पलभा, त्रिष्ठा=त्रिस्थानस्था, दशभिः दशसंख्यया, भुजङ्गैः=अष्टाभिः, दिग्भिः=दशभिः, हस्ताः=गुणिताः, अन्त्या=अंत्यस्था, गुणोद्धृता=त्रिहृता सति, चरार्धानि=चरखंडकानि, भवन्ति ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“अक्षप्रभासङ्गुणितापमज्ये”ति प्रकारेणैकाङ्गुलपलभायां राशित्रयस्याधोऽधःशुद्धानि चरखंडानि “दिङ्नागसत्र्यंशगुणैर्विनिध्नी” स्यादिप्रकारसिद्धानि १०, ८, ३ + $\frac{३}{४}$ = $\frac{३०}{४}$, स्युः । अतोऽनुपातः—यद्येकाङ्गुलपलभयैतानि चरखण्डानि तदेष्टपलभया कानीति चरखंडानि स्युरित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

सायन रविके मेष राशिके आदिमें जानेके दिन शङ्कुकी दिनार्ध कालिक छायाका नाम पलभा है । इसे ३ स्थानों में रखकर क्रमसे १०, ८ और १० से गुणाकर अंतिम स्थानमें ३का भाग देनेसे चरखंडायें होंगी ॥ ५ ॥

उदाहरण—मिथिलाकी पलभा = ५१.५४ अङ्गुलादि है । अतः (५१.५४) × १०, ४ (५१.५४) × ८, (५१.५४) $\frac{३०}{४}$ = ५०।५४०, ४०।४३२, $\frac{५०}{४}$ । $\frac{५४०}{४}$ इन्हें ६० से सवर्णित करनेसे ५९, ४७ और $\frac{५६}{४}$ = १९ मिथिलाकी चरखंडायें हुईं ॥ ५ ॥

अथ चरकालसाधनमाह—

स्यात् सायनोष्णांशुभुजर्क्षसङ्ख्यचरार्थयोगो लवभोग्यघातात् ॥

खान्यासियुक्तस्तु चरं, धनर्णं तुलाजषट्के तपनेऽन्यथाऽस्ते ॥६॥

अथ चरसाधनमाह । स्यादिति । सायनोऽयर्नाशयुक्तः य उष्णांशुः सूर्यस्तस्य भुजस्तस्य ऋक्षाणि राशयस्तत्संख्यानां चरखण्डानां योगः कार्यः । कथंभूतः । राक्षिभ्योऽधो वर्त्तमाना लवा अंशा भोग्यं भोग्यचरखण्डं तेषां घातस्तस्मात् खान्यासिः ३०। त्रिंशद्भक्तस्तेन युक्तः कार्यंश्चरं स्यात् । तच्चरं तुलादिषड्भे तपने सूर्यं धनं मेषादिषड्भे तपने ऋणम् । अस्ते सार्यकालेऽन्यथा भवति । तुलादौ ऋणं मेलादौ धनमिति ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

सायनोष्णांशुभुजर्क्षसंख्यचरार्थयोगः = अयर्नाशयुक्तसूर्यभुजराशिसमचरखंडायोगः, लवभोग्यघातात्=अंश-भोग्यखंडागुणनफलात्, खान्यासियुक्तः = त्रिंशद्भक्तफलसहितः, चरं स्यात् । तपने=सूर्ये, तुलाजषट्के=तुलादि-मेषादिराशिषट्के सति चरं, धनर्णं = क्रमेण प्रहे सहितं, रहितं च कार्यम् । अस्ते=सूर्यास्तकाले, अन्यथा=विलोमं कार्यम् ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि त्रिंशदंशैरेष्यखंडं तरेष्टांशकैः किमितीष्टखण्डं स्यादनेन भुजराशिसमचरखंडयोगे चरं(१) स्यात्, तच्च तुलादौ धनं मेषादौ च ऋणम् । अस्ते च विलोममिति सर्वं गोलस्वरूपावलोकनेनैव स्फुटमित्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

(१) अथ किन्नाम चरमित्युच्यते । अत्र साधिता ये प्रहास्ते लङ्कोद्विकाः । लङ्का-स्वदेशक्षितिजयोर्कर्णाधरमन्तरं चरं नाम । तच्चरमुत्तरगोले स्वक्षितिजस्य लङ्काक्षितिजादधःस्थितत्वादुदये ऋणमस्ते धनं कार्यम् । स्वदेशे पूर्वमुदयत्वात्पश्चादस्तत्वाच्च । दक्षिणगोले (तुलादौ) लङ्काक्षितिजात्स्वक्षितिजस्वोर्ध्वगतत्वात् तच्चरमुदये धनमस्ते ऋणं कार्यम् । तत्र स्वदेशे पश्चादुदयः पूर्वमेवास्तश्च यतो भवति तस्मात् सम्यगुक्तम् । अथ

साधन रविके भुजमें राशिकी संख्याके तुल्य चरखंडोंके योगमें, अंशादिते गुणित भोगखंडाके ३०वें अंशको जोड़नेसे चर होगा । तुलादि और मेघादि ६ राशियोंमें सूर्यके रहनेपर सूर्यमें चरको क्रमसे घन और ऋण करे, किंतु साथ कालमें घन और ऋणको संस्कार विलोम होगा ॥ ६ ॥

उदाहरण—अनांश=२१°१३३'१३१"। पूर्वसाधित मन्दफलसंस्कृत सूर्य=६।२७। ३०।५२। अतः (६।२७।३०।५२")+(२१°१३३'१३१")=७।१९।४।२३=सायन-सूर्य । इसका भुज=(७।१९।४।२३)—६=१।१९°।४'।२३" । अतः राशिसंख्या १ तुल्य प्रथम चरखंडा ५९ गत हुई । पुनः भोग्यखंडा ४७ से भुजाशादि १९°।४'।२३" को गुणाकर ८९६।२६।१ इसके ३०वाँ अंश २९को गतखंडा ५९ में जोड़नेसे ५९+२९=८८", चरकला=१'।२८" इसको श्लोक ७ के अनुसार सूर्यके तुलादिमें होनेके कारण सूर्यकी विकलामें जोड़नेसे स्पष्टसूर्य=(६।२७°।३०'।५२")+(१'।२८") ६। २७°। ३२'।२०" हुआ ॥ ६ ॥

अथ चर-भुजफलसंस्कृत्ययनांशानाह—

देयं तच्चरमरुणे विलिप्तिकासु मध्येन्दौ द्विगुणनवोद्धृतं कलासु ॥

भासञ्च शुमणिकलं लवेऽथ वेदाब्ज्यब्ज्यूनः खरसहस्रतः शकोऽयनांशाः ॥७॥

अथ चरसंस्कारं भुजफलसंस्कृतिमयनांशानाह । देयं तच्चरमिति । तच्चरमरुणे सूर्ये विलिप्तिकासु विकलासु यथागतं घनणं देयम् । तच्चरं द्विगुणं नवोद्धृतं नव-३ अर्कः मध्येन्दौ मध्यमचन्द्र कलासु देयम् । शुमणिकलं सूर्यस्य मन्दफलं भासं सप्तविंशतिभक्तं भागादि फलं मध्यमचन्द्रस्योशस्थाने सूर्यवत् घनणं देयम् । अथ शक इष्टः बालिवाहनाख्यो वेदाब्ज्य-ब्ज्यूनश्चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुष्वगतहीनः । ततः खरसहस्रतः षष्टिभक्तः फलमयनांशाः स्युः ।

काश्यां पलभा ६।४६ चरखण्डानि ६७।४६।१९। शकः १६३४ । अनेन ४४४ हीनो जातः १०९०। षष्टि ६० अर्कः अयनांशा जाताः १८।१०।

अथ चरानयनम् । रविः १।६।४४।२० सायनः १।२३। ६४।१० अस्य भुजः १।२३।६४।१० राशिप्रमितगतखण्डयोगः ६७ भोग्यखण्डकेन ४६ भागादि २३।६४।१० गुणितं १०९९।३१।४० त्रिंशद्भक्तम् ३६। अनेन जातखण्डं ९७ युतं जातं चरं ९३ सायनसूर्यस्य मेघादिषट्के स्थित-त्वाहणम् । चरसंस्कृतो जातः स्पष्टोऽर्कः १।६।४२।३७॥

अथ चन्द्रस्पष्टीकरणम् । तत्र चरसूर्यं ९३ द्विघ्नं १८६ नवोद्धृतं फलं कलादि २०।४०। अनेन मध्यमचन्द्रः ६।२०।१०।२४ रहितः ६।१९।४९।४४। सूर्यस्य मन्दफलं घनम् १।३।०।२८। सप्तविंशतिभि-२७ अर्कं लब्धं भागादि०।३।२१। अनेन चरसंस्कृतचन्द्रः ६।१९।४९।४४ युक्तः ६।१९।६३।६। रेखापुरात् प्राचर्यां काश्यां देशान्तरयोजनानि ऋणानि ६४। अस्य चरंशाः कलादिः १८।४०। अनेन चरशुमणिकलसंस्कृतचन्द्रः ६।१९।६३।६ रहितो जातः फलत्रय-संस्कृतचन्द्रः ६।१९।४२।२६ ॥

अथ चन्द्रमन्दफलसाधनं तत्संस्कारं चाह । विभोः केन्द्रेति । चन्द्रोऽर्कं १०।१४।६४।४३ चन्द्रेण ६।१९।४२।२६ रहितं जातं चन्द्रमन्दकेन्द्रम् ३।२६।१२।१८ । अस्य भुजः २।४।

प्रतिराशि चरखण्डानि पृथक्पृथक्पठितानीति भुजसंख्याचरखण्डयोगः समुचितः । अवशेषैरनुपातः यदि एकरात्रिभाजोः (३०°) एष्यं चरखण्डं तदैभिः शेषांशैः किमिति

$$= \frac{ए \cdot खं \times शेष \cdot अं}{३०}$$

३०

५ प्र० का०

फलं गतखण्डयोगे युक्तमित्युपपन्नम् । संशोधकः ॥ ६ ॥

४७१४२। अर्त्यांशाः ६४।४७।४२। पूर्वा षष्ठांशः १०।४७।६७। खरामाः ३० षष्ठांशानाः १९।१२।३। एते षष्ठांशेनैव गुणिताः २०७।२१।१०। पृथक्स्थापिताः २०७।२१।१०। अस्य विंशतिभागः १०।२२।३ अनेन रसाक्षा ६६ ऊनिताः ४६।३७।९७ अनेन पृथक्स्था भक्ताः । सर्वाणिते माज्य-७४६४७० माजकौ १६४२७० । भजनाल्लघर्मशाघम् ४।३२।३८। मेधादिकेन्द्रत्वात् जातं चन्द्रस्य मन्दफलं धनमनेन युतो जातः स्पष्टचन्द्रः ६।२४।१९।३ ता- न्यां स्वस्यमन्दफलान्यां संस्कृतौ रवीन् सूर्यचन्द्रौ स्फुटौ भवतः ॥

अथ गतिस्पष्टीकरणमाह । केन्द्रत्येति । रवेर्मन्दकेन्द्रम् १।१३।४६।१८। अस्य भुजः १।१३ ४६।१८। अनेन रहितं राशिप्रथं जाता कोटिः १।१६।१३।४२। अस्य लघाः ४६।१३।४२ विंश- त्या २० भक्ताः फलम् १।१८। अनेन रुद्रा ११ हीनाः ८।४२। एते खाद्विचलवेन गुणिताः २०।०। रवेस्त्रिकु-१३ हताः फल-१।३२ मिदं मकरादिकेन्द्रत्वाज्जातं सूर्यस्य गतिफलमृणम- नेन रहिता मध्यमगतिः ९९।८ जाता सूर्यगतिः स्पष्टा ६७।३६॥

अथ चन्द्रगतिसाधनम् । तत्र चन्द्रमन्दकेन्द्रम् ३।२६।१२।१८। अस्य भुजः २।४।४७।४२। अनेन रहितं त्रिभं जाता कोटिः ०।२६।१२।१८। अर्त्यांशा २६।१२।१८ विंशति-२० भक्ताः १।१९। अनेन रहिता रुद्रा ११ जाताः ९।४२। एते खाद्विच-२० लवेन गुणिताः १२।११ द्विगुणिताः २४।२२ स्वकीयेन षष्ठीनेन ४।३ युक्ताः २८।२६। कर्क्यादिकेन्द्रत्वाज्जातं चन्द्रस्य गतिफलं धनम् । अनेन युक्ता मध्यमगतिः ७९०।३६। जाता स्पष्टचन्द्रगतिः ८१९।०। ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

तत् = पूर्वोक्तं, चरं, अरुणे=रवौ, विक्रितिकासु=विकलासु, मध्येन्दौ=मध्यमचन्द्रे, द्विगुणनबोधवृत्तं=द्विगुणं नबभक्तं च कलासु, देयं=संस्कार्यम् । भास्त्=सप्तविंशत्या हतं, शुभणिकफलं=रविमन्दफलम्, लवे=चन्द्रांशे 'देयम्' । अथ=अनन्तरं, वेदाभ्युत्थूनः= चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशतचतुष्टयेन रहितः, शकः=स्वेष्टशाकवत्सरः, खरसहृतः=षष्ट्या भक्तः, अयनांशाः स्युः ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते रविगतिकलाः = ६०, चन्द्रगतिकलाः = ८००, ततोऽनुपातः यथहोरात्र-
पलैः रविगतिकला लभ्यंते तदा चरपलैः केति जाता चरकला = $\frac{६० \times \text{चप}}{३६००}$, इयं षष्टिगुणि-
ता जाता चर-विकला = $\frac{६० \times ६० \times \text{चप}}{३६००} = \text{चप}$, अनेन संस्कृतो रविः स्वदेशोदयिकः स्यात् ।

एवं च चन्द्रगतिकलानुपातेन $\frac{८०० \times \text{चप}}{३६००} = \frac{२ \times \text{चप}}{९} = \text{चन्द्रगतिसंबन्धिचरकला} ।$

अथान्योऽनुपातः—

यथहोरात्रासुभिश्चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा रविफलोरात्रासुभिः केति जाता रविफल-
संबन्धिचन्द्रकलाः = $\frac{८०० \times \text{रफ} \times ६०}{२१६००}$, षष्टिभक्ता रविफलसंबन्धिचन्द्रांशाः—

= $\frac{८०० \times \text{रफ} \times ६०}{२१६०० \times ६०} = \frac{८०० \times \text{रफ}}{२१६००} = \frac{\text{रफ}}{२७} ।$ एभिः गोलबशात् संस्कृतचन्द्रः स्वदेशी-
योदयिकः स्यात् ।

यतो हि ४४४ शकेऽयनांशाभावः, प्रतिसंवत्सरं त्वेका कक्षाऽयनगतिरत उक्तशका-
दगतवर्षसंख्या षष्टिभक्ताऽयनांशाः स्युरत उपपन्नं सर्वम् ॥ ७ ॥

उस चरको सूर्यकी विकलार्धे; द्विगुणित और ९ से भाजित चरको मध्यम चन्द्रमाकी
कलार्धे और सूर्यके मन्दफलके २७ वें भागको उसी चन्द्रमाके अंशमें संस्कार करना
चाहिये। इष्ट शाकेमें ४४४ को घटाकर शेषमें ६०का भाग देनेसे अयनांश होगा ॥ ७ ॥

उदाहरण—इष्ट शाके=१८५८ । ∴ १८५८—४४४=१४१४ । १४१४÷६०= २३°१४' =वर्तमान वर्षके आरंभकालिक अयनांश हुए ।

चन्द्रस्पष्टीकरणम्—

छठे श्लोकके अनुसार धन चर ८८ को २ से गुणकर ९ से भागदिया तो $\frac{८८ \times २}{९}$

= १९°१३" हुआ, इसे देशान्तर फल संस्कृत मध्यम चन्द्रमा ६१४°१०'२३" में
जोड़ा तो फलद्वय-संस्कृत चन्द्रमा ६१४°१२'५६" हुआ। अब श्लोक २ के अनुसार
सूर्यका मन्दफल ऋण १°१९'१२५" है, इसमें २७ का भाग देकर लब्धि ०°१'५०"
को फलद्वय संस्कृत चन्द्रमामें घटायी तो त्रिफलसंस्कृत चन्द्रमा (६१४°१२'५'
५६" — १' ५०") = ६१४°१२'०६" हुआ।

अब चन्द्रमाका मन्दफलघाटन करते हैं। अहंगणोत्पन्न चन्द्रोच्च ६१४°२२'२७
में त्रिफल संस्कृत चन्द्रमा ६१४°१२'०६" के घटानेपर चन्द्रमाका मन्द्रकेन्द्र ११'१
२९°५४'२१"। इसे १२ राशिमें घटानेसे भुज ०।०°५'१३९" यहाँ भुजमें राशि और
अंश न रहनेके कारण यही भुजांश हुआ। इसका षष्ठांश ०°०'५६" इसे १० में
घटानेसे शेष २९°५९'४" को षष्ठांश ०°०'५६" से गुणने पर गुणनफल ०°१२'७'
५९", इसे अलग रखा। फिर इसका २० वाँ भाग ०°१'१२४", इसे ५६° में घटाकर
शेष ५५°५८'३६" के एकजातीय २०१५१६ से पृथक् स्थापित ०°१२'७' ५९" के
एकजातीय १६७९ में भागदेनेसे लब्धि ०°०'१२९" यह अंशादि चन्द्रमाका मन्दफल
हुआ। यह चन्द्रकेन्द्र तुलादि होनेके कारण ऋण हुआ, इसलिये इसे त्रिफल संस्कृत
चन्द्रमामें घटानेसे स्पष्ट चन्द्रमा ६१४°२७'३७ हुआ।

चन्द्रमाकी गतिका साधन—पूर्वसाधित चन्द्रमाका मन्द्रकेन्द्र ११'२९°५४'१
२१" इसका भुज ०।०°५'१३९" इसे ३ राशिमें घटानेसे कोटि २।२९°५४'२१" इसके
अंश ८९°५४'२१ का २० वाँ भाग ४।२९।४३ इसे ११ में घटानेसे शेष ६।३०।१७
को वीशवें भाग ४।२९।४३ से गुणा करनेपर गुणनफल २९'१४" को द्विगुना करके
५८'१२"। इसमें इसीका षष्ठांश ९'४४" जोड़नेसे ६८'१२"। यह चन्द्रमाका गति-
फल मकरादि केन्द्र होनेके कारण ऋण हुआ, अत एव इसे चन्द्रमाकी मध्यमा गति
७९°०'३५" में घटानेसे स्पष्ट चन्द्रगति ७२°१२'३" हुई ॥ ७ ॥

अथ तिथि-नक्षत्र-योग-करणानयनं युग्मेनाह—

भक्ता व्यर्कविधोर्लवा यमकुभिर्याता तिथिः स्यात् फलं
शेषं यातमिदं हरात्प्रपतितं भोग्यं विलिप्तास्तयोः ॥

भुक्त्योरन्तरभजिताश्च घटिका यातैष्यकाः स्युः क्रमात्
पूर्वाधे करणं बवाद्गततिथिर्द्विन्यद्वितष्टा भवेत् ॥ ८ ॥
तत्सैकं त्वपरे दलेऽथ शकुनेः स्युः कृष्णभूतोत्तरा—
दर्धाच्छाऽथ विधोश्च सार्कसितगोलीप्ताः खखाष्टोद्घृताः ॥
याते स्तो भयुती क्रमाद्गगनषण्णिष्णे गतैष्ये तयो-
रिन्दोर्भुक्तिहृते जवैक्यविहृते यातैष्यनाडयः क्रमात् ॥ ९ ॥

अथ तिथिनक्षत्रयोगकरणसाधनमाह । भक्ता इति । तन्नादौ तिथिसाधनम् । व्यकंवि-
धोविगतोऽर्को यस्मादसौ व्यकः । एवंविधश्चन्द्रो रविहीनश्चन्द्र इत्यर्थः । रविः १।९।४२।३७।
चन्द्रः ६।२४।१९।३। रविरहितश्चन्द्रः ९।१८।३२।२६। अस्य भागाः १६।८।३२।२६। यमकुम्भि-
१२ अंकाः फलं याता गततिथयः १४। अत्र चतुर्दशविद्यमानत्वादागता पौर्णमासी । शेषं जातं
गतसंज्ञकम् ०।३२।२६। इदं हरात् १२ शोधितं जातं भोग्यम् ११।२१।३४। गतभोग्ययोवि-
कलाः । गतविक्रिप्ताः १९४६। भोग्यविक्रिप्ताः ४१२९४। रविगतिः ९७।३६। चन्द्रगतिः
८१९।०। अनधोरन्तरं ७६।१२४ षष्टिगुणं जातो भाजकः ४९६८४। भाजकस्य षष्टिगुणत्वाद्गत-
विक्रिप्तिकाः १९४६ षष्टिगुणिताः ११६७६० भाजकेन भक्ता लब्धा गतघटिकाः २ पलानि ३२ ॥

अथैष्यघटिकानयनम् । भोग्यविकलाः ४१२९४। षष्टिगुणिताः २४७६२४०। भाजकेन
भक्ता लब्धा एष्यघटिकाः ५४। पलानि १० ॥

अथ करणानयनम् । सा गततिथिर्द्विघ्नो द्विगुणा । अत्रिभिः७ सप्तभिस्तष्टा शेषाद्भूतस्य
विद्यमानतिथेः पूर्वाधे बधकरणादारभ्य गणनायां विद्यमानकरणं भवेत् । तत्करणं सैकमेक-
युक्तमपरे दले तिथेदत्तराधे स्यात् । अथ करणचतुष्टयस्य विशेषमाह । कृष्णभूतोत्तराधात्
कृष्णपक्षे भूतं चतुर्दशी । तस्या उत्तराधे शकुनिः करणम् । अमावास्यापूर्वाधे चतुष्पादम् ।
उत्तराधे वागम् । प्रतिपत्पूर्वाधे किंस्तुघ्नम् । अत्र गततिथिः १४।द्विघ्नो २८ सप्त-७ तष्टा
शेषं पौर्णिमास्यां पूर्वाधे जातं भद्राकरणम् । सैकं जातमुत्तराधे बधकरणम् । करणस्य मानं
तिथेर्गत्तैष्ययोगार्थम् । तिथेर्गतघटिकाः २।३३। एष्यघटिकाः ५४।१०। अनयोयोगः ५६।४३।
अधे जातं भद्राकरणस्य मानं घटिकाद्यम् २८।२१ एतां गतघटिकाभी रहिता जाता भद्रा-
करणस्य विद्यमानघटिकाः २५ पलानि ४८ ॥

अथ नक्षत्रानयनम् । चन्द्रः ६।२४।१९।३। अस्य कलाः १२२५६।३ खखाष्टोद्घृताः फलं
१९ गतनक्षत्राणि । विद्यमाननक्षत्रं विद्याला । गतशेषं २५६।३ हरात् ८०० शोधितं जातमे-
ष्यम् ५४४।५७। गतं षष्टिगुणम् १५३०३। एष्यं षष्टिगुणम् ३२६९७। चन्द्रगत्या ८१९।० अर्कं
क्रमात् लब्धा गतैष्या घटिकाः पलानि च । गतम् १८।४१। एष्यम् ३९।५६ ॥

अथ योगसाधनम् । सूर्यचन्द्रयोगः ७।२९।५७।४०। अस्य कलाः १४३९७।४०। अष्टशतौ-
८०० अंका लब्धं १७ गतयोगो व्यतीपातो विद्यमानो धरियान् । शेषं ७९७।४० हरात् ८००
पतितं जातमेष्यम् २।२० गतं षष्टिगुणम् ४७८६०। एष्यं षष्टिगुणम् १४०। गतियोगेन ८७६।३६
क्रमाद्गते गतैष्ये जाता गतैष्या घटिकाः । गतम् ५४।३५ एष्यम् ९।२५ ॥ ८-९ ॥

॥ इति स्पष्टसूर्यचन्द्रतिथ्यानयनम् ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्यम्—

व्यकंविधोः = रविरहितचन्द्रस्य, लभाः = अंशाः, यमकुम्भिः = द्वादशभिः, भक्ताः =
हता, फलं = कब्धः, याता=गता, तिथिः स्यात् । शेषं = उर्वरितं, यातं=गतं स्यात् ।
इदं = शेषं, हरात् = द्वादशतः, प्रपतितं = रहितं, भोग्यं = गम्यं, भवेत् । तयोः =
गतगम्ययोः, विक्रिप्ताः = विकलाः, भुक्तयोः = सूर्यचन्द्रगतयोः, अन्तरभजिताः =

विश्लेषेण भक्ताः, क्रमात् = क्रमेण, यातैष्यकाः=इष्टतिथिगतगम्भाः, घटिकाः=घट्यः, स्युः=भवन्ति । गतमानं सूर्यचन्द्रयोगस्यन्तरेण भक्तं गतघटिकाः, गम्यं गत्यन्तरेण भक्तं भोग्यघटिकाः भवन्तीत्यर्थः । द्विष्नी = द्वाभ्यां गुणिता, गततिथिः = गततिथिसंख्या, अश्रितघटा=सप्तभिर्हृता, पूर्वार्धे=इष्टतिथिपूर्वभागे, ववात्=ववनाम्नः करणात्(१) करणं, भवति । अथ=अनन्तरं, कृष्णभूतोत्तरार्धात् = कृष्णपक्षचतुर्दशीतिथ्युत्तरभागात्, शकुनेः=शकुनीकरणतः=करणानि स्थिराणि, स्युः । अथ=अनन्तरं, विधोः=चन्द्रस्य, सार्कसि-तगोः = सूर्यचन्द्रयोगस्य च किंसाः = कलाः, खखाद्येद्वृताः=अष्टशतभाजिताः, याते=व्यतीते, भयुती=नक्षत्रयोगाख्यौ, स्तः=भवतः । चन्द्रस्य कला अष्टशत भक्ता नक्षत्राणि भवन्ति । सूर्याचन्द्रमसोर्योगकला अष्टशतात्ता योगा भवन्तीति । तयोः = नक्षत्रयोगयोः, गतैष्ये = गतगम्ये, गगनघण्णिन्वे=षष्ठ्या गुणिते, इन्दोः = चन्द्रस्य, भुक्तिहते = गति-भक्ते, जवैक्यविहते=गतियोगभक्ते, तयोः=नक्षत्रयोगयोः, गतैष्यनाख्यः=गतगम्यघ-ट्यः, क्रमात् भवन्ति ॥ ८-९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो ह्यमान्तादमान्तं यावदेकस्मिंश्चान्द्रमासे त्रिंशत् तिथयः; अमान्ते तु सूर्यचन्द्रौ समौ भवतः पुनर्गत्यंतरवशाच्चन्द्रो रविं पृष्ठे कुर्वन् स्वकक्षा “३६०°” भुंक्ते । अतोऽनुपातः— यदि त्रिंशत्तिथिभिः सूर्यचन्द्रान्तरमिदं ३६०° स्यात्तदैक्या तिथ्या किमिति जातमेकस्यां तिथौ सूर्यचन्द्रान्तरांशाः = $\frac{३६० \times १}{३०} = १२^{\circ}$ । पुनरनुपातेन गततिथिः = $\frac{१ \times (च-र)}{१२}$ शेषं त्वग्निमतिथेर्गतांशाः, एते तु हराच्छोभिताः भोग्यांशाः स्युः । पुनश्च सूर्यचन्द्रगत्यंतरांशैः षष्ठिघटिकाः तदा भुक्तभोग्यांशैः केति जाता भुक्तभोग्यघटी । तथथा—भुक्तघटी = $\frac{\text{भुक्त} \times ६०}{\text{ग. अं.}} = \frac{\text{भुक्त}}{\text{ग. अं.}}$ । एवं भोग्यघटी = $\frac{\text{भोक्त} \times ६०}{\text{ग. अं.}} = \frac{\text{भोक्त}}{\text{ग. अं.}}$ । तिथ्यर्थे करणं, ववादितः सप्त चलकरणानि “चतुर्दशी या शक्षिने” त्यादि चत्वारि स्थिरकरणानि मच्छो-चितक्षिण्णुषोभावलोकनेन प्रस्फुटानि ॥

नक्षत्रयोगादिवाचना तत्तत्परिभाषासिद्धैव ॥ ८-९ ॥

स्पष्ट सूर्यसे रहित स्पष्ट चन्द्रमाके अंशात्मकमे १२ का भाग देनेसे गत तिथि होगी । शेष भी गत होगा, इसे १२ में घटानेसे भोग्य होगा । इन (गत और भोग्य) की विकलामें सूर्य और चन्द्रमाके गत्यंतरका भागदेनेसे क्रमिक गत और भोग्य घटी होगी । गततिथिकी संख्याको २ से गुणा कर ७ का भाग देनेसे वव आदि करण होगा । कृष्णपक्षकी चतुर्दशीके उत्तरार्धसे शकुनी आदि ४ करण (स्थिर) होंगे । चन्द्रमाकी कला और सूर्य-चन्द्रके योग कलामें ८०० का भागदेनेसे गत नक्षत्र और योग होंगे । शेष इष्ट नक्षत्र और योगकी गत घटी होगी । इनको ६० से गुणाकर चन्द्रगतिकला और सूर्यचन्द्रके गतियोगसे क्रमसे भागदेने पर इष्टनक्षत्र और योगकी भोग्य घटी होगी ॥ ८-९ ॥

उदाहरण—चन्द्रमा=६११४२७।३७, सूर्य=६१२७।३२।२०। ∴ (६११४२७।३७) - (६१२७।३२।२०) = १११६०।५५।१७” = ३४६०।५५।१७”। ∴ (३४६०।५५।१७”)

(१) अत्र करणज्ञानार्थं, मरुता क्षिण्णुषोभस्य “विमला”टीका अवलोकनीया ॥

÷ १२ = २८ = लब्धि. अतः शुक्र प्रतिपदासे २८ वीं कृष्णपक्षकी त्रयोदशी तिथि गत हुई और शेष $१०^{\circ} ५५' १७''$ चतुर्दशीका गत, तथा $१२ - (१०^{\circ} ५५' १७'') = ११^{\circ} ४३'$ भोग्य हुआ। अतः भुक्तविकला = ३९३१७, भोग्यविकला = ३८८३। स्पष्टचन्द्रगति = ७२२।२३, स्पष्टसूर्यकी गति = ६०।३२। ∴ $(७२२।२३) - (६०।३२) = ६६१' ५१'' = ३९७११''$ । अतः भुक्त $३९३१७ \times ६० \div ३९७११ = ५९।२५ =$ चतुर्दशीका भुक्त घटयादि।

एवं भोग्य $\times ६० = ३८८३ \times ६० = २३२९८०,$

∴ $२३२९८० \div ३९७११ = ५।५२ =$ चतुर्दशीका भोग्य घटयादि।

∴ चतुर्दशीका मान = $(५९।२५) + (५।५२) = ६५।७७$ ।

करणसाधन—गततिथि १४ है, अतः “कृष्णभूतोत्तरात्” इत्यादिसे चतुर्दशीके उत्तरार्धमें शकुनी करण = $३२।३८\frac{३}{४}$ और उदय (इष्ट) कालमें अमावस तिथि होनेके कारण चतुरधिकरण हुआ।

नक्षत्र साधन—

चन्द्रमा = $६।१४^{\circ} १२' ७'' ३७'' = ११६६७' ३७''$

∴ $११६६७' ३७'' \div ८०० = १४ =$ लब्धि, और शेष = $४७७।३७$, अतः अश्विनी-

से १४ वां विघ्ना नक्षत्र गत हुआ और इष्ट नक्षत्र स्वातीका भुक्त $४६७।३७$ भुक्तको ८०० में घटानेसे स्वातीका भोग्य = $३३२।२३$ हुआ। अतः $(४६७।३७) \times ६० = १६८३४२०''$ इसमें चन्द्रमाकी गति = $७२२' १२३'' = ४३३४३''$ से भाग देनेपर स्वातीकी भुक्तघटी $३८।५०$ और भोग्य $३३२।२३$ में पूर्ववत् $(३३२।२३) \times ६० = १९९६५८०$ इसमें पूर्वहर ४३३४३ से भाग देनेसे भोग्य घटी $२७।३६$ । अतः इच्छं स्वातीका सर्वं $६६।२६$ हुआ।

योगानयन—चन्द्रमा = $६।१४^{\circ} १२' ७'' ३७''$ और सूर्य = $६।२७।३२।२०$ इनका योग $१।११^{\circ} ५९' ५७'' = २५१९' ५७''$ । ∴ $(२५१९।५७) \div ८०० = ३$, अतः गत आयुष्मान् योग और इष्ट सौभाग्य योगका भुक्त $११९।५७$ और भोग्य $६८०।३$ को ६० से गुणाकर सूर्य और चन्द्रमाके गतियोगसे भाग देनेपर भुक्तघटी $९।२४$ तथा भोग्य-घटी $५२।८$ ॥ ८-९ ॥

युगेश्वरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता।

अधिकारे रबीन्द्रोस्तु 'माधुरो' पूर्णतां गता ॥ २ ॥

अथ पञ्चतारास्पष्टीकरणाधिकारः ॥ ३ ॥

तत्रादौ कुजस्य शीघ्राह्वानाह—

खमष्टमरुतोऽद्रिभूभुव उदध्यगोव्योऽष्टहृग्-

दृशो नवनगादिवनोऽक्षदशनाः शराङ्गामयः।

गुणाऽङ्कदहनाः खलाब्धय इभाङ्गरामाः क्रमान्-

नवाम्बुधिदृशो नमः क्षितिभुवश्चलाङ्गा इमे ॥ १ ॥

अथ भौमादीनां स्पष्टीकरणाधिकारो व्याख्यायते । तत्र तावन्नौमस्य शीघ्रफलाह्वानाह । खमष्टमस्त इति ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

क्षितिभुवः=मङ्गलस्य—खं = शून्यं, अष्टमस्तः = अष्टपञ्चाशत्, अग्निभुवः=सप्त-
दशोत्तरशतं, उद्ध्यगोर्ष्यः = चतुःसप्तत्युत्तरशतं, अष्टदशशः=अष्टाविंशत्युत्तरशतद्वयम्,
नवनगादिवनः=ऊनाशीत्युत्तरशतद्वयम्, अक्षदशनाः=पंचविंशत्युत्तरशतत्रयम्, शाराज्ञा-
ग्नयः=पंचषष्ट्युत्तरशतत्रयम्, गुणाङ्कदहनाः=त्रिनवत्युत्तरशतत्रयम्, खखाण्वयः=चतुः-
शतम्, इमाञ्जराः=अष्टषष्ट्युत्तरशतत्रयम्, नवांबुधिशः=ऊनपंचाशत्युत्तरशतद्वयम्,
नभः = शून्यम् . इमे = एते, क्रमात् = क्रमशः, चलाङ्काः = शीघ्राङ्काः, स्युः ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अहर्गणोत्पन्नेषु भौमादिपञ्चप्रहेषु मुहुः शीघ्रफलमन्दफलसंस्कारेण ते स्पष्टा भवन्ति ।
तत्र “प्राक्मन्थमे चलफलस्य दलं विदध्यात्” इति वक्ष्यमाणवचनदर्शनात्प्रथमं मध्यमप्रहे
शीघ्रफलस्यात्रयकृतामधिगम्य शीघ्रफलानयनं कृतम् । अथात्र—

“ प्राग्दोःफलात् सङ्गणितात् त्रिमोर्ष्या घाताद्मुजज्याऽन्त्यफलज्ययोर्वा
कर्णोद्भूतायत् सममेव लब्धं तत्कार्मुकं शीघ्रफलं प्रहाणाम् ” ॥

* इत्यनेन (शीघ्रफलज्या = $\frac{\text{शीघ्रकेन्द्रज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{शीघ्रकर्णः}}$ एतच्चापं शीघ्रफलम्)

भास्करप्रकारेण शीघ्रफलसाधने गुरुतां दृष्ट्वा लाघवार्थं पञ्चदशभाग—(१५°) दृष्ट्वा
शीघ्रकेन्द्राणि प्रकृत्य तेभ्यस्तत्स्थानोद्भवानि शीघ्रफलान्यानीय तानि च सावय-
वान्वयलोक्य दशगुणितानि कृत्वा ‘खमष्टमस्तः...’ इत्यादयोङ्कस्तत्तद्प्रहाणां शीघ्रफल-
भागाः पठिताः । यतोऽप्राङ्का दशगुणिता अतएव दिग्गुरुलवायं फलमिति वक्ष्यते । अथा-
त्राचार्येण कर्णाश्रिते फले ($\frac{\text{शी. के.ज्या.} \times \text{अं.फ.ज्या.}}{\text{शीक.}}$) उच्ये कर्णाधिक्यता नीचे कर्णास्पता

चेति षड्दशिमध्ये कर्णस्य हासवृद्धी निरीक्षता षड्दशिमध्ये द्वादश, शीघ्राङ्काः पठिता
इति । पञ्चदशभागमध्ये शीघ्रफलानयनं पुरतो ‘भौमाकर्णज्यविहीनेत्यादिना’ वक्ष्यते ।

अत्राङ्कोत्पादनप्रकारो यथा, कल्प्यते—भौमस्य केन्द्रांशाः=०°, तदा पूर्वोक्तविधिना
तत्र शीघ्रकेन्द्रज्यायाः शून्यत्वाच्छीघ्रफलमपि शून्यमेव । यदि केन्द्रांशाः=१५°, तदा शी-
के.ज्या.=३१, कोट्यंशाः (९०°-१५°)=७५°, शी.के.कोज्या=११५।३०। अन्त्यफलज्या=
७७(यतो भौमस्य महत्तमशीघ्राङ्कः=४००, अयं दशभक्तः=४०, अस्य ज्या=७७) ततो
भास्करोक्तेन “अन्त्यफल-त्रिमोर्व्योर्वैक्यराशेष्व तथा युतोनात् । कोटिज्याया वाऽन्त्य-

फलदिनिष्वा मूलं श्रुतिः” इत्यनेन $\sqrt{(१२०^२ + ७७^२)}$ $\frac{1}{8}$ (११५।३०) ७७ × २ =

$\sqrt{३८११६}=१९५=शीघ्रकर्णः ।$

४. एतद्द्वितीयतृतीयपदे कर्णं भवतीति ।

$$\therefore \text{शी.के.ज्या} = \frac{\text{शी.के.ज्या} \times \text{अंफज्या}}{\text{शीक}} = \frac{३१ \times ७७}{१७८} = १२/१३'' \text{ स्व.अं. १. एतस्य}$$

धनुः=५°।४८', दशगुणितं तदा ५८'।० अतः-‘खमष्टमरुतः’ द्वितीयोक्त उपपन्नः । एव-
मेव पृथक् पृथक् केन्द्रांशतः सर्वेऽङ्का उपपद्यन्त इत्युक्तम् ॥ १-५ ॥ संशोधकः ।

मङ्गल केः ०।१८।११५।१७४।२२।२७९।३२९।३६६।३९३।४००।३६८।२४२। और ०, ये
शीघ्राङ्क हैं ॥ १ ॥

उदाहरण—१-६ श्लोकों का उदाहरण श्लोक ७ में देखिये ॥ १ ॥

अथ बुधस्य शीघ्राङ्कानाह—

खं भूकृताः कुवसवोऽद्रिभवाः खतिथ्यो-

ऽष्टाद्रीन्दवो नवनवक्षितयोऽर्कपक्षाः ॥

अर्काश्विनः शरस्त्रगक्षितयोऽक्षतिथ्यो

गोष्टौ खमाशुफलजाः स्युरिमे विदोऽङ्काः ॥ २ ॥

अथ बुधस्य शीघ्राङ्कानाह । खं भूकृता इति ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

विदः=बुधस्य—खं=शून्यं, भूकृतः=एकचत्वारिंशत्, कुवसवः=एकाशीतिः, अद्रिभ-
वाः=सप्तदशोत्तरशतं, खतिथ्यः=पंचाशदुत्तरशतं, अष्टाद्रीन्दवः=अष्टसप्तत्युत्तरशतम्
नवनवक्षितयः=नवनवत्युत्तरशतं, अर्कपक्षाः=द्वादशोत्तरशतद्वयम्, अर्काश्विनः=द्वादशो-
त्तरशतद्वयम्, शरस्त्रगक्षितयः=पंचनवत्युत्तरशतम्, अक्षतिथ्यः=पंचपंचाशदुत्तरशतं,
गोष्टौ = ऊननवतिः, खं = शून्यम्, इमे = एते, आशुफलजाः = शीघ्रफलोत्पन्नाः, अङ्काः=
संख्याः, स्युः ॥ २ ॥

बुधके, ०।४।१।८।१।११।१६।०।१७।८।१९।१।२१।२।२२।१।२९।१।१९।१।८९ और ०, ये
शीघ्राङ्क हैं ॥ २ ॥

अथ जीवस्य शीघ्राङ्कानाह—

खं तत्त्वानि नगाऽब्धयोऽष्टषट्काः पञ्चभेभा गजखेचरा रसाऽऽशाः ॥

नागाऽऽशा द्विदिशो नवाहयः षट्षष्टिः षट्कगुणा नभो गुरोः स्युः ॥३॥

अथ गुरोरङ्कानाह । खं तत्त्वानीति ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

गुरोः=बृहस्पतेः—खं=शून्यं, तत्त्वानि=पंचविंशतिः, नगाब्धयः=सप्तचत्वारिंशत्,
अष्टषट्काः = अष्टषष्टिः, पंचभेभाः=पंचाशीतिः, गजखेचराः = अष्टनवतिः, रसाशाः=षड्-
त्तरशतम्, नागाशाः = अष्टोत्तरशतम्, द्विदिशः = द्वयुत्तरशतम्, नवाहयः = ऊननवतिः,
षट्षष्टिः = षडुत्तरषष्टिः, षट्कगुणाः = षटत्रिंशत्, नभः = शून्यं, इमे शीघ्राङ्काः स्युः ॥३॥
गुरुकेः ०।२९।४७।६८।८९।१०६।१०८।१०२।८९।६६।३६ और ०, ये शीघ्राङ्क हैं ॥ ३ ॥

अथ मृगोः शीघ्राङ्कानाह—

खमम्यङ्गैस्तुल्या रसयमभुवः षट्कघृतयो-

ऽरिसिद्धाः पक्षान्नाऽग्नय उदधिनाराचदहनाः ।

द्विशून्योदम्बन्तः खजलधिकृता भूरसकृता-

खिवेदोदम्बन्तो रसयमगुणा खं भृगुजनेः ॥ ४ ॥

अथ शुक्रस्य शीघ्राङ्कानाह । खमन्यज्ञैरिति ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

मृगुजनेः = मृगुणा जनिरुत्पत्तिर्यस्य तस्यार्थात् शुक्रस्य—खं = शून्यं, अग्न्यज्ञैस्तु-
त्याः = त्रिषष्टिसमाः, रसयमभुवः = षड्विंशत्युत्तरशतं, षट्कृतयः = षडशीत्युत्तरशतं,
अरिषिद्धाः = षट्चत्वारिंशदुत्तरशतद्वयम्, पक्षाभ्राग्नयः = द्युत्तरशतत्रयम्, उदधिना-
राचदहनाः = उदधयश्चत्वारः, नाराचा बाणाः पञ्च, दहना भग्नयः त्रयः = चतुः पंचाश-
दुत्तरशतत्रयम्, द्विदन्वोदन्वन्तः = द्युत्तरचतुःशतम्, खजलधिकृताः = चरवारिंशदु-
त्तरचतुःशतम्, भूरसकृताः = एकषष्ट्युत्तरचतुःशतम्, त्रिवेदोदन्वन्तः = त्रिचत्वारिंशदुत्तर-
चतुःशतम्, रसयमगुणाः = षड्विंशदुत्तरशतत्रयम्, खं = शून्यम्, एते शीघ्राङ्काः स्युः ॥ ४ ॥
शुक्रकेः ० १३१ १२६ १२६ १२६ ३० २ ३ ६ १४ ० २ ४ ४ ० १ ४ ४ १ ४ ४ ३ ३ २ ६ और ०, ये
शीघ्राङ्कः ॥ ४ ॥

अथ शनेः शीघ्राङ्कानाह—

खमिषुक्षितयो गजाश्विनो गोदहना नागकृताः पयोधिबाणाः ।

द्विरगेषुमिता हुताशवाणाः शरवेदास्त्रिगुणा धृतिः खमार्कैः ॥ ५ ॥

अथ शनेरङ्कानाह । खमिषुक्षितय इति । अङ्कपञ्चा स्पष्टार्थस्वान्नोक्ता ॥ ५ ॥

माधुरी व्याख्या—

• आर्कैः = अनैश्वरस्य—खं = शून्यं, इषुक्षितयः = पंचदश, गजाश्विनः = अष्टाविंशतिः, गो-
दहनाः = ऊनचत्वारिंशत्, नागकृताः = अष्टचत्वारिंशत्, पयोधिबाणाः = चतुःपंचाशत्, द्विः =
द्विधा, अगेषुमिताः = सप्तपञ्चाशत्, सप्तपंचाशत्, हुताशवाणाः = त्रिपंचाशत्, शरवेदाः =
पंचचत्वारिंशत्, त्रिगुणाः = त्रयस्त्रिंशत्, धृतिः = अष्टादश, खं = शून्यम्—इमे शीघ्राङ्काः स्युः ॥ ५ ॥
शानिके—० १ १ २ २ २ ३ ३ ३ ४ ४ ४ ५ ५ ५ ६ ६ ६ ७ ७ ७ ८ ८ ८ ९ ९ ९ १० और ०, ये शीघ्राङ्कः ॥ ५ ॥

अथ कुजध्वीनां शीघ्राङ्कचक्रम्—

अंशः	०	१५	३०	४५	६०	७५	९०	१०५	१२०	१३५	१५०	१६५	१८०
कुजः	०	५८	११७	१७४	२२८	२७९	३२५	३६५	३९३	४००	३६८	२४९	०
बुधः	०	४१	८१	११७	१५०	१७८	१९९	२१२	२१२	१९५	१५५	८९	०
गुरुः	०	२५	४७	६८	८५	९८	१०६	१०८	१०२	८९	६६	३६	०
शुक्रः	०	६३	१२४	१८६	२४६	३०२	३५४	४०२	४४०	४६१	४४३	३२६	०
शनिः	०	१५	२८	३९	४८	५४	५७	५७	५३	४५	३३	१८	०

अथ भौमादीनां शीघ्रफलानयनमाह—

भौमाऽर्काज्यविह्वानिमध्यमरविः स्यात्स्वाशुकेन्द्रं तु विद्-

भृग्वोरुक्तमिदं रसोर्ध्वमिनभाच्छुखं तदंशा दिनैः ।

भक्ताः खादिफलकमादिह गताङ्कोऽसौ क्षयक्यां हता-

च्छेषाद्वाणकुलधिहीनयुगय दिग्घुल्लवाद्यं फलम् ॥ ६ ॥

अथैभ्यः शीघ्रफलसाधनमाह । भौमाकींयेति । भौमो मङ्गलः । आर्किः शनिः । ईश्वरो
गुरुः । पमिनिहीनो मध्यमरविः । स्वस्य आशुकेन्द्रं शीघ्रकेन्द्रं भवति । विद्भृग्वोरहमंजा-
दागर्तं तत् संशोः शीघ्रकेन्द्रं स्यात् । इदं रसोर्ध्वं षड्भाहूर्ध्वमधिकं चेत् तदा इवभाहूर्ध्वावका-
६ प्र० ला०

राशिभ्यः शोभ्यं शेषस्यांशाः कार्याः । ते पञ्चदशभक्ताः शून्यादिफलगणना यताङ्को भवेत् । असौ गताङ्कः । तदग्रिमाङ्कः । तयोरन्तरं कार्यं तेन भागशेषं गुण्यम् । पञ्चदशभक्तं फलेन गताङ्को हीनो युक्तः कार्यः । तद्यथा । एष्याङ्कवचेदूनस्तदा हीनः । एष्याङ्कोऽधिकस्तदा युक्तः कार्यः । तदनन्तरं दश-१० भक्तो भागाद्यं शीघ्रफलं स्यात् । मेषादिकेभ्यः धर्मं गुणादिकेभ्यः ऋणमिति पूर्वमेवोक्तमस्ति ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

भौमाकीर्ण्यविहीनमध्यमरविः=कुज-शनि-गुरुभी रहितो मध्यमसूर्यः, स्वाशुकेन्द्रं = निजशीघ्रकेन्द्रं, स्यात्=भवति । अत्रैतदुक्तं भवति । भौमेन विहीनो मध्यमरविः भौमस्य, शनिना विहीनो मध्यमार्कः शनेः, गुरुणा विहीनो मध्यमरविर्गुरोः शीघ्रकेन्द्रं भवतीति । तु=पुनः, विद्भृत्वोः=बुधशुक्रयोः, उक्तं=(१)प्राकथितम् । चेत्, इदं=एतच्छीघ्रकेन्द्रं, रषो-ध्वं=राशिषट्काधिकं स्यात् तदा, इनभात्=द्वादशराशोः, शुद्धं=ऊनितं कार्यं, तदंशाः=तस्य शीघ्रकेन्द्रस्यांशाः, दिनेः = पंचदभिः, भक्ताः=भाजिताः, खादिफलक्रमात्=शून्यादिफलक्रम-तः, इह=शीघ्रफलसाधने, गताङ्कः=गतशीघ्रफलाङ्कः स्यात् । असौ=अयं गताङ्कः, क्षयध्या=ऋणवृद्धया, आहतात्=निघ्नात्, शेषात्=उर्वरितात्, बाणकुलब्धिहीनयुक्तं=पञ्चदशभक्त-ध्या क्षयचये रहितसहितः(२) अयं दिग्घृत्=दशभिर्भक्तः, लवार्थं=अंशादिकं, फलं स्यात् ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

प्रह्वर्जितं शीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रं स्यादिति भङ्गीक्षेत्रावलोकनेनैव स्फुटम् । यतो भौमा-कीर्ण्यानां रविरेव शीघ्रोच्चमतो भौमाकीर्ण्यरहितो रविः शीघ्रकेन्द्रं स्यादेव । नीचादुच्चमु-च्चान्नीचं च यावत् षड्राशिमाने फलस्य तुल्यहासवृद्धी स्तोऽतः षड्राश्याधिके केन्द्रे चका-च्छुद्धं समुचितम् । यतः पंचदश २ अंशेभ्यः फलं प्रसाध्य शीघ्राङ्कत्वेन पठितम्, अतएव यदि पंचदशभिरंशैरेकः फलाङ्को लभ्यते तदेष्यांशैः किमिति-अनुपातेन गताङ्कः स्यात् । पुनर्यदि पंचदशभिरंशैः गतैष्याङ्कयोरंतरं क्षयचयात्मकं लभ्यते तदा शेषांशैः किमिति फले गताङ्कं अन्तरस्य क्षयवृद्धिवशात् हीनं युक्तं च कृत्वा तथाविधं फलं दशभिर्विभजेत् प्राग्दशगुणत्वात् । इत्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

मध्यम मंगल शनि और गुरुको मध्यम सूर्यमें घटानेसे इनके शीघ्रकेन्द्र होते हैं । बुध और शुक्रके शीघ्रकेन्द्र तो कह ही सके । वे केन्द्र यदि ६ राशिसे अधिक हों तो उन्हे १२ राशिसमें घटाकर उनके भुजाशमें १६ का भाग देनेसे शून्य आदि गताङ्क होगा । शेषको गताङ्क और एष्याङ्का अंतर क्षयात्मक या ध्यात्मकसे गुणा कर १६ से भाग देकर लब्धिको गताङ्कमें क्रमसे ऋण या युत कर उसमें १० का भाग देनेसे लब्धिहप अंशात्मक शीघ्रफल होगा ॥ ६ ॥

मङ्गलका शीघ्रफल साधनका उदाहरण—

मध्यमसूर्य—मध्यममंगल=मंगलका शीघ्रकेन्द्र=(६१२८°५०'१७")—(४१७° २३'१२०")=२१२९°१२६'५७", इसके अंश ८१२६५७ इसमें १५ का भाग देनेसे

(१) मध्यमाधिकारे १२, १३ श्लोकयोरन्तरार्द्धे द्रष्टव्ये ।

(२) अत्रेदं विचिन्त्यम्—शीघ्रकेन्द्रांशो पञ्चदशभक्तं लब्धिः गताङ्को जायते । शेषं गतैष्यान्तरेण सकृन्वय पञ्चदशभक्तं कुर्यात् । यत्कथं तद् यदि गताङ्कमानादैष्याङ्कमानम-धिकं तदा गताङ्के जोर्ध्वं, यद्यूनं तदा गताङ्के विहीनं कुर्यादिति । संक्षेपकः ।

लब्धि ५ और शेष = $4^{\circ}12'15''$, अतः मंगलका ५ वां शीघ्राङ्क (२७९) गताङ्क और ६ ठा (३२५) ऐष्याङ्क हुआ । $\therefore (279 \times 325) = 86$, यह चयारमक है । पुनः $(4^{\circ}12'15'') \times 86 = 295112$, इसमें १५ का भाग देनेसे लब्धि १९१४०३२, इसको गताङ्क २७९ में जोड़ कर १० का भाग देनेसे $29^{\circ}12'15''$, यह अंशादिक शीघ्रफल मेवादि केन्द्र होनेसे धन है ।

बुधका शीघ्रफलसाधन—

मध्यमाधिकारोक्त श्लोक १२ में साधित बुधका मध्यम शीघ्रकेन्द्र = 9110149190 यह ६ राशिसे अधिक है ।

$\therefore (92 - (9110^{\circ}149'19'')) = 00122^{\circ}19'14''$, इसमें १५ का भाग देनेसे लब्धि १ और शेष 0192143 हुआ ।

$\therefore$ बुधका १ला शीघ्राङ्क ४१ गत, और २ रा ऐष्याङ्क ८१ है ।

$\therefore (41 \times 81) = 80$ यह चयारमक हुआ । पुनः $-(0192143) \times 80 = 29212180$, इसमें १५ का भाग देकर लब्धि (१९१२९१५४) को गताङ्क ४१ में जोड़कर 60129154 में १० का भाग देनेसे लब्धि $6^{\circ}12'15''$ = अंशादिक बुधका शीघ्रफल हुआ । यह तुलादि केन्द्र होनेसे ऋण हुआ ।

गुरुका शीघ्रफलोदाहरण—

मध्यमसूर्य—मध्यमगुरु = गुरुका शीघ्रकेन्द्र = $(6126150190) - (6196126153) = 90192^{\circ}129'12''$ । यहाँ केन्द्र ६ राशिसे अधिक होनेके कारण १२ राशिमें घटाया तो— $92 - (90192^{\circ}129'12'') = 9190^{\circ}13'13''$ । इसके अंश = $80^{\circ}13'13''$ इसमें १५ का भाग देनेसे लब्धि ३ और शेष २३८३६ । अतः गुरुका ३ रा (६८) शीघ्राङ्क गत और ४ था ८५ ऐष्याङ्क हुआ ।

$\therefore 6 \times 85 = 90$ यह चयारमक है । इससे शेषको गुणा किया तो $(23836 \times 90 = 81456)$ इसमें १५ का भाग देनेसे लब्धि 2159185 इसको गताङ्क ६८ में जोड़नेसे 0159185 हुआ । इसमें १० का भाग देनेसे लब्धि = 0159185 = गुरुका शीघ्रफल । यह तुलादि केन्द्र होनेके कारण ऋण है ॥

शुक्रका शीघ्रफलोदाहरण—

मध्यमाधिकारोक्त १२ वें श्लोकसे साधित शुक्रका शीघ्रकेन्द्र = $2120^{\circ}19'19''$ इसके अंश = $20^{\circ}19'19''$ में १५ का भाग देनेसे लब्धि ५ और शेष 921919 हुआ ।

$\therefore$ शुक्रका ५ वां शीघ्राङ्क ३०२ गत और छठा ३५४ ऐष्य हुआ ।

$\therefore 302 \times 354 = 52$ यह चयारमक है ।

$\therefore (921919) \times 52 = 625181$, इसमें १५ का भाग देकर लब्धि 4114096 को गताङ्क ३०२ में जोड़ कर 333180196 , इसमें १० का भाग देनेसे $33^{\circ}19'25''$ = शुक्रका शीघ्रफल हुआ । यह मेवादि केन्द्रके कारण धन है ।

शनिका शीघ्रफलोदाहरण—

मध्यमरवि—मध्यमशनि = शनिका शीघ्रकेन्द्र = $(6126^{\circ}150'19'') - (91180^{\circ})$

५१/५६") = ५१२४०'४४'१२१"। यहाँ केन्द्र ६ राशिसे अधिक है, इसलिये इसे १२ राशियों में घटानेसे—

१२—(५१२४०'४४'१२१") = ४१५०'१५'१३९" इसके अंश = १२५०'१५'१३९", इसमें १५ का भाग देनेसे लब्धि ८ और शेष ५१५५'३९ हुआ। अतः शनिका ८ वीं शीघ्राङ्क ५३ गत और ४५ ऐष्याङ्क है।

∴ ५३ अ ४५ = ८, यह अयात्मक है।

∴ (५१५५'३९) × ८ = ४१२५१९२, इसमें १५ का भाग देकर लब्धि २१४८१२१, इसको गतांक ५३ में घटाकर ५०१११३९ इसमें दशका भाग देनेसे लब्धि ५०'११' १०" = शनिका शीघ्रफल। यह तुलादि केन्द्र होनेके कारण ऋण है ॥ ६ ॥

अथ कुजादीनां मन्दाङ्कान्मन्दकेन्द्रं च श्लोकयुग्मेनाह—

खं गोऽश्विनोऽद्रिमतोऽक्षगजा नवाशाः।

सिद्धेन्दवः खदहनक्षितयोऽसृजोऽङ्काः।

मान्दा बुधस्य खमिनाः कुहशोऽष्टपक्षा
दवाः शरानलमिता रसवहयः स्युः ॥ ७ ॥

खेन्द्रर्क्षाणि नवाग्रयोऽष्टदधयोऽक्षाक्षा नगाक्षा गुरोः।

शुक्रस्याभ्ररसेशविद्वमनवो द्विर्बाणचन्द्राः क्रमात्।

खं गोऽब्जाः खकृताः खषणनगनगा गोष्टौ त्रिनन्दाः शनेः

शुद्धोऽभ्यद्रिषडग्निनागग्रहतः स्यान्मन्दकेन्द्रं कुजात् ॥८॥

अथ मन्दफलसाधनार्थं भौमादीनां मन्दाङ्कानाह। खं गोदिवन इति। खेन्द्रर्क्षाणीति। स्पष्टोऽर्थः। अथ मन्दकेन्द्रसाधनमाह। शीघ्रफलार्थसंस्कृतो ग्रहोऽभ्यद्रिषडग्निनागमितराक्षिभ्यः शुद्धः क्रमेण भौममारभ्य मन्दकेन्द्रं स्यात्। एतदुक्तं भवति। अक्षयश्चत्वारो ४ राशयो भौममन्दोच्चम्। अग्रयः सप्त ७ राशयो बुधस्य। पट् ६ गुरोः। अग्रयस्त्ययः ३ शुक्रस्य। अष्टौ ८ शनेः। एवं स्वस्वमन्दोच्चान्ग्रहे शोधिते मन्दकेन्द्रं भवति ॥ ७-८ ॥

माधुरी व्याख्या—

असृजः=भौमस्य-खं = शून्यम्, गोदिवनः=ऊनत्रिंशत्, अद्रिमरुतः=सप्तपंचाशत्, अक्षगजाः = पंचाशीतिः, नवाशाः=नवाधिकशतम्, सिद्धेन्दवः = चतुर्विंशत्युत्तरशतम्, खदहनक्षितयः=त्रिंशदुत्तरशतम्, एते अङ्काः=मन्दाङ्काः सन्तीति।

बुधस्य—खं=शून्यम्, इनाः=द्वादश, कुहशः=एकविंशतिः, अष्टपक्षाः=अष्टाविंशतिः, दवाः=त्रयस्त्रिंशत्, शरानलमिताः = पंचत्रिंशत्, रसवहयः=षट्त्रिंशत्, एते, मान्दाः=मन्दफलसम्बन्धिनः, अङ्काः=संख्याः स्युः।

गुरोः=त्रुहस्पतेः, खेन्द्रर्क्षाणि=खं=शून्यम्, इन्द्राः=चतुर्दश, ऋक्षाणि=सप्तविंशतिः, नवाग्रनयः=ऊनचत्वारिंशत्, अष्टदधयः=अष्टचत्वारिंशत्, अक्षाक्षाः=पञ्चपञ्चाशत्, नगाक्षाः=सप्तपञ्चाशत् 'मन्दाङ्काः' सन्ति।

शुक्रस्य-अभ्ररसेक्षाविश्वमनवः, अभ्रं=शून्यम्, रसाः=षट्, ईशाः=एकादश, विश्वे=त्रयोदश, मनवः=चतुर्दश, द्विधा, बाणचन्द्राः=पंचदश, पंचदश, अङ्का सन्ति।

शनेः = शनैश्वरस्य—खं=शून्यम्, गोब्जाः=ऊनविंशतिः, खकृताः=चत्वारिं-

शत्, खषट्=षष्टिः, नगनगाः=सप्तसप्ततिः, गोथी=ऊननवतिः, त्रिनन्दाः=त्रिनवतिः, इति क्रमात् 'मान्दाः अङ्काः' इत्युः ।

अन्वयत्रिषड्विनिनागगृहृतः=चतुः-सप्त-षट्-त्रय-ष्ट-राशेः, शुद्धः=रहितः प्रहः, कुजात्=भौमात्, क्रमात्=क्रमतः मन्दकेन्द्रं स्यात् । अत्र ४।७।६।३।८ एते राशयो भौमा-देर्मन्दोच्चसंज्ञकास्तेभ्यः शुद्धा भौमादयः तत्तन्मन्दकेन्द्रं स्यादिति ॥ ७-८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र मन्दफलसाधने पञ्चदशभागशुद्धया मन्दकेन्द्रमुररीकृत्य राशित्रयमध्ये षण्मन्द-फलाङ्काः दशगुणमन्दफलांशसमाः पठिताः । अत्र भवेदपि प्रायो बहुना सन्देहो यच्छी-घ्नफलसाधने शीघ्रकर्णस्य षड्दशिमध्ये हासवृद्धी विलोकयता षड्दशिमध्ये द्वादशाङ्काः पठिताः, परमत्र मन्दफले कर्णः किञ्च गृहीतः ? इति । तदत्र मन्दफलस्य स्वल्पत्वादिस्यपि कारणं वक्तुं न युज्यते । स्वल्पेऽपि शीघ्रफले कर्णस्य प्रहणात्तदधिके मन्दफले कर्णानङ्गीकारदर्शनात् । अत एव तत्रेहगुणलब्धिरेव कारणं वक्तुं शक्यते । तथैवाह तत्रभ-वान् भास्करः—

‘स्वल्पान्तरत्वान्मृदुकर्मणीह कर्णः कृतो नेति च केचिदुचुः ।

नाशङ्कनीयं च चले किमित्थं यतो विचित्रा फलवासनाऽत्र’ इति ॥

अथाङ्कोत्पादनयुक्तिरुच्यते । तत्र—

“खाश्वः ७०, भुजङ्गदहनाः ३८, अमराः ३३, भवाश्च ११,

पूर्णेष्वो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम्”

इति भास्करोक्तेन भौमस्य मन्दपरिधिभागाः ७० । ततः—

“स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भांशैर्हते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः” इति—

भास्करोक्तेन विधिना कुजमन्दफलज्यारूपम् = $\frac{७० \times \text{मं.के.ज्या}}{३६०}$ । अत्र यदि मन्दकेन्द्रं

शून्यं कल्प्यते तदा मन्दकेन्द्रज्याया अपि शून्यत्वात् तत्र मन्दफलज्याऽपि शून्यतामुपवा-

तीति = $\frac{७० \times ०}{३६०} = ०$ ।

अथ यदि कुजमन्दकेन्द्रम् = १५°, तदा लघुखण्डकैस्तज्या = ३१ । ततः कुजमन्द

फलज्या = $\frac{७० \times ३१}{३६०} = ६०।२'$ स्वल्पान्तरात् । अस्या लघुखण्डप्रकारेण चापम् =

२०।५४' । एतच्च सावयवमिति दशगुणं जातम् = २९° । अतो भौमस्य द्वितीयो मन्दाङ्क उपपन्नः । एवमेव सर्वत्र बोद्धव्यम् । यदत्र मन्दफलानि दशगुणितानि मन्दाङ्काः पठिता अत एव 'दशभक्तः फलमंशकादि मान्दमिति' मन्दफलसाधने वक्ष्यते ।

मन्दोच्चगतैरतीवसूक्ष्मस्वायथा रवेर्मन्दोच्चं स्थिरं पठितं तथैव भौगादीनामपि मन्दोच्चानि क्रमेण ४।७।६।३।८ राशिमितानि पठितानि । तेभ्यः शुद्धा भौमादयः केन्द्र-संज्ञका भवन्तीति पूर्वमप्युक्तमित्यलम् । संशोधकः ॥ ७-८ ॥

मङ्गलके—०।२९।९७।८९।१०९।१२४।१३०, बुधके—०।१२।२१।२८।३३।३९। ३६, गुरुके—०।१४।२७।३१।४८।५९।६७, शुक्रे—०।६।११।१३।१४।१५।१६, और कानिके—०।१९।४०।

६०।७०।८१।९३ ये मन्दाह होते हैं ।

मङ्गल आदि ग्रहोंको क्रमसे ४।७।६।३।८ राशियों घटानेसे क्रमिकद्वन्द्वके मन्दकेन्द्र होते हैं०-८

कुजादीनां मन्दाङ्कचक्रम्—

अंशः	०°	१५°	३०°	४५°	६०°	७५°	९०°
कुजः	०	२९	५७	८५	१०९	१२४	१३०
बुधः	०	१२	२१	२८	३३	३९	४६
गुरुः	०	१४	२७	३९	४८	५५	६७
शुक्रः	०	६	११	१३	१४	१५	१५
शनिः	०	१९	४०	६०	७७	८९	९३

अथ मन्दफलानयनमाह—

मृदुकेन्द्रभुजांशका दिनाप्ताः फलमङ्कः प्रगतस्तदूनितैभ्यः ॥

परिशेषहतो दिनाप्तियुक्तो दशभक्तः फलमंशकादि मान्दम् ॥ ९ ॥

अथ भौमादीनां मन्दफलसाधनमाह । मृदुकेन्द्रेति । उदाहरणमेव(१) व्याख्या ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

प्रहाणां मृदुकेन्द्रभुजांशकाः=मन्दकेन्द्रभुजभागाः, दिनाप्ताः=पंचदशभिर्भक्ताः, फलं=लब्धं, प्रगतोङ्कः=गताङ्कः भवति । तदूनितैभ्यः=गताङ्करहितैष्याङ्कः, परिशेषहतः=शेषांशैर्गुणितः, दिनाप्तियुक्तः=पंचदशहतफलेन सहितो गताङ्को, दशभक्तः=दशभिर्हृतः लब्धं अंशकादि=लवादि, मान्दं=मन्दोच्चसम्बन्धिफलं=मन्दफलं स्यात् ॥ ९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतः पंचदशांशवृद्ध्या मन्दकेन्द्रांशान् प्रसाध्य ततश्च मन्दफलानि साधितान्याचार्येण । अत इष्टकेन्द्रांशाः पंचदशभिर्भाजिता गतांकरूपं फलमागच्छतीति किं चित्रम् । अथ शेषांशैरनुपातः—यदि पंचदशभिर्भक्तैः गताङ्कैष्याङ्कयोरंतरं फलं तदा शेषांशैः किमिति शेषांशसम्बन्धि फलं स्यात्, तद्गताङ्करूपफले संयोज्य दशभिर्विभाजितं अंशादिकं मन्दफलमागच्छति । दशभक्तकारणं तु मन्दाङ्कानां प्राग् दशगुणत्वमेवेत्युपपन्नम् ॥ ९ ॥

१५ से भाजित मन्दकेन्द्रके भुजांशकी लब्धि गतांका कहलाती है । उसे अग्रिमांक्रमे घटाकर शेषसे गुणाकर उसमें १५ का भाग देकर लब्धिको गतांक्रमे जोड़कर १०का भाग देनेसे लब्धि अंशादिक मन्दफल होगा ॥ ९ ॥

उदाहरण—१०वें श्लोकमें देखिये ॥ ९ ॥

अथ पञ्चताराप्रहाणां स्पष्टीकरणे फलसंस्कारप्रकारमाह—

प्राङ्मध्यमे चलफलस्य दलं विदध्या-

त्तस्माच्च मान्दमखिलं विदधीत मध्ये ॥

द्राक्केन्द्रकेऽपि च विलोममतश्च शीघ्रं

सर्वं च तत्र विदधीत भवेत्स्फुटोऽसौ ॥ १० ॥

(१)—उदाहरणं १० श्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ फलदानक्रममाह । प्रागिति । प्राक् पूर्वं मध्यमे ग्रहे चलफलस्य दलमर्धं यथागतं विद-
ध्यात् प्रदद्यात् । तस्मात् दक्षशीघ्रफलाधीत्यहान्मार्धं मन्दफलं साध्यम् । तदखिलं संपूर्णं
मध्यमे ग्रहे विदधीत कुर्यात् । तन्मन्दफलं द्वाक्केन्द्रे पूर्वानीतशीघ्रकेन्द्रे विलोमं विष-
रीतं धनणं देयम् । धनं चेष्टनमृणं चेष्टनमित्यर्थः । तद्वृत्तितोयं शीघ्रकेन्द्रं स्यात् । तस्मा-
च्छीघ्रफलं साध्यम् । तत् सर्वं मन्दस्पष्टग्रहे प्राग्बुधनमृणं विदधीत स स्पष्ट-ग्रहो भवेत् ॥

अथ भौमस्पष्टीकरणम् । तत्र शीघ्रोच्चं मध्यमो रविः १।४।१३।४२ । भौमेन रहितो
जातं शीघ्रकेन्द्रम् ३।४।१८।२९। अर्थांशाः १४।१८।२९ पञ्चदशभि-२५ अंकाः फलम् ६।
खादिकलक्रमाद्गताङ्कः ३२९। एष्याङ्कः ३६९। अनयोरन्तरेण ४० शेषं ४।१८।२९ गुणितं
१०२।१९।३० पञ्चदश-१९ अर्कं फलम् १।१।२९।१७। अनेनाग्निमस्याधिकत्वाद्गताङ्को ३२९
युक्तः ३३६।२९।१७। अयं दश-१० अक्तो लब्धमंशाद्यम् ३३।३८।९६। अर्धितं मेषादिकेन्द्र-
त्वाज्जातं शीघ्रफलार्धं धनम् १६।४९।२७ अनेन संस्कृतो भौमः १०।१६।४४।४०।

अथ मन्दफलानयनम् । भौमस्य मन्दोच्चम्-४।०।०। फलार्धसंस्कृतभौमेन रहितं जातं
मन्दकेन्द्रम् ६।१३।१६।२०। अस्य भुजांशाः १६।४४।४०। दिना-२९ सा लब्धम् १। गताङ्कः
२९। एष्याङ्कः ६७। अनयोरन्तरेण २८ शेषं १।४४।४० गुणितं ४८।९०।४० पञ्चदश-१९ अर्कं
फलम् ३।१६।२२। अनेन गताङ्को २९ युक्तो ३२।१६।२२ दशभक्तो मेषादिकेन्द्रत्वाज्जातं
मन्दफलं धनम् ३।१३।३२। अनेन संस्कृतो मध्यमो भौमो जातो मन्दस्पष्टः १०।३।८।४९।

अथ पुनः शीघ्रफलानयनम् । तत्र प्रथमं शीघ्रकेन्द्रम् ३।४।१८।२९। मन्दफलं धनम् ३।
फलानयने शीघ्रकेन्द्रम् १३।३०। द्वाक्केन्द्रेके विलोममित्युक्तत्वान्मन्दफलेन रहितं शीघ्रके-
न्द्रं जातं द्वितीयशीघ्र ३।१।४।६७। अर्थांशाः १०।४।६७। दिनै-१९ अंकाः फलम् ६। गता-
ङ्कः ३२९। एष्याङ्कः ३६९। अनयोरन्तरेण ४० शेषं १।४।६७। गुणितं ४३।१८।०० पञ्चदशभि-
१९ अर्कं फलम् २।६३।१२। अनेन गताङ्को ३२९ युक्तः ३२७।६३।१२। दश-१० अर्कः फलमं-
शाद्यं शीघ्रफलं धनम् ३२।४७।१९। अनेन युक्तो मन्दस्पष्टो जातः स्पष्टो भौमः ११।९।६६।४४।

अथ बुधस्पष्टीकरणम् । तत्र प्रागानीतं बुधस्य शीघ्रकेन्द्रम् १।१७।१४।६०। अर्थांशाः
४७।१४।६० पञ्चदशभि-१९ अंकाः फलम् ३। गताङ्कः ११७। एष्याङ्कः १६०। अनयोरन्तरेण
३३। शेषं २।१४।६०। गुणितं ७४।९।३० पञ्चदशभि-१९ अर्कं फलम् ४।६६।३८। अनेन
गताङ्को ११७ युक्तः १२१।६६।३८ दशभक्तः फलम् १२।११।३९। अर्धितं जातं शीघ्र
फलार्धं धनम् ६।९।४९। मध्यमो रविः १।४।१३।४२। स एव बुधः फलार्धसंस्कृतः १।१०।१९।
३१। अनेन रहितं मन्दोच्चम् ७।०।०। जातं मन्दकेन्द्रम् ६।१२।४०।२९। अस्य भुजांशाः
१०।१९।३१। पञ्चदशभि-१९ अंकाः फलम् ०। गताङ्कः ०। एष्याङ्कः १२। अनयोरन्तरेण
१२ शेषं १०।१९।३१। गुणितं १२३।६४।१२ पञ्चदशभि-१९ अर्कं फलम् ८।१९।३६। अनेन
गताङ्को ० युक्तः ८।१९।३६। दश-१० अर्कः फलमंशाद्यं मान्दं धनम् ०।४९।३३। अनेन युक्तो
जातो मन्दस्पष्टो बुधः १।९।३।१६। मन्दफलेन ०।४९।३३ रहितं प्रागानीतं शीघ्रकेन्द्रं
१।१७।१४।६० जातं शीघ्रकेन्द्रम् १।१६।२६।१७। अर्थांशाः ४६।२६।१७ दिनै-१९ अंकाः
फलम् ३। गताङ्कः ११७। एष्याङ्कः १६०। अनयोरन्तरेण ३३ शेषं १।२६।१७ गुणितं ४६।६४।
२१। पञ्चदश-१९ अर्कं फलम् ३।७।३७। अनेन गताङ्को ११७ युक्तो १२०।७।३७ दशभक्तो
लब्धमंशाद्यं शीघ्रफलं धनम् १२।०।४९। अनेन युक्तो मन्दस्पष्टो जातः स्पष्टो बुधः १।१७।४।०

अथ गुरुस्पष्टीकरणम् । तत्र शीघ्रोच्चं मध्यमो रविः १।४।१३।४२। गुरुणा ४।८।१६।२७
रहितं जातं शीघ्रकेन्द्रम् ८।२।९।८।२६। इदं च्छुद्ध्यधिकमतो द्वादशभ्यः शोधितं जातम्
३।४।१।३९। अर्थांशाः १४।१।३९। पञ्चदशभि-१९ अंकाः फलम् ६। गताङ्कः १०६। एष्याङ्कः
१०८। अनयोरन्तरेण २ शेषं ४।१।३९। गुणितं ८।३।१०। पञ्चदश-१९ अर्कं फलेन ०।३२।१२।

गताङ्को-१०६ ऽधिमल्पाधिकत्वाद्युक्तः १०६।३२।१२। दशभक्तः फलमंशाद्यम् १०।३२।१३।
 अधितं गुलादिकेन्द्रत्वाज्जातं शीघ्रफलार्धमृणम् ९।११।३६। अनेन रहितो गुहः ४।२।१९।
 ४१। अयं मन्दोच्चात् ६।०।०।०। शोधितो जातं मन्दकेन्द्रम् १।२७।४।१९। अस्य भुजांशाः
 ६७।४।१९। पञ्चदश-१९ भक्ताः फलम् ३। गताङ्कः ३९। एष्याङ्कः ४८। अनयोरन्तरेण ९
 शेषं १२।४।१९ गुणितं १०८।३८।९१। पञ्चदश-१९ भक्तम् ७।१ ३६। अनेन गताङ्को ३९ युक्तः
 ४६।१४।३६। दशभक्तः फलमंशादि मेषादिमन्दकेन्द्रत्वाद्युक्तम् ४।३।०।२७। अनेन युक्तो गुह-
 जातो मन्दस्पष्टो गुहः-४।१२।६।४४। प्रथमशीघ्रफलानयने शीघ्रकेन्द्रम् ८।२९।९८।२९।
 एतन्मध्ये विपरीतं मन्दफलं संस्कृतं जातं शीघ्रकेन्द्रम् ८।२९।२०।९८। इदं षड्दशयधिकमतो
 द्वादशराशिभ्यः शोधितं जातम् ३।८।३९।२। अस्यांशाः १८।३९।२। दिनै-१६ भक्ताः फलम्
 ६। गताङ्कः १०६। एष्याङ्कः १०८। अनयोरन्तरेण २ शेषं ८।३९।२ गुणितं १७।१८।४। पञ्च-
 दश-१९ भक्तं लक्षम् १।१।१२। अनेन गताङ्को १०६ युक्तः १२०७।९।१२। दश-१० भक्त-
 स्तुलादिकेन्द्रत्वाज्जातं शीघ्रफलमृणम् १०।४२।१९। अनेन रहितो मन्दस्पष्टो जातः स्पष्टो
 गुहः ४।२।१।४९॥

अथ शुक्रस्पष्टीकरणम् । तत्र प्रागानीतं शुक्रस्य शीघ्रं केन्द्रम् ३।६।४१।३९। अस्यांशाः
 ९९।४१।३९। पञ्चदश-१९ भक्ताः फलम् ६। गताङ्कः ३६४। एष्याङ्कः ४०२ अनयोरन्तरेण
 ४८ शेषं ६।४१।३९ गुणितं ७३।१६।०। पञ्चदश-१९ भक्तं फलम् १८।१३।४। अनेन गताङ्को
 ३६४ युक्तः ३७।१।३।४। दश-१० भक्तः फलमंशाद्यम् ३७।१।३।८। अधितं मेषादि-
 केन्द्रत्वाज्जातं शीघ्रफलार्धं धनम् १८।३६।३९। मध्यमरविः १।४।१३।४२। स एव शुक्रः ।
 फलार्धसंस्कृतः १।२२।१०।२१। अयं मन्दोच्चात् ३।०।०।०। शोधितो जातं मन्दकेन्द्रम् ।
 १।७।३।१। अस्य भुजांशाः ३७।९।३९। पञ्चदश-१९ भक्ताः फलम् २। गताङ्कः ११। एष्याङ्कः
 १३। अनयोरन्तरेण २ शेषं ७।१।३९ गुणितं १४।१९।१८। पञ्चदश-१९ भक्तं फलम् ०।६७।१७।
 अनेन गताङ्को ११ युक्तः ११।९७।१७। दश-१० भक्तः फलमंशाद्यं मान्दं मेषादिकेन्द्रत्वाद्-
 धनम् १।१।४३। अनेन संस्कृतः शुक्रः १।४।१३।४२। जातो मन्दस्पष्टः शुक्रः १।६।२६।२९।
 प्रागानीतं शीघ्रकेन्द्रम् ३।६।४१।३९। मन्दफलेन १।१।४३ रहितं जातं शीघ्रकेन्द्रम् ३।४।
 २।६।२। अस्यांशाः १४।२।६।२। पञ्चदश-१९ भक्ताः फलम् ६। गताङ्कः ३९४, एष्याङ्कः ४०२।
 अनयोरन्तरेण ४८ शेषं ४।२।६।२ गुणितं २२।६।९३।३६। पञ्चदश-१९ भक्तम् १४।२।३।३।
 अनेन गताङ्को ३९४ युक्तः ३६।२।३।३। दश-१० भक्तो मेषादिकेन्द्रत्वाज्जातं शीघ्रफलं
 धनम् ३६।६।०।२१ अनेन युक्तो मन्दस्पष्टो जातः स्पष्टः शुक्रः २।१२।१९।४६ ॥

अथ शनिस्पष्टीकरणम् । तत्र शीघ्रांशं मध्यमो रविः १।४।१३।४२। शनिना ११।०।३६।
 ४९ रहितं जातं शीघ्रकेन्द्रम् ०।३।३६।९७। अस्यांशाः ६३।३६।९७। पञ्चदश-१९ भक्ताः फलम्
 ४। गताङ्कः ४८। एष्याङ्कः ६४। अनयोरन्तरेण ६ शेषं ३।३६।९७ गुणितं २।१।४।४२ पञ्चदश-
 १९ भक्तं फलम् १।२६।४६। अनेन गताङ्को ४८ युक्तः ४९।२६।४६। दश-१० भक्तः फलमं-
 शाद्यम् ४।९६।४०। अधितं मेषादिकेन्द्रत्वाज्जातं शीघ्रफलार्धं धनम् २।२।२।०। अनेन युक्तः
 शनिः ११।३।६।९। मन्दोच्चात् ८।०।०।०। शोधितो जातं मन्दकेन्द्रम् ८।२६।९४।९९। अस्य
 भुजः २।२६।९४।९९। अस्यांशाः ८६।९४।९९। दिनै-१९ साः फलम् ९। गताङ्कः ८९। एष्याङ्कः
 ९३। अनयोरन्तरेण ४ शेषं ११।९४।९९ गुणितं ४७।३९।४०। पञ्चदश-१९ भक्तं फलम् ३।१०।
 ३८। अनेन गताङ्को ८९ युक्तः ९२।१०।३८। दश-१० भक्तः फलमंशादि मान्दं गुलादिकेन्द्र-
 त्वाद्युक्तम् ९।१३।४। अनेन रहितः शनिजातो मन्दस्पष्टः १०।२१।२३।४२। प्रथमशीघ्रकेन्द्रं
 २।३।३६।९७ विपरीतमन्दफलसंस्कृतं जातं शीघ्रकेन्द्रम् २।१२।९०।०। अस्यांशाः ७२।९०।
 ०। पञ्चदश-१९ भक्ताः फलम् ४। गताङ्कः ४८। एष्याङ्कः ६४। अनयोरन्तरेण ६ शेषं १२।
 ९०।० गुणितं ७७।०।०। पञ्चदश-१९ भक्तं फलम् ९।८।०। अनेन गताङ्को ४८ युक्तः ९३।८।

०। वश-१० भक्तो मेधादिकेन्द्रत्वात्जातं शीघ्रफलं धनम् ६।१८।४८। अनेन युक्तो मन्दस्पष्टो जातः स्पष्टः शनिः १०।२६।४२।३०॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

मध्यमे = मध्यमग्रहे प्राक् = आदौ, चलफलस्य = षष्ठश्लोकसाधितशीघ्रफलस्य, दलं = अर्धं, विदध्यात् = संस्कारं कुर्यात्, तस्मात् = फलसंस्कृतप्रज्ञात्, साधितं, भ्रूलिलं = निखिलं, मान्दफलं, मध्ये = मध्यमग्रहे, विदधीत = संस्कृत्योदिति । एतन्मादं फलं द्वावकेन्द्रके = शीघ्रकेन्द्रे अपि प्रसाधितं, विलोमं = विपरीतं, विदधीत = प्रदद्यात्, (यदि धनं मन्दफलं तदोनं, ऋणं स्यात्तदा धनमित्यर्थः) अतः = अस्मात्, सर्वं = समग्रं, शीघ्रं = शीघ्रफलं, तत्र = मन्दफलसंस्कृतमध्यमग्रहे, विदधीत = विदध्यात्, तदा अस्मै = अयं स्फुटः = स्पष्टग्रहो, भवेत् ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र श्रीमता गणेशेन समानं मन्दफलद्वयं स्वीकृत्य “दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलाभ्यां” इत्यादि-भास्करप्रकारवदेव मध्यग्रहो मन्दफलान् संस्कारितः । शेषं सुगमम् ॥ १० ॥

मध्यम ग्रहमें पहले शीघ्रफलका आधा संस्कार करके इसपरसे मन्दफलका साधन कर उसे केन्द्रके वशसे मध्यम-ग्रहमें और इससे विलोम शीघ्रकेन्द्रमें संस्कार देकर इसपरसे शीघ्रफलका साधन कर उपरोक्त संस्कारित (मन्दस्पष्ट) ग्रहमें संस्कार देनेसे स्पष्ट-ग्रह होता है ॥ १० ॥

मङ्गलका स्पष्टीकरणोदाहरण—

पूर्व (६ श्लो०) प्रकारसे साधित मंगलका घनात्मक शीघ्रफल = २९°२९'५२", इसका आधा = १४°४४'५६", शीघ्र मध्यम मङ्गल = ४।२७।२३।१० है ।

∴ शीघ्रफलार्धसंस्कृत मङ्गल = (१४°४४'५६") + (४।२७°२३'१०") = ५।१२°१८'१६" । ∴ मङ्गलका मन्दोच्च = (४।००°१००'१००")

∴ (४।००°१००'१००") - (५।१२।८।१६) = १०।१७°१५१'४४" = मंगलका मन्दकेन्द्र । यहाँ केन्द्र ९ राशिसे अधिक है, इसलिये इसे १२ राशिसे घटानेसे भुज = (१२।००°१००'१००") - (१०।१७।५१।४४) = १।१२°१८'१६" हुआ । इसका अंश = ४९°१८'१६" = मंगलके मन्दकेन्द्रका भुजावा । इसमें १५ का भाग देनेसे लब्धि २ और शेष १२।८।१६। अतः इसका २रा शीघ्राङ्क ५७ गताङ्क और ८५ ऐष्याङ्क हुआ । अतः अन्तर (८५ - ५७) = २८, इससे शेषको गुणकर गुणनफल (१२।८।१६) × २८ = ३३९।५१।२८, इसमें १५ का भाग देकर लब्धि (२३।३९।३३) को गताङ्क ५७में जोड़कर ७९।३९।३३, इसमें १० का भाग देनेसे अंशादिक मंगलका मन्दफल ७°।५७'।५७"। यह तुलादि केन्द्र होनेके कारण ऋण है ।

∴ (४।२७°२३'१०") - (७°।५७'।५७") = ४।१९°।२५'।२३" = मन्दस्पष्ट मंगल हुआ ।

पूर्वसाधित मंगलके शीघ्रकेन्द्र १।२१°।०६'।५७" में इस मन्दफलके जोड़नेसे (∴ यहाँ शीघ्रकेन्द्रमें मन्दफलका विलोम संस्कार होता है)—

= (२१९°१२६'५७'') + (७°५७'५७'') = २१९°१२४'५४'' = द्वितीय शीघ्र केन्द्र हुआ। इसके भुजांश ८९°१२४'५४'' में १५ का भाग देनेसे लब्धि ५, और शेष १४°१२४'५४'' है, अतः पर्वो शीघ्राङ्क २७९ (गतां) और षडौं शीघ्राङ्क ३२५ (ऐश्याङ्क) का अन्तर चयात्मक ४६ से शेष १४°१२४'५४'' के गुणनफल ६६९१३०°१२४ में १५ का भाग देकर लब्धि ४४१३८१ को गताङ्कः २७९ में जोड़कर ३२३१३८१, इसमें १० का भाग देनेसे लब्धि ३२°१२९'४८'' = द्वितीय शीघ्रफल हुआ। यह मेघादि केन्द्र होनेके कारण धन है। ∴ मंस्प.मं + द्विमंफ = स्पष्टमंगल = (४१९°१२५'१२३'') + (३२°१२९'४८'') = ५१२°१४७'१९'' ॥

बुधका स्पष्टीकरणोदाहरण—

पूर्व प्रकारसे साधित अंशादिक ऋणात्मक बुधका शीघ्रफल ६°१२'५९'' के आधे ३°११'२९'' को मध्यम बुध ६१२८°५०'१७'' में घटानेसे शीघ्रफलार्ध-संस्कृत बुध ६१२५°४८'४८'' को अपने मन्दोच्च ७ राशिमें घटानेसे बुधका मन्दकेन्द्र ००°४°११'१२''के भुजांश ७°११'१२''में १५ का भाग देनेसे लब्धि ० और शेष ४°११'१२'' हुआ। अतः इसका गत मंदाङ्क ०, और ऐष्य १२ के चयात्मक अंतर १२ और शेष ४°११'१२'' के गुणनफल ५०११४१२४ में १५ का भाग देकर लब्धि ३१२०५७ को गताङ्क ० में जोड़कर ३१२०५७ इसमें १० का भाग देनेसे अंशादि मन्दफल ००°१२'०१६' को मेघादि केन्द्र होनेसे मध्यम बुध ६१२८°५०'१७'' में जोड़नेसे मन्दस्पष्ट बुध ६१२९°१०१२३ हुआ।

इसी मन्दफल ००°१२'०१६'' के (मध्यमाधिकारोक) प्रथम शीघ्र केन्द्र १११°०१'४१'१७'' में विलोम संस्कार— (घटाने-) से द्वितीय शीघ्रकेन्द्र १११°०१'१११ को १२ राशिमें घटाकर भुजांश २२°१३८'४९'' में १५ का भाग देनेसे लब्धि १, अतः गताङ्क ४१ और ऐश्याङ्क ८१ के चयात्मक अन्तर ४० से शेष ७१३८४९ के गुणनफल ३०५१५२४० में १५ का भाग देकर लब्धि २०१२३१३० को गताङ्क ४१ में जोड़कर ६११२३१३०, इसमें १० का भाग देनेसे अंशादिक द्वितीय शीघ्रफल ६१८१२१, यह तुलादि केन्द्र होनेसे ऋण है। अतः इसको मन्दस्पष्ट बुधमें घटानेसे स्पष्ट बुध ६१२९°४१२ हुआ।

गुरुका स्पष्टीकरणोदाहरण—

पूर्वसाधित गुरुका ऋणात्मक शीघ्रफल ११°१७'१३'' के आधे ५१३८'४८ को मध्यम गुरु ८११६°१२८'५३'' में घटानेसे मन्दफल संस्कृत गुरु ८११०°५०'१५ को अपने मन्दोच्च ६ राशिमें घटानेसे गुरुका मन्दकेन्द्र १११°११'५५'' को १२ राशिमें घटानेसे भुज = २११०°५०'५'' = इसके अंश = ७°०'५०'५'' में १५ का भाग देनेसे लब्धि ४, अतः गत मन्दाङ्क ४८ और ऐश्याङ्क ५५ के अन्तर चयात्मक ७ से शेष १०१५०१५ के गुणनफल ७५१५०१३५ में १५ का भाग देकर लब्धि ५१३१२२ को गताङ्क ४८ में जोड़ कर ५३१३१२२ में १० का भाग देनेसे अंशादिक मन्दफल ५°११८'१२०'', यह तुलादि केन्द्र होनेसे ऋण है। अतः इसको मध्यमगुरु ८११६°१२८'५३'' में घटानेसे

मन्दस्पष्ट गुरु=८१११°१०'१३" हुआ ।

पुनः इसी मन्दफल ५°१८'१२" को गुरुके शीघ्रकेन्द्र १०१२°१२१'१२" में जोड़ने से द्वितीय शीघ्रकेन्द्र १०१७°३९।४४ को १२ राशिमें घटानेसे भुज १११२°१२०'१६" इसके अंशों ४२°१२०।१६ में १५ का भाग देनेसे लब्धि २, अतः गताङ्क ४७ और ऐष्याङ्क ६८ के चयात्मक अन्तर २१ से शेष १२।२०।१६ के गुणनफल २५९।५।३६ में १५ का भाग देकर लब्धि १७।१६।२२ को गताङ्क ४७ में जोड़कर ६४।१६।२२ में १० का भाग देनेसे अंशादिक शीघ्रफल ६°१२५'१३" यह तुलादि केन्द्र होनेसे ऋण है । अतः इसको मन्दस्पष्ट गुरु ८१११°१०'१३"में घटानेसे स्पष्टगुरु=८१।४।५५ हुआ ।

शुक्रका स्पष्टीकरण—

पूर्वप्रकारसे साधित शुक्रका धनात्मक शीघ्रफल ३४°१८'१२५"के आधे १७°१९'१२" को मध्यमशुक्र ६।२८°५०'१७" में जोड़नेसे शीघ्रफलार्ध-संस्कृत शुक्र ७।१५°५९'१२९"को अपने मन्दोच्च ३ राशिमें घटानेसे इसके मन्दकेन्द्र ७।१४°१००'१३१" में ६ राशिके घटानेसे (केन्द्र ६ राशिसे अधिक होनेके कारण) भुज १।१४°१००'१३१" इसके अंशों ४४°१००'१३१" में १५ का भाग देनेसे लब्धि २, अतः गताङ्क ११ और ऐष्याङ्क १३ के चयात्मक अन्तर २ से शेष १४°१००'१३१" के गुणनफल २८°११'१२" में १५ का भाग देकर लब्धि १°५२'१४" को गताङ्क ११ में जोड़कर १२।५२।४ इवमें १० का भाग देनेसे लब्धि १°१७'१२" शुक्रका मन्दफल । यह तुलादि केन्द्र होनेसे ऋण है । अतः इसको मध्यम शुक्र ६।१८°५०'१७" में घटानेसे मन्दस्पष्ट शुक्र = ६।२७°३३'१५" हुआ ।

पुनः इसी मन्दफल १°१७'११"के पूर्वोक्त (मध्यमाधिकारोक्त) शीघ्रकेन्द्र २ २७°११'१४" में विलोम संस्कार-(जोड़ने)से शुक्रका द्वितीय शीघ्रकेन्द्र २।२८°१८'१२६" के भुजांश ८८°१८'१२६" में १५ का भाग देनेसे लब्धि ५ हुई। अतः गत शीघ्राङ्क ३०२ और ऐष्याङ्क ३५४ के चयात्मक अन्तर ५२ से शेष १३।१८।२६ के गुणनफल ६९।१।५८।३२ में १५ का भाग देनेसे लब्धि ४६।७।५४ को गताङ्क ३०२ में जोड़कर ३४८।७।५४ में १० भाग देनेसे अंशादिक शुक्रका शीघ्रफल ३४°४८'४७"। यह मेघादि केन्द्रत्वात् धन है । ∴ इसे मन्दस्पष्ट शुक्रमें जोड़नेसे स्पष्टशुक्र ८।२°१२१'५२" हुआ ।

शनिका स्पष्टीकरणोदाहरण—

पूर्व साधित शनिका ऋणात्मक शीघ्रफल ५°११'१०" के आधे २°३०'३५" को मध्यम शनि १।१।४°५'५६" में घटानेसे शीघ्रफलार्ध संस्कृत शनि १।१।१°३५'२१" को अपने मन्दोच्च ८ राशिमें घटानेसे शनिका द्वितीय शीघ्रकेन्द्र ८।२८°१२४'३९" का भुज २।२८°१२४'३९" इसके अंशों ८८°१२५'३९" में १५ का भाग देनेसे लब्धि ५ हुई। अतः गत मन्दाङ्क ८९ और ऐष्याङ्क ९३ के चयात्मक अन्तर ४ से शेष १३।२५।३९ के गुणनफल ५३।३८।३६ में १५ का भाग देकर लब्धि ३।३४।३४ को गताङ्क ८९ में जोड़कर ९२।३४।३४ में १० का भाग देनेसे अंशादिक मन्दफल

९°१५'१२" को तुलादि केन्द्रत्वात् मध्यम शनि ११।४°५'५६" में घटानेसे मन्द-
स्पष्ट शनि १०।२४°४९'३१" हुआ ।

पुनः इसी मन्दफल ९°१५'१२" का शनिके शीघ्रकेन्द्र ७।२४°४४'१२" में
विलोम संस्कार करने (जोड़ने) से शनिका द्वितीय शीघ्रकेन्द्र ८।३°५९'४८" को १२
राशिमें घटाकर भुज ३।२६°००'१२", इसके अंशों ११६°००'१२"में १५ का भाग
देकर लब्धि ७ मिली । अतः गत शीघ्रङ्क ५७ और ऐष्याङ्क ५३ के क्षयात्मक अन्तर ४
से शेष ११°००'१२" के गुणनफल ४४।००।४८ में १५ का भाग देकर लब्धि
२।५६।३ को गताङ्क ५७ में घटाकर शेष ५४।३।५७ में १० का भाग देनेसे अंशादिक
द्वितीय शीघ्रफल ५°१२'४'१२" को तुलादि केन्द्रत्वात् मन्दस्पष्ट शनि १०।२४°४'४'
९'३१" में घटानेसे स्पष्ट शनि १०।१९°१२'५'७" हुआ ॥ १० ॥

अथ भौमादीनां मन्दस्पष्टगतिक्रियामाह—

मान्दाहान्तरमाकर्ष्यसृग्गुरुणां

भक्तं बाणनगैः शरैः खरामैः ॥

विद्वभृग्वोर्द्विहताशुगोद्यूतं त-

द्दद्यात्प्राग्बदितौ मृदुस्फुटा सा ॥ ११ ॥

अथ मन्दस्पष्टगतिसाधनमाह । मान्दाहान्तरमिति । आर्किः शनिः । असृग् भौमः ।
गुरुर्द्विहस्पतिः । एषां मन्दफलानयने कृतं यद्गतयेष्वान्तरं तत् क्रमेण बाणनगैः पञ्चसप्तत्या
७५। शरैः पञ्चभिः ५। खरामौखरशङ्खिः ३०। भक्तं फलं कलाद्यं द्विष्टं प्राह्यं तद्गतेर्मन्दफलं स्या-
त् । विद्वभृग्वोर्द्वेषुक्रयोर्मान्दाहान्तरं द्विगुणं पञ्चभिर्भक्तम् । तत् तयोर्गतिकलं स्यात् ।
तत् प्राग्बत् केन्द्रे कुलीरसृगपट्कगते इत्यादिना धनर्णमितौ मध्यगतौ दद्यात् सा मन्दस्प-
ष्टा गतिः स्यात् ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

आकर्ष्यसृग्गुरुणां- शनिभौमजीवानी, मान्दाहान्तरं=मन्दफलसाधने मन्दाहविशेषं,
बाणनगैः=पञ्चसप्तत्या, शरैः=पञ्चभिः, खरामैः=त्रिषाता, भक्तं=दत्तम्, विद्वभृग्वोः=बुधशु-
क्रयोः तत्=मान्दाहान्तरम्, द्विहताशुगोद्यूतं = द्विगुणं पञ्चभक्तं च कृत्वा तत् फलं,
इतौ=मध्यगतौ, प्राग्बत्=केन्द्रवशात् घनर्णं, दद्यात्=संस्कारं दुर्यात् । मकरादिकेन्द्रे
शृणं कर्कोदौ च धनं क्रयान्दिर्यथैः । तदा सा=गतिः, मृदुस्फुटा=मन्दस्पष्टा, स्यात् ॥११॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्रानेन भौमादिपञ्चग्रहाणां मन्दगतिकलानयनं कृतमाचार्येण । तत्र किञ्चाम ताव-
न्मन्दगतिकलमित्युच्यते । अथतनश्चस्तनमन्दस्पष्टग्रहयोरन्तरं मन्दस्पष्टा गतिः । अथा-
त्राथतनश्चस्तनमन्दस्पष्टयोरन्तरे कृतेऽथतनश्चस्तनमध्यग्रहान्तरेऽथतनश्चस्तनमन्दफलयोर-
न्तरमपि संस्कृतं भवति । तत्राथतनश्चस्तनमध्यग्रहान्तरं मध्यमा गतिरिति तत्राथतनश्च-
स्तनमन्दफलान्तरे संस्कृते मन्दस्पष्टा गतिः सिद्धेति मन्दफलयोरन्तरं मन्दगतिकल-
मिति फलितम् ।

यथा हि अथतनमं-स्प-प्र. = म-प्र. = मं-फ ।

श्चस्तनमं-स्प-प्र. = म-प्र. = मं-फं । } अनयोरन्तरम्—

$$= (म.प्र. \pm मं.फ.) \text{ (म.प्र.} \pm \text{मं.फ.)} = \text{मध्यगतिः} = \text{मं.ग.फ.} = \text{मं.स्व.ग.} ।$$

अत एवात्राद्यतनइवस्तनमन्दफलान्तरानयनं क्रियते। अत्राचार्येण पञ्चदशभागवृद्धया मन्दकेन्द्रशास्त्रिषुद्वानि मन्दफलानि दशगुणितानि मान्दाङ्कत्वेन पठितानि। तेभ्य इष्टः केन्द्रगणयाऽनुपातेन लब्धं मान्दाङ्कान्तरं मन्दगतिकलमिति। यथा पञ्चदशभागकलाभिः दशभक्तमान्दाङ्कान्तरसमं गतिकलं तदेष्टकेन्द्रगतिकलाभिः किमिति = $\frac{\text{मां.अं.} \times \text{के.ग.}}{१० \times १५ \times ६०}$

$$= \text{गतिकलमिदमंशाद्यमतोऽस्य कलाकरणार्थं षष्टिगुणितं जातम्} = \frac{\text{मां.अं.} \times \text{के.ग.} \times ६०}{१० \times १५ \times ६०}$$

$$\frac{\text{मां.अं.} \times \text{के.ग.}}{१५०} । \text{परञ्चात्र मन्दोच्चगतेरत्यल्पत्वादेकस्मिन् दिने केन्द्रगतिर्ग्रहमध्यमगति-}$$

$$\text{तुल्यैवेति कल्पनया मन्दगतिकलस्वरूपम्} = \frac{\text{मां.अं.} \times \text{ग्रहमध्यगतिः}}{१५०} । \text{अत एवास्मिन् स्व-}$$

रूपे स्वस्वमध्यगत्योस्थापनेन भौमादीनां पृथक् पृथक् गतिकलम्—

$$\text{भौमस्य} = \frac{\text{मां.अं.} + (३१'१२६'')}{१५०} = \frac{\text{मां.अं.} \times ३१}{१५०} = \frac{\text{मां.अं.}}{५}, \text{स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$\text{बुधशुक्रयोः} = \frac{\text{मां.अं.} \times (५९'१८'')}{१५०} = \frac{\text{मां.अं.} \times २}{५}, \text{स्व.अं. ।}$$

$$\text{गुरोः} = \frac{\text{मां.अं.} \times ५'}{१५०} = \frac{\text{मां.अं.}}{३०} ।$$

$$\text{शनेः} = \frac{\text{मां.अं.} \times २'}{१५०} = \frac{\text{मां.अं.}}{७५} ।$$

मध्यगतौ मन्दगतिकलसंस्कारोपपत्तिस्तु रविचन्द्रगतिकलोपपत्तायुक्तैवेति। संशो-
धकः ॥११॥

$$\text{Notes} = \text{अत्र} \frac{\text{मां.अं.} \times \text{ग्रहमध्यगतिः}}{१५०} \text{ अस्मिन् गतिकलस्वरूपे स्वमध्यगत्योस्था-}$$

$$\text{पनेन कुजमन्दगतिकलम्} = \frac{\text{मां.अं.} (३१'१२६'')}{१५०} = \frac{\text{मां.अं.} (३१' \times ६० + २६'')}{१५०} =$$

$$= \frac{\text{मां.अं.} \times १८८६''}{१५०} = \text{मां.अं.} \times १२ + \frac{८६}{१५०}$$

$$= \text{मां.अं.} \times १२'' + \frac{१}{१५०} = \text{मां.अं.} \times १२'' + \frac{१}{१ + \frac{६४}{८६}}$$

$$= \text{मां.अं.} \times १२ + \frac{१}{१ + \frac{६४}{८६}} = \text{मां.अं.} \times १२'' + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{२२}{६४}}}$$

$$= \text{मां. अं.} \times १२'' + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{६४}}} = \text{मां. अं.} \times १२'' + \frac{१}{१ + \frac{१}{३}} \text{ स्वस्वान्तरात्}$$

$$= \text{मां. अं.} \times १२'' + \frac{४}{९} = \text{मां. अं.} \times \frac{८८''}{९} = \text{कुजमन्दगतिफलम् ।}$$

एतेन—“कुजमान्दाङ्कविश्लेषमष्टाशीतहर्तं भजेत् ।

सप्तभिर्विकलायं स्यात्षष्टिभक्तं कलादिकम् ॥

सूक्ष्मं गतिफलं चैवं मान्दं भौमस्य जायते ।”

इतिमदुक्तमुपपद्यते ।

$$\text{एवं बुधशुक्रयोः} \frac{\text{मां. अं.} \times (५९'१८'')}{१५०} = \frac{\text{मां. अं.} \times ३५४८''}{१५०}$$

$$= \frac{\text{मां. अं.} \times ७१''}{३}, \text{ स्वस्वान्तरात् । अतः—}$$

“मान्दाङ्कविश्लेषमिहेन्दुशैलैः (७१) गुणं, त्रिभक्तं शशिजासुरेज्ययोः ।

सूक्ष्मं विक्षिप्तादिकमत्र षष्टया भक्तं कलायं च गतेः फलं तयोः” ॥

इति मदुक्तमुपपद्यते । संशोधकः ॥ ११ ॥

शनि, मङ्गल और गुरुके मन्दाङ्कान्तर में क्रमसे ७१, १ और ३० का भाग; बुध और शुक्रके मन्दाङ्कान्तर को २ से गुणकर ५ का भाग देकर लब्धिको अपनी २ मध्यमा गति में पूर्वोक्त (कर्कादि और मकरादि केन्द्रके वशासे धन और ऋण) संस्कार करनेसे मन्द-स्पष्टा गति होगी ॥ ११ ॥

उदाहरण—

∴ मन्दफलसाधनमें मंगलका मन्दाङ्कान्तर=२८, केन्द्र मकरादि, और मध्यमा गति=३९'१२६'' है ।

$$\therefore २८ \div ५ = ५'१३६'',$$

$$\therefore (३९'१२६'') - (५'१३६'') = ३३'५९०'' = \text{मंगलकी मन्दस्पष्टा गति हुई ।}$$

∴ बुधका मन्दाङ्कान्तर=१९, मध्यमा गति=५९'१८'' और केन्द्र कर्कादि है ।

$$\therefore \frac{१९ \times २}{५} = \frac{२४}{५} = ४'४८'' \therefore (५९'१८'') + (४'४८'') = ६३'१५६'' =$$

बुधकी मन्दस्पष्टा गति हुई ।

∴ गुरु का मन्दाङ्कान्तर=७, मध्यमा गति=५'१००'' और केन्द्र मकरादि है ।

$$\therefore ७ \div ३० = ००'११४'',$$

$$\therefore (५'१००'') - (००'११४'') = ४'४६'' = \text{गुरुकी मन्दस्पष्टा गति हुई ।}$$

∴ शुक्रका मन्दाङ्कान्तर=२, मध्यमा गति=५९'८'', और केन्द्र कर्कादि है ।

$$\therefore \frac{२ \times २}{५} = \frac{४}{५} = ०'४८''$$

$\therefore (.५९'१८'') + (०'४८'') = ५९'५६'' =$ शुक्रकी मन्दस्पष्टा गति ।

$\therefore$ शनिका मन्दाहान्तर=४, मध्यमा गति=२'१००'' और वेन्द कर्कादि है ।

$$\therefore ४' \div ७५ = ०'१३''$$

$\therefore (२'१०') + (००'१३'') = २'१३'' =$ शनिकी मन्दस्पष्टा गति ॥ ११ ॥

अथ भौमादीनां गतिस्पष्टीत्रियामाह—

भौमाच्चलाङ्कविवरं शरहृत्स्ववाणां—
शाख्यं त्रिहृत्कृतहृत द्विगुणाक्षभक्तम् ।
तस्मीनयुक् क्षयचयेतु मृदुस्फुटा स्यात्

स्पष्टाऽथ चेद् बहुश्रृणात्पतिता तु वक्रा ॥ १२ ॥

अथ स्पष्टगतिसाधनमाह । भौमाच्चलाङ्कविवरमिति । भौमाद् द्वितीयशीघ्रफलसाधने यद्ग-
तैष्यचलाङ्कान्तरं तत् क्रमेण पृथिभक्तम् । भौमस्य पञ्चभक्तम् । बुधस्य स्वपञ्चमांशेन
युक्तं कार्यम् । गुरोस्त्रिभक्तम् । शुक्रस्य चतुर्भक्तम् शनिद्विगुणं सत् पञ्चभक्तम् ।
तद्गतेः शीघ्रफलं स्यात् । तेन सा मन्दस्पष्टा गतिः क्षयचये हीनयुक् कार्या । चलाङ्कस्य क्षये
हीना कार्या । अधिके युक्तेत्यर्थः । सा स्पष्टा गतिः स्यात् । चेद्बहुश्रृणात् पतिता तदा
वक्रा स्यात् । एतदुक्तं भवति । शीघ्रफलमृणमधिकं मन्दस्पष्टा गतिर्न्यूना तदा क्रणफलात्
पतिता वक्रा विपरीतमार्गं स्यादित्यर्थः ॥

धेदाहरणम् । भौमस्य मान्दाहान्तरम् २८। शरभक्तं फलम् ६।३६। इदं कर्कादिकेन्द्र-
त्वान्मध्यगतौ ३१।३६ युक्तं जाता मन्दस्पष्टा गतिः ३७।२। भौमस्य चलाङ्कान्तरम् ४०।पञ्च-
भक्तं फलम् ८।०। चयफलत्वाद्नेन युक्ता मन्दस्पष्टा जाता स्पष्टा गतिः ४६।२ ॥

अथ बुधगतिस्पष्टीकरणम् । मान्दाहान्तरम् १२। द्विगुणम् २४। शरेण पञ्चभिर्भक्तं फल-
म् ४।४८। कर्कादिकेन्द्रत्वान्मध्यगतौ ६९।८ युक्तं जाता मन्दस्पष्टा गतिः ६३।९६ चला-
हान्तरं ३३ स्पष्टमांशेन ६।३६ युक्तं ३९।३६। चयफलत्वाद्नेन युक्ता मन्दस्पष्टा जाता स्पष्टा
बुधगतिः १०३।३२। ॥

अथ गुरुगतिस्पष्टीकरणम् । मान्दाहान्तरम् ९। खरामैर्भक्तम् ०।१८। इदं मकरादिकेन्द्र-
त्वान्मध्यगतौ ६ हीनं जाता मन्दस्पष्टा गतिः ४।४२। चलाङ्कान्तरम् २। त्रिभक्तं फलं चयम्
०।४०। अनेन युक्ता मन्दस्पष्टा जाता गुरोः स्पष्टा गतिः ६।२२। ॥

अथ शुक्रगतिस्पष्टीकरणम् । मान्दाहान्तरम् २। द्विगुणम् ४। शरोद्धतं फलम् ०।४८।
मकरादिकेन्द्रत्वान्मध्यगतौ ९९।८ हीनं जाता मन्दस्पष्टा गतिः ६८। ०। चलाहान्तरं ४८
चतुर्भक्तं फलं १२।०। चयलंशम् । अनेन युक्ता मन्दस्पष्टा जाता स्पष्टा गतिः ७०।२०। ॥

अथ शनिगतिस्पष्टीकरणम् । मान्दाहान्तरम् ४। बाणनगौ-७९ भक्तं फलं ०।३ कर्का-
दिकेन्द्रत्वान्मध्यगतौ २।० युक्तं जाता मन्दस्पष्टा गतिः २।३। चलाहान्तरं ६ द्विगुणम् १२।
पञ्चभक्तं फलं २।२४ चयलंशम् । अनेन युक्ता मन्दस्पष्टा जाता स्पष्टा गतिः ४।२७ ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

भौमात्=कुजात्, चलाङ्कविवरं=अपरशीघ्रफलसाधने शीघ्राहान्तरं, क्रमात् शरहृत्=
पंचभिर्भक्तं, स्ववाणांशाख्यं=निजपंचांशरहितं, त्रिहृत्=त्रिभिर्भक्तं, कृतहृतं=चतुर्भिर्भक्तं
द्विगुणाक्षभक्तं=द्विगुणं पंचभिर्भक्तं च, क्षयचये=शीघ्राहान्तरस्य क्षयात्मके मृदुश्रृणात्मके
सति क्रमेण, तस्मीनयुक्=लब्धफलेन रहिता संहिता, मृदुस्फुटा=मन्दस्पष्टा,=गतिः स्यात् ।

अथ चेत्=यदि वा मृदुस्फुटा, बहुश्रृणात्=लब्धाधिकर्णफलात् एव, पतिता=हीना

भवेदर्थान्मन्दस्पष्टगतितोधिकमृणफलं भवेत्तदा तु, वक्रा=वक्रा गतिः भवति ॥ १२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यथा पूर्वमद्यतनश्वस्तनमन्दफलयोरन्तरं मन्दगतिकलं सिद्धं तद्यथाद्यतनश्वस्तन-
शीघ्रफलयोन्तरं किल शीघ्रगतिकलं भवतीति गतिविदामतिरोहितमेव । तेन शीघ्र-
गतिकलेन संस्कृता मन्दस्पष्टा गतिरतः क्रियते यतोऽद्यतनश्वस्तनस्पष्टप्रहयोरन्तरे
क्रियमाणेऽद्यतनश्वस्तनमन्दस्पष्टप्रहान्तरानुकरणायां मन्दस्पष्टगतावद्यतनश्वस्तनशीघ्रफ-
लान्तरानुकरणं शीघ्रगतिकलं संस्कृतं भवति । अथ तच्छीघ्रगतिकलानयनोपपत्तिरु-
च्यते । अत्रान्वयेण पञ्चदशभागवृद्धया शीघ्रकेन्द्राणि प्रकरन्त्य तेभ्यो लब्धानि शीघ्रफलानि
दशगुणितानि शीघ्राङ्गस्वेन पठितानीति तस्मादिष्टशीघ्रकेन्द्रगतौ शीघ्रफलान्तरानय-
नार्थमयमनुपातो यदि पञ्चदशभागकलाभिरेतावच्छीघ्रफलान्तरं दिग्भक्तं लभ्यते

$$\text{तदेष्टशीघ्रकेन्द्रगतिकलाभि किमिति} = \frac{\text{शी.अं.} \times \text{शी.के.ग.}}{१० \times (१५ \times ६०)} = \text{शी.गतिकलम्} । \text{इद-}$$

$$\text{मंशाद्यमतः षष्टिगुणं जातं कलाद्यम्} = \frac{\text{शी.अं.} \times \text{शी.के.ग.} \times ६०}{१० \times १५ \times ६०} =$$

$$\frac{\text{शी अं} \times \text{शी.के.ग.}}{१५०} \dots (१) ।$$

अथात्र शीघ्रकेन्द्रगतिर्मध्यमगत्यूनशीघ्रोच्चगतिमिता । मध्यमग्रहोनस्य शीघ्रोच्चस्य
शीघ्रकेन्द्रसंज्ञात्वात् । तदत्र कुजगुरुशानीनां यतो रश्मिरेवोच्चमतो मङ्गलगुरुशानीनां मध्यम-
गत्यानां रश्मिरेवोच्चगतिस्तेषां क्रमात् शीघ्रकेन्द्रगतयः—

$$\text{मं.शी.के.ग.} = (५९'१८'') - (३९'१२६') = २९', \text{स्वरूपान्तरात्} ।$$

$$\text{बु.शी.के.ग.} = १८६', \text{पठितैव} ।$$

$$\text{वृ.शी.के.ग.} = (५९'१८'') = (५'१०'') = ५५', \quad ,,$$

$$\text{शु.शी.के.ग.} = ३७', \text{पठितैव} ।$$

$$\text{श.शी.के.ग.} = (५९'१८'') - (२'१०'') = ५८' \quad ,,$$

∴ एभिर्मानैः (१) समीकरण उदधापिते सति प्रत्येकं शीघ्रगतिकलम्—

$$\text{कुजशीघ्रगतिकलम्} = \frac{\text{शी.अं.} \times २९}{१५०} = \frac{\text{शी.अं.}}{५}, \text{स्वरूपान्तरात्} ।$$

$$\text{बुधशीघ्रगतिकलम्} = \frac{\text{शी.अं} \times १८६}{१५०} = \frac{\text{शी.अं.} \times ६}{५}, (\text{स्व.अं.}) = \text{शी.अं.} + \frac{\text{शी.अं.}}{५} ।$$

$$\text{गुरुशीघ्रगतिकलम्} = \frac{\text{शी.अं.} \times ५५}{१५०} = \frac{\text{शी.अं.}}{३}, \text{स्वरूपान्तरात्} ।$$

$$\text{शुक्रशीघ्रगतिकलम्} = \frac{\text{शी.अं} \times ३७}{१५०} = \frac{\text{शी.अं.}}{४}, \text{स्व.अं.} ।$$

$$\text{शनिशीघ्रगतिकलम्} = \frac{\text{शी.अं} \times ५८}{१५०} = \frac{\text{शी.अं.} \times २}{५}, \text{स्व.अं.} ।$$

अथ च शीघ्राङ्कान्तरस्य धनर्णत्वाद्गतिफलस्यापि धनर्णत्वमुचितमेव । मन्दस्पष्टगति-
मानादणामकं शीघ्रगतिफलमधिकं चेतदा प्रहो विपरोतं गच्छतीति तत्र वक्रागतिरिति
कथनमपि युक्तमेवेति सर्वमुपपन्नम् । संशोधकः ॥ १२ ॥

मङ्गल के द्वितीय शीघ्राङ्कको ५ का भाग, बुधका अपना पंचमांश युक्त, गुरुवाले
में ३ का भाग, शुक्रवालेमें ३ का भाग और शनिके द्विगुणितमें ५ का भाग देकर शीघ्रा-
ङ्कांतरको क्षयात्मक और चयात्मक होनेपर फलको मन्दस्पष्टा गतिमें क्रमिक ऋण और धन
करनेसे उनकी स्पष्टा गति होगी । अगर ऋणात्मक शेष होवे तो वक्रा गति होती है ॥१२॥

मंगलका गतिस्पष्टीकरणोदाहरण—

∴ मंगलकी मन्दस्पष्टा गति=२५'५०" और चयात्मक शीघ्राङ्कान्तर=४६ है ।

∴ ४६ ÷ ५ = ९'१२" ।

∴ (२५'५०") + (९'१२") = ३५'१२" = मङ्गलकी स्पष्टा गति ।

बुधका गतिस्पष्टीकरणोदाहरण—

∴ बुधकी मन्दस्पष्टा गति = ६३'५६" , और चयात्मक शीघ्राङ्कान्तर=४० है ।

∴ ४० ÷ ५ = ८ । तथा ४० + ८ = ४८ ।

∴ (६३'५६") + ४८ = १११'५६" = बुधकी स्पष्टा गति ।

गुरुकी स्पष्टा गतिका उदाहरण—

∴ गुरुकी मन्दस्पष्टा गति = ४'४६" और चयात्मक शीघ्राङ्कान्तर = २१ है ।

∴ २१ ÷ ३ = ७ । ∴ (४'४६") + (७'००") = ११'४६" = गुरुकी स्पष्टा गति ।

शुक्रकी स्पष्टा गति—

∴ शुक्रकी मन्दस्पष्टा गति = ५९'५६" और चयात्मक शीघ्राङ्कांतर = २१ है ।

∴ २१ ÷ ४ = ५'१५" । ∴ (५९'५६") + (५ + १५) = ६५'११" = शुक्रकी

स्पष्टा गति ।

शनिकी स्पष्टा गति—

∴ शनिकी मन्दस्पष्टा गति = २'१३" और क्षयात्मक शीघ्राङ्कान्तर ४ है ।

∴ ४ × २ = ८, और ८ ÷ ५ = १'३६" ।

∴ (२'१३") - (१'३६") = ००'१२" = शनिकी स्पष्टा गति ॥ १२ ॥

अथ कुजभृगुजयोरपवादविशेषसंस्कारमाह—

शुक्रारयोश्चलभवोऽन्त्यगतो यदाऽङ्कः

शेषांशकाश्च पतिताः पृथगन्तभूम्यः ॥

येऽल्पा भृगोस्त्रिविहता असृजोऽक्षभक्ता

देयाः स्वशीघ्रफलवत् स्फुटयोः स्फुटौ तौ ॥ १३ ॥

अथ शुक्रभौमयोरन्त्यशीघ्राङ्कागमने ग्रहेऽन्तरं पततीत्यतस्तत्र स्फुटयोः पुनः स्पष्टीकर-
णमाह । शुक्रारयोरिति । शुक्रभौमयोश्चलभवोऽङ्को यदाऽन्त्यगत एकादशाधोऽङ्को भवति
तदा शीघ्रकेन्द्रस्य पञ्चदशहतेभ्यो भागेष्वो ये शेषांशस्ते पृथक् स्थाप्याः । एकत्रा-
क्षभूम्यः १५ पतिताः शुद्धाः । तयोः पृथक्स्थभागशोधितभागयोर्मध्ये येऽल्पस्ते प्राद्याः ।
ते शुक्रस्य त्रिभक्ताः । भौमस्य पञ्चभक्ताः । फलं भागार्धं प्राद्याम् । ततः स्वशीघ्रफल-
वद्वर्ण स्पष्टग्रहं देयम् । तौ शुक्रभौमौ स्पष्टौ भवतः । एवं भौमबुधगुरुशुक्रशनिस्वराणां

मध्ये यस्य कस्यापि शीघ्रफलानयनेऽस्याङ्गामनेऽन्तरं पतति, तत्र भौमशुक्रयोरेवाङ्गबहु-
त्वादुक्तम् । अन्येषां स्वल्पान्तरत्वात्त्रोक्तम् ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

यदा=यदि, शुक्रारयोः=शुक्रमङ्गलयोः शीघ्रफलानयने, अन्त्यगतः=सर्वान्तिमः, चलभ-
वः=शीघ्रफलोत्पन्नः, अंकः (शीघ्राङ्कः) स्यात् तदा, शेषांशकाः=पंचदशहृतशेषकेन्द्रांशाः,
पृथक्=स्थानान्तरस्थाः, अक्षभूभ्यः=पंचदशभ्यः, पतिताः=शुद्धाः कार्याः। अथ तयोः पृथक्-
स्थशेषांशशोधितांशयोर्मध्ये, अल्पाः=स्वल्पाः, ये=ये स्युः, ते, सृगोः=शुक्रस्य, त्रिविहताः=
त्रिभिर्भक्ताः, असृजः=कुजस्य, अक्षभक्ताः=पंचभिर्भाजिताः, लब्धांशादयः, स्फुटयोः=म-
न्दस्पष्टशुक्रकुजयोः, स्वशीघ्रफलवत्=निजशीघ्रफलानुसारं, देयाः=संस्कार्याः तदा, तौ=
शुक्रकुजौ, स्फुटी=स्पष्टौ स्तः ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सर्वेषां प्रहाराणां सार्धद्विसप्ततिंशत् १७२ $\frac{१}{२}$ केन्द्रांशे बृहद्युन्मुखत्वेन परमं शीघ्र-
फलम्, षट्त्रिंशद्भाग १८०° केन्द्रांशे च क्षयोन्मुखत्वेन फलाभावः स्यात् । अनयोरन्तरा-
ले सार्धसप्तांशाः $७ \frac{१}{२} = \frac{१५}{२}$, स्युः। तथा सति कुजस्य १७२ $\frac{१}{२}$ केन्द्रांशे पूर्वोक्तखण्डा-
फलान्तरम्= $\frac{३}{२}$, शुक्रस्य च $\frac{५}{२}$ भवति । अत एव यदि सार्धसप्तभागैरन्तरैः शुक्रस्य $\frac{५}{२}$

फलान्तरं तदेषांशैरन्तरैः किमित्यनुपातेन जातं शुक्रस्य फलं = $\frac{\frac{५}{२} \times \text{इहां}}{७ \frac{१}{२}}$

$$= \frac{\frac{५}{२} \times \text{इहां}}{\frac{१५}{२}} = \frac{५ \times \text{इहां} \times २}{२ \times १५} = \frac{\text{इहां}}{३}$$

एवं भौमस्य = $\frac{\frac{३}{२} \times \text{इहां} \times २}{१५} = \frac{३ \times \text{इहां} \times २}{२ \times १५} = \frac{\text{इहां}}{५}$ । एतत् शीघ्रफलवत् ऋणं धनं च

कार्यम्, शीघ्रफलसम्बन्धिवात् । इत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

यदि शुक्र और मंगलके अन्तिम शीघ्राङ्क हों, तो उन्हें पृथक् पृथक् १६ में तटानेसे शेष
और शुद्धमें जो अल्प हो उसे शुक्रका होवे तो ३ का भाग और मंगल में ५ का भाग
देकर लब्धिको शीघ्रफलके अनुसार मन्दस्पष्टा गतिमें संस्कार देनेसे स्पष्टा गति होगी ॥ १३ ॥

अथ बुधशुक्रभौमानां गतिफले विशेषमाह—

कुजबुधभृगुजानां चेच्चलाङ्कोऽन्तिमः स्याद्-
दशहृतपरिशेषांशा नगाग्निभक्ताः ।

फलमिषुदहनैर्युक् सप्तगोभिस्त्रिबाणै-

र्भवति गतिफलं तत्स्यात्तदा नैव पूर्वम् ॥ १४ ॥

अथ कुजबुधशुक्राणां गतौ विशेषमाह । कुजबुधैत । भौमबुधशुक्राणां चैकचलाङ्कः शीघ्रा-
ङ्कोऽन्तिमः स्यात् तदा शीघ्रकेन्द्रस्य शेषांशा दशहताः कार्याः । ते क्रमान्नगाद्र्यग्निभक्ताः ।
एतदुक्तं भवति । कुजस्य शीघ्रफलसाधने शीघ्रकेन्द्रस्यांशाः पञ्चदशभक्ता ये शेषांशास्ते
नगै-७ भक्ताः फलमिषुदहनैर्युक्तम् । बुधस्य तैःशाः शेषांशा अद्विभि-७भक्ताः फलं सप्त-
गोभि-१० युक्तम् । शुक्रस्य चेत् तदाऽग्नि-३ भिभक्ताः फलं त्रिबाणै-९३ युक्तम् । तदा तेषां
तद्गतिकफलं स्यात् । पूर्वसाधितं भौमाच्चलाङ्कविवरमित्यादिना गतेः शीघ्रफलं तन्न प्राणम् ।
इदं गतिफलं मन्दस्फुटगतौ ऋणं कार्यम् । अधिमस्यापवयत्वात् सा स्पष्टा गतिः स्यात् ॥१४॥

माधुरी व्याख्या—

कुजबुधभृगुजानां = मङ्गल-बुध-शुक्राणां (गतिशीघ्रफलसाधने यदि तेषां पूर्व
शीघ्रफलसाधनकाले) अन्तिमः = एकादशः, चलाङ्कः = शीघ्राङ्कः स्यात् तदा, दशहत्परि-
शेषांशाः = दशगुणितावशिष्टकेन्द्रभागाः क्रमेण, नगायग्निभक्ताः=कुजस्य नगैः (७),
बुधस्याद्विभिः (७) शुक्रस्याग्निभिः (३) भाजिताः सन्तः पृथक् पृथक् फलं क्रमेण,
इषुदहनैः=३५ (पञ्चत्रिंशता), सप्तगोभिः=९७ (सप्तनवत्या), त्रिबाणैः = ५३
(त्रिपञ्चाशता) युक् = सहितं कुयोत्तदा कुजबुधभृगुजानां तत् कलाद्यं गतिफलं स्यात् ।
तदा=अन्तिम वलाङ्कलब्धौ, पूर्व=भौमाच्चलाङ्कविवरमित्यादिना यद्गतिकफलसाधनमुक्तं
तन्नेव कार्यमिति । संशोधकः ॥ १४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते यदि शीघ्रकेन्द्रांशाः=१७२°, तदा—

भौमस्य—भुजः=८° । कोटिः=८२° । भुज्या=१७ । कोटिज्या=११८ ।
अंफज्या=७७ । स्पको=४१ ।

∴ शीक^२=भुज्या^२ + स्पको^२ । ∴ शीक=√भुज्या^२ + स्पको^२

=√१७^२ + ४१^२ =√२७९ + १६८१ =√१९६०=४४ । स्वल्पान्तरात् ।

ततः घाताद्भुज्यान्त्यफलज्ययोरित्यनेन शी.फ. ज्या= $\frac{१७ \times ७७}{४४} = \frac{१३०९}{४४} =$

=२९ + $\frac{१०}{४४}$ = ३०, स्वल्पा० । शीफभु=१५° । फकोटि=७५° । फलकोटिज्या

= ११६। अतः स्पष्टग = शीउग - स्पकेग = (५९'८") - $\frac{(११६ \times २८)}{४४}$

= (५९'८") - $\frac{२९ \times २८}{११} = (५९'८") - \frac{८१२}{११} = (५९'८") - (७३'४९")$

= - (१४'४१) । ∴ गफ=मग - स्पग = (३१'१२६) + (१४'४१) = ४६'५७ ।

बुधस्य—केन्द्रांशाः = ७२°, ततो भुजः = ८, भुज्या=१७, कोज्या = ११८;

अंफज्या=४३, स्पको=७५, शीक=७६, शीफ=५°, शीफकोटिः = ८५° । फकोज्या =

११९। स्पकेग = $\frac{११९ \times (१८६'१२४")}{७६} = \frac{२२१८१'१३६"}{७६} = २९१'५३" ।$

$$\therefore \text{स्पग} = (१८६' + ५९') - (२९१'५३'') = २४५' - (२९१'५३'') = -४६'५३''$$

$$\therefore \text{गतिफ} = ६० - (-४६'५३'') = १०६'५३'' \quad |$$

शुक्रस्य—यदि केन्द्रांशः=१६८°, तदाऽस्य भुजः=१२°। भुज्या=२५।

केन्द्रकोज्या=११७। अंफज्या=८६। स्पको=३१। शीक=४०।

शीफ=२७°। शीफज्या=५४। कोटिः=६३°। कोज्या=१०७।

$$\therefore \text{स्पवेग} = \frac{१०७ \times ३७}{४०} = ९९। \therefore \text{स्पग} (३७ + ५९'८'') - ९९$$

$$= ९६'८'' - ९९ = -२'५२' = -३। \therefore \text{गतिफ} = ५९ - (-३) = ६२'।$$

अथ चेत्—भौमस्य केन्द्रांशः=१६५°, तदा पूर्वोक्तप्रकारेण स्पष्टा गतिः=(५९'। ८'')—६२ = -२'५२'। गतिफलम्=(३१।२६)—(-२'५२'') = ३४'। ३४''।

बुधस्य—केन्द्रांशः=१६५°, तदोक्तवत् गतिफलं=९७'।

शुक्रस्य—केन्द्रांशः=१६५°, तदास्य गतिफलम्=५३'।

अत एव भौमस्य—१७२° केन्द्रांशे गतिफलम्=४६'१७'।

$$,, \quad १६५^{\circ} \quad ,, \quad ,, \quad = ३४'। ३४'' = ३५' \text{स्वरूपान्तरात्}।$$

अन्तरे—

$$,, \quad ७^{\circ} \quad ,, \quad ,, \quad = १०' \text{स्वरूपान्तरात्}।$$

बुधस्य च—१७२ केन्द्रांशे गतिफलम् = १०६'५३''।

$$,, \quad १६५^{\circ} \quad ,, \quad ,, \quad = ९७'। ००''$$

अन्तरे—

$$७^{\circ} \quad ,, \quad ,, \quad = ९'५३'' = १० \text{स्व}।$$

\therefore यदि सप्तकेन्द्रांशैः कुजबुधयोर्गतिफलान्तरं १० लभ्यते तदा शेषांशैः किमि-

स्यनुपातेन शेषांशसंबन्धि गतिफलान्तरं, कुजस्य = $\frac{१० \times \text{शेषं}}{७}$ । बुधस्य = $\frac{१० \times \text{शेषं}}{७}$ ।

इदं तु १६५° केन्द्रांशसंबन्धिके स्वस्वगतिफले योजितं तदाभीष्टं गतिफलं कुजस्य =

$$३५ + \frac{\text{शेषं} \times १०}{७}। बुधस्य = ९७ + \frac{\text{शेषं} \times १०}{७}।$$

एवमेव

शुक्रस्य—१६८° केन्द्रांशे गतिफलम् = ६३'।

,, १६५ ,, ,, = ५३'।

अन्तरे च—

शुक्रस्य—३° केन्द्रांशे गतिफलम् = ६३' - ५३' = १०

यदि त्रिभिः केन्द्रांशैः शुक्रस्य गतिफलान्तरं १० स्यात्तदेष्वेवकेन्द्रांशैः किमिस्थनु-
पातेन शेषकेन्द्रांशसंबन्धिके गतिफलमानीय तच्च १६५° केन्द्रांशसंबन्धिके गतिफले (५३) संयोज्य
इष्टं गति फलं भवतीति सर्वमुपपन्नम् ॥ १४ ॥

यदि मङ्गल, बुध और शुक्रके अन्तिम शोभाद्ध हो तो १० से गुणित शेषमें क्रमसे ७।७ और ३ का भाग देकर लब्धिको क्रमसे ३६, ९७ और ९३ में जोड़नेसे गतिफल होगा। ऐसी स्थितिमें पूर्व प्रकारका प्रयोजन नहीं होता ॥ १४ ॥

अथ भौमादीनां वक्रमार्गकेन्द्रांशानाह—

त्रिनृपैः शराजिष्णुभिः शराकैर्नगभूपैस्त्रिभवैः क्रमात्कुजाद्याः ।

चलकेन्द्रलवैः प्रयान्ति वक्रं भगणात्तैः पतितैर्व्रजन्ति मार्गम् ॥ १५ ॥

अथ भौमादीनां वक्रस्य शीघ्रकेन्द्रभागानाह । त्रिनृपैरिति । भौमादीनामेभिश्चलकेन्द्रभागैर्वक्रता स्यात् । भौमस्य त्रिनृपै-१६३ रेतसुल्यैरन्तिमशीघ्रकेन्द्रभागैस्तद्दिने वक्रत्वं भवति । ततो बुधस्य शराजिष्णुभिः १४६ शीघ्रकेन्द्रभागैर्वक्रत्वं भवति । गुरोः शराकः १२६। शुक्रस्य नगभूपैः १६० । शनेस्त्रिभवैः ११३ । एभिश्चलकेन्द्रभागैर्भगणांशात् पतितैः । भगणो द्वादश राशयः । तेषां भागाः ३६० । तेभ्यः शुद्धंरिति । १९०।२१६।२३६।१९३।२४७। एतसुल्यैरन्तिमशीघ्रकेन्द्रभागैः क्रमाद्भौमादीनां मार्गत्वं स्यादिति ॥ १६ ॥

माधुरी व्याख्या—

कुजाद्याः=भौमादिकाः पञ्च प्रहाः, क्रमात्=क्रमशः, त्रिनृपैः=त्रिषष्ट्युत्तरशततुल्यैः (१६३), शराजिष्णुभिः=पंचचत्वारिंशदुत्तरशततुल्यैः (१४६), शराकैः=पंचविंशत्युत्तरशततुल्यैः (१२६), नगभूपैः=सप्तषष्ट्युत्तरशततुल्यैः (१६०), त्रिभवैः=त्रयोदशोत्तरशततसमैः (११३), चलकेन्द्रलवैः=शीघ्रकेन्द्रांशैः, वक्रं=वक्रां गतिं, प्रयान्ति=प्राप्नुवन्ति । भगणात्=द्वादशराशितः, पतितैः=रहितैः, तैः=उक्तवक्रशीघ्रकेन्द्रांशैः, पुनः, मार्गं=ऋजुगतिरत्वं, व्रजन्ति=गच्छन्ति । चक्रशुद्धशेषशीघ्रकेन्द्रभागैर्भवन्ति मार्गिणस्त इतिशेषः ॥ १५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

भौमस्य रविरेवोच्चम् । भौउग = ५९/१८'' । भौमान्त्यफलज्या=७७ । भौमग = ३९/१२६'' । त्रि = १२० । ∴ भौउग + भौमग = ९०/१३४'' । भौअंफज्या² = ७७² = ५९२९ । त्रि² = १२०² = १४४०० । भौअंफज्या² × भौउग = ३५०६०९/१३२'' । त्रि² × भौमग = ४५२६४०' । ततः—

त्रिज्याकृतिः स्रचरमध्यमभुक्तिनिष्ठी शीघ्रोच्चभुक्तिगुणितोऽन्त्यफलस्य वर्गः ।

योगस्तयोः परफलज्यकया विभक्तः शीघ्रोच्चभुक्तिस्वगवर्गसमासहच ॥

अनेन श्रीवापूदेवोक्तप्रकारेण भौमस्य—

$$\begin{aligned} \text{वक्रारंभीयकेन्द्रकोटिज्या} &= \frac{\text{भौमग} \cdot \text{त्रि}^2 + \text{ज्याअंफ}^2 \cdot \text{भौउग}}{\text{ज्याअंफ}^2 (\text{भौउग} + \text{भौमग})} \\ &= \frac{(३९/१२६'') \times १२०^2 + ७७^2 \times (५९/१८'')}{७७^2 \times (५९/१८'' + ३९/१२६'')} \\ &= \frac{(४५२६४०') + (३५०६०९/१३२'')}{५९२९ (५९/१८'' + ३९/१२६'')} \\ &= \frac{८०३२४९/१३२''}{५९२९ (९०/१३४'')} = ११५/१११' । अस्याब्दापं स्वल्पान्तरात्= \end{aligned}$$

७३° । एते द्वितीयपदे वक्रत्वकारणात् राशित्रये ९०° युक्ता जाता भौमस्य वक्रकेन्द्रांशाः=

$१०^{\circ} + ७३^{\circ} = १६३^{\circ}$ । एत एव द्वादशराशिषु शुद्धाः शेषकेन्द्राशौभौभो मार्गी भवत्ये-
वेति क्षेत्रावलोकेन प्रस्फुटं गोलिवदामेवमन्येषामपि वासना बोद्ध्या, किं विस्तरणेतिदिक् ॥ १५ ॥

मङ्गल १६३° बुध १४६°, गुरु १२६, शुक्र १६७ और शनि ११३ केन्द्रांश में चक्री होता है।
वक्र केन्द्रांशोंको ३६० में घटा कर शेष उनके मार्ग केन्द्रांश होते हैं ॥ जैते-मङ्गलका १९७,
बुधका २१६, गुरुका २३६, शुक्रका १९३ और शनिका १४७ वक्रके बाद मार्गकेन्द्रांश हैं ॥ १६ ॥

ग्रह	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०
वक्र केन्द्रांश	१६३	१४६	१२६	१६७	११३
मार्ग केन्द्रांश	१९७	२१६	२३६	१९३	१४७

अथ भौमशनिगुरुणामुदयास्तकेन्द्रमागानाह—

क्षितिजोऽप्यमरुदेति पूर्वे गुरुरिन्द्रै रविजस्तु सप्तचन्द्रैः ।

स्वस्वोदयभागसंविहीनैर्भगणांशैरपरत्र यान्ति चास्तम् ॥ १६ ॥

अथ कुजगुरुशनीनामुदयभागानाह । क्षितिज इति । क्षितिजो भौमः । अष्टयमैः २८
शीघ्रकेन्द्रभागैः पूर्वं पूर्वैश्च दिशि उदेति उदयं प्राप्नोति । गुरुरिन्द्रैः १४ शीघ्रकेन्द्रभागैः
पूर्वं उदेति । रविजः शनिः सप्तचन्द्रैः १७ शीघ्रकेन्द्रभागैः पूर्वं उदेति । एभिः स्वस्वोदय-
भागसंविहीनैर्भगणांशैः-३६० हर्वरितौ-३३२।३४६।३४३। रेतत्तुल्यैरन्तिमशीघ्रकेन्द्रभागै-
रपरत्र पश्चिमेऽस्तं यान्ति ॥ १६ ॥

माधुरी व्याख्या—

क्षितिजः = कुजः, अष्टयमैः = अष्टाविंशतिभिः, गुरुः = बृहस्पतिः, इन्द्रैः = चतुर्दश-
मितैः; रविजः = शनैश्चरः, सप्तचन्द्रैः = सप्तदशमितैः, शीघ्रकेन्द्रांशैः, पूर्वे = पूर्वदिशि,
उदेति = उदयं गच्छति । स्वस्वोदयभागसंविहीनैः = निजनिजोदयकेन्द्रांशरहितैः, भगणां-
शैः = चक्रांशैः (३६०°), अपरत्र = पश्चिमदिशि, पुनः, अस्तं = अस्तत्वं, यान्ति =
गच्छन्ति ॥

अत्रोपपत्तिः—

“भास्करा नगभुव” इत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण भौमगुरुशनीनां क्रमेण, कालांशाः =
१७०, ११०, १५० ।

एतेषां ज्याः = ३४, २२, ३०

,, अन्यफलज्याः = ७७, ३३, १६ } स्वल्पान्तरात् ।

ततोऽनुपातसिद्धेन—

“त्रिज्याविभक्तान्यफलज्ययेहे” इत्यादिप्रकारेण वा

ज्याशीफ = $\frac{\text{स्पकेज्या} \times \text{अंफज्या}}{\text{त्रि}}$ । त्रि = १२० । अत्र स्व-स्व-कालांशज्ययाऽन्य-
फलज्यया चोत्थापनेन कुजस्य ज्याशीफ =

$$\frac{७७ \times ३४}{१२०} - \frac{२६१८}{१२०} = २२, \text{ स्वल्पान्तरात् । अस्यार्धार्धं} = ११^{\circ} ।$$

$$\text{गुरोः} = \frac{२२ \times ३३}{१२०} = \frac{११ \times ३३}{६०} = \frac{३६३}{६०} = ६, \text{ अस्याश्चापं} = ३^{\circ} ।$$

$$\text{शनेः} = \frac{३० \times १६}{१२०} = \frac{१६}{४} = ४, \text{ अस्याश्चापं} = २^{\circ} ।$$

एते षापांशाः स्व-स्वकालांशैर्युता उदयकेन्द्रांशाः स्युः । यथा, भौमस्य पूर्वोदय-केन्द्रांशाः = $१७^{\circ} + ११^{\circ} = २८^{\circ}$ । गुरोः = $११^{\circ} + ३^{\circ} = १४^{\circ}$ । शनेः = $१५^{\circ} + २^{\circ} = १७^{\circ}$ । भगणांशेषु शुद्धा एते पश्चिमायामस्तभागाः स्युरिति गोलस्थित्या सुगमैव वासना, अत उपपन्नम् ॥ १६ ॥

मङ्गलके २८° , गुरुके १४° , और शनिके १७° केन्द्रांश होनेसे पूरब दिशामें उदय और इन्ही केन्द्रांशोंको ३६०° में घटानेसे शेष केन्द्रांशपर पश्चिम दिशामें अस्त होता है ॥ १६ ॥

अथ बुधशुक्रयोरुदयास्तकेन्द्रांशानाह—

खशरैश्च जिनैः परे श्मृग्वोरुदयोऽस्तोऽक्षदिनैर्नगाद्रिभूमिः ।

उदयोऽक्षनखैस्त्र्यहीन्दुभिः प्रागस्तो दिग्दहनैश्च षट्सुरैः स्यात् ॥ १७ ॥

अथ बुधशुक्रयोरुदयास्तभागानाह । खशरैरिति पश्चिमायां दिशि बुधशुक्रयोः क्रमात् खशरैः ५०। जिनैः २४। एतत्तुल्यैः शीघ्रकेन्द्रभागैस्तद्धिने उदयः स्यात् । अक्षदिनैः १६५। नगाद्रिभूमिः १७०। प्रतीच्यामस्तः । अक्षनखैः २०५। त्र्यहीन्दुभिः १८३। शीघ्रकेन्द्रभागैः प्राग् पूर्वदिशि तयोर्बुधशुक्रयोरुदयः स्यात् । दिग्दहनैः ३१०। षट्सुरैः ३३६। प्रागस्तः ॥ १७ ॥

माधुरी व्याख्या—

श्मृग्वोः=बुधशुक्रयोः, परे=पश्चिमदिशि क्रमेण, खशरैः=पंचाशन्मितैः (५०) जिनैः=चतुर्विंशतिभिः (२४) शीघ्रकेन्द्रांशैः उदयः स्यात् । अक्षदिनैः=पञ्चपञ्चाशदुत्तरशतप्रमितैः (१५५) नगाद्रिभूमिः=सप्तसप्तत्युत्तरशतमितैः (१७७) केन्द्रांशैः, परे अस्तः स्यात् । तथा अक्षनखैः=पञ्चोत्तरद्विशतमितैः (२०५), त्र्यहीन्दुभिः=त्र्यंशोऽयुत्तरशतमितैः (१८३) केन्द्रांशैः, प्राग्=पूर्वदिशि, उदयः स्यात् । दिग्दहनैः=दशोत्तरत्रिंशतमितैः (३१०) षट्सुरैः=षट्त्रिंशदुत्तरशतत्रयमितैः (३३६) शीघ्रकेन्द्रांशैः पूर्वदिशि अस्तः स्यात् ॥ १७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“भास्करा नगभुवो गुणचन्द्रा” इत्यादि-वक्ष्यमाणप्रकारेण बुधशुक्रयोः पश्चिमोदयकालांशाः = १३° , ११° । अन्त्यफलज्ये $४३, ८६$ कालांशज्ये $२६, २२$ । त्रिज्या = १२० । ततः—

भक्ता स्वाःस्यफलज्यया च गुणिता कालांशजीवा नभो-

नन्दांशज्यकया, फलस्य धनुषा कालांशचापं युतम् ।

स्पष्टोऽसौ चलकेन्द्रकाश उदये शुक्रज्ञयोर्वारुणे

, तच्चापं सहितं खनागविधुभिः कालांशहीनं विदः ॥

पूर्वोदये स्याच्चलकेन्द्रभागो ज्ञेयो नवीनैरिति मत्प्रकारः ॥

$$\text{इति मदीयप्रकारेण, } \frac{२६ \times १२०}{४३} = \frac{३२०}{४३} = ७३ \text{ अस्याश्चापं} = ३७^{\circ} ।$$

∴ $३७^{\circ} + १३^{\circ} = ५०^{\circ}$ = बुधपश्चिमोदयकेन्द्रांशाः । पुनश्च, $३७^{\circ} + १८०^{\circ} = २१७^{\circ}$

बुधवक्रकेन्द्रांशाः = १२° । ∴ $२१७^{\circ} - १२^{\circ} = २०५^{\circ}$ = बुधपूर्वोदयकेन्द्रांशाः ।

एवमेव—

$$\begin{array}{r} २२ \times १२० \\ ८६ \end{array} - \begin{array}{r} ११ \times १२० \\ ४३ \end{array} - \begin{array}{r} १३२० \\ ४३ \end{array} = ३१। \text{ अस्याश्चापम्} = १५^{\circ}, \text{ स्वर्णां०।}$$

∴ $१५^{\circ} + ९^{\circ} = २४^{\circ}$ शुक्रस्य पश्चिमोदयकेन्द्रांशाः ।

$१५^{\circ} + १८०^{\circ} = १९५^{\circ}$ ∴ $१९५^{\circ} - ११^{\circ} = १८४$, अप्राचार्येण स्वल्पान्तरात् १८३° गृहीतमतः $१८३^{\circ} =$ शुक्रस्य पूर्वोदयकेन्द्रांशाः । पूर्वपश्चिमोदयकेन्द्रांशाश्चक्रांशो-
नास्तत्तद्विधि अस्तकेन्द्रांशाः स्युः । तद्यथा —

बुधस्य पश्चिमोदयकेन्द्रांशाः $= ५०^{\circ}$ । ∴ $३६०^{\circ} - ५०^{\circ} = ३१०^{\circ} =$ बुधस्य पूर्वास्तके-
न्द्रांशाः । एवं पूर्वोदयकेन्द्रांशाः $= २०५^{\circ}$ ।

∴ $३६०^{\circ} - २०५^{\circ} = १५५ =$ बुधस्य पश्चिमास्तकेन्द्रांशाः ।

एवं शुक्रस्यापि भवतीत्युपपन्नम् ॥ १७

बुध और शुक्रके क्रमसे ९० और २४ केन्द्रांशपर पश्चिम दिशामें उदय तथा १५६ आर
१७७ केन्द्रांशपर उक्त दिशामें अस्त होता है । पुनः २०५ और १८३ केन्द्रांशपर पूर्व
दिशामें बुध और शुक्रका उदय एवं ३१० तथा ३३६ केन्द्रांशपर अस्त होता है ॥ १७ ॥

अथ वक्रोदयादिकमाह—

वक्रोदयादिगदितांशकतोऽधिकाल्पाः

केन्द्रांशकाः क्षितिसुताद्विगुणास्त्रिभक्ताः ।

साङ्कांशका दशहताङ्गहताः कुभक्ता

वक्राद्यमाप्तदिवसैः क्रमशो गतैष्यम् ॥ १८ ॥

अधौम्यः शीघ्रकेन्द्रांशेभ्य इष्टकेन्द्रांशा न्यूनाधिकस्तदा तदन्तरदिनसाधनमाह । वक्रो-
दयादीति । वक्रोदयादीनामवधेः प्रागुक्ता भागास्तेभ्योऽधिकहीना अन्त्यशीघ्रफलसाधने
शीघ्रकेन्द्रभागाः । तदोक्तेष्टभागानान्मतरं कार्यम् । तेऽन्तरभागा भौमस्य द्विगुणाः । बुध-
स्य त्रिभक्ताः । गुरोः साङ्कांशकाः स्वकीयनवमभागान्विताः । शुक्रस्य दशहताः सन्तः
षड्भिर्हताः । शनेः कुभक्ताः । आप्तदिवसैः क्रमेण गतैष्यो वक्रादिः स्यात् । तद्यथा । उक्त-
शीघ्रकेन्द्रांशा हीनास्तदैष्या दिवसा ज्ञातव्या यदाधिकास्तदा गतदिवसा भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

माधुरी व्याख्या—

चेत् वक्रोदयादिगदितांशकतः = वक्रोदयादिकथितशीघ्रकेन्द्रांशतः, अधिकाः =
अधिका न्यूना वा शीघ्रकेन्द्रांशाः भवेयुः तदा अन्तरांशाः, क्षितिसुतात् = मज्जलात् (भौमा-
दिक्रमेण) द्विगुणाः = द्वाभ्यां, गुणिताः, त्रिभक्ताः = त्रि ताः, साङ्कांशकाः = निजनवमांशयुक्ताः,
दशहताङ्गहताः = दशभिर्गुणयित्वा षड्भक्ताः, कुभक्ताः = एकेन भक्ताः, क्रमशः, आप्तदिवसैः =
प्राप्तदिनैः, गतैष्यं = गतगम्यं, वक्राद्यं = वक्रोदयास्तमार्गं, स्यात् ॥ १८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते केन्द्रगतिः = वैंग । शेषभागाः = शेषभा । बुकेंग = १८६ । शुकेंग = ३७ ।

* उग-मग = केंग । ∴ मकेंग = ५९ - ३१ = २८ । शुकेंग = ५९ - ५ = ५४ । शकेंग = ५९ - २ =
५७ । अथ चेत् केन्द्रगतिकलाभिरेकं दिनं तदा न्यूनाधिकैः शेषभागकलात्मकैः किमित्य-
नुपातेन वक्रादिदिनानि गतैष्यानि स्युः = $\frac{१ \times \text{शेषभा} \times ६०}{\text{केंग}}$ । अत्र स्वस्वकेन्द्रगत्योत्थापनेन भौ-

मादीनां वक्रादिगतैर्भ्यदिनानि भवन्ति । तद्यथा—

$$\text{भौमस्य} = \frac{\text{शे.भा.} \times ६०}{२८} = \frac{\text{शे.भा.} \times २}{१}, \text{ स्वल्पा०।}$$

$$\text{बुधस्य} = \frac{\text{शे.भा.} \times ६०}{१८६} = \frac{\text{शे.भा.}}{३}, \text{ स्वल्पा०।}$$

$$\text{बृहस्पतेः} = \frac{\text{शे.भा.} \times ६०}{५४} = \frac{\text{शे.भा.} \times १०}{९} = \text{शे.भा.} (१ + \frac{२}{९}) = \text{शे.भा.} + \frac{\text{शे.भा.}}{९}।$$

$$\text{शुक्रस्य} = \frac{\text{शे.भा.} \times ६०}{३७} = \frac{\text{शे.भा.} \times १०}{६}, \text{ स्वल्पा०।}$$

$$\text{शनेः} = \frac{\text{शे.भा.} \times ६०}{५७} = \frac{\text{शे.भा.} \times १}{१}, \text{ स्वल्पा०। अत उपपन्नम् ॥ १८ ॥}$$

यदि पूर्वकथित वक्र और उदय आदि केन्द्रांशोंसे इष्ट केन्द्रांश अधिक या अल्प हो तो मंगल आदि ६ ग्रहोंके केन्द्रांश (अंतर) को क्रमसे २से गुणा, ३का भाग, अपने नवमांश से युक्त, १० से गुणा और ६का भाग, और १का भाग देकर लब्ध दिवसादिके तुल्य इष्टदि-मसे आगे और पीछे उनके वक्र आदि होंगे ॥ १८ ॥

अथ बुधशुक्रयोर्वक्रोदयादिदिनमाह—

पूर्वास्तादुदयः परेऽनृजुगतिस्तोयास्तमैन्द्रशुद्धमो
मार्गोऽस्तोऽत्र च दन्तदन्तदहनाष्टयाज्याशदन्तैर्दिनैः ।

चान्द्रेस्तत्परतत्परं त्वथ भृगोस्तद्वद्विमास्या ततो-

ऽष्टाभिर्व्यङ्घ्रिभुवाङ्घ्रिणा विचरणैकेनाष्टमासैः क्रमात् ॥ १९ ॥

अथ वक्रोदयास्तमार्गदिवसानुक्रममाह । पूर्वास्तादिति । चान्द्रेर्बुधस्य पूर्वास्ताहन्तैर्दिनैः परे पश्चिमायामुदयः स्यात् । ततः परोदयाहन्तैरनृजुगतिर्वक्रत्वं स्यात् । ततो वक्रगतेर्दह्नैस्त्रिभस्तोयास्तम् । ततः पश्चिमास्तादृष्टिभिरैन्द्रयुद्धमः पूर्वोदयः स्यात् । ततः पूर्वोदयादाज्यासौखिभिमार्गः स्यात् । मार्गाद्दन्तैः पूर्वास्तं स्यात् । एवं पुनः पुनर्गणनीयम् । अथ भृगोः शुक्रस्य तद्वत् तेनैव क्रमेण एभिर्दिनैरुदयाद्यं स्यात् । मासद्वयेन ततोऽष्टाभिर्मालैस्ततो व्यङ्घ्रिभुवा चरणरहितेन मासेन द्वाविंशतिदिनैरित्यर्थः । ततोऽङ्घ्रिणा मासस्य चरणेन दिनाष्टकेन ततो विचरणैकेन चतुर्थीशोनमासेन द्वाविंशतिदिनैस्ततोऽष्टमालैः । एवमित्यादिक्रमेण शुक्रस्य पुनश्चक्रं गणनीयम् ॥ १९ ॥

माधुरी व्याख्या—

चान्द्रेः=बुधस्य, पूर्वास्तात्=पूर्वदिशि अस्तमनानन्तरं, दन्तदन्तदहनाष्टयाज्याशदन्तैः=३२।३२।३।१६।३।३२ एभिः, दिनैः=दिवसैः, तत्परतत्परं=परपरक्रमात्, परे=पश्चिमदिशि, उदयः, अनृजुगतिः=वक्रत्वम्, तोयास्तं=पश्चिमास्तं ऐन्द्रयुद्धमः=पूर्वोदयः, मार्गः=ऋजुगतित्वं च भवति । तद्यथा—पूर्वास्तात्परं द्वात्रिंशदिनैः बुधस्य पश्चिमोदयस्तस्माद्द्वात्रिंशदिनैर्वक्रत्वं भवत्येवं सर्वत्र । अथ भृगोः=

शुक्रस्य, तद्वत्=पूर्ववत्, तत्परतत्परं, द्विमासा=द्विमासाभ्याम्, ततः=ततोऽनन्तरं, अष्टाभिः=अष्टमासैः, व्यङ्ग्निभुवा=स्वपादोनमासा=सार्धद्वाविंशतिदिनैः, अंघ्रिणा=मास-चतुर्थांशेन=सार्धसप्तदिनैः, विचरणैकेन=पादोनमासा, अष्टमासैः=अष्टाभिर्मासैः, क्रमात्, पूर्वास्तादुदयादिकं स्यात् ॥ १९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि केन्द्रगतिकलाभिरेकं दिनं तदोदयास्ताद्यन्तरकलाभिः किमित्यनुपातेनोदयास्ता-यन्तरदिनानि स्थिरित्युपपन्नम् ।

बुधके पूर्वास्तके पश्चात् ३२, ३२, ३, १६, ३ और ३२ दिनोंपर क्रमसे पश्चिममें उदय, वक्र, पश्चिमास्त, पूर्वादय, मार्ग और पूरवमें अस्त होते हैं । शुक्रके पूर्वास्तके बाद क्रमसे २, ८, ३, १, ३ और ८ महीने पर पश्चिमोदय, वक्र, पश्चिमास्त, पूर्वादय, मार्ग और पूर्वास्त होते हैं ॥ १९ ॥

अथ भौमजीवशनीनामुदयादिदिनमाह—

भौमस्यास्तादुदयकुटिलर्जुत्वमौढ्यं क्रमात्स्या-
न्मासैर्वेदैरथदशमितैर्लोचनाभ्यां च दिग्भिः ।

जीवस्योर्व्या सचरणयुगैः सागरैः साङ्घ्रिवेदैः

साङ्घ्न्यैकेन त्रियुगदहनैरर्धयुक्त्रैस्तथाऽऽर्कैः ॥ २० ॥

अथ भौमगुरुशनीनामस्तादिदिनान्याह । भौमस्येति । भौमस्यास्तात् वेदैर्मासैरुदयः स्यात् । उदयाद्दशमालौः कुटिलत्वं वक्रत्वं स्यात् । वक्राल्लोचनाभ्यां मासाभ्यामृजुत्वं मार्गो भवति । मार्गाद् दिग्भिर्दशभिर्मासैर्मौढ्यमस्तो भवति । एवं पुनर्गणनीयम् ॥

जीवस्य गुरोरस्तादुदयकुटिलर्जुत्वमौढ्यं स्यात् : उर्व्या एकेन मासेन । सचरणयुगैः सपादचतुर्थमालौः ४।८ ततः सागरैर्मालौः ४। ततः साङ्घ्रिवेदैर्मालौः ४।८ एवं पुनर्गणनी-नीयम् । आर्कैः शनैश्चरस्य तद्वद् भौमवज्जेयम् । सचरणभुवा सपादेन मासेन १।७।३०। ततः साङ्घ्न्यैर्मासैः ३।१५। ततः सार्धैश्चतुर्भिः-४।१५। मालौः । ततः सार्धैस्त्रिभिः ३।१५ मालौः, एवं पुनर्गणनीयम् ॥ २० ॥

इति श्रीदिवाकरदेवज्ञात्मजविक्रवनाथदेवज्ञविरचिता प्रह्लादवस्य भौमादीनां स्पष्टी-करणस्योदाहृतिः समाप्ता ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

भौमस्य=कुजस्य, अस्तात्=अस्तकालात्, वेदैः=चतुर्भिः, दशमितैः=दशभिः, लोचनाभ्यां=द्वाभ्यां, दिग्भिः=दशभिः, मितैः मासैः, क्रमात्=क्रमशः, उदयकुटिलर्जुत्वमौ-ढ्यं=उदय-वक्र-मार्गा-स्तत्वं, स्यात् । जीवस्य=बृहस्पतेः, उर्व्या=एकेन, सचरणयुगैः=सपादचतुर्भिः, सागरैः=चतुर्भिः, साङ्घ्रिवेदैः=सचरणचतुर्भिः, मासैः, उदयकुटिलर्जुत्वमौढ्यं, क्रमात् स्यात् । आर्कैः=शनैश्चरस्य, तथा=क्रमात्, साङ्घ्न्यैकेन=सचरणैकेन, अर्धयु-क्तैः=सार्धैः, त्रियुगदहनैः=त्रिचतुर्भिः, तथा—सार्धत्रिभिः, सार्धचतुर्भिरित्यादि,, मालैः=अस्तात् उदयकुटिलर्जुत्वमौढ्यं स्यात् ॥ २० ॥

अत्रोपपत्तिः—

उक्तानुकल्पेन स्पष्टतरा ॥ २० ॥

मंगलके अस्तानन्तर ४, १०, २ और १० महीनेपर क्रमसे उदय, वक्र, मार्ग और अस्त होते हैं। गुरुके अस्तके बाद १, ४ + $\frac{1}{4}$, ४ और ४ + $\frac{1}{4}$ महीनेपर तथा शनिके अस्तके बाद १ $\frac{1}{2}$, ३ $\frac{1}{2}$, ४ $\frac{1}{2}$ और ३ $\frac{1}{2}$ महीनेपर क्रमसे उदय, वक्र, मार्ग और अस्त होते हैं ॥ २० ॥

युगेश्वरकृता टोका कपिलेश्वरसंस्कृता ।

पञ्चताराधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णतां गता ॥ ३ ॥

अथ त्रिप्रश्नाधिकारः ॥ ४ ॥

तत्रादौ लङ्कोदयांस्तेभ्यः स्वदेशोदयांश्चाह—

लङ्कोदया विघटिका गजभानि गोऽङ्कदस्त्रास्त्रिपक्षदहनाः क्रमगोत्क्रमस्थाः ।
हीनान्विताश्चरदलैः क्रमगोत्क्रमस्थैर्मेषादितो धटत उत्क्रमतास्त्वमे स्युः ॥१॥

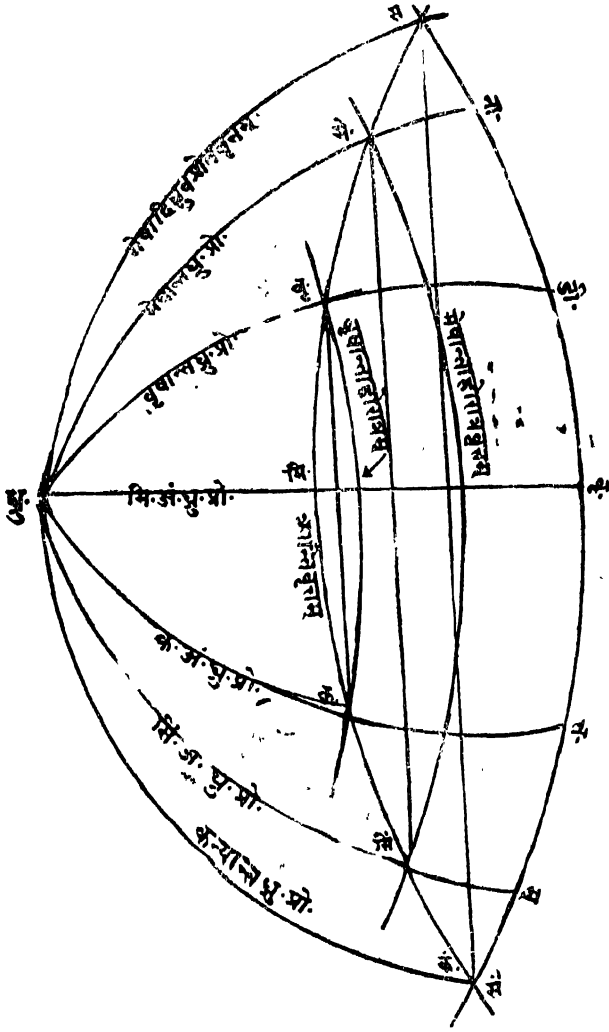
. अथ त्रिप्रश्नोदाहरणम् । तत्र तावन्मेषादिराशुदयानाह । लङ्कोदया इति । एते लङ्को-
दया विघटिकाः पलात्मकाः स्युः । तत्र मेषस्य गजभानि २७८ । वृषस्य गोऽङ्कदस्त्राः २९९ ।
मिथुनस्य त्रिपक्षदहनाः ३२३ । एते क्रमस्थाः । उत्क्रमस्था विपरीताः।कीटादित्रयाणामुदया
भवन्ति । एते क्रमगोत्क्रमस्थैश्चरदलैः स्वदेशीयचरखण्डकैर्हीनान्विताः कार्याः । तथा ।
क्रमस्थास्त्रयः क्रमस्थैस्त्रिभिश्चरखण्डकैर्हीनाः । उत्क्रमस्थास्त्रय उत्क्रमस्थैस्त्रिभिश्चरखण्ड-
कैर्युक्ताः कार्या मेषादीनां षड्शीनामुदयाः स्युः । इमे उत्क्रमतो धटतस्तुलातः षड्दयाः
स्युः । तथा कृते जाताः स्वोदयाः [मे२२१मी] [वृ२९३कुं] [मि३०४म] [क३४२घ]
[सि३४९वृ] [क३३९तु] ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

गजभानि=अष्टसप्तत्युत्तरद्विशतम् (२७८), गोऽङ्कदस्त्राः=नवनवत्युत्तरशतद्वयम् ,
(२९९), त्रिपक्षदहनाः=त्रयोविंशत्युत्तरशतत्रयम् (३२३), विघटिकाः = पलानि,
क्रमगोत्क्रमस्थाः=क्रमस्थाः-उत्क्रमस्थाश्च, लङ्कोदयाः, स्युः । इमे लङ्कोदयाः, क्रमगो-
त्क्रमस्थैः=क्रमविलोमस्थितैः, चरदलैः=चरखण्डकैः, हीनान्विताः=रहिताः, सहिताश्च कार्या-
स्तदा, मेषादितः=मेषादिषड्शीनां, उत्क्रमतः=विलोमतः, धटतः = तुलादिषड्शीनां,
स्वदेशोदयाः स्युः ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

क्रान्तिवृत्ते सर्व एव राशयस्तुल्यविभागा वर्तन्ते । ते चोन्मण्डले तिरश्चीनत्वात्तदुप-
न्नासुभिः पृथक् पृथक् विषमैः कालैश्चदृग्च्छन्ति । यतो हि कालज्ञानं विषुवद्वृत्ते भवति ।
परञ्च तत्र विषुवद्वृत्तस्य कोटिरूपत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य च कर्णरूपत्वात् यावत्क्रान्तिवृत्तस्य
त्रिंशद्दशा उद्गच्छन्ति तावद्विषुवद्वृत्तस्य किञ्चिन्न्यूता एवेति तस्माधनोपायः प्रदर्श्यते ।

अत्र क्षेत्रे मे.मि. ध, मे.सं.ना.क्षेत्रयोः साजात्यात् $\frac{\text{परमात्प युज्या} \times \text{संज्या}}{\text{मेषान्तद्युज्या}} = \text{संनाज्या}$
 = मेषोदयज्या = १६७० असवः । अमी षड्भक्ताः पलात्मकाः । तन्मेषोदयमानम् = २७८।
 एवं वृ.मि.धु., सं. वृ. वी, अनयोः साजात्यात् $\frac{\text{प.अ. युज्या} \times \text{संज्या}}{\text{वृषान्तद्युज्या}} = \text{संवीज्या}$, अस्मात्
 संनाज्यां विशोष्यासवः षड्भक्ता वृषोदयमानम् = २९९। एवमग्रेऽपि । एतदेव व्यत्यथात्क-
 र्कादीमुदयमानं चराभावात् क्षेत्रसाम्याच्च ।
 अथ स्वक्षितिजोन्मण्डलान्तरं धुरात्रे चरकालः स्यात् उक्तं च “उन्मण्डलक्षमावल-
 यान्तराले धुरात्रवृत्ते चरखण्डकालः, इति । अतो लङ्कोदयाच्चरकालानन्तरं स्वदेशे मेषोदयो

भवत्सतः मेषलङ्कोदयमाने चरकाले शोधिते मेषस्य स्वदेशोदयमानं भवितुमर्हतीति क्षेत्र-
विदामतिरोहितम् । एवं सर्वत्र, किं लेखबाहुल्यनेत्युपपन्नम् ॥ १ ॥

अथवा प्रकारान्तरेणोपपत्तिः—

गोलसन्धेः कान्तिवृत्ते मेषादिचापांशाः कर्णः, ध्रुवप्रोतवृत्ते कान्त्यंशा भुजः, नाडीवृत्ते
विषुवांशाः कोटिः इत्यस्मिन् चापजात्ये गोलसन्धिगतकोणस्य परमकान्तिनुस्यस्य ज्ञानात्
त्रिकोणमित्या विषुवांशज्यामानोय सर्वेषां चापानि अधोऽधः शुद्धानि स्वदेशे मेषादिराशि-
त्रयाणासुदयास्रवो भवन्ति । इत्युपपन्नम् ॥ १ ॥

मेषादि ३ राशियोंके २७८, २९९, ३२३ और विलोमसे (३२३, २९९, २७८) कर्कादि
३ राशियोंके पलात्मक लङ्कोदयमान होते हैं । यहाँ क्रमस्थित तथा विलोमस्थित चरख-
ढाओंको मेषादि ६ राशियोंके लङ्कोदयमें घटाने और जोड़नेसे मेषादि ६ राशियोंके पला-
त्मक स्वेदशोदयमान और वे ही विलोमसे तुलादि ६ राशियोंके पलात्मक स्वेदशोदय-
मान होते हैं ॥ १ ॥

उदाहरण—मिथिलादेश की पलभा ६ अञ्जुल है, अतः दूसरे अधिकारके ६ वें इलोकेसे
चरखण्डायें ६०, ४८, २० हुई । अतः उदयमान—

राशयः,	लङ्कोदयाः,	चरखण्डानि,	मिथिलोदयाः
मेष—मीन =	२७८ —	६० =	२१८
वृष—कुम्भ =	२९९ —	४८ =	२५१
मिथुन—मकर =	३२३ —	२० =	३०३
कर्क—धनुः =	३२३ +	२० :	३४३
सिंह—वृश्चिक=	२९९ +	४८ :	३४७
कन्या—तुला =	२७८ +	६० :	३२८

अत्र मिथिलादेशीयोदयमानबोधकं पद्यम्—

“अष्टेन्दुपक्षाः (२१८), शशिबाणपक्षाः (२५१),

गुणाभ्ररामाः (३०३), गुणवेदरामाः (३४३) ।

शैलाब्धिरामाः (३४७), वसुरामरामाः (३३८),

क्रमोत्क्रमान्मेषतुलादिमानम्” इति ॥

इसी तरह अपने २ देशके चरखण्डेपरसे स्वदेशीयोदयमान बनाने चाहियें ॥१॥

अथ प्रथमलग्नसाधनमाह—

तत्कालार्कः सायनः स्वोदयघ्ना भोग्यांशाः खद्युद्धृता भोग्यकालः ।

एवं यातांशैर्भवेद्यातकालो भोग्यः शोष्योऽभीष्टनाडीपलेभ्यः ॥ २ ॥

तदनु जहीहि गृहोहयांश्च शेषं गगनगुणघ्नमशुद्धहल्लवाद्यम् ।

सहितमजादिगृहैरशुद्धपूर्वैर्भवति विलग्नमदोऽयनांशहीनम् ॥ ३ ॥

प्रथमलग्नसाधनं इलोकद्वयेनाह । तत्कालार्क इति । तदनु जहीहीति । यत्र कुत्रापि ग्रह-
श्चाप्यते तत्रेष्टघटीभिः सूर्योदयमध्यग्रहे चालनं देयम् । तदनन्तरं स्पष्टीकरणं कार्यम् । जैः
स्पष्टग्रहेषु चालनं दीयते तदयुक्तम् । उदाहरणम् । सूर्योदयादिष्टघटयः १०।३० मध्यमसूर्यः
१।४।१३।४२ गतिः ५९।८। इष्टघटीभिः—१०।३० वर्षस्थमाणगतगम्यदिनाहतशुभुक्ते रित्या-
दिना कृतं चालनं कलायम् १०।२०। अनेन युक्तो रविजातस्तत्कालिको मध्यमोऽंशः १।४।

२४।२। मन्दोच्चात् २।१८।०। शोधितो जातं मन्दकेन्द्रम् १।१३।३५।१८। मन्दफलं धनम् १।४०।११। मन्दफलसंस्कृतो रविः १।५।५४।१३। चरमृगम् ९३। अनेन संस्कृतो जातस्ता-
स्कालिकः स्पष्टो रविः १।५।५२।४०। अयनांशाः १८।१०। सायनोऽर्कः १।२४।२।४० त्रिंशतः
३० शोधिता जाता सूर्यस्य भोग्यांशा ५।५७।२०। अस्य भोग्यांशौवृषस्योदयो २५३ गुणितः
१५०६।४५।२०। खग्यु-३० दूधतो जातो भोग्यकालः पलात्मकः ५०। एवममुनैव प्रकारेण-
यातांशौभुक्तभागेयातकालो भुक्तकालः स्यात् । अभीष्टनाडीपलेभ्यो ६३० भोग्यकालः ५०
शोधितः शेषम् ५८०। वृषभादये २५३ मिथुनादये ३०४ च शेषात् शोधिते शेषम् २७६।
मिथुनादये कीटोदयः ३४२। अर्थन शुष्यस्यतः शेषं २७६ गगनगुणनम् ८२८०। अशुद्धः कर्कः।
तस्योदयेन ३४२ भक्तं लब्धमंशाद्यं फलम् २४।१२।३७। मेषादशुद्धपर्यन्तं राशयः ३। अस्मिन्
लब्धलवाघे योजिते जातम् ३।२४।१२।३७। इदमयनांशौ-१८।१० हीनं जातं लग्नम् ३।६।
२।३७ ॥ २-३ ॥

माधुरी व्याख्या—

सायनः=अयनांशयुक्तः, तरकालार्कः=इष्टकालीनरविः, यः स्वात्तस्य, भोग्यांशाः =
भोग्यलवाः, स्वोदयधनाः=निजोदयैर्गुणिताः, खग्युद्धृताः=त्रिंशता हृताः, भोग्यकालः,
स्यात् । एवं=अनेन विधिना, यातांशैः=गतांशैः, यातकालः=गतसमयः, भवेत् । भोग्यः=
भोग्यकालः, अभीष्टनाडीपलेभ्यः=इष्टघटीपलमानेभ्यः, शोष्यः=हीनः कार्यः, तदनु=ततो-
ऽनन्तरं, युद्धोदयानु=अभिराशुदयपलानि, जहीहि=स्यज, यथासंभवं राशुदयपलानि शो-
ष्यानीत्यर्थः । शेषं=शोधितोर्वरितं, गगनगुणनं=त्रिंशता हृतं, अशुद्धहृत्=अशुद्धभक्तं
(राशुदयमानशोधने यद्वाशुदयमानं न शुद्धं तदशुद्धमित्यन्वयं नाम) लवाघं=अंशादिकं,
अशुद्धराशिं यावत्, अजादिगृहैः=मेषादिराशिभिः, सहितं=युक्तं, अयनांशहीनं=अयनांशौ
रहितं, अदः=एतत्, विलग्नं=प्रथमलग्नं भवति ॥ २=३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

ननु किन्नाम लग्नम् ? उच्यते—लगतीति लग्नम् । कस्मिन् किं लगति ? श्वेष्ट-
काले क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशः प्राकृषित्तिजे लग्नः स बिन्दुर्लग्नशब्देनोच्यते, तदानयन-
मिष्टघटीवशात् । तद्यथा—इष्टकाले लग्नस्पष्टसायनसूर्ययोरन्तराले क्रान्तिवृत्ते रवेर्भो-
ग्यांशाः, लग्नस्य भुक्तांशाः तदन्तरालराशुदयांशाश्च सन्ति । एवमेवेष्टकालेऽहोरात्रवृत्ते
सूर्यात् क्षितिजावधि सूर्यस्य भोग्यासवः, लग्नस्य भुक्तासवः, तदन्तरालोदयासवश्च सन्ती-
ति । अत इष्टघटीपलेषु प्रथमं रवेर्भोग्यपलं विशोष्यम् । तदानयनमनुपातेन यदि
त्रिंशदंशैः सायनरविराशुदयकालस्तदा सायनरविभोग्यांशैः किमिति भोग्यांशासंबन्धिः
कालः स्यात् । एनमिष्टपलेषु विशोष्य शेषेष्टघटीपलेषु यावत्संभवराशिपलानि शोष्यानि
शेषेणानुपातः यदि अशुद्धराशिपलमानेन त्रिंशदंशा लभ्यन्ते तदा शेषपलैः के इति लग्न-
राशेर्भुक्तांशाः स्युः । ते मेषादिशुद्धराशिसंख्यया युक्ताः कार्यास्तदा लग्नं स्यात् । क्षेत्रो-
त्पत्तिकारणात् पूर्वमयनभागा योजिता इदानीं प्रयोजनाभावात् ते त्यक्तव्याः । निरयनराशोः
फलादेशत्वात् । इत्युपपन्नम् ॥ २-३ ॥

अयनांशयुक्त तास्कालिक सूर्यके भोग्यांशको स्वोदयसे गुणा करके उसमें ३० का भाग
देनेसे भोग्य काल और भुक्तांशपरसे भुक्त काल होगा । भुक्त या भोग्य कालको इष्टघटोके
पलमें घटाकर अग्रिम राशियोंके उदयको (संभवानुसार) बटावे । शेषको ३० से गुणा कर

अशुद्धसे (जिस राशिका उदय नहीं घटा हो उससे) भाग देकर उसमें मेषसे अशुद्ध तककी राशिसंख्याको जोड़ने और अयनांशको घटानेसे प्रथम लग्न होगा ॥ २-३ ॥

उदाहरणम्—स्पष्टसूर्य ६१२°१३०'१५२" अयनांश २१°१३३'१३१" इष्टघटी ४।२२ सायन सूर्य ७।१९°१४'१२३" के भुक्तांश १९°१४'१२३" को ३०° में घटानेसे इसके भोग्यांश १०°१५५'१३७" को वृश्चिकके उदय ३४७ से गुणनफल ३७९१।३८।५९ में ३०का भाग देनेसे लब्धि पकारमक भोग्यकाल १२६ को इष्ट घटी ४।२२ के पल २६२ में घटानेसे शेष १३६ में आगे धनुका उदयमान ३४३ नहीं घटता। अतः धनु अशुद्ध हुआ। इसलिये शेष १३६ और ३० के गुणनफल ४०८० में धनुके मान ३४७ से भाग देनेसे लब्धि ११°१४५'१२८" में मेषसे वृश्चिक पर्यन्त शुद्ध राशिसंख्या ८ को जोड़कर ८।११°१४५'१२८" इष्टमें अयनांश २१°१३३'१३१" को घटानेसे प्रथम लग्न राश्यादि ७।२०°१११'१५७" हुआ ॥ २—३ ॥

अथ भोग्यात्पइष्टकाले लग्नानयनं तस्मादिष्टकालानयनञ्चाह—

भोग्यतोऽल्पेष्टकालात्खरामाहतात् स्वोदयात्तांशयुग्भास्करः स्यात्तनुः।

अर्कभोग्यस्तनोभुक्तकालान्वितो युक्तमध्येद्योऽभीष्टकालो भवेत् ॥४॥

अथ भोग्यकालादल्पेष्टकाले सति लग्नादिष्टकालज्ञानं चाह। भोग्यतोऽल्पेष्टेति। सूर्यो-
दयदिष्टघटी ०।४० चालितः सूर्यः १।६।४३।१६ उक्तप्रकारेण जातो भोग्यकालः ९०। अस्मा-
दिष्टकालः ०।४० पलात्मको न्यूनोऽयं खरामा-३० हतः १२००। सायनसूर्यो वृषभस्थः। तेन
२१३ अक्तः फलमंशाद्यम् ४।४४।३९। अनेन युक्तो रविः १।६।४३।१६ जातं लग्नम् १।१०।
२७।६०।

अथ लग्नादिष्टकालानयनम्। लग्नम् ३।६।२।३७। अयनांशयुक्तम् ३।२४।१२।३७। पूर्वं
यातांशोर्भवेष्टातकाल इत्यादिना लग्नस्य गता भागाः २४।१२।३७। सायनलग्नस्य राशु-
दयेन कोटाख्येन ३४२ गुणिताः ८२७९।६४।६४। खान्द्युद्धताः फलं तनोभुक्तकालः २७६। अर्क-
भोग्यकालः ९०। तनोभुक्तकालेन २७६ युक्तः ३२६। सायनसूर्यसायनलग्नयोर्मध्ये मिथुनोदय-
३०४ स्तेन युक्तः ६३० षष्टिभक्तो जातोऽयं १०।३० लग्नादिष्टकालो भवति ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

भोग्यतः=भोग्यकालात्, अल्पेष्टकालात् = न्यूनेष्टकालात्, खरामाहतात्=त्रिंशता
गुणितात्, स्वोदयात्तांशयुक् = स्वोदयहतलब्धलवादिसहितः, भास्करः=रविः, तनुः=
लग्नं, स्यात्।

तनोः=लग्नस्य, भुक्तकालान्वितः=भुक्तकालयुक्तः, अर्कभोग्यः=रविभोग्यकालः, युक्त-
मध्येद्यः=सूर्यलग्नयोर्मध्यवर्तिराशुदयसहितः, अभीष्टकालः=इष्टकालः, भवेत् ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि सूर्यलग्नस्थितराशुदयासुभिः त्रिंशदंशाः स्युः तदेष्टकालासुभिः किमितीष्ट-
कालः स्यात्।

सूर्यभोग्यासुलग्नभुक्तासुतदंतरालोदयासवरेष्टकाले सन्तीति पूर्वं सर्वं प्रपंचितम्।
अतस्तेषां योग इष्टकालः स्यादिति किं चित्रम्। इत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥

यदि भोग्यकालसे इष्टकाल अल्प होवे तो इष्टपलको ३०से गुणा करके स्वोदयका भाग
देकर लब्धि अंशादिको रविमें जोड़नेसे लग्न होता है।

लग्नके भुक्त कालमें रविके भोग्यकाल और इन दोनों (लग्न और सूर्य) के मध्यस्थ राशियोंके उदयकालको जोड़नेसे इष्टकाल होगा ॥ ४ ॥

उदाहरण—स्पष्टसूर्य $६१२^{\circ}१३'१५''$, अयनांश $२१^{\circ}३३'११''$, सायन सूर्य $७१९^{\circ}१४'१२''$, इष्टकाल $२'४''=१२४''$ सायनसूर्यके भोग्यांश $३०^{\circ}- (१९^{\circ}१४'१२'') = १०^{\circ}१५५'१३''$ को वृश्चिकके उदयमान ३४° से गुणा कर ३७९१३८१५९ इष्टमें ३० का भाग देनेसे लब्धि १२६ भोग्यकाल हुआ । यह इष्टकाल $१२४''$ में नहीं घटता, अतः इष्टपल और ३० के गुणा $१२४ \times ३० = ३७२०$ में वृश्चिकके उदय ३४° का भाग देकर लब्धि $१०^{\circ}१४३'१३''$ को रवि $६१२^{\circ}१३'१५''$ में जोड़नेसे प्रथम-लग्न $७१८^{\circ}१४'१५''$ हुआ ।

लग्नपरसे इष्टकालानयनका उदाहरण—

प्रथमलग्न $७१२^{\circ}११'५७''$ स्पष्टसूर्य $६१२^{\circ}१३'१५''$ अयनांश $१२१^{\circ}३३'३१''$ सायनलग्न ८१११४५१२८ और सायन स्पष्ट सूर्य $७१९^{\circ}१४'१२''$ है । अतः सायन लग्नके भुक्तांश $११^{\circ}१४५'४८''$ को वृश्चिकके उदय ३४° से गुणा ४०८१ । ५२१३६ में ३० का भाग देनेसे लग्नके पलात्मक मुक्तकाल १३६ और सायनार्कके भोग्यांश $१०१५५'१७$ को वृश्चिक के उदय ३४° से गुणा ३७९१३८१५९ में ३० का भाग देनेसे लब्धि सूर्यके पलात्मक भोग्यकाल १२६ । इन (सूर्य और लग्नके मध्यमें कोई राशि नहीं है) के मध्यवर्ती राशि ० है, अतः $१३६ + १२६ = २६२ = ४$ दं । २२५ , इष्टकाल हुआ ॥ ४ ॥

अथ लग्नानयने विशेषमाह—

यदि तनुदिननाथावेकराशौ तदंशांतरहत उदयः स्यात् खाग्निहृत्विष्टकालः ।

इतत उदय ऊनश्चेत्स शोध्यो घुरात्राशिशि तु सरसभार्कात्स्यात्तनूरिष्टकाले । ५।

यदा सायनलग्नार्कवेकराशौ तदेष्टकालसाधनमाह यदात । सायनलग्नम् ११८८१७ ६०। सायनसूर्यः १२३१६३१९ । अनयोरंशान्तरम् ४१४४३६ । अनेन वृषभोदयः २६३ गुणितः १२००१०३६ । खामि-३० भक्तो जात इष्टकालः पलात्मकः ४० । षट्ठिभक्तो जातो षट्ठिकादिरिष्टकालः ०४० ।

यदा सूर्याल्लग्नमूर्ध्नि तदेष्टकालसाधनमाह । इतत इति । यदा एकराशौ इततः सूर्यात् सायनात् उदयः सायनलग्नं चेदंशादिना ऊर्ध्वं तदा तदंशान्तरहत उदय इत्यादिना इष्टकालः साध्यः । स इष्टकालः सूर्योदयात् यस्मिन् समये इदं लग्नं साधितं तस्मादिष्टकालादग्नि-कालो भवति । द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तं शेषकालो भवतीत्यर्थः । स शेषकालो घुरात्रात् षट्ठि-षट्ठिकामध्ये शोध्यः सूर्योदयादिष्टकालो भवति । यस्मिन् समये इदं लग्नं साधितं स कालो भवतीत्यर्थः । निश्चि तु राशौ लग्ने क्रियमाणे सति सरसभार्कात् रसभेन राशिषट्केन यु-क्तात् सूर्यादिष्टकाले तनूर्लग्नं साध्यम् ॥

अस्योदाहरणम् । सूर्योदयादिष्टषट्ठिकाः ६९ । मध्यमः सूर्यः ११४१३१४२ । गतिः ६९ । ८। खामि-६९ घंटीभिश्चालतः सूर्यः ११६१११६० । मन्दकेन्द्रम् ११२१४८१० । मन्दफलं धनम् ११२८१२१ । अनेन संस्कृतो रविः ११६१४०४२ । चरमृणम् ९६ । संस्कृतो जातः स्पष्टस्तात्कालिकः ११६१२१७ । सायनः सषट्मश्र ७१२४४९१ । उक्त्वन्नोग्यकालः ६९ । इष्टषट्ठिका ६९ पृताः । दिनमानेन ३३१० रक्षिता जाताः सूर्योदयादिष्टषट्ठिकाः २६१६० । भोग्यकालः ६९ । इष्टषट्ठिका- २६१६० पकेभ्यः १९६० कोधितः शेषम् १४९१ । प्राग्बजातं लग्नम् ०१२९१३०११ ॥

अथ इतत उदय हृत्स्यस्योदाहरणम् । सायनसूर्यः १।१४।४९।७। सायनलग्नम् १।१७।४७। ११। अत्रकराशौ लग्नं रवितो न्यूनमतस्तयोरंशान्तर ७।१।१६ इत उदय हृत्स्यादिना कल्पितेष्टकालादा-५९ गतः षोडशकालः १। अयमहोरात्रात् ६० शोधितो जातः सूर्यादयात् कल्पितेष्टकालः ५९ ॥ ५ ॥

माधुरी व्याख्या—

यदि=चेत्, एकराशी=एकराशिस्यौ, तनुदिननाथौ=लग्नरशी स्तः, तदा तर्दशान्तर-इतः=तयोरंतरांशेन गुणितः, उदयः=तत्राशुदयमानं, खाग्निहृत्=त्रिंशता भाजितम्, फलमिष्टकालः, स्यात् । तु=पुनः, चेत्=यदि, उदयः=लग्नं, इततः=रवितः, ऊनः=अल्पः, स्यात् तदा साधितः इष्टकालः, घुरात्रात्=अहोरात्रमानात् (६० घटीभ्यः) शोध्यः=अपास्यः, तदा वास्तवेष्टकालः स्यात् । तु=पुनः,=राशौ, इष्टकाले=स्वेष्टकाले सति, सरसभार्कात्=युक्तषट्शिरवेः, तनुः=लग्नं, (भोग्यविधिना लग्नं) स्यादिति ॥५॥

अत्रोपपत्तिः--

रविनिष्ठराशुदयकालः = उ.का. । रविनिष्ठराशिलग्नयोरंतरांशाः = अं. । यदि ल-भार्कावेकराशिस्यौ भवतस्तदा रविलग्नयोरन्तरांशासुकाल एवेष्टकालः स्यात् । अत इष्टकालः = $\frac{उ.का. \times अं.}{३०}$, एवमागत इष्टकालो रवेर्यूने लग्ने षष्टिघटीतः शुद्धो रात्रिशेषमितः कालो वास्तव इष्टकालः स्यादिति स्पष्टं क्षेत्रविदाम् । यतः पूर्वपश्चिमक्षितिजान्तराले क्रांतिवृत्तेषट्शयः स्युरतः प्रथमं लग्नं सषड्भमस्तलग्नं स्यादेव । उक्तं च गोलार्धव्याये-

“यत्र लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहायमिह लग्नमुच्यते ।

प्राचि, पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नामात दक्षिणोत्तरे । अत उपपन्नम् ॥ ५ ॥

अगर लग्न और सूर्य एक ही राशिमें हों तो इन (लग्न और सूर्य) के अन्तर अंशको तद्विष्ट राशिके पलात्मक उदयमानसे गुणनफल में ३०का भाग देनेसे इष्टकाल होगा । यदि सूर्यसे लग्न अल्प होवे तो इष्टकालको अहोरात्र ६० में घटानेसे वास्तव इष्टकाल होगा । किंवा रात्रिगत इष्टकाल होवे तो स्पष्ट सूर्यमें ६ राशिको जोड़कर उस (सूर्य) परसे लग्न का साधन करे ॥५॥

उदाहरण--“यदि तनुदिननाथौ” की क्रिया ४थे श्लोकके उदाहरणमें देखिये ।

यदि प्रथमलग्न ६।१४°।५।१७", अयनांश २१°।३३।३१", स्पष्ट सूर्य ६।२७°।३०।५२", सायन सूर्य ७।१९°।४।२३" और सायनलग्न ७।५°।३८।४८" ऐसे होवें तो इनके अंतरांश १३°।२५।३५" को वृत्तिके दृश्य ३४७ से गुणा

घ. प.

४६५८।५७।२५ में ३० का भाग देनेसे लब्ध काल १५५=२।३५ को अहोरात्र के मान ६०

घ. प.

घ. प.

घ. प.

में घटानेसे वास्तव इष्टकाल ५७।२५ । दिनमान २६।५६। इष्टकाल ५७।२५ हुआ ।

घ. प.

५. रात्रिगतेष्टकाल (५७।२५)—(२६।५६)=३०।२९। स्पष्टसूर्य ६।२७°।२०।५२", अयनांश २१°।३३।३१" सायनसूर्य ७।१९°।४।२३", सषडभसायन सूर्य १।

१९°४'२३" के भोग्यांश १०°५५'१३" को वृषके उदयमान २५१ से गुणा २७४२।३९।४७ में ३० का भाग देनेसे सूर्यका भोग्य काल ९१" को रात्रिगत इष्टघटी ३०।२९ के पल १८२९ में घटाकर शेष पल १७३८ में आगेके मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या और तुलके उदयमानोंके ३०३ + ३४३ + ३४७ + ३३८ + ३३८ योग १६६९ को घटानेसे शेष १६० को ३०से गुण कर ४८०० इसमें अशुद्ध वृश्चिकके उदयमान ३४७का भाग देनेसे अंशादि लब्धि १३°।४९'।५८" में मेषसे तुला तक शुद्ध राशिकी संख्या ७ को जोड़कर ७।१३°।४९'।५८" इसमें अयनांश २१°।३३'।३१"को घटानेसे प्रथम लग्न ६।२१°।३६'।२७" हुआ ॥ ५ ॥

अथ गोलयनसंज्ञा दिनरात्रिमानाक्षांशघातनं चाह-

गोलौ स्तः सौम्ययाम्यौ क्रियघटरसभे खेचरेऽथायने ते
नक्रात् कीटाच्च षड्भेऽथ चरपलयुतोनास्तु पंचेन्दुनाड्यः ।
घनार्थं गोलयोः स्यात्तदयुतखगुणाः स्यान्निशार्थं तथाऽच्च-
च्छ्रायेषुघ्न्यक्षभायाः कृतिदशमलवोना यमाशाः पलांशाः ॥ ६ ॥

अथ गोलसंज्ञायनसंज्ञादिनार्थज्ञानं पलांशज्ञानं चाह । गोलानिति । खेचरे ग्रहे । क्रियघट-
रसभे सौम्ययाम्यौ गोलौ स्तः । मेषादिराशिषट्कस्थितेः ग्रहे उत्तरगोलः तुलादिराशिषट्क-
स्थिते दक्षिणगोलः । अथ नक्रात् मकरात् षट्के उत्तरायणम् । कर्कात् षट्के दक्षिणायनम् ।
अथ पञ्चेन्दुनाड्यः १५ पञ्चदश घटिकाः क्रमेण चरपलयुतोनाः कार्याः । एतदुक्तं भवति ।
उत्तरगोलस्थे सायनसूर्ये युता दक्षिणगोलस्थे रहिताः कार्याः । तद्वत्कार्थं दिनार्थं स्यात् ।
तेन दिनार्थेन युता रहिताः खगुणा ३० निशार्थं रात्र्यर्थं स्यात् । ते द्विगुणिते दिनरात्रिमाने स्तः ।

उदाहरणम् । पञ्चेन्दुनाड्यः १५ सायनसूर्येभ्योत्तरगोलत्वाच्चरपले-१३ युता जातं दिना-
र्थम् १६।३३। इदं द्विगुणं जातं दिनमानम् ३३।६। घनार्थेन १६।३३ रहिताः खगुणाः ३० जातं
निशार्थम् १३।२७। द्विगुणितं जातं रात्रिमानम् २६।५४। अथाक्षच्छाया पलभा ५।४५ इषुघ्नी
पञ्चगुणिता।२।४६। अक्षभायाः कृतिवर्गः ३।३। अस्या दशमलवः ३।१८।१८ अनेन रहिता
इषुघ्न्यक्षच्छाया जाता, यमाशा दक्षिणाः पलांशाः २५।२६।२४। एते सर्वदा दक्षिणाः ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

खेचरे=सूर्ये, क्रियघटरसभे=मेषादि-तुलादिराशिषट्के, सति सौम्ययाम्यौ=उत्तरदक्षिणौ,
गोलौ, स्तः=भवतः । मेषादिराशिषट्के सूर्ये उत्तरो गोलः, तुलादिराशिषट्के सूर्ये च दक्षिणो
गोलः स्यात् । अथ=अनन्तरं, नक्रात्=मकरात्, कीटात्=कर्कात्, षड्भे=राशिषट्के,
सूर्ये, ते=सौम्ययाम्ये, अयने, स्तः । मकरादिराशिषट्के सूर्ये सौम्यायनं, कर्कादिराशिषट्के
च सूर्ये याम्यायनं भवति । अथ=अनन्तरं, चरपलयुतोनाः=चरपलैः क्रमेण सहिताः रहि-
ता, पंचेन्दुनाड्यः=पंचदश घटिकाः, गोलयोः=सौम्यदक्षिणगोलयोः, क्रमात्=क्रमशः,
घनार्थं=घनस्य दिनमानस्य अर्थं=दिनार्थं, स्यात् । तदयुतखगुणाः=दिनार्थं रहितनिशत्,
निशार्थं=रात्र्यर्थं, स्यात् । तथा=तद्वत्, इषुघ्नी=पंचगुणा, अक्षच्छाया=पलभा, अक्ष-
भायाः=पलभायाः, कृतिदशमलवोना=वर्गदशमं शरहितं, यमाशाः=दक्षिणदिक्काः पलां-
शाः=अक्षांशाः, स्युः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

नाडीवृत्तात् मेषादिषड्राशिभागमितस्य क्रान्तिवृत्तप्रदेशस्योत्तरदिशि स्थितत्वात् मेषादिषड्राशय उत्तरो गोलः, नाडीवृत्तात् तुलादिराशीनां षण्णां याम्यगतत्वात्दक्षिणो गोलः स्यात् । मकरादि-कर्कादिषड्राशिषु स्थितस्य रवेरुत्तरदक्षिणदिशोऽश्वलनात् ते क्रमेण सौम्ययाम्यायने भवतः । गत्यर्थकस्य 'अय' धातोरायनं रूपं स्यादत आचार्येणात्र सार्था संज्ञा उक्तेति विद्विर्विचार्यम् ॥

क्षितिजाहोरात्रवृत्तसंपातादूर्ध्वयाम्योत्तराहोरात्रवृत्तां यावत् दिनार्धम् ; अधोयाम्योत्तराहोरात्रवृत्तसंपातं यावच्च रात्र्यर्धमिति स्फुटमेव ।

उत्तरगोले तु क्षितिजाहोरात्रवृत्तसंपातात् ऊर्ध्वयाम्योत्तराहोरात्रवृत्तसंपातं यावत् दिनार्धमिति अहोरात्रवृत्तखंडे क्षितिजाहोरात्रवृत्तसंपातात् उन्मण्डलाहोरात्रवृत्तसंपातं यावत् अहोरात्रवृत्तखण्डमानं चरकालः । उन्मण्डलाहोरात्रवृत्तसंपातात् याम्योत्तराहोरात्रवृत्तसंपातं यावत् ३० घटिकाः स्युः । उक्तं च भास्करेण—

“उन्मण्डलक्षभावलयान्तराले द्युरात्रवृत्तै चरखंडकालः” इत्यत उत्तरगोले ३० + चका = दिनार्धम् । दक्षिणगोले तु ३० — चका = दिश । अतो विलोमेन रात्र्यर्धमानं स्यादेव ।

अथानुपातेनाक्षज्या = $\frac{प \cdot भा \cdot \times \text{त्रि}}{प \cdot क}$ । अस्या लघुप्रकारेण धनुरक्षांशाः

$$= \frac{प भा \times \text{त्रि}}{प क \times २} = \frac{प भा \times १२०}{\sqrt{पभा^2 + १२^2} \times २} । अत्र चेत् प = १, तदाऽक्षांशाः$$

$$= \frac{प भा \times १२०}{\sqrt{१ + १४४} \times २} = \frac{प भा \times १२०}{\sqrt{१४५} \times २} = \frac{प भा \times १२०}{१२ \times २}, \text{स्वअं} = \frac{प \cdot भा \cdot \times ६०}{१२}$$

अत्र हरभाज्यौ $\frac{१}{१०}$ अनेना वासितौ तदा स्वल्पान्तरात् अक्षांशाः = $\frac{प भा \times ४९}{१०}$

$$\frac{प भा (४९ + १ - १)}{१०} = \frac{प भा (५० - १)}{१०} = \frac{प भा (५० - प भा)}{१०}$$

$$\frac{प भा \times ५०}{१०} - \frac{प भा^2}{१०} = पभा ५ - \frac{पभा^2}{१०} । उपपन्नम् । इयं युक्तिरेकागुलपलभा$$

देशे भवति ॥ ६ ॥

यदि सूर्य मेषादि और तुलादि ६ राशियोंमें होवे तो क्रमसे उत्तर और दक्षिण गोल होते हैं । एवं कर्कादि और मकरादि ६ राशियों में सूर्य होवे तो क्रमसे उत्तर और दक्षिण अयन होतु हैं । उत्तर और दक्षिण गोलमें चरपल को १५ घटी में क्रमिक धन और ऋण करनेसे उन्हीं गोलोंमें दिनार्ध और दिनार्धको ३० घटीमें धटानेसे रात्र्यर्ध होता है । पलभा-को ६ से गुणा कर उसमें पलभाके वर्गका दशमांशको घटानेसे अक्षांश होता है । यह अक्षांश सदा दक्षिण दिशाका होता है ॥ ६ ॥

उदाहरण—सायन सूर्य ७।१९°।४'।२३" वृश्चिक राशिमें है, अतः दक्षिण गोल और दक्षिण अयन हुआ । चरपल ९२" = १।३२ है, अतः १५ - (१।३२) = १३।२८

दिनार्ध, और ३०—(१३।२८)=१६।३२ रात्र्यर्ध हुआ। अतः (१३।२८)×२=२६।
५६ दिनमान और (१६।३२)×२=३३।४ रात्रिमान हुआ ॥

पलमा=६, ∴ ६×५=३०। ६^२=३६।

∴ $\frac{३०}{३६}=३।३६$, ∴ ३०—(३।३६)=२६।२४ यह सदा दक्षिण दिशाका अक्षांश २६°।२४' हुआ ॥ ६ ॥

अथ नतोन्नतौ पलकर्णनयनमाह—

यातः शेषः प्राक्परत्रोन्नतः स्यात् कालस्तेनोनं द्युखण्डं नतं स्यात् ।

अक्षच्छायावर्गतत्वांशयुक्ताः मार्तण्डाः स्यादङ्गुलाद्योऽक्षकर्णः ॥ ७ ॥

अयोन्नतनतसंज्ञामक्षकर्णज्ञानमाह । यातः शेष इति । सूर्योदयाद्दिनार्धपर्यन्तं पूर्वदलं तत् प्राक् पूर्वकपालमित्युच्यते । मध्याह्नादुपरि सूर्यास्तपर्यन्तं पश्चिमदलं तदपरं पश्चिमकपालमित्युच्यते । प्राक्पाले सूर्यादयात् यातो गतो यः कालो घटिकात्मकः स उन्नत उन्नतसंज्ञः । पश्चिमकपाले यो दिनशेषः । स उन्नतः स्यात् । प्राक्पाले नतमुन्नतं च पूर्वं भवति पश्चात्कपाले पश्चिममित्यर्थः । तेन उन्नतेन ऊर्नं द्युखण्डं दिनार्धं नतं स्यात् ।

उदाहरणम् । सूर्योदयाद् गतघटिकाः १०।३०। पूर्वकपालस्वाज्जातमुन्नतं पूर्वम् १०।३०। अनेन रहितं दिनार्धम् १६।३३। जातं नतं पूर्वम् ६।३। अक्षच्छाया ५।४५। अस्या वर्गः ३३।३।४५। अस्य पञ्चविंशत्यंशः १।१९। अनेन युक्ता मार्तण्डाः १२। जातोऽङ्गुलाद्योऽक्षकर्णः १३।१९ ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

यातः=गतकालः, प्राक्=पूर्वकपाले, शेषः=गम्यकालः परत्र =पश्चिमकपाले, उन्नतः कालः=उन्नतकालः “पूर्वकपाले सूर्योदयाद्गतनाडी, पश्चिमकपाले तु दिनशेषनाडी उन्नतकालो भवति” एवं रात्रावपि स्यात् । तेन = उन्नतकालेन, ऊर्नं=हीनं, द्युखण्डं = दिनार्धं, नतं=नतकालः स्यात् । अक्षच्छायावर्गतत्वांशयुक्ताः =पलमावर्गस्य पञ्चविंशतिलवसहिताः, मार्तण्डाः =द्वादश, अङ्गुलायः = अङ्गुलादिकः, अक्षकर्णः =पलकर्णः, भवति ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

दिने क्षितिजादूर्ध्वं यावद्दहोरात्रवृत्ते उन्नतकालः, रवेर्याम्योत्तरवृत्तं यावद्दहोरात्रवृत्त एव नतकालः स्यात् । अतो यात शेषः प्राक्परत्रोन्नतः स्यादिति नतोन्नतकालोपपत्तिः स्फुटैव ।

अथ १२ कोटिः, पलमा भुजः; पलकर्णः कर्ण इत्यस्मिन् जात्वन्निभुजे एकाङ्गुलपलभादेशे भुजकोटयोर्वर्गयोगः कर्णवर्गसम इति पलकर्णवर्गः=पमा^२+१२^२=१^२+१४४=१४५।

∴ पलकर्णः = $\sqrt{१४५} = १२ + \frac{१}{२४} = १२ + \frac{१ \times १}{२४} = १२ + \frac{५ \times ५}{२४}$ । अत्र

१४४ स्थाने स्वल्पान्तरादाचार्येण २५ स्वीकृतमतः प०क०=१२ + $\frac{५^२}{२५}$ । इत्युपपन्नम् ॥ ७ ॥

पूर्व और पश्चिम कपालमें इष्टकाल होवे तो क्रमसे दिनगतघटी और दिनशेष घटी

उन्नत काल होता है। उन्नत घटीको दिनार्धमें घटानेसे नतकाल होगा। एवं रात्रिमें भी नतोन्नत कालका साधन करना चाहिये। पलभावर्गके पचोदशवें अंशको १२ में जोड़ने से अङ्गुलादिक पलकर्ण होगा ॥ ७ ॥

उदाहरण—४१२२ दिनगत इष्टघटी, और दिनार्ध १३।२८ है। अतः ४१२२ उन्नतकाल और (१३।२८)-(४।२२)=९।६ पूर्णनत काल हुआ। एवं रात्रिमें भी जानना।

∴ पलमा = ६, ∴ ६^२ = ३६। $\frac{३६}{६} = १।२६।$

∴ १२ + (१।२६) = १३।२६, अङ्गुलादिक पलकर्ण हुआ ॥ ७ ॥

अथ ऋयार्थं हारानयनमाह—

वेदेशाः शरद्वच्चराख्यरहिताः सौम्यानुदग्गोलयो-

हारीऽथो घटिकार्धयुञ्जतकृतेर्द्व्यंशः समाख्यः स्मृतः।

चेत्सार्धत्रिकुतो नतं यदधिकं वेदाहतं तद्वियुक्

स्पष्टोऽसौ तदयुग्धरस्त्वभिमतः स्यादक्षकर्णोद्धृतः ॥ ८ ॥

अथ हारायनयनमाह। वेदेश इति। चर् १३ पञ्चमकं फलं १८।३६ सायनसूर्यस्योत्तरगोलस्वादानेन १८।३६ युक्ता वेदेशा ११४ जातो हारः १३२।३६। नतं ६।३ घटिकार्ध-३० युक्तम् ६।३३। अस्य वर्गः ४२।६४।९। द्वाभ्यां भक्तो जातः समाख्यः २१।२७। चेन्नतं सार्धत्रयोदशाधिकं स्यात् तदा तत् सार्धत्रयोदशहीनं कृत्वा यदधिकं तद्वेदैश्चतुर्भिर्गुणनीयं तेन फलेन हीनः समाख्योऽसौ स्फुटः स्यात्। यदा सार्धत्रयोदशभ्यो न्यूनं नतं तदा समाख्यो यथास्थित एव। अस्योदाहरणमद्य प्रदृश्यते ॥

अथाभिमतहारानयनमाह। हारः १३२।३६ समाख्येन २१।२७ रहितः १११।९। अक्षकर्णं १३।१९ अक्तः फलमभिमतो हरः ८।२० ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या

शरद्वच्चराख्यरहिताः=पञ्चमकचरुपलसहितोनाः, वेदेशाः=चतुर्दशोत्तरघटं, सौम्यानुदग्गोलयोः=सौम्ययाम्यगोलयोः, हारः=मध्यमहारः, स्यात्। अथो=अनन्तरं, घटिकार्धयुञ्जतकृतेः=अर्धनाडीसहितनतवर्गस्य, द्व्यंशः=अर्धम्, समाख्यः=समसंज्ञः=समः, स्मृतः=कथितः। चेत्=यदि, सार्धत्रिकुतः=सार्धत्रयोदशभ्यः, नतं=नतकालमानं यत्=बावता, अधिकं=बृहत् स्यात्, तत्=अधिकप्रमाणं, वेदाहतं=चतुर्गुणं, तद्वियुक्=तद्रहितः, असौ=अयं, समः, स्पष्टः=स्फुटसमः भवति। तदयुक्=समरहितः, अक्षकर्णोद्धृतः=पलकर्णमक्तः, हरः=मध्यहरः, अभिमतः=इष्टहरः, स्यात् ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

उत्तरयाम्यगोलबोध्ययुतोना त्रिज्या अन्त्या स्यादिति गोलस्वरूपालोकेनेव प्रस्फुटा। अत्राचार्येण त्रिज्या=११४, कल्पिताऽतः अन्त्या=त्रिज्या ± चज्या=११४ ± चज्या।

यतः स्वल्पान्तरात् चज्या = $\frac{च.प. \times २}{१०} = \frac{च.प.}{१०} = \frac{च.प.}{५}$ । अतः अन्त्या=११४ ± $\frac{च.प.}{५}$ ।

२

इयमेवान्त्या हारसंज्ञया स्वीकृता। सा तु नतोत्क्रमज्यया हीना इष्टान्त्या स्यात्। नतोत्क्रमज्या तु समसंज्ञया व्यवहृता। तदर्थं नतकोटिज्या=नकोज्या= $\sqrt{त्रि^२ - नज्या^२}$ ।

$$\begin{aligned}
 \text{अतो नतोऽक्रमज्या} &= \text{नउज्या} = \text{त्रि} - (\sqrt{\text{त्रि}^2 - \text{नज्या}^2}) \\
 &= 994 - (\sqrt{994^2 - \text{नज्या}^2}) = 994 - 994 + \frac{\text{नज्या}^2}{994 \times 2} \\
 &= \frac{\text{नज्या}^2}{994 \times 2} = \frac{(\text{नघ} \times 6 \times 2)^2}{994 \times 2} = \frac{\text{नघ}^2 \times 36 \times 4}{994 \times 2} \\
 &= \frac{\text{नघ}^2 \times 36}{2 \times 2} = \frac{\text{नघ}^2}{2} \left(1 + \frac{6}{26} \right) = \frac{\text{नघ}^2}{2} \left(1 + \frac{3}{13} \right) \text{स्वरूपा} \frac{(\text{नघ} + \frac{3}{13})^2}{2} = \text{समः।}
 \end{aligned}$$

अयं समः सार्धत्रयोदशाल्पे नतकाले वास्तवः स्यात् । ततोऽधिके ४ अन्तरं अधिकं प्रत्येकघटिकाधिक्ये समागच्छति, अतोऽन्तरघटीं चतुर्भिः संगुण्य पूर्वसाधितसमे विधो-
ध्य च वास्तवः समो भवतीति सुस्पष्टमेव । इत्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

उत्तर और दक्षिण गोलमें चरपलके ६ वें अंशको क्रमसे ११४ में जोड़ने और घटाने से हार होता है । और आधी घटीसे युक्त नतके वर्गका आधा सम होता है । यदि नत साढ़े तेरह घटीसे अधिक होवे तो साढ़े तेरहसे जो अधिक हो उसका चारसे गुणा कर पूर्व सममें घटानेसे स्पष्ट सम होगा । हारमें समको घटाकर उसमें अक्षकर्मका भाग देनेसे लब्धि दृष्ट हर होता है ॥ ८ ॥

उदाहरण—चरपल ९२, नतकाल ९६ और सायनसूर्य ७१९१४२३ है । यहाँ सूर्य दक्षिण गोलमें है, अतः $\frac{९२}{५} = १८।२४$ ।

$$994 - (१८।२४) = ९५३६ = \text{हार} । (९६) + (००।३०) = ९६।३६ । \text{इसका}$$

$$\text{वर्ग} = ९२।९१३६। \text{अतः} \frac{९२।९१३६}{२} = ४६।४५८ = \text{सम हुआ} । \text{नतको साढ़े तेरहसे}$$

अधिक न होनेके कारण ४६।४५८ यही स्पष्ट सम हुआ ।

हार ९५३६ में सम ४६।४ को घटा कर शेष ४९३२ में पलकर्ण १३।२६ का भाग देनेसे लब्धि ३।४१ दृष्ट हर हुआ ॥ ८ ॥

अथ भाज्येष्टकर्णेषु च्छायासाधनमाह—

दिग्नाक्षमाहृतचरं स्वगुणं द्विनिघ्नं स्वेष्वांशयुग्युगभवान्वितमत्र भाज्यः ।
कर्णोऽङ्गुलादिक इहेष्टहरान्तभाज्यः कर्णार्कवर्गविवरात्पदमिष्टभा स्यात् ॥१॥

अथ भाज्यज्ञानमिष्टकर्णज्ञानमिष्टच्छायाज्ञानं चाह । दिग्नेति । अक्षमा ६१४५ दश-
गुणिता ५७३० अनेन चरं ९२ भक्तं फलम् १३७। वर्गाङ्कतम् २३६। द्विनिघ्नम् ६१२३।
इदं स्वकीयेन पञ्चमांशेन १।० युतं ६१४ युगभवान्वितं जातो भाज्यः १२०।१४। अयमभि-
मतहरेण ८।२० भक्तः फलमङ्गुलादिक इष्टकर्णः १४।२६। अस्य वर्गः २०७।६०। अर्कवर्गः
१४४। अनयोरन्तरम् ६३।६०। अस्य मूलं प्राद्यं सा इष्टच्छाया भवेत् । तत्र सच्छेदाङ्कस्य
मूलानयनप्रकारः । यत्र कुत्रापि सावयवाङ्कद्वयस्य मूलानयने ऊर्ध्वाङ्कः षष्ठ्या गुण्योऽधः
स्थाङ्केन युक्तः पुनः षष्ठ्या गुण्यः । एवं वारद्वयं षष्ठ्या सर्वाणितं कार्यम् । यच्च 'त्यक्त्वान्त्या-
द्विषमादि' त्यादिना मूलं प्राद्यं यच्छेषं तस्यैकं कार्यं तदनन्तरं षष्ठिगुणं द्विगुणितेन मूलेन

द्वियुक्तेन भक्तमाप्तं फलं मूलादधः स्थाप्यम् । एकवारमूर्ध्वाङ्कः षष्टिभक्तः कार्यः । तत्सा-
वयवाङ्कस्य सूक्ष्मं मूलं भवेत् । एवं सावयवाङ्कत्रये वारचतुष्टयं षष्ट्या सर्वर्णितं कार्यम् । उक्त-
वद्यन्मूलं तद्वारद्वयं षष्टिभक्तं कार्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अत्र समावृत्त्या षष्टिगुणं
कार्यम् । न तु विषमावृत्त्या । कर्णाकैवर्गयोरन्तरम् ३३।६०। इदं सूक्ष्ममूलाद्यं वारद्वयं ष-
ष्ट्या सर्वर्णितं जातम् २२९८००। अस्मादुक्तवन्मूलम् ४६९। मूलावशेषकम् ३६९। लौकम्
३६०। षष्टिघनम् २१६००। विकला-० न्वितम् । द्विसंगुणेन मूलेन ९६८ द्वियुक्तेन ९६०।
भक्तं फलम् २२। मूलादधः स्थापितं जातम् ४७९।२२। षष्टिभक्तं जातं मूलम् ७।६९।२२।
इदमेवेष्टच्छाया ७।६९।२२। यत्र कुत्रापि सावयवाङ्कस्य यथास्थितमूलं चेद्गृह्यते तदाऽन्तरं
पतति । मूलस्य वर्गइवेत् क्रियते तर्हि वर्गाङ्को न भवतीति कारणात् सावयवाङ्कस्य यथा-
स्थितं मूलं न ग्राह्यम् । अत्रोदाहरणम् । कल्पितमिष्टम् ०।२९ अस्य वर्गः ०।६ यथास्थितो-
र्ध्वाङ्कस्य ०। मूलम् ०। शेषम् ९।६। लौकमित्यादिना फलम् ३३। इदं कल्पितेष्टतुल्यं न जा-
तम् । अथवा इष्टम् ०।१०। अस्य मूलम् ०।३६। अस्य वर्गः ०।२०। एवं स्वल्पाङ्के बह्वन्तरं
पतति । बह्वङ्के कदाचित् संवादि भवति इति कारणादनया रीत्या मूलं न ग्राह्यम् । पूर्वोक्त-
प्रकारेण ग्राह्यम् ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

दिग्धनाक्षभाहतचरं=दशगुणपलभाभाजितचरपलं, स्वगुणं=वर्गाकृतं, त्रिनिघ्नं=द्विगु-
णितं, स्वेध्वंशयुक् = निजपञ्चमांशसहितं, युगभवान्वितं=चतुर्दशोत्तरशतसहितं, अत्र,
भाज्यः = भाज्यसंज्ञः, भवति । इष्टहरात्तभाज्यः = इष्टहरहृतभाज्यः, इह = छाया-
नयने, अङ्गुलादिकः = अङ्गुलमुखः, कर्णः = छायाकर्णः, स्यात् । कर्णाकैवर्गविवरात् =
कर्णद्वादशशोर्वागन्तरात्, पर्दं=मूलं, इष्टभा = स्वेष्टच्छाया, स्यात् ॥ ९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

$$\therefore \text{कांज्या} = \sqrt{\text{त्रि}^2 - \text{द्यु}^2} \quad \text{कुज्या} = \frac{\text{चज्या} \times \text{द्यु}}{\text{त्रि}}$$

कांज्या, कुज्या, अत्रा । १२, पभा, पक, अनयोरक्षक्षेत्रयोः साजात्याच्च

$$\text{कुज्या} = \frac{\text{पभा} \times \text{कांज्या}}{१२} = \frac{\text{पभा} \times \sqrt{\text{त्रि}^2 - \text{द्यु}^2}}{१२} \quad \text{वर्गेकृते}$$

$$\text{कुज्या}^2 = \frac{\text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2 - \text{पभा}^2 \cdot \text{द्यु}^2}{१४४} = \frac{\text{चज्या}^2 \times \text{द्यु}^2}{\text{त्रि}^2}$$

$$\therefore \text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2 \cdot \text{त्रि}^2 - \text{पभा}^2 \cdot \text{द्यु}^2 \cdot \text{त्रि}^2 = १४४ \times \text{चज्या}^2 \times \text{द्यु}^2 \quad \text{।}$$

$$\therefore \text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2 \cdot \text{त्रि}^2 = १४४ \times \text{चज्या}^2 \times \text{द्यु} + \text{पभा}^2 \cdot \text{द्यु}^2 \cdot \text{त्रि}^2$$

$$= \text{द्यु}^2 (१४४ \times \text{चज्या}^2 + \text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2) \quad \therefore \frac{\text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2 \cdot \text{त्रि}^2}{१४४ \times \text{चज्या}^2 + \text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2}$$

$$= \frac{\text{त्रि}^2 \times \text{त्रि}^2}{१४४ \times \text{चज्या}^2 + \text{पभा}^2 \cdot \text{त्रि}^2} = \frac{\text{त्रि}^2 \times \text{त्रि}^2}{\text{चज्या}^2 \times १४४}$$

$$= \frac{\text{पभा}^2}{\text{पभा}^2} + \frac{\text{त्रि}^2}{\text{त्रि}^2} + \frac{\text{चज्या}^2}{\text{चज्या}^2}$$

मूले गृहीते =

$$यु = \frac{\text{त्रि}^2}{\text{त्रि} + \frac{\text{चज्या}^2 \times १४४}{\text{त्रि} \times २ \times \text{पमा}^2}} \dots \dots \dots (१)$$

ततो यदि त्रिज्यावृत्ते इष्टान्त्या तदा युज्यावृत्ते केति जातेष्टहतिः = $\frac{\text{इर्भत्या} \times \text{यु}}{\text{त्रि}}$

अथाक्षक्षेत्रानुपातेन शंकुः = $\frac{१२ \times \text{हति}}{\text{पक}}$

$$= \frac{१२ \times \text{इर्भत्या} \times \text{यु}}{\text{पक} \cdot \text{त्रि}} \quad \text{। पुनरनुपातेन छायाकर्णः} = \frac{\text{त्रि} \times १२}{\text{शंकु}}$$

$$= \frac{\text{त्रि} \cdot \text{पक} \cdot \text{त्रि} \times १२}{\text{इर्भत्या} \times १२ \times \text{यु}} - \frac{\text{त्रि}^2}{\text{यु} \times \text{इर्भत्या}} \quad \text{। अत्रा} \frac{\text{त्रि}^2}{\text{यु}} \text{ स्य}$$

$$\text{पक}$$

भाज्यसंज्ञा । $\frac{\text{इर्भत्या}}{\text{पक}}$ अस्य च इष्टहरसंज्ञा कृताऽऽचार्येण ।

$$\text{अतः (१) समीकरणेन इष्टहर} = \frac{\text{त्रि}^2}{\text{यु}} = \frac{\text{त्रि}^2}{\text{त्रि} + \frac{\text{चज्या}^2 \times १४४}{\text{त्रि} \times २ \times \text{पमा}^2}}$$

$$= \text{त्रि} + \frac{\text{चज्या}^2 \times १४४}{\text{त्रि} \times २ \times \text{पमा}^2} \dots \dots \dots (२)$$

यतः पूर्वयुक्त्या $\frac{\text{चप}}{५} = \text{चज्या}$ । अतः $\text{चज्या}^2 = \frac{\text{चप}^2}{२५}$ । अतश्च

(२) समीकरणेन वेदेषामित-(११४) त्रिज्यायामिष्टहरः =

$$११४ + \frac{\text{चप}^2 \times १४४}{२५ \times २ \times \text{पमा}^2 \times १४४}, \text{ अत्रा भाज्ये १४४ स्थाने १२, हर (११४) स्थाने}$$

च १० कल्पितम्, स्वर्णान्तरात् ।

$$\text{अतः इष्टहर} = ११४ + \frac{\text{चप}^2 \times १२}{२५ \times २० \times \text{पमा}^2} = ११४ + \frac{\text{चप}^2 \times २ \times ६}{\text{पमा}^2 \times २५ \times २ \times १०}$$

$$= ११४ + \frac{\text{चप}^2 \times २ \times ६}{\text{पमा}^2 \times ५००} = ११४ + \frac{\text{चप}^2 \times २ \times ६}{\text{पमा}^2 \times १०० \times ५} = ११४ + \frac{\text{चप}^2 \times २ \times ६}{\text{पमा}^2 \times १००}$$

$$= ११४ + \left(\frac{\text{चप}}{\text{पमा} \times १०} \right)^2 \times २ \left(१ + \frac{१}{५} \right) = ११४ + २ \left(\frac{\text{चप}}{\text{पमा} \times १०} \right)^2 +$$

$$\left(\frac{\text{चप}}{\text{पमा} \times १०} \right)^2 \times २ = \text{इष्टहरः} \quad \text{। अतः पूर्वयुक्त्या छायाकर्णः} =$$

= $\frac{\text{भाज्य}}{\text{हर}}$ । ततो द्वादश, छाया, छायाकर्ण इत्यस्मिन् त्रिभुजे कर्णकोटिवर्गान्तरमूलं

मुजरूपा छाया स्यादेव । इत्युपपन्नम् ॥ ९ ॥

दश और पलभाके गुणनफलसे चरमें भाग देकर लब्धिके वर्गके दूनेमें अपने पंचमांश और ११४ को जोड़नेसे भाज्य होता है । इष्ट हरसे भाज्यमें भाग देनेसे अङ्गुलादिकर्ण होता है । कर्ण आर १२ के वर्गान्तरका मूल छाया होती है ॥ ९ ॥

उदाहरण—पलभा ६, चरपल ९२ और हर ३११ है, अतः पलभा ६ और दश १० का गुणनफल ६० से चर ९२ में भाग देने से लब्धि १।३२ का वर्ग २।२१।४ के दूने ४।४२।८ में इसी ४।४२ का पंचमांश ००।५६ को जोड़ कर ५।३८ में ११४ जोड़ने से ११९।३८ भाज्य हुआ । भाज्य ११९।३८ में इष्ट हर ३।४१ का भाग देनेसे ३२।२८ छायाकर्ण, हुआ । कर्ण ३२।१८ के वर्गमें ४४ को घटाकर शेष ८१०।५ का (१) मूल २८।२८ छाया हुई ॥ ९ ॥

• अथेष्टच्छायातो नतकालानयनमाह—

कर्णः स्यात् पदमर्कभाकृतियुतेस्तद्भक्तभाज्यो हरो-
ऽभीष्टस्तत्पलकर्णघातरहितो मध्यो हरो द्व्य्याहृतः ।

चेद्वेदाङ्गधराधिकः पृथगतो वेदाङ्गभूनाद्गुणा-

प्त्याख्यस्तस्य पदं घटीमुखनतं स्यादर्धनाडीवियुक् ॥ १० ॥

अथेष्टच्छायातो विलोमविधिना नतज्ञानमाह । कर्णः स्यादिति । अर्क-१२ वर्गः १४४ । इष्टच्छाया-०।५९।२२ वर्गः ६३।५०। अनयोर्योगः २०७।५०। अस्य मूलं जातः कर्णः १४।२९। अनेन भक्तो भाज्यः १२०।१४। फलमभिमतो हरः ८।२०।२३। अयमक्षकणं १३।१९ गुणितः १११।३। अनेन मध्यो हरः १३।३६। रहितः २१।३३। अयं द्विगुणः ४३।६। अयं सर्वाङ्कितः १५६।६०। अस्य मूलम् ६।३३। अर्धनाडीरहितं जातं नतम् ६।३॥

अथ साधंत्रयोदशाधिकनतस्योदाहरणम् । कल्पितनतम् १५।१०। घटिकाधंयुक् १५।४०। अस्य वर्गः २४६।२६ द्वाभ्यां भक्तो जातः समाख्यः १२२।४३। नतं साधंत्रयोदशाधिकमतः साधंत्रयोदश-१३।३० हीनम् १।०। इदं चतुर्गुणितम् ६।४०। अनेन समाख्यः १२२।४३ हीनः जातः स्पष्टः समाख्यः ११६।३। अनेन हारः १३२।३६ रहितः १६।३३ अक्षकणं १३।१९ भक्तः फलमभिमतो हरः १।१४। भाज्यः १२०।१४ अभिमतहरेण भक्तः फलमिष्टकर्णः ९७।२९ । अस्य वर्गः ९००३।०। अर्कवर्गः १४४। अनयोरन्तरं ९३६९।०। षष्ट्या सर्वाङ्कितम् ३६६९२४००। अस्य मूलं जाता इष्टच्छाया ९६।४४।३० ॥

अथ विलोमविधिना नतसाधनम् । छायावर्गः ९३५८।५० अर्कवर्गः १४४ । अनयोर्योगः ९५०२।५० मूलं जातः कर्णः ९७।२९ अनेन भक्तो भाज्यः १२०।१४ फलमभिमतो हरः १।१४। पलकर्णेन १३।१९ गुणितः १६।२५। अनेन मध्यो हरः १३२।३६ रहितः १६६।११। द्विगुणः ३३२।२२। अयं वेदाङ्गधराधिकः पृथक् स्थापितः ३३२।२२। अयं वेदाङ्गभूमौ १९४ रहितः

(१) सावयवाङ्कानां मूलानयने कस्यचित् पथम्—

षष्ठिवर्गगुणादङ्गान्मूलं प्राक्षं यथागतम् ।

मूलावशेषकं सैकं षष्ठिध्नं विकलान्वितम् ।

द्विगुणेन द्वियुक्तेन मूलेनातं स्फुटं भवेत् ॥ १३ ॥

३८।२२। त्रिभिर्भक्तः फलेन १२।४७ पृथक्स्थः २३२।२२ युक्तः २४६।१। अस्य मूलम् १६।४०।
अर्धनाडीरहितं जातं कल्पितनतम् १९।१०। ॥

रसाप्स्याढ्यस्तस्य पदमित्यस्योदाहरणम् । चेद्वेदाङ्गधराधिकः पृथगतो वेदाङ्गभूनादि-
त्यादिना जातोऽयमङ्कः ३८।२२ अस्य षडंशेन ६।२३ पृथक्स्थः २३२।२२ रहितः २२६।९।
अस्य मूलं १६।१ अर्धनाडीरहितं जातं नतम् १४।३१। इदं कल्पितन-१६।१० तुल्यं न जात-
मिति कारणात् गुणाप्स्याढ्य इति पाठो युक्तः ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

अर्कभाकृतियुतेः = द्वादशच्छायावर्गयोगात्, पदं = मूलं, कर्णः = छायाकर्णः, स्यात् ।
तद्भक्तभाज्यः = कर्णभाजितभाज्यः, अभीष्टः = इष्टः, हरः स्यात् । तत्पलकर्णघातरहितः =
इष्टहरपलकर्णगुणनफलोः, मध्यः = मध्यमः, हरः, द्वयाहतः = द्विषणः, चेत् = यदि, वेदाङ्ग-
धराधिकः = चतुर्नवस्त्युत्तरशतादधिकः, स्यात् तदा अतः = अस्मात्, पृथक्, वेदाङ्गभूना-
द्गुणाप्स्याढ्यः = चतुर्नवस्त्युत्तरशतरहितात् त्रिभाजितात् यत्फलं तेन युतः, तस्य = युतस्य,
पदं मूलं, अर्धनाडीवियुक् = घटिकाधरहितं, घटीमुखं = घटिकादिकं, नतं = नतकालः, स्यात् १०

अत्रोपपत्तिः—

१२ कोटिः, छाया भुजः, छायाकर्णः कर्ण इत्यस्मिन् जात्यत्रिभुजे “भुजकोटयोर्ध-
र्गयोगः कर्णवर्गसम, इति छाक^२ = १२^२ + छाया^२ ।

$$\therefore \text{छाया} = \sqrt{१२^२ + \text{छाया}^२} \quad \therefore \text{छाक} = \frac{\text{भाज्य}}{\text{इहर}} \quad \therefore \frac{\text{भाज्य}}{\text{छाक}} = \text{इहर} ।$$

$$\text{एवं पूर्वयुक्त्या, समः} = \frac{१}{२} \left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२ \quad \text{इहर} = \frac{\text{हर} - \frac{१}{३} \left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२}{\text{पक}}$$

$$\therefore \text{इहर} \times \text{पक} = \text{हर} - \frac{१}{३} \left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२ \quad \text{समशोधनेन} \frac{१}{३} \left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२ =$$

$$\text{हर} - \text{इहर} \times \text{पक} \quad \therefore \left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२ = \left(\text{हर} - \text{इहर} \times \text{पक} \right) \times ३ \quad \text{अनयोर्मूले—}$$

$$\text{नघ} + \frac{१}{३} = \sqrt{\left(\text{हर} - \text{इहर} \times \text{पक} \right) \times ३} \quad \text{समशोधनेन—}$$

$$\text{नघ} = \sqrt{\left(\text{हर} - \text{इहर} \times \text{पक} \right) \times ३} - \frac{१}{३} \quad \text{अथ च “चेत्सार्धत्रिकृतो नतं” इत्यादिना—}$$

$$\text{सम} = \frac{१}{२} \left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२ - \left(\text{नघ} - १२ \frac{१}{३} \right) \times ४$$

$$= \frac{\left(\text{नघ} + \frac{१}{३} \right)^२}{२} - \frac{\left(२\text{नघ} - २७ \right) \times ४}{२}$$

$$= \frac{\left(\frac{२\text{नघ} + १}{३} \right)^२}{२} - \left(\frac{२\text{नघ} - २७}{२} \right) \times ४$$

$$= \frac{४\text{नघ}^२ + ४\text{नघ} + १}{४ \times २} - (४\text{नघ} - ५४)$$

$$= \frac{४\text{नघ}^२ + ४\text{नघ} + १ - (३२\text{नघ} - ४३२)}{८}$$

$$\therefore \text{सम} = \frac{४\text{नघ}^२ - २८\text{नघ} + ४९ + ३८४}{८} \quad (\text{तुल्य } ४८ \text{ भोगवियोगात्) ।$$

$$\therefore ८सम - ३८४ = ४नघ^२ - २८नघ + ४९$$

अनयोर्मूले २नघ - ७ = $\sqrt{८सम - ३८४}$ । पक्षौ द्वाभ्यां भक्तौ तदा—

$$नघ - \frac{७}{३} = \sqrt{२सम - ९६}।$$

$\therefore$ नघ = $\sqrt{२सम - ९६} + \frac{७}{३}$ पक्षयोः । ३योजनेन—

$$नघ + \frac{७}{३} = \sqrt{२सम - ९६} + ७। अनयोर्वर्गे कृते—$$

$$(नघ + \frac{७}{३})^२ = २सम - ९६ + \sqrt{२सम - ९६} + १६$$

$$= २सम - ८० + \sqrt{(२सम - ९६ + १०० - १००)}$$

$$= २सम - ८० + \sqrt{(२सम - १९६) + १००}$$

$$= २सम - ८० + ८ \left(\frac{सम \times २ - १९६}{२०} + १० \right)$$

$$= २सम - ८० + ८ \left(\frac{सम \times २ - १९६}{२०} \right) + ८०$$

$$= २सम + ८ \left(\frac{सम \times २ - १९६}{२०} \right) = २सम + \frac{८}{२०}(सम \times २ - १९६)$$

$$= २सम + \frac{३}{५}(सम \times २ - १९४)। अत्र $\frac{८}{२०}$ स्थाने $\frac{३}{५}$, तथा १९६ स्थाने च$$

१९४ इति । क्रमशः $\frac{३}{५}$, १९४ संख्ये गृहीते प्रन्थकृता अतः—

$$(नघ + \frac{७}{३})^२ = २सम + \frac{(सम \times २ - १९४)}{३}। अनयोर्मूले—$$

$$नघ + \frac{७}{३} = \sqrt{२सम + \frac{(सम \times २ - १९४)}{३}}। अतः नघ =$$

$$\sqrt{२सम + \frac{(सम \times २ - १९४)}{३}} - \frac{७}{३}। इत्युपपन्नम् ॥ १० ॥$$

३

छाया और बाहरके वर्गयोगका मूल कर्ण होता है । भाज्यमें कर्णका भाग देनेसे इष्ट हर होता है । मध्य हरमें इष्टहर और पलकर्णके गुणनको घटा कर शेषको द्विगुणित कर यदि १९४ से अधिक होवे तो उसे अन्यत्र रख कर उसमें १९४ को घटा कर शेषमें ३ का भाग देनेसे लब्धि को पूर्व द्विगुणित में जोड़ कर उसके मूलमें आधी बढ़ीको घटानेसे वृथादिक नत काल होगा ॥ १० ॥

उदाहरण—छाया २८१२८ का वर्ग ७९७१४ और १२ का वर्ग १४४ का योग ८४११४ का मूल २९१०० कर्ण हुआ । भाज्य ११९१३८ में कर्ण २९ का भाग देनेसे ४१७ इष्ट हर हुआ । पलकर्ण १३१२६ और इष्ट हर ४१७ के गुणनफल ५५११८ को मध्य हर ९५१३६ में घटाकर शेष ४०११८ का दूना ८०१३६ यह १९४ से अल्प है अतः इसी ८०१३६ का मूल ८१५८४० घटणादिक नतकाल हुआ ॥

यदि नत काल १४१३८ होवे तो नतकाल १४१२८ में आधी घटी (३०पल) जोड़ कर १४१५८ इसका वर्ग २२४१००१४ का आधा ११२१००१२ सम हुआ । नतकाल १४१२८ में १३१३० को घटाने से शेष ००१५८ को ४से गुणा कर ३१५२ को सम ११२ में घटा-

नेसे शेष १०८१८ स्पष्ट सम हुआ। भाज्य ११९१३८ में हार ९५१३६ को घटानेसे २४१२१ में पल कर्ण १३१२६ का भाग देनेसे लब्धि १४७ इष्ट हर हुआ। भाज्य ११९१३८ में इष्ट हर १४७ का भाग देनेसे ६७५ छायाकर्ण हुआ। छायाकर्ण ६७५ के वर्ग ४५००१० में १२ कावर्ग १४४१०० को घटानेसे शेष ४३५६१० का मूल ६६१०० छाया हुई। इष्ट हर १४७ और पलकर्ण १३१२६ के गुणन २३५७१२२ और हार ८८५ का योग ११२१२ के दूना २२४ का मूल १४१५८ में ३० पलको घटानेसे १४१८ नत काल हुआ ॥ १० ॥

अथ सूक्ष्मक्रान्त्यानयनमाह—

चत्वारिंशदशीतिरद्विकुभुवः ऋक्षेन्दवा भूधृती

षट्स्वाक्षीणि जिनादिवनोऽङ्गविकृती खाब्ध्यदिवनः सायनात् ।

खेटादोर्लवदिग्लवप्रमगतोऽङ्कोऽसौ तदूनागता-

च्छेषद्वादशलब्धियुग्दशहृतोऽशाद्योऽपमः स्यात्स्वदिक् ॥ ११ ॥

अथ क्रान्तिसाधनमाह । स्युः * खण्डानीति । खवाधेय इत्यादीनि नव खण्डानि स्युः । यथा ४०१४०३७३४३०१२६१८१२१४ सूर्यः ११६१६२१४१ अयनांश-१८११० युक्तः १२२४१ २१४१ । अस्य भुजांशः ६४१२१४१ दशभिर्भक्तः फलम् ६ गतखण्डकानि ३० शेषम् ४१२१४१ एष्यखण्डकेन २६ गुणितम् १०११७१६ दशभिर्भक्तं फलम् १०१६१४२ अनेन गतखण्डयुति-१८१ युक्ता १९१६१४२ दशभक्ता जाता लवादिक्रान्तिः १९१६१४० सायनसूर्यस्योत्तरगो-लत्वात्तरा ।

अथ प्रकारान्तरेण क्रान्तिसाधनमाह । चत्वारिंशदिति । ४०१८०११७१९११ १८११ २०६१२२४१२३६१२४०

अस्योदाहरणम् । सायनसूर्यस्य भुजांशः ६४१२१४१ दशभक्ताः फलम् ६। एतत्प्रमित-गताङ्कः १८१ अनेन एष्याङ्को २०६ रहितः २६। अनेन शेषं ४१२१४१ गुणितं १०१७१६ दशभिर्भक्तं फलम् १०१६१४२ । अनेन गताङ्को १८१ युक्तः १९१६१४२। दशहृतोऽशाद्योऽपमः स एव १९१६१४० ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

चत्वारिंशत् = ४०, अशीतिः = ८०, अद्विकुभुवः = सप्तदशोत्तरशतम् ११७, कक्षे-न्दवः=एकपञ्चाशदुत्तरशतम् १५१, भूधृती = एकाशीत्यधिकशतम् १८१, षट्स्वा-क्षीणि = षडधिकशतद्वयम् २०६, जिनादिवनः = चतुर्विंशत्यधिकशतद्वयम् २२४, अङ्गविकृती=षट्त्रिंशदुत्तरशतद्वयम् २३६, खाब्ध्यदिवनः=चत्वारिंशदुत्तरशतद्वयम् २४०, इति क्रान्तिखण्डकानि स्युः । अथ सायनात्=अयनांशयुतात्, खेटात्=प्रहात्, दोर्लव-दिरलवप्रमगतः=भुजांशदशांशसमो व्यतीतः, क्रान्तिखण्डस्य, अङ्कः=संख्या, स्यात् । असौ=गतसंख्या, तदूनागतात्=गताङ्करहिताप्रिमाङ्कात्, शेषेनात्=शेषांशगुणितात्,

* बहुषु पुस्तकेषु—“स्युः खण्डानि खवार्धयोऽम्बरकृताः शैलाग्नेयोऽध्यग्नयः,

त्रिंशत्स्वधृतीनवारिनिधयस्तैः सायनांशप्रहात् ।

वाङ्शाभ्रकुभागसख्यकयुतिः शेषैष्यघाताद्दशा-

शादयो दिविवहृतो लवादिरपमस्तद्विक्स्वगोलाद् भवेत्” ॥

अयं श्लोकोऽप्युपलभ्यते । अतो विद्वानाथस्तमेव प्रथमं विष्णुवोति ॥

दशलब्धिगुणः=दशहृतफलसहितः, दशहृतः=दशभिर्भाजितः, स्वदिक्=सायनप्रहृगोकीयः, अंशाद्यः=लवादिः, अपमः=क्रांतिः, स्यात् ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

गोलसन्धे राशित्रयान्तरे नाक्षीवृत्तक्रांतिवृत्तयोः परमान्तरं परमा क्रांतिः, तज्या परमक्रांतिज्या (४९ $\frac{३}{४}$ =४८ स्व०) । अत्र श्रीमता गणेशेन गोलसन्धेः प्रतिदशांशान् क्रांतिमानीय दशगुणां विधाय क्रांतीनां खण्डाः पठिताः । ताश्च राशित्रयमध्ये नव भवन्ति । क्रान्तिवृत्ते नवत्यंशाः, नाक्षीवृत्ते नवत्यंशाः, ध्रुवप्रोते परमक्रांत्यंशाः इत्येकम् । दशांशभुजांशाः, तद्विषुवांशाः, तरक्रांत्यंशाः—इत्यन्यत् त्रिभुजयोरनयोऽप्योक्षेत्रबन्धनेन साजात्यादनुपातः । तत्र, त्रिज्या=१२०, परमक्रांतिज्या=४८, ज्या १० $^{\circ}$ =२१, अतः क्रांज्या १० $^{\circ}$ = $\frac{४८ \times २१}{१२०} = \frac{७ \times ४८}{४०} = \frac{७ \times १२}{१०} = \frac{८४}{१०} = ८$ स्व० । यतः, ज्या

द्विमष्ठा स्वल्पान्तरात् घनुः स्यात्, अतः क्रांत्यंशाः १० $^{\circ}$ = $\frac{६}{५}$ =४, दशगुणिताः ४ × १०=४०, अतः प्रथमा खण्डा ४० जाता । एवं सर्वत्र । उत्तरार्धोपपत्तिस्तु सुगमैव किं लेखनप्रपञ्चेनेति विद्विर्विचार्यम् । इत्युपपन्नम् ॥ ११ ॥

क्रमसे ४०, ८०, ११७, १६१, १८१, २०६, २२४, २३६ और २४० ये क्रांतिकी खंडायें ह । सायन सूर्यके भुजांशमें १० का भाग देनेसे लब्धिगुण्य गताङ्क होगा । गताङ्कको अग्रिमाङ्कमें घटाकर शेषसे भुजांश शेषके गुणनफलमें १० का भाग देकर लब्धिको गताङ्कमें जोड़कर उसमें पुनः १० का भाग देनेसे सायन सूर्यके गोलकी दिशाकी क्रांति होगी ॥११॥

उदाहरण—सायन सूर्य ७१९१४।२३ का “दोस्त्रिभोर्न त्रिभोर्ध्व” इत्यादि प्रकारसे भुज १।१९१।४।२३ के अंश ४९।४।२३ में १० का भाग देनेसे लब्धि ४, और शेष ९।४।२३ हुआ । अतः ४ था १५१ गताङ्क और आगेका १८१ अग्रिमाङ्क हुआ । गताङ्क १५१ को अग्रिमाङ्क १८१ में घटाकर शेष ३० से भुजांश शेष ९।४।२३ के गुणन २७२।११।३० में १० का भाग देनेसे लब्धि २७।१३।९ को गताङ्क १५१ में जोड़ कर १७८।१३।९ में पुनः १० का भाग देनेसे सायन सूर्यको दक्षिण गोलमें होनेके कारण दक्षिण दिशाकी क्रांति १७ $^{\circ}$ ।४९'।१८" ॥ ११ ॥

अथ स्थूलक्रान्त्यानयनमाह—

षट्षाङ्घ्रिषूदधिहक्कुभिरर्थैः खेटभुजांशदिनांशमितैक्यम् ।

शेषहृतैष्यदिनांशयुतं वांऽशाद्यपमः सुखसंव्यवहृत्यै ॥ १२ ॥

अथ लाघवार्थं स्थूलक्रान्तिसाधनमाह । षट्षडिति । १।२४।२।४१ सायन सूर्यस्य भुजांशाः ६४।२।४१ पञ्चदशभक्ताः फलम् । ३। एतन्मितगतखण्डयोगः १७। एष्यखण्डम् ४। शेषेण १।२।४१ गुणितम् ३६।१०।४४ पञ्चदशभिर्भक्तं फलम् २।२४।४३। अनेन गतखण्डयुति-१७ युक्ता । अंशाद्यपमो जातः १९।२४।४३। सुखेन संव्यवहृतिर्व्यवहारस्तदर्थं स्यादिति १२

माधुरी व्याख्या—

र्षा=अथवा, षट्षाङ्घ्रिषूदधिहक्कुभिः=६।६।५।४।२।१ तुल्यैः, अर्थैः=खण्डकैः, खेट-भुजांशदिनांशमितैक्यं=सायनप्रहृभुजांशपञ्चदशांशमखण्डयोगं, शेषहृतैष्यदिनांशयुतं=शेषगुणिताग्रिमखण्डपञ्चदशांशसहितं, तदा सुखसंव्यवहृत्यै=लाघवार्थं, अंशादि=लवादि, अपमः=क्रांतिः, स्यात् ॥ १२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्रापि पूर्वखण्डोत्सन्धे राशित्रयान्तं यावत् प्रतिपञ्चदशभागान् क्रान्त्यंशान् प्रसाध्य स्वाधोऽधो विशेष्य स्थूलाः षट् क्रांतिखण्डाः पठिताः । स्तयथा—ज्या $१५^{\circ} = ३१$ । परम-
क्रांतिज्या = ४८ । त्रिज्या = १२० । अतः पूर्वयुक्त्याऽनुपातेन क्राज्या $१५^{\circ} =$
 $\frac{\text{ज्या } १५^{\circ} \times \text{पक्राज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \frac{३१ \times ४८}{१२०} = \frac{३१ \times ४}{१०} = \frac{१२४}{१०} = १२$ (स्वल्पान्तरम्) । इयं द्विभक्ता

जाता क्रांतिः $१५^{\circ} = \frac{१२}{२} = ६ =$ प्रथमा खण्डा । एवं ज्या $३०^{\circ} = ६१$ । अतः क्राज्या

$$३०^{\circ} = \frac{६१ \times ४८}{१२०} = \frac{६१ \times ४}{१०} = \frac{२४४}{१०} = २४ \text{ स्व० । अतः क्रांतिः } ३०^{\circ} = \frac{२४}{२} = १२ ।$$

∴ $१२ - ६ = ६ =$ द्विखं । एवं सर्वत्र । अस्मादिष्टक्रान्त्यानयनं सुगममित्युपपन्नम् ॥ १२ ॥

अथवा ६, ६, ६, ४, २ और १ इन खण्डाओंके द्वारा सायन सूर्यके भुजामें १६ का भाग देनेसे लब्धि संख्याके तुल्य खंडाओंके योगमें शेषांश और अग्रिमाङ्कके गुणनमें १६ का भाग देकर लब्धि अंशादिको जोड़नेसे सुख व्यवहारार्थं (स्थूल) अंशादिक क्रांति होगी १२

उदाहरण—सायन सूर्य $७।१९^{\circ}।४'।२३''$ का भुजांश $४९^{\circ}।४'।२३''$ में १५ का भाग देनेसे लब्धि ३ खंडाओं ६, ६, ५ का योग १७ हुआ । शेष $४^{\circ}।४'।२३''$ और अग्रिमाङ्क ४ का गुणनफल $१६^{\circ}।१७'।३२''$ में १५ का भाग देकर लब्धि $१^{\circ}।५'।१०''$ को गत खंडाओंके योग १७ में जोड़नेसे दक्षिण दिशाकी स्थूल क्रांति $१८^{\circ}।१४''$ हुई १२ ।

अथ क्रान्तेर्भुजांशानयमाह—

ततो दलानि शोधयेत्तिथिघ्नशेषमेभ्यहृत् ।

तिथिघ्नशुद्धसंख्यया युतं भवन्ति दोर्लवाः ॥ १३ ॥

अथ क्रान्तिभाग्येभ्यो विलोमविधिना भुजर्भागानयनमाह ततो दलानीति । लघु-
खण्डकैः साधिता क्रान्तिः $१९।२४।४३$ । अस्याः प्रथमखण्डद्वयं ६ शोधितं शेषम् $७।२४।४३$ ।
अस्मात् तृतीयखण्डं ६ शोधितं शेषम् $२।२४।४३$ । तिथिघ्नम् $३६।१०।४५$ । एष्यखण्डकेन
४ भक्तं फलम् $९।२।४१$ । शुद्धखण्डसंख्या ३ तिथिघ्नी ४५ । अनया लब्धं युतं जाताः सूर्य-
स्य भुजभागाः $५४।२।४१$ ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

ततः=क्रान्तर्यंशतः, दलानि=खंडानि, अर्वांतरश्लोकोक्तानि, शोधयेत्=जह्यात् ।

तिथिघ्नशेषं=पंचदशशेषाङ्कयोर्गुणनफलं, एष्यहृत्=अग्रिमाङ्कभक्तं, तिथिघ्नशुद्धसंख्यया युतं=पञ्चदश-शुद्धसंख्ययोर्घातेन सहितं, तदा दोर्लवाः=भुजांशाः, भवन्ति ॥ १३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतः प्रतिपंचदशांशं एकैका क्रान्तिखंडा पठिता अतो भुजांशेभ्यो यथासंभवं क्रांतिखंडायोगविशोधनेन शुद्धक्रान्तिखंडायाः संख्याज्ञानं भवति । शेषेणानुपातः । यथैष्य-
खण्डया पञ्चदश भागा लभ्यन्ते तदा शेषेण क इति शेषसम्बन्ध्याः स्युः । पुनर्यदि एकसंख्यया पञ्चदशभागा लभ्यन्ते तदा शुद्धसंख्यया क इति शुद्धसंख्यासम्बन्धिभागाः स्युरित्यनयोयोगं भुजांशा भवन्तीत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

सम्भवानुसारं स्थूल क्रान्तिमें खण्डाभोंको घटाकर १५ और शेषके गुणनफलमें अग्नि, मांकेसे भाग देकर लब्धि अंशादिमें १५ और शुद्ध खण्डा संख्याके गुणनफलको जोड़नेसे भुजांश होगा ॥ १३ ॥

उदाहरण-स्थूल क्रान्ति १८°५५'१९" में ६ + ६ + ५ इन ३ खण्डाभोंका योग १७ को घटा कर शेष १°५५'१९" को १५ से गुणन १६°१७'१३" में अग्निमांक ४ का भाग देकर लब्धि अंशादि ४°१४'१२३" में शुद्धसंख्या ३ और १५ का गुणनफल ४५ को जोड़नेसे अंशादिक भुजांश ४९°१४'१२३" और राश्यादिकभुज ११९°१४'१२३" हुआ ॥ १३ ॥

अथ दिनमानादेव स्थूलक्रान्तिप्रसाधनमाह—

शुद्धलतिथिवियोगस्तद्विनाडयश्चरं स्या-

दथ निजगजभागोपेतमक्षप्रभाप्तम् ।

दिनकृदपमभागास्तत्त्वलिप्तायुताः स्यु-

शुद्धलकृशपृथुत्वे ते क्रमाद्याम्यसौम्याः ॥ १४ ॥

अथ सूर्ये विना स्वयुक्तिदर्शनार्थं दिनार्धात् स्थूलं क्रान्तिसाधनमाह । बुदलेति । इदना-
धर्म १६।३३। तिथयः १५। अनयोरन्तरम् १।३३। षष्टिर्घ्नं जातं पलात्मकं चरम् ९३। इदं
स्वकीयेन गजभागेन ११।३७।३० युतम् १०४।३७।३०। अक्षप्रभया १।४५ भक्तं स्वणितौ
भाज्य-३७६६५० भाजकौ २०७०० भजनाल्लब्धं भागाः १८।११।४४। एते पञ्चविंशतिक-
लाभिर्युक्ता जाताः सूर्यस्य क्रान्तिभागाः १८।३६।४४। शुद्धलकृशपृथुत्वे क्रमाद्याम्यसौम्या
भवन्ति । तद्यथा । पञ्चदशघटिकाभ्यो दिनार्धे न्यूने सति दक्षिणाः । अधिके उत्तरा ज्ञेयाः ।
एते क्रान्तिभागा शुद्धलस्य पञ्चदशभ्योऽधिकत्वाद् उत्तरा जाताः ॥ १४ ॥

माधुरी व्याख्या—

शुद्धलतिथिवियोगः=दिनार्धपञ्चदशान्तरं, यत्, तद्विनाडयः=तस्य पलमानं, चरं=
चरपलं, स्यात् । अथ=अनन्तरं, निजगजभागोपेतं=स्वाष्टांशसहितं, अक्षप्रभाप्तं=पल-
भामाजितं, चरं, दिनकृदपमभागाः=रविक्रान्तिर्भागाः, स्युः । तत्त्वलिप्तायुताः=पञ्चविंश-
तिकलायुक्ताः, ते = रविक्रान्तिर्भागाः, शुद्धलकृशपृथुत्वे=दिनार्थस्य पञ्चदशघटीभ्योऽल्पाधिकत्वे,
क्रमात्=क्रमशः, याम्यसौम्याः=दक्षिणोत्तरगोलीयाः, स्युः । यदि दिनमानं पञ्चद-
शार्धं तदा दक्षिणा क्रान्तिः, यदि पञ्चदशघटीभ्यो दिनमानमधिकं तदा उत्तरा क्रान्ति-
रिति विज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पूर्वयुक्त्या गोलयोर्दिनार्धम्=दि.अ.=१५±चप. ।

∴ दि.अ. १५=चप । $\frac{\text{चप}}{१०} = \text{चरांशाः}$ । ते द्विगुणिताः स्वल्पान्तराच्चरज्या =

चरज्या = $\frac{\text{चप} \times २}{१०} = \frac{\text{चप}}{५}$ । अथाक्षेत्रानुपातेन क्रान्तिज्या=क्रांज्या = $\frac{१२ \times \text{कुज्या}}{\text{पमा}}$ अत्राचा-

येंग स्वल्पान्तरात् कुज्याचरज्ये समे कल्पिते, अतः क्रांज्या = $\frac{१२ \times \text{चरज्या}}{\text{पमा}} = \frac{१२ \times \text{चप}}{\text{पमा} \times ५}$ ।

यथेकविंशतितुम्यया त्रयया दश अंशास्तदा क्रान्तिज्यया केति जाताः क्रान्त्यंशाः =
 $\frac{90 \times \text{क्राज्या}}{29} = \frac{90 \times 92 \times \text{चप}}{29 \times \text{पभा} \times 4} = \frac{920 \times \text{चप}}{904 \times \text{पभा}}$ । अत्र हरभाज्यो १३ भिरपवर्तितौ =

$$\frac{9 \times \text{चप}}{8 \times \text{पभा}} (\text{स्व०}) = \frac{\text{चप}}{\text{पभा}} \left(\frac{9}{8} \right) = \frac{\text{चप}}{\text{पभा}} \left(1 \times \frac{9}{8} \right) = \frac{\text{चप} + \frac{\text{चप}}{8}}{\text{पभा}} । अत्र स्वस्यान्तर-$$

दोषवशात् तारतम्यादाचार्येण वास्तवासन्नकरणार्थं पञ्चविंशतिकला योजिताः । शुद्धलक्षणा-
 पृथुत्वे ते क्रमाद्याम्यसौम्या इति गोलविद्वा प्रस्फुटमेवेत्युपपन्नम् ॥ १४ ॥

दिनार्ध और १६ के अन्तर पल चरपल होते हैं । इसमें अपना अष्टमांश जोड़कर
 पलभाका भाग देकर लब्धिमें २६ कला जोड़नेसे दिनार्धको १६ दण्डसे कम होनेपर दक्षिण,
 अधिक होनेपर उत्तर क्रान्ति होती है १४ ॥

उदाहरण—दिनार्ध १३।२८ और पलभा ६ है । अतः १५ में दिनार्ध १३।२८
 को घटानेसे १।३२ घटीपलका ९२ पल चरपल हुआ । इसमें ८ का भाग देनेसे लब्धि
 ११।३० को जोड़कर १०३।३० इसमें पलभा ६ का भाग देनेसे लब्धि १७°।१५ में २५
 कला जोड़नेसे १७°।४०" क्रांति हुई । दिनार्धको १५ से अल्प होनेके कारण दक्षिण
 दिशाकी क्रांति हुई ॥ १४ ॥

अथ दिनार्धकाले नतांशोन्नतांशानाह—

क्रान्त्यक्षजसंस्कृतिर्नतांशास्तस्मीना नवतिः स्युरुन्नतांशाः ।

दिनमध्यभवास्ततोऽपि ये स्युः क्रान्त्यंशा लघुखण्डकैः पराख्यः ॥१५॥

अथ खण्डकैर्विना क्रान्तिसाधनमाह ।

सायनखेटभुजांशदशांशोनचनघृतिस्तु तले द्विनगासा ७२ ॥

लब्धवियुक्तसदलाब्धि ४।३०। हतोऽर्धोशाद्यपमो निजगोलककुप्स्यात् ॥

सायनेति । सायनसूर्यस्य भुजांशाः ६४।२।४१। एषां दशांशाः ६।२४।१६। अनेन घृतिः
 १८। रहिता १२।३६।४४। इयं दशांशेन गुणिता ६८।४।१९। इयं द्विल्या ६८।४।१९। द्विनगै-
 ७२ भंक्ता फलम् ०।९६।४३। अनेन सदलाब्धयो ४।३०। रहिताः ३।३३।१७। अनेन पृथ-
 कस्था भक्ताः फलं भागाद्यपम उत्तरः १९।८।९९। यत्र कुत्रापि ग्रहस्य क्रान्तिसाधनं तत् प्रथ-
 मप्रकारेणैव कार्यम् ॥

अथ नतांशपराख्यसाधनमाह ।

क्रान्त्यक्षजसंस्कृतिर्नतांशा मध्यास्तेऽङ्गहृताः पृथक् स्वनिचनाः ।

युक्ताः पृथगास्थितैर्ममासाः शक्रक्षमा १।४ पतिता भवेत् पराख्यः ॥

अत्रैकदिशि योगो भिन्नदिश्यन्तरमिति संस्कृतिज्ञ या । क्रान्तिरुत्तरा १९।६।४० अर्द्धा-
 शा दक्षिणाः २६।२६।४२ । अनयोर्भिन्नदिक्त्वाद्दन्तरे जाता नतांशा दक्षिणाः ६।२०।२। एते
 मध्या मध्याङ्गजाः स्युस्ते नतांशाः ६।२०। षड्भक्ताः फलम् १।३।२० पृथक् १।३।२०। अस्य
 वर्गः १।६।९१। अयं पृथक्स्थंयुक्तः २।१०।११। द्वाभ्यां भक्ताः फलम् १।६।९। अनेन शक्रक्षमा
 ११।४। रहिता जाताः पराख्यः ११२।९४।९९ ॥

अथोन्नतांशपराख्यसाधनमाह । क्रान्त्यक्षजेति । क्रान्त्यक्षजसंस्कारेण जाता नतांशा

दक्षिणाः ६।२०।२। नतांशोर्द्वीना नवतिः ९०। जाता उन्नतांशाः ८३।३९।९८। एत दिनार्धजाः
 स्युः । तत् उन्नतांशेभ्यो ये क्रान्त्यंशा लघुखण्डकैः स पराख्यो भवति । उन्नतांशाः ८३।३९।

१८। अस्मात् लघुखण्डकैः साधिता क्रान्तिः २३।३४।३९। अस्याः पराख्या हति संज्ञा ॥

अथ नताद्यन्त्रभागानाह ।

घटीदल-३० युतं नतं तिथिगुणं दिनार्धोद्धृतं कृतीकृतमिदं परामिहतमग्निधरो-११४ वृष्टतम् ।

गजाकृति-२२८ युतं यमा-२ हतपरोनितं तत्पदं रसघनमनलोनितं स्युरिति यन्त्रभागा नताः ॥

नतम् ६।३। घटीदल-३० युतम् ६।३३। तिथि-१५ गुणम् ९८।१५। दिनाधन १६।३३। भक्तं फलम् ६।६।११। वर्गीकृतम् ३५।१४।२६। पराख्येन ११२।६४।६५ गुणितम् ३९७९।११।४९। अग्निधरो ११४ वृष्टतम् ३४।६४।१८। गजाकृति-२२८ युतम् २६३।६४।१८। द्विगुणितपरा-
ख्येन २२६।४९।९० रहितम् ३७।४।२८। अस्य मूलम् ६।६।२०। रस-६ घनम् ३६।३२।०। अनलो-३ नितं नता यन्त्रभागाः स्युः ३३।३२।०। यत्र नतसम्बन्धस्तत्र नतांशात्साधितो यः पराख्यः स प्राज्ञः । यत्रोन्नतसम्बन्धस्तत्रोन्नतांशात्साधितो यः पराख्यः स प्राज्ञः ॥

अथ यन्त्रभागेषु विलोमविधिना नतसाधनमाह ।

सरामनतभागका रस ६ हताः फलं वर्गितं

द्विमिघ्नपरयुगजाकृति-२२८ वियुग् युगेशा-११४ हतम् ।

परोद्धृतमतः पदं दिनदलघनमधेन्दु-१५ इद्

घटीमुखनतं भवेद्विरहितं खरामैः ३०। पलैः ॥

यन्त्रभागाः ३३।३२।०। त्रिभिवुक्ताः ३६।३२।०। षडभिर्भक्ताः फलम् ६।६।२०। अस्य वगः ३७।४।२८। द्विगुणितपराख्येन २२६।४९।९० युक्तः २६२।६४।१८। गजाकृतिमी २२८ रहितः ३४।६४।१८। युगेशौ-११४ गुणितः ३९७९।१०।१२। पराख्येन ११२।६४।६५ भक्तः फलम् ३६।१४।२६। अस्य मूलम् ६।६।१०। दिनाधेन २६।३३ गुणितं ९८।१५ पञ्चदशभि-
१५ भक्तं फलम् ६।३३। खरामैः ३० पलै रहितं जातं घटिकादि नतम् ६।३ ॥ १५ ॥

माधुरी व्याख्या—

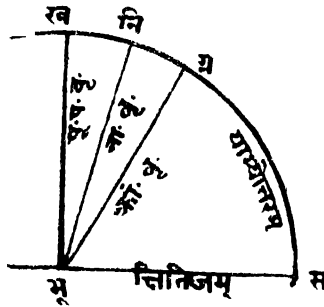
क्रान्त्यक्षजसंस्कृतिः = क्रान्त्यंश-पलांशसंस्कारः, नतांशाः भवन्ति । तस्मिन्ना = नतांशोना, नवतिः=९० संख्या उन्नतांशाः स्युः । ते नतांशोन्नतांशाः, दिनमध्यभवाः= दिनार्धकालीनाः स्युः । ततोऽपि = दिनार्धकालीनोन्नतांशतः, लघुखण्डकैः = १२-इलो-
कोक्तप्रकारैः, ये = यत्प्रमाणाः, क्रान्त्यंशाः = क्रान्तिभागाः स्युः असौ, पराख्यः = परः भवति ॥ १५ ॥

अत्रोपपत्तिः -

दिनार्धकाले स्वस्वस्वस्तिकात् याम्योत्तरक्रान्तिवृत्तसंपातं (प्रहावधि) यावद्या-
म्योत्तरवृत्ते चापमानं नतांशाः, क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसंपातात् (प्रहविन्दोः) याम्यो-
त्तरक्षितिजसंपातं यावत् याम्योत्तरे उन्नतांशाः; स्वस्वस्वस्तिकावाचीवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसं-
पातं यावदक्षांशाः, क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसंपातविन्दोर्याम्योत्तरनाडीवृत्तयोः संपातं
यावद्याम्योत्तरे क्रान्तिः स्यादिति परिभाषा भाषितैव । एतेन, नतांश + उन्नतांश=९०° ।
∴ ९०°—नतांश = उन्नतांशाः । नतांशास्तु क्रान्त्यंशाक्षांशयोरेकान्यदिग्गतयोः
योगविधेर्गाम्भ्यां भवन्तीति गोलबलोकनात्स्पष्टमेव । (ब्रह्मव्यं क्षेत्रम्) ।

लघुखण्डकैरुन्नतांशाद्यत्राप्रसाधनेन जिनवृत्तियोन्नतांशज्वा स्यात् सा तु ज्याचापक-
मंरहितमिति प्रतिज्ञापालनार्थं परसंज्ञया व्यवहृता वाक्कलेन ग्रंथकृतेति वाङ्म ॥ १५ ॥

क्रांत्यंश और अक्षांशका संस्कार (एक दिशामें योग और भिन्न दिशामें अन्तर) नतांश, और नतांशको ९० में घटानेसे उन्नतांश होता है । ये (नतांश और उन्नतांश) दिनार्धकालिक होते हैं । इस नतांशपरसे लघुखण्डा द्वारा साधित क्रांत्यंश 'पर' कहलाता है ॥ १५ ॥

उदाहरण—दक्षिण दिशाकी क्रान्ति १७।४९।१८ और अक्षांश २६।२४।०० हैं । इन दोनोंकी एक (दक्षिण) दिशा होनेके कारण इनका योग ४४°।१३।१८" नतांश और इस नतांशको ९० में घटानेसे शेष ४५°।४६।४२" दिनार्ध कालिक उन्नतांश हुआ । इसपरसे लघुखण्डा "षट्षडिषूदधी"रयादि प्रकार से क्रांति १७°।१२।२७" यह पर हुआ ॥ १५ ॥

अथोन्नतकालादिष्टकर्णनयनमाह—

नवतिगुणितमिष्टमुन्नतं युदलदृत्तं फलभागतोऽपमः ।

कथितपरगुणस्तदुद्धृता रविनवषट् श्रवणोऽथ वा भवेत् ॥१६॥

अथ प्रकारान्तरेणोन्नतादिष्टकर्णसाधनमाह । नवतिगुणितमिति । इष्टकाले उन्नतं १०। ३० नवत्या ९०।गुणितम् ९४६।०। दिनार्धन १६।३३ अर्क फलं भागाः ६७।९।९६। अस्मा- लघुखण्डकैः क्रान्तिः २०।१४।२८। कथितपरः २३।३४।३९। अनेन गुणिता क्रान्तिः ४७६। ६३।१२। अनेन रविनवषट् ६९१२ अक्षाः फलमङ्गुलाद्यक्षकर्णः १४।२९ ॥ १६ ॥

माधुरी व्याख्या—

इष्टं = इष्टकालीनं, उन्नतं = उन्नतकालनाद्यादि, नवतिगुणितं कृत्वा तत्, युदल- दृत्तं = दिनार्धमानमाजितं कुर्यात्ततः, फलभागतः = लब्धिलवादितः यः, अपमः=क्रांतिः, असौ, कथितपरगुणः=वक्तपरेण निघ्नः, तदुद्धृता = तेन गुणनफलेन अक्षाः, रविनवषट्= द्वादशोत्तरोनसप्ततिशतं ६९१२, अथवा = प्रकारान्तरे ण श्रवणः = कर्णः, भवेत् ॥ १६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र त्रिज्या = २४ ।

यदि दिनार्धसमोन्नतकाले नवतिरुन्नतांशा लभ्यते तदेष्टोन्नतकाले किमिदमनुपातेदेष्टो-
न्नतकालसंबन्धिप्रहलनान्तराशाः = $\frac{९० \times ६-उ-का}{दि-अ}$ । लघुखण्डैरेतत्क्रांतिप्रहलमांतराद्यज्या-

ऽभीष्टापमः स्यात् । अथ च दिनार्धकालीनो वित्रिमहाङ्कः परसंज्ञया व्यवहृतः । अतश्चनु-

$$\text{विद्यतित्रिज्यायामभीष्टशङ्कुः} = \frac{\text{पर} \times \text{अभीष्टापम}}{२४}, \text{ ततोऽक्षक्षेत्रानुपातेन छायाकर्णः} =$$

$$\frac{\text{त्रि} \times १२}{\text{इर्षा}} = \frac{२४ \times १२}{\text{इर्षा}} = \frac{२४ \times १२}{\text{पर} \times \text{अभीष्टापम}} = \frac{२४ \times १२ \times २४}{\text{पर} \times \text{अभीष्टापम}} = \frac{६९१२}{\text{पर} \times \text{अभीष्टापम}}$$

इत्युपपन्नम् ॥ १६ ॥

९० और उन्नत कालके गुणनफलमें दिनार्धका भाग देनेसे लब्धि अंशादिके द्वारा जो क्रांति होवे उसके परसे गुणनफलसे ६९१२में भाग देनेसे कर्ण होगा ॥ १६ ॥

उदाहरण—पूर्वसाधित उन्नत घटी ४१२२ की एकजातीय २६२ और ९० का गुणनफल = २३५८० में दिनार्ध १३।२८ = ८०८ का भाग देनेसे अंशादिक लब्धि २९।१०।५९ की लघुखंडा “षट्षषिषूदधि” इत्यादि प्रकारसे क्रांति ६°।५।४४ को पर १७।१२।२८ से गुणनफल १०४।४३।११ = ३७६९८० से ६९१२ = २४८८३२०० में भाग देनेसे लब्धि ६६।०० अंगुलादिक कर्ण हुआ ॥ १६ ॥

अथ कर्णादिष्टोन्नतकालमाह—

तरणिनवरसाः श्रवोद्धृताः परविहृता अपमो भवत्तेतः ।

दिनदलगुणिता भुजांशका नवतिहृता अथवेष्टमुन्नतम् ॥ १७ ॥

अथ विलोमविधिनेष्टकर्णादुन्नतघटीसाधनमाह । तरणीति । तरणिनवरसाः ६९१२ कर्णेन १४।२९ भक्ताः फलम् ४७०।१४।१७ परीख्येन २३।३४।३९ भक्तम् । सवर्णितौ भाज्य १७१८०६७ भाजकौ ८४८७९। भजनाल्लब्ध्या क्रान्तिः २०।१४।२८। अस्मात्ततो दलानि शोधयेदिस्यादिना जाता भुजांशाः ६०।९।१६। प्ते दिनार्धेन १६।३३ गुणिताः । ९४६।६४ नवति-९० हृताः फलमिष्टोन्नतम् १०।३०। ॥ १७ ॥

माधुरी व्याख्या—

श्रवोद्धृताः = इष्टकर्णभक्ताः, तरणिनवरसाः = रविनवषट् ६९१२, परविहृताः = परेण-भाजिताः सन्तः, अपमः = क्रांतिः, भवेत् = स्यात् । ततः = क्रान्तेः, भुजांशकाः = भुजलवाः, ये ते, दिनदलगुणिताः = दिनार्धमानेन गुणिताः, नवतिहृताः = खनव(९०)भक्ताः, अथवा = प्रकरान्तरेण, इष्टं = इष्टकालिकं, उन्नतं = उन्नतकालः स्यात् ॥ १७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

$$\therefore \text{कर्णः} = \frac{६९१२}{\text{पर} \times \text{अभीष्टापम}} \quad \therefore \text{पर} \times \text{अभीष्टापम} \times \text{क} = ६९१२ \quad ।$$

$$\therefore \text{अभीष्टापमः} = \frac{६९१२}{\text{पर} \times \text{कर्ण}} \quad । \text{अतोऽपमाद्ये भुजभागास्ते इष्टोन्नतांशास्तेभ्य एवा-}$$

पमसाधनं दिति । ततोऽनुपातो यदि साङ्गमितोन्नतांशे दिनार्धोन्नतकालस्तद्देष्टोन्नतांशे किमिति $\frac{\text{दि३} \times \text{इ-उ-अं.}}{९०} = \text{उन्नतकालः} \quad । \text{इत्युपपन्नम् ॥ १७ ॥}$

कर्णसे भाजित ६९१२ में परका भाग देनेसे क्रांति होगी । इसके भुजांश और दिनार्धके गुणनफलमें ९० का भाग देनेसे हृष्ट उन्नतकाल होगा ॥ १७ ॥

उदाहरण—कर्ण ६६।००से ६९१२में भाग देनेसे लब्धि १०४।४३।३८ में पर

१७।१२।२७ का भाग देनेसे लब्धि क्रांति $६^{\circ}१५'१४''$ । इस परसे “ततो दलानि शोधयेत्” प्रकारसे भुजांश $२९^{\circ}३०'१०''$ और दिनार्ध $३१।२८$ के गुणनफल $३९५।३१।२०$ में ९० का भाग देनेसे $४।२३$ उन्नतकाल हुआ ॥ १७ ॥

अथ यन्त्रजोन्नतांशेभ्य उन्नतकालमाह—

अभिमतयन्त्रलवास्ततोऽपमोऽसौ जिननिघ्नः परहृत्ततो भुजांशाः ।

द्युदलघ्नाः खनवोद्धृताः कपाले प्राक् पश्चाद्घटिकाः क्रमाद्गतैष्याः ॥१८॥

अथेष्टयन्त्रजोन्नतांशज्ञाने सति उन्नतकालमाह । अभिमतेति । अभिमतयन्त्रलवानां $९६।४६।४८।$ लघुखण्डकैः क्रान्तिः $१९।९२।१३।$ जिन २४ निघना $४७६।९३।१२।$ पराख्येन $२२।३४।३९$ भक्ता फलम् $२०।१३।३६।$ अस्माद्भुजांशाः $९७।६।९६।$ दिनार्धेन $१६।३३।$ गुणिताः ९४६ खनवोद्धृताः फलं पूर्वकपाले जाता गतघटिकाः $१०।३०।$ ॥ १८ ॥

माधुरी व्याख्या—

ये अभिमतयन्त्रलवाः = इष्टयंत्रभागाः, ततः = तेभ्यः, यः अपमः = क्रांतिः, असौ = सः, जिननिघ्नः = चतुर्विंशतिगुणितः, परहृत् = परभाजितः, ततः = लब्धितः, “ततो दलानित्यादिना” भुजांशाः = भुजलवाः, द्युदलघ्नाः = दिनार्धभक्ताः, खनवोद्धृताः = नवस्थां भाजिताः, प्राक् पश्चात् = पूर्वपश्चिमे, कपाले, क्रमात् = क्रमशः, गतैष्याः = गता गामिन्यः, घटिकाः = नादयः = उन्नतकाकाः, स्युः ॥ १८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र त्रिज्या = २४ ।

अत्रोपलब्धांशेभ्यः क्रान्तिमान्नीय ततोऽनुपातेनोन्नतांशज्या = $\frac{\text{क्रां} \times \text{त्रि}}{\text{पर}} = \frac{\text{क्रां} \times २४}{\text{पर}}$ ।

अस्याश्चापं भुजांशाः स्युः । पुनरनुपातेनोन्नतकालः = $\frac{\text{दिश} \times \text{भुधं}}{९०}$ । पूर्वपश्चिमकपाल-

योर्दिनगतदिनशेषघटी भवतीति गोलस्वरूपावलोकनात्प्रस्फुटमेवेत्युपपन्नम् ॥ १८ ॥

यंत्रोपलब्ध उन्नतांश परसे क्रांतिका साधन करके इस क्रांति और २४ के गुणनफलमें परका भाग देनेसे लब्धि द्वारा भुजांशको दिनार्धसे गुणाकर उसमें ९० का भाग देनेसे लब्धि पूर्व और पश्चिम कपालमें क्रमसे दिन गत और दिन शेष उन्नत घटी होगी ॥१८॥

उदाहरण—यंत्रांश $४५^{\circ}१४'१३''$ परसे “घट्पद्दिपूदधिदृक्कुभिः” प्रकारसे क्रांति $१७^{\circ}१३'५३''$ और २४ के गुणनफल $४०९।३३।१२$ में पर $१७।१२।२७$ का भाग देनेसे लब्धि $२३।४८।३६$ के द्वारा “ततो दलानि शोधयेत्” प्रकारसे भुजांश $७४।००।१५$ और दिनार्ध $१३।२८$ के गुणनफल $९९६।३५$ में ९० का भाग देनेसे लब्धि पूर्व कपालमें दिनगत घट्यादिक उन्नत काल $११।६$ हुआ ॥ १८ ॥

अथोन्नतकाकायन्त्राद्यानाह—

खाङ्गोन्नतघटिका दिनार्धभक्ता भागाः स्युस्तदपमजांशकाः परघ्नाः । ”

सिद्धाप्ता निगदितघत्ततो भुजांशास्तत्काले स्युरिति च यंत्रजोन्नतांशाः । १९।

अथेष्टोन्नतकालाद्यन्त्रजोन्नतांशानयनमाह । खाङ्ग्वेति । उन्नतघटिकाः $१०।३०।$ खाङ्गु ९० घनाः $९४६।०।$ दिनार्धेन $१६।३३$ भक्ताः फलं भागाः $९७।६।९६।$ अस्मादलघुखण्डकैः

क्रान्तिभागाः २०।१३।३६ पराख्येन २३।३४।३९ गुणिताः ४७६।६३।१२। सिद्धा २४ साः १९।६२।१३। अतस्ततो दलानि शोधयेदित्यादिना जाता भुजांशाः ६६।४६।४८ ॥ १९ ॥

माधुरी व्याख्या—

उन्नतघटिका=उन्नतनाडी, खाङ्गना=नवतिगुणिता, दिनार्धभक्ता=दिनार्धमानेन भाजिता, तदा भागाः=लवाः (उन्नतांशाः) स्युः । तदपमजांशकाः=तदुत्पन्नक्रांत्यंशाः, परधनाः=परेण गुणिताः, सिद्धाभाः=जिनैः(२४)भक्ताः, तदा निगदितघत्=पूर्वोक्त-‘ततो दलानीत्यादि’ रीत्या ये भुजांशाः, इति=एते, च, तत्काले=इष्टकाले यंत्रजोन्नतांशाः=यंत्रोत्पन्नोन्नतलवाः, स्युः ॥ १९ ॥

यंत्रोपपत्तिः—

पूर्वश्लोक —(१८) युक्त्या, उन्नतकालः=उका = $\frac{\text{दिश} \times \text{मुष्ं}}{९०}$ ।

∴ उका × ९० = दिश × मुष्ं । ∴ मुष्ं = $\frac{\text{उका} \times ९०}{\text{दिश}}$ । अस्मात् क्रांत्यंशाः साध्याः

ततश्च ज्या शंकुः = $\frac{\text{क्रां} \times २४}{\text{पर}}$ । ततः, शंकु × पर = क्रां × २४ ।

∴ $\frac{\text{शंकु} \times \text{पर}}{२४} = \text{यंत्रोपलब्धक्रांतिः}$ । अस्याश्चापं यंत्रजोन्नतांशाः स्युरित्युपपन्नम् ॥ १९

९०, और उन्नत घटीके गुणनफलमें दिनार्धका भाग देनेसे अंश (आदि) होता है । इस अंशपरसे क्रांतिका साधन कर उसको परसे गुणाकर और उसमें २४ का भाग देकर लब्धिपरसे “ततो दलानि शोधयेत्” इत्यादि प्रकारसे जो भुजांश हो वह इष्ट कालिक यन्त्रोन्नतांश होता है ॥ १९ ॥

उदाहरण—उन्नतघटी ११।६ और ९० का गुणनफल ९९९ । ०० में दिनार्ध १३।२८ का भाग देनेसे अंशादिक लब्धि ७४ । १० परसे क्रांति २३।५०।०० को पर १७।१२।२७ से गुणाकर ४१०।६।४३ इसमें २४ का भाग देनेसे लब्धि १७।५।१५ परसे भुजांश ४५।१४।४१ यह यंत्रज उन्नतांश हुआ ॥ १९ ॥

अथ यंत्रांशात् कर्णं ततश्च यंत्रांशानाम्—

यन्त्रलवोत्थक्रान्तिलवासा वस्विभदस्त्राः स्यादिह कर्णः ॥

कर्णद्वितास्ते स्यादपमोऽतो बाहुलवाः स्युर्यन्त्रलवा वा ॥ २० ॥

अथ यन्त्रजोन्नतांशादिष्टकर्णं ततश्च यन्त्रोन्नतांशासाधनमाह । यन्त्रलवोत्थेति । यन्त्रलवानां ६६।४६।४८ लघुलण्डकैः क्रान्तिलवाः १९।६२।१३। अनेन वस्विभदस्त्रा २८८ भक्ताः । इष्टकर्णः १४।२९।३८। इष्टकर्णेन १४।२९।३८ वस्विभदस्त्रा २८८ भक्ताः फलं जातोऽपमः १९।६२।१३। अतस्ततो दलानीत्यादिना भुजांशा जाता यन्त्रोन्नतलवाः ६६।४६।४८ ॥ २० ॥

माधुरी व्याख्या—

इह=कर्णानयने, यंत्रलवोत्थक्रान्तिलवासाः=यंत्रभागोत्पन्नक्रान्तिलवैर्विहताः, वस्विभदस्त्राः=अष्टाशीत्यधिकघतद्वयम्, कर्णः=इष्टकर्णः स्यात् । कर्णद्विताः=इष्टकर्णभक्ताः,

ते=वस्विभदसाः (अष्टाशीत्यधिकशतद्वयम्), अपमः=क्रांतिः; स्यात् , अतः=अपमतः, बाहुलवाः=ततो दलानीत्यादिना, भुजभागाः, यंत्रलवाः=यंत्रांशाः स्युः ॥ २० ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र त्रिज्या=२४।यंत्रांशक्रांतिः=घट्टः। ततोऽक्षक्षेत्रानुपातेन छायाकर्णः= $\frac{\text{त्रि} \times १२}{\text{घट्ट}}$

= $\frac{२४ \times १२}{\text{यंत्रांशक्रांति}} = \frac{२८८}{\text{यंत्रांशक्रांति}}$ । वा, यंत्रांशक्रांतिः= $\frac{२८८}{\text{छायाकर्ण}}$ । यंत्रांशक्रांतेर्भुजांशा यंत्रांशाः स्युः-

रित्युपपन्नम् ॥ २० ॥

यहां यंत्रांशसे उत्पन्न क्रांत्यंशसे २८८ में भाग देनेसे कर्ण होता है, और २८८ में कर्ण का भाग देनेसे यंत्रांशोत्थ क्रांति होती है। इसपरसे “ततो दलानि शोचयेत्” प्रकारसे उत्पन्न भुजांश यन्त्रोत्पन्न उन्नतांश होता है ॥ २० ॥

उदाहरण—यन्त्रज उन्नतांश $४५^{\circ}१४'१३''$ परसे “षट् षड्विषुदधि” प्रकारसे क्रांति $१७^{\circ}१३'१५''$ से २८८ में भाग देनेसे लब्धि $१६।५२।४०$ कर्ण हुआ। इस कर्णसे २८८ में भाग देनेसे क्रांति $१७^{\circ}१३'१५''$ हुई। इस क्रांतिपरसे “ततो दलानि” प्रकार से भुजांशरूप यंत्रोत्पन्न उन्नतांश $४५^{\circ}१४'१२''$ हुआ ॥ २० ॥

अथ दिक्साधनमाह—

वृत्ते समभूगते तु केन्द्रस्थितशङ्कोः क्रमशो विशत्यपैति ।

छायाग्रमिहाऽपरा च पूर्वा ताभ्यां सिद्धतिमेरुदक् च याम्या ॥ २१ ॥

अथ नलिकाबन्धादिकुण्डमण्डपादिविधौ दिक्साधनमाह । वृत्ते समेति । जलादिना समीकृतायां भुवि कृते वृत्ते तत्र केन्द्रस्थशङ्कोर्द्वादशाङ्गुलस्य छायाग्रं यत्र वृत्ते प्राक् कपाले विवसति प्रविशति तत्र चिह्नं कार्यं सापरा पश्चिमदिक् स्यात् । अपराङ्के यत्र वृत्तेऽपैति । निर्गच्छति सा पूर्वा दिक् भवति । ताभ्यां पूर्वापरचिह्नाभ्यां सिद्धतिमेरुदक् याम्या भवति । एतदुक्तं भवति । पूर्वचिह्नात् परदिक्चिह्नपर्यन्तं वृत्तं कार्यम् । पश्चिमचिह्नात् पूर्वचिह्नपर्यन्तं वृत्तं कार्यम् । एवं कृते सति मत्स्याकारो दृश्यते मत्स्यमुखपुच्छगता रज्जुर्दक्षिणोत्तरा भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

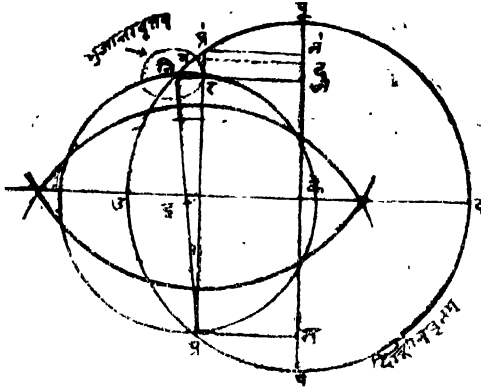
माधुरी व्याख्या—

समभूगते=समीकृतभूमिस्थिते, वृत्ते=अभीष्टकर्कटकृतवृत्ते, केन्द्रस्थितशङ्कोः=केन्द्र-बिन्दुनिहितद्वादशाङ्गुलशङ्कोः, छायाग्रं=छायाग्रचिह्नं, यत्र=यस्मिंश्चिह्ने विशति=प्रवेशं करोति, अपैति=विनिःक्रमति च, तत्र क्रमशः = क्रमेण, अपरा, =पश्चिमा दिक्, पूर्वा = पूर्वा दिक् च, भवतः । ताभ्यां=पश्चिमपूर्वचिह्नाभ्यां, सिद्धतिमेः=मत्स्यरेखातः, उदक्=सौम्या; याम्या=दक्षिणा च, दिक् स्यात् ॥ २१ ॥

अत्रोपपत्तिः—

एकस्मिन् दिने रवेः क्रांतिगतिं शून्यं प्रकल्प्य प्रवेशनिर्गमच्छाययोरप्रवद्धा रेखा पूर्वापरसूत्ररूपा स्यात् । अस्या मध्यबिन्दौ लम्बरेखा याम्योत्तरा भवत्येव । लम्बविधानार्थं मत्स्यरेखोत्पादनं कृतमाचार्येण । इयं युक्तिः स्थूला किंतु सायनमेषादौ स्थिते रवौ स्वल्पान्तरात् वास्तवासन्नरूपा भवतीति सुचीभिविचित्यभित्युपपन्नम् ॥ २१ ॥

जलके समान समतल भूमिपर वृत्त बनाकर उस वृत्तके केन्द्रमें स्थापित शङ्कुकी छाया वृत्तके जिस चिह्नमें प्रवेश करे और निकले वे दोनों चिह्न क्रमसे पश्चिम और पूरब दिशा होती है । इन बिन्दुओं परसे मत्स्य रेखा द्वारा साबित स्थान उत्तर और दक्षिण दिशाये होती हैं ॥ २१ ॥

अथवा भुजदिशोः साधनमाह—

वाऽर्कक्रान्तिलवाक्षकर्णनिहतिर्भाकर्णनिष्नी नभो-
ऽक्षान्यासा रविदिग्भुजो यमदिशाद्विष्णाक्षभासंस्कृतः ।
केन्द्रे भोत्थवृत्तौ स पूर्णगुणवद्भागात्प्रदेयो भवे-
द्याम्योदक् स भुजार्धकेन्द्रनिहिता रज्जुस्तु पूर्वापरा ॥२२॥

अथ प्रकारान्तरेण दिक्साधनं भुजसाधनं चाह । वाक्येति । वेति प्रकारान्तरम् । सूर्यस्य भागादिक्रान्तिः कार्या तस्या अक्षकर्णस्य च निहतिः परस्परगुणनम् । सा निहतिर्भाकर्णेन दृष्टच्छायाकर्णेन निष्नी गुणिता नभोऽक्षाग्निभिः ३९० आसा भक्ता फलं रविदिक् साधन-सूर्यदिग्गलादिको भुजः स्यात् । स भुजो यमदिशाया दक्षिणया द्विगुणया पलभया संस्कृतः । एकदिशि योगो भिन्नदिशि चान्तरं कार्यमित्यर्थः । शेषदिक् भुजोऽसौ स्फुटः स्यात् । स भुजः केन्द्रे भोत्थवृत्तौ पूर्णगुणवत् सम्पूर्णज्यावद् भागात् प्रदेयः । एतदुक्तं भवति । सम-भुवि केन्द्रे अभीष्टच्छायापरिमितेन सूत्रेण वृत्तं कार्यं तस्मिन् वृत्ते केन्द्रे शङ्कुनिवेशयः । तस्य शङ्कोच्छायाग्रं यत्र वृत्ते लगति तत्र छायाग्रं चिह्नं कार्यम् । तस्मात् विहात् स भुजो याम्य-वचेतदा भुजपरिमितौरङ्कुच्छायायावत् पूर्णगुणवदुत्तरे देयः । एवं कृते सति यो भुजो भवति सा याम्योदक् दक्षिणोत्तरा ज्ञेया । भुजार्धकेन्द्रमिलिता रज्जुः पूर्वापरा स्यात् । तद्यथा । यो भुजो दत्तस्तस्यार्धात् केन्द्रपर्यन्तं मिलितो रज्जुः पूर्वापरा स्यादित्यर्थः । अस्योदाहर-णम् । सूर्यः ११५४२।३७ गतिः ५७।३६। सूर्योदयादिष्टकालः १०।३० चाहितः सूर्यः ११५।९२।४१ । अस्मात् स्युः खण्डानीत्यादिना साधिता क्रान्तिर्भागाद्या उत्तरा १९।६।४० अक्षकर्णः १३।१९। अनयोराहतिः २५४।२९।४६। इयं भाकर्णेन १४।२५। गुणिता ३६६८।५९।८ नभोऽक्षान्या-३९० सा फलं भुजः १०।२८। सायनसूर्यस्योत्तरगोलस्थत्वाद्दुत्तरः । दक्षिणा-क्षभया ६।४५। द्विगुणितया ११।३०। संस्कृतो भिन्नदिक्त्वाद्दन्तरे जातः स्पष्टो भुजो दक्षिणः १।२।

माधुरी व्याख्या—

वा=अथवा, अर्कक्रान्तिलवाक्षकर्णनिहतिः = सूर्यक्रान्तिपलकर्णयोर्घातः, भाकर्णनिष्नी=छायाकर्णगुणा, नभोक्षान्यासा = पंचाशदुत्तरत्रिंशत्(३५०)भक्ता, रविदिक् = सूर्यगोळीयः,

भुजः=दोः, स्यात् । असौ, यमदिशाद्विप्राक्षमासंस्कृतः=दक्षिणदिक्द्विपलभया संस्कारितः
 सः = अक्षभासंस्कारितदोः, भोरथवृत्तौ = छायोत्पन्नवृत्ते, केन्द्रे=मध्यबिन्दौ, भासात्=
 छायाप्रतः, पूर्णगुणवत्=पूर्णज्यारूपः, देयः=दातव्यः 'तदा' सः=भुजः, याम्योदक्=याम्यो-
 त्तरानुरूपः, भवेत् । भुजार्धकेन्द्रनिहिता = भुजार्धवृत्तकेन्द्रबिन्दुर्लम्बा, रज्जुः = रेखा,
 पूर्वापरर=पूर्वापररेखानुरूपा स्यात् ॥ २२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

$$\begin{aligned} \therefore ५७३ \text{ त्रिज्यायामेकांशज्या} &= १०, \text{ तदा साकं त्रिज्यापरिणतैकांशज्या} \\ &= \frac{१० \times १२०}{५७३} = \frac{१२००}{५७३} = \frac{७२}{३५} \text{ स्वर्पांतरात् । अतोऽनुपातेन कांज्या} = \frac{\text{का} \times ७२}{३५} । \\ \text{ततोऽक्षेत्रानुपातेन त्रिज्यावृत्तीयाम्रा} &= \frac{\text{अक} \times \text{कांज्या}}{१२} = \frac{\text{अक} \times \text{का} \times ७२}{३५ \times १२} । \text{कर्णवृत्ती-} \\ \text{याम्रा} &= \frac{\text{अम्रा} \times \text{छाक}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{का} \times \text{अक} \times ७२ \times \text{छाक}}{१२० \times ३५ \times १२} = \frac{\text{का} \times \text{अक} \times \text{छाक} \times ७२}{५०४००} \\ &= \frac{\text{का} \times \text{अक} \times \text{छाक}}{५०४००} = \frac{\text{का} \times \text{अक} \times \text{छाक}}{७००} । \text{अतो रविगोलीयो भुजः} = \text{अम्रा} \pm \text{अक्षभ} \\ &= \frac{\text{का} \times \text{अक} \times \text{छाक}}{७००} \pm \text{अभा} । \text{द्विगुणिते, २ भुज} = \frac{२ \times \text{का} \times \text{अक} \times \text{छाक}}{७००} \pm २ \times \text{अभा} = \\ \frac{\text{का} \times \text{अक} \times \text{छाक}}{३५०} \pm २ \times \text{अभा} । \end{aligned}$$

अस्मात् पूर्वापरयाम्योत्तरसूत्रयोः साधनं सुगममित्युपपन्नम् ॥ २२ ॥

अथवा सूर्यके क्रान्त्यंश और अक्षकर्णके गुणनफलको छायाकर्णसे गुण कर उसमें ३९० का भाग देनेसे सूर्यके गोलकी दिशाका भुज होता है । इस भुजको दक्षिण दिशाकी द्विगुणित पलभामें संस्कार करना चाहिए । इसको छायाव्यासार्धोत्पन्न वृत्तके केन्द्रस्थित शङ्कुकी छायाप्रसे अपनी दिशामें पूर्णज्यारूप दान देनेसे याम्योत्तर सूत्र होगा । भुजार्धबिन्दु और वृत्तके केन्द्र बिन्दुओंमें बान्धी रेखा पूर्वापर सूत्र होगा ॥ २२ ॥

उदाहरण—सायन सूर्य ७।१९°।४'।२३" की क्रांति १७°।४९'।१८" और पल-
 कर्ण १३।२६ के गुणनफल २३९।२४।१५ को छायाकर्ण २९।०० से गुणा ६९४२।४३।
 १५ में ३५० का भाग देनेसे लब्धि सूर्यको दक्षिणगोलमें होनेसे दक्षिण दिशाका भुज
 १९।५०।११ को द्विगुणित पलभा ६ × २ = १२ में संस्कार (योग) करनेसे स्पष्टभुज
 ३१।५०।११ हुआ ॥ २२ ॥

अथ दिग्ज्ञानार्थं दिग्ज्ञानाह—

शुभानखगुणान्तरं शिवगुणं दिनेऽल्पेऽधिके ।

ह्यपागुदगथाऽनुदग्भवति यन्त्रभागापमः ॥

वसुध्न्युभयसंस्कृतिर्नवतियन्त्रभागान्तरो-

ऋवापमहता ततो भुजलवा दिग्शाः स्मृताः ॥ २३ ॥

अथ प्रकारान्तरेण दिग्साधनार्थं दिग्शासाधनमाह । धुमानेति । दिनमानम् ३३।६। खगुणाः ३०। अनयोरन्तरम् ३।६। शिव-११ गुणम् ३४।३। दिनमानस्य त्रिंशत्तोऽधिकत्वात्-
 उत्तरम् । यन्त्रभागा उत्तराः ५६।४६।४८। पूर्वां यन्त्रभागानामपमः कार्यः । स अनुदक् दक्षिणा
 हृत्यर्थः । यन्त्रभागानां ५६।४६।४८। लघुखण्डकैः क्रान्तिर्दक्षिणा १९।५२ १३। उभयोः संस्कृ-
 त्तिर्भिन्नदिक्त्वादन्तरम् १४।१३।४७। अष्टभि-८गुणितम् ११३।५०।१६। नवतिः ९०। यन्त्र-
 भागाः ५६।४६।४८। अनयोरन्तरम् ३४।१४।१२। अस्य लघुखण्डकैः क्रान्तिः १३।२४।४४। अनेन
 वसुध्नी भक्ता फलम् ८।२९।१६। अस्मात् ततो दलानि शोधयेदित्यादिना साधिता मुजां-
 शा जाता दिग्शाः २१।१३ ॥ २३ ॥

माधुरी व्याख्या—

शिवगुणं=एकादशगुणितं, धुमानखगुणान्तरं = दिनमानत्रिंशत्संख्ययोरन्तरं, दिने =
 दिवसे, अल्पेधिके=त्रिंशतो न्यूनाधिके क्रमशः, अपागुदक्=दक्षिणोत्तरदिक्, भवति । अथ=
 अनन्तरं, यंत्रभागापमः=यंत्रांशोत्पन्ना क्रांतिः, 'सदा' अनुदक्=दक्षिणदिक् भवति । वसुध्नी=
 अष्टगुणा, उभयसंस्कृतिः=द्वयोः संस्कारः, नवतियंत्रभागान्तरोद्भवापमदृता=खनव(९०)
 यंत्रलवान्तरोत्पन्नक्रांतिभाजिता, ततः = लब्धितः, भुजलवाः=भुजांशाः, ये ते, दिग्शाः=
 दिग्गवाः, स्मृताः=उक्ताः ॥ २३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

'अत्र पलभा = ४, त्रिज्या=१२०, अप्रा = अ, शकृतलम् = शंत । वा, त्रिज्या २४ ।

$$\therefore \text{अ} \pm \text{शंत} = \text{भु}, \text{वा}, \frac{\text{भुज}}{\text{द्वज्या}} = \frac{\text{द्विज्या}}{\text{त्रि}} \quad \therefore \frac{\text{भु} \times २४}{\text{द्वज्या}} = \text{द्विज्या} =$$

$$(\text{अ} \pm \text{शंत}) \frac{२४}{\text{द्वज्या}} \dots\dots\dots(१)$$

$$\text{अक्षेत्रानुपातेन, शंत} = \frac{\text{पभा} \times \text{शंकु}}{१२} = \frac{४ \times \text{शंकु}}{१२} = \frac{\text{शंकु}}{३} = \frac{\text{शंकु}}{३} \dots\dots\dots (क) ।$$

द्वादश, पलभा, पलकर्णः, अस्मिन् जात्यत्रिभुजे "तत्कृत्योयोगपदं कर्ण" इति पल
 कर्णवर्गः = पक^२ = १४४ + पभा^२ = १४४ + १६। $\therefore$ पक = $\sqrt{१४४ + १६} = १३$, स्व-
 र्पा० । पूर्वयुक्त्या चरघटी = चघ = दिख ८ १५,

$$\therefore २ \times \text{चघ} = \text{दिमा} ८ ३० = \text{अं} । \therefore \text{चघ} \times ६० \times २ = २ \times \text{चप} = ६० \times \text{अं} ।$$

$$\therefore \text{चप} = ३० \times \text{अं} । \text{पुनः } १४ \text{ श्लोकयुक्त्या क्रांतिः} = \frac{\text{चप} + \text{चप}}{\text{पभा}}$$

$$= \frac{३० \times \text{अं} + \frac{\text{अं} \times ३०}{८}}{४} = \frac{३०(\text{अं} + \frac{\text{अं}}{८})}{४} = \frac{३० \times ९ \times \text{अं}}{४ \times ८} । \text{यथेकांशस्यै—}$$

$$\frac{७२}{३५} \text{ तावती ज्या तदा क्रांत्यंशानां किमिति क्रांतिज्या} = \frac{(\text{अं} \times ३० \times ९)}{४ \times ८} \times \frac{७२}{३५}$$

१३ प्र० का०

$$= \frac{\text{अं} \times १५ \times ९ \times ९}{२ \times ३५} = \frac{\text{अं} \times ३ \times ८१}{२ \times ७} = \frac{\text{अं} \times २४३}{१४} \text{। यदि द्वादशकोट्या पलकर्णः}$$

$$\text{कर्णस्तदाऽनया क्रांतिज्यया केति जाता अत्रा} = \frac{\text{पक} \times \text{क्रांज्या}}{१२} = \frac{१३}{१२} \times \frac{(\text{अं} \times २४३)}{१४}$$

$$= \frac{१३}{४} \times \frac{\text{अं} \times ८१}{१४} = \frac{१०५३ \times \text{अं}}{५६} = \frac{५२१ \times \text{अं}}{२८} \text{। पुनरनुपातः यदि खार्कत्रिज्या-}$$

$$\text{यामियमत्रा तदा जिन (२४) त्रिज्यायां केति जाता परिणता अत्रा} = \frac{५२१ \times \text{अं} \times २४}{२८ \times १२०}$$

$$\frac{\text{अं} \times ५२१}{१४०} \dots\dots\dots (\text{ख})$$

(१) समीकरणे (क) (ख) स्वरूपाभ्यां उत्थापिते दिग्ज्या

$$= \left(\frac{\text{अं} \times ५२१ \pm \text{शंकु}}{१४०} \right) \frac{२४}{\text{दृग्ज्या}} = \left(\frac{\text{अं} \times १५६३ \pm \text{शंकु}}{१४०} \right) \frac{८}{\text{दृग्ज्या}} =$$

$$(\text{अं} \times ११ \pm \text{शंकु}) \text{दृग्ज्या}$$

$$∴ \text{दृग्ज्या} = (९० - \text{यंअं}) \text{ज्या} \text{।}$$

$$∴ \text{दिग्ज्या} = (\text{अं} \times ११ \pm \text{शंकु}) \frac{८}{(९० - \text{यंअं}) \text{ज्या}} \text{। अस्याश्चापं दिगंशाः}$$

स्युरिरयुपपन्नम् ॥ २३ ॥

दिनमान और ३० के अंतर को ११से गुणने पर ३० से अल्प हो तो फल दक्षिण और अधिक हो तो उत्तर दिशाका होता है। यंत्रांशोत्पन्न क्रांतिकी दिशा सदा दक्षिण है। ८ से गुणित इन दोनोंके संस्कारमें ९० और यंत्रांशोत्पन्न क्रांतिके अंतरका भाग देनेसे लब्धिसंख्येयी भुजांश दिगंश होता है ॥ २३ ॥

उदाहरण—

दिनमान २६।५६ और ३०के अंतर ३।४ को ११से गुणा करनेसे ३३°।४४' यह फल दिनमान ३०से अल्प होनेके कारण दक्षिण दिशाका हुआ। यंत्रांश ४५।१४।३४ परसे दक्षिण दिशाकी क्रांति १७°।३'।५३" इनके संस्कार (योग) करनेसे ५०°।४७'।५३" इसको ८से गुणनफल ४०६।२३।४में ९० और यंत्रांशका अंतर ४४।४५।२६की क्रांति १६°।५५'।८"से भाग देनेसे लब्धि २४।१।१० परसे भुजांश ७५।४।४ दिगंश हुआ ॥ २३ ॥

अथ दिगंशेभ्यो दिक्साधनमाह—

समभुवि निहिते तुरीययन्त्रे स्पृशति यथा च दिगंशकाप्रकेन्द्रे ।

अथलम्बाधिभोत केन्द्रसंस्थेषीकामाऽथ दिशोऽत्र यंत्रगाः स्युः ॥२४॥

अथ दिगंशेभ्यो दिक्साधनमाह । समभुवीति । जलवत्समीकृतायां भूमौ तुरीययन्त्रे त्रिकोणयन्त्रे निहिते स्थापिते सति पूर्वोक्तदिगंशकान् क्षितिजात् विगणय्य तेषामग्रं तदेव केन्द्रं तस्मिन्नावलम्बस्य विभा छाया अथ वा केन्द्रस्थिताया इषीकायात्छाया यथा स्पृशति तथा यन्त्रे दिवाः स्युरेवं स्थापिते यन्त्रे पूर्वापरा स्यात् । तस्या याम्यात्परे भवतः ॥२४॥

माधुरी व्याख्या—

दिग्गशाकामकेन्द्रे=तुरीययंत्रोयदिग्गशाग्रं केन्द्रं चेति द्वयं, अवलम्बविभा=लम्बच्छाया, उताथ=अथवा, केन्द्रसंस्थेषीकामा=केन्द्रस्थशलाकच्छाया, यथा=यद्यत्, स्पृशति=स्पर्शं करोति, तथा समभुवि = जलसमी कृतभूमौ, तुरीययन्त्रे,=वृत्तपादयंत्रे, निहिते=स्थापिते, यंत्र=यंत्रे, यंत्रगाः=यंत्रस्थाः, दिशः=पूर्व-पश्चिम-दक्षिणोत्तराः दिशः स्युः ॥ २४ ॥

यत्र वासना—

क्षितिजे पूर्वापर-दृक्कृजसूत्रयोरन्तरे सौम्या याम्या वा दिग्गशा यावन्मितास्तावतो दिग्गशास्तुरीययंत्रे दत्त्वा तुरीययंत्रे दिग्गशाप्रचिह्नज्ञानं क्रियते । छायायाः सदैव दृक्सूत्र एव पतनात्तुरीययंत्रेऽपि पूर्वापरच्छायासूत्रान्तरे दिग्गशास्तावन्मिता एव । अतो यंत्रेऽपि भुजौ पूर्वापरा दक्षिणोत्तरा च दिशो ज्ञातव्याः ॥ २४ ॥

समान भूमिपर अवलंबकी छाया, या यंत्रकेन्द्रस्थ सीकी (लकड़ी) की छाया तुरीय-यंत्रके केन्द्र और दिग्गशाप्र चिह्नको जिस प्रकार स्पर्श करे वैसे तुरीय यंत्रकी स्थापना करनेसे यहाँ यन्त्रोत्पन्न दिशायेँ होती हैं । अर्थात् तुरीय यंत्रके दोनों भुज पूर्वापर और दक्षिणोत्तर जानने चाहिये ॥ २४ ॥

अथ नलिकाबन्धनार्थं भुजकोट्यानयनमाह—

क्रान्तिः स्फुटाऽभिमतकर्णगुणाऽक्षकर्णनिष्ठी खखादिद्वदपक्रमादिग्भुजः स्यात् । संस्कारितो यमादिशाऽक्षभया स्फुटोऽसौ तद्वर्गभाकृतिवियोगपदं च कोटिः । २५ ।

अथ नृपसभायां स्वसौशल्यदशनार्थं नलिकाबन्धार्थं भुजकोटिसाधनमाह । क्रान्ति-रिति । यस्य ग्रहस्य नलिकाबन्धः क्रियते स ग्रहो वक्ष्यमाणदृक्कर्मसंस्कृतः कार्यः । तस्य वक्ष्यमाणशरसंस्कृता स्फुटा क्रान्तिः कार्या । सा इष्टकणन गुण्या । पृतदुर्कं भवति । ग्रह-च्छायाधिकारोक्तप्राक्दृष्टिकर्मखचरेत्यादिना ग्रहस्य दिनगतः कालो भवति । जिनासोक्षामा इत्यादिना स्फुटचरादिनमानं साध्यम् । ग्रहस्फुटक्रान्तेरुक्तवत् क्रान्त्यक्षजसंस्कृतिरित्या-दिनोन्नतपरः कार्यः । ग्रहद्युयातादुक्तवद्यातः शेष इत्यादिनोन्नतं कार्यम् । तस्माद्ब्रह्मत्वात् नवतिगुणितमिष्टमुन्नतमित्यादिनेष्टकर्मसाध्यः । एवं सिद्धेष्टकणन स्फुटक्रान्तिर्गुणनोया ।

अस्योदाहरणम् । संवत् १६६९ शके १६३४ वंशाख्युक्लपौणिमा १५ सोमे सूर्योदया-द्रतघटीषु ६७ भौमस्य नलिकाबन्धः क्रियते । तत्र प्रागानीतः प्रातर्मध्यमो रविः १।४।१३। ४२। गतिः ६९।८। भौमः १०।०।२५।४।

अथ स्पष्टीकरणं रवेर्मन्दकेन्द्रम् १।१२।५०।८। मन्दफलं धनम् १।२८।५५। संस्कृतो रविः १।६।३८।४७। चरमृणम् ९५। संस्कृतः स्पष्टोऽर्कः १।६।३७।११। भौमस्य शीघ्रकेन्द्रम् ३।४। ४४।४८। शीघ्रफलाधं धनम् १।६।५२।५८। संस्कृतो भौमः १०।१७।१८।२। मन्दकेन्द्रम् ५।१२। ४१।५८। मन्दफलं धनम् ३।१९।४५। मन्दफलसंस्कृतो भौमः १०।३।४४।४९। शीघ्रकेन्द्रम् ३।१२।२५।३। शीघ्रफलं धनम् ३।२५।४०। स्पष्टो भौमः ११।६।३७।२९ ॥

अथ दृक्कर्मसाधनम् । तत्र कुह्रीत्यादिना कर्णः ११।४८।४०। मन्दस्पष्टखगादित्यादि-ना क्रान्तिर्दक्षिणा २३।४४।५९। अङ्गुलाद्यः शरो दक्षिणः ४६।१४।३४। प्राक् त्रिभेज वर्जिते-त्यादिना राशिप्रवरहिताज्ञौमात् ८।६।ः७।५९। क्रान्तिर्दक्षिणा २३।४७।२९। अक्षांशा दक्षिणाः २५।२६।४७। अनयोः संस्कारे जाता नर्तांशा दक्षिणाः ४९।१४।११। षट्शलाह इत्यादिना दृक्कर्मकला धनम् ११।८।४४। तरसंस्कृतो भौमः ११।८।३६।१३। अस्मात् क्रान्तिर्दक्षिणा ११।१७।३०। शरसंस्कृता जाता स्पष्टा क्रान्तिर्दक्षिणा ३।१।३३। इष्टघटयः ५७

दिनमानम् । ३३।१०। रविभोग्यकालः ५९। लग्नम् ०।१५।२३।२१ लग्नभुक्तम् ३० दृक्कर्म-
 दक्षभौमस्य भोग्यकालः १८। प्राग्दृष्टिकर्म इत्यादिन भौमस्य दिनगतकालः ४।२९। दृक्क-
 र्मेदक्षभौमाखरं दक्षिणम् ६। जिनाद्योऽक्षाभाच्चन इत्यादिना फलं दक्षिणम् ८। स्पष्टं चरं
 दक्षिणम् १४। दिनमानं २९।३२। स्पष्टक्रान्तेरुक्तवत्क्रान्त्यक्षजसंस्कृतिरित्यादिना नतांशाः
 २८।२८।१५। उन्नतांशाः ६६।३१।४६। अस्मात् पराख्यः। २१।१२।१४। ग्रहद्युयातात् ४।२९।
 उक्तवदुयातः शेष इत्यादिना उन्नतम् ४।२९। अस्मान्नवतिगुणितमिष्टमुन्नतमित्यादिना इष्ट-
 कर्णः साध्यते । उन्नतम् ४।२९। नवत्या ९० गुणितं ४०३।३० दिनाधेन १४।४६ मर्कं फलं
 भागाः २७।१९।३७। अस्मात् क्रान्तिः १०।४२।३६। पराख्येन २१।१२।१४ गुणिता २२७।५।
 ३७। अनेन रविनवषट्-६९१२ भक्ताः फलमिष्टकर्णः ३०।२६। एवं सिद्धेष्टकर्णं ३०।२६। स्पष्टा
 क्रान्तिः ३।१।३३। गुणिता ९२।५।१०। अक्षकर्णेन १३।१९ निष्नी १२२६।१६४८। खखात्रि-
 ७०० हज्जता भुजः १।४५। क्रान्तेर्दक्षिणत्वाद्दक्षिणाऽसौ भुजो दक्षिणाक्षभया ५।४५। सं-
 स्कारितो जातः स्पष्टो भुजः २७।३०। तस्य भुजस्य वर्गः कार्यः । इष्टकर्णात् कर्णावर्ग-
 विवरात् पदमित्यादिनेष्टच्छाया कार्या । अस्य वर्गः कार्यः । तयोर्वर्गयोरेन्तरात् पदं मूलं
 सा कोटिः स्यात् । भुजवर्गः ५६।१५। इष्टकर्णः ३०।२६। अस्य वर्गः ९२।६।११ अर्कः १२ वर्गः
 १४४। अन्तयोरन्तरान्मूलं जाता इष्टच्छाया २५।२५। छायावर्गः ७८२।८। भुजवर्गच्छाया-
 वर्गयोरेन्तरम् ७२५।५३। अस्य मूलं जाता कोटिः २६।५६।०। ॥ २५ ॥

माधुरी व्याख्या—

अभिमतकर्णगुणा=इष्टकर्णेन गुणिता, अक्षकर्णनिष्नी = पलकर्णगुणिता च, स्फुटा=स्पष्टा,
 क्रांतिः, खखात्रिहृत् = सप्तशतैः (७००) भक्ता, अपत्रमदिक्=स्पष्टक्रान्तिदिक्कः, भुजः
 स्यात् । अद्यै = अयं भुजः, यमदिशाक्षभया = दक्षिणदिक्पलभया, संस्कारितः =
 संस्कृतः, स्फुटः=स्पष्टः, स्यात् । तद्वर्गभाकृतिवियोगपदं = स्पष्टभुजच्छाययोर्वर्गान्तरमूलं,
 कोटिः, स्यात् ॥ २५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र क्रांतिः=क्रां, अक्षभा=अभा, ७ अक्षकर्णः = अक, इष्टच्छायाकर्णः=इक । ततः
 पूर्व(२२)श्लोकयुक्त्या पूर्णच्छायारूपो द्विगुणो भुजः= २ × भुज = $\frac{\text{क्रा} \times \text{इक} \times \text{अक}}{३५०} \pm २\text{अभा} ।$

$$\therefore \text{भुज} = \frac{\text{क्रा} \times \text{इक} \times \text{अक}}{३५० \times २} \pm \text{अभा} = \frac{\text{क्रा} \times \text{इक} \times \text{अक}}{७००} \pm \text{अभा}$$

$$\therefore \text{भुज} \pm \text{अभा} = \text{स्पष्टभुजः} । \therefore \text{स्पष्टभुज} =$$

$$= \left(\frac{\text{क्रा} \times \text{इक} \times \text{अक}}{७००} \pm \text{अभा} \right) । \text{अत्र छाया कर्णः अस्मात् दोः कर्णवर्गयोर्विव-}$$

रान्मूलं पूर्वापरसूत्रे कोटिरिति शेषं सुगमम् । इत्युपपन्नम् ॥ २५ ॥

इष्टकर्णं और अक्षकर्णसे गुणित क्रांतिमें ७००का भाग देनेसे लब्धि क्रांतिकी दिशाका भुज होता है । उस भुजमें दक्षिण दिशा की पलभा का संस्कार (योगान्तर) करने से स्पष्टभुज होता है । छायाके वर्गमें उस स्पष्ट भुजके वर्गको घटाकर मूल लेनेसे कोटि होती है ॥ २५ ॥

उदाहरण—

स्पष्टा उत्तरा क्रांति १७°।४९'।१८" और इष्टकर्ण-२९.००।०० के गुणन फल ५०५।

१।४२ को अक्षकण्ठ १३:२६से गुणकर ६९२०।२०।१८ इष्टमें ७००का भाग देनेसे उत्तर दिशाका भुज १।५३को पक्का ६में संस्कार (अंतर) करसेसे ३।५३ स्पष्ट भुज हुआ । छाया २।८२८ के वर्ग ७९७।४ और स्पष्ट भुज ३।५३का वर्ग १५।४के अंतर ७८९।०का वर्गमूल २७।५७ कोटि हुई ॥ २५ ॥

अथ नलिकाबन्धनमाह—

ज्ञात्वाऽऽशाः परखेचरे परमुखीं प्राक्खेचरे प्राङ्मुखीं
बिन्दोः कोटिमतो भुजं स्वदिशि तन्मध्ये प्रभां विन्यसेत् ।
बिन्दोर्भाप्रगशङ्कुमस्तकगते सूत्रे नले खे खगं
के बिन्दुस्थनराप्रभाप्रकगते सूत्रे नले लोकयेत् ॥ २६ ॥

अथ नलिकाबन्धनमाह । ज्ञात्वेति । आशा दिशो ज्ञात्वा जलवत्समीकृतभूमौ दिक्साधन कृत्वा तत्रेष्टकालीनच्छायाव्यासाधेन वृत्तं कृत्वा तत्र दिक्चिह्नानि कार्याणि । ततो बिन्दो-
वृत्तमध्यात् परखेचरे । पश्चिमकपालस्थे ग्रहे परमुखीं पश्चिमाभिमुखीं कोटिं न्यसेत् । प्राक्-
खेचरे पूर्वकपालस्थे ग्रहे प्राङ्मुखीं कोटिं न्यसेत् । कोट्यग्रतः स्वदिशि ज्यावत् भुजकोटयो-
र्मध्ये तिर्यक् प्रभां छायां न्यसेत् । स एव कर्णः । एवं जातं त्र्यक्षं क्षेत्रम् । बिन्दोर्भाप्रगते
सूत्रे नले खे खगं विलोकयेत् । एतदुक्तं भवति । छायाग्रे द्वादशाङ्गुलः शङ्कुः स्थाप्यः । तस्य
मदतकस्थबिन्दोर्वृत्तमध्यात् गते सूत्रे यष्टिद्वयाभ्यां स्थिरीकृते सूत्रगते नले नलिकायां यत्का-
लीनं भुजादि कृतं तद्वटीषु मूलस्थदृष्ट्या खे आकाशे ग्रहं विलोकयेदित्यर्थः ।

अथ जले ग्रहदर्शनार्थं नालकानिवेशनाह । क इति । बिन्दुस्थनराप्रभाप्रकगते सूत्रे के
खगं विलोकयेत् । तथा । यत्र शङ्कुः स्थाप्यस्तच्छङ्कपात् सूत्रं शङ्कप्रच्छायाप्रपर्यन्त-
मधो नयेत् । तत्सूत्रे नलः स्थाप्यः । तत्र छायाग्रस्थाने जलपूर्णपात्रं स्थाप्यम् । तत्र जल-
मध्येऽधोदृष्ट्या ग्रहो विलोक्यः । अत्रेदं सर्वदिक्साधननलिकानिवेशनादि कृत्वा ततस्तस्मि-
न्नेव काले विलोक्यमिति । इदं यथोक्तं विचार्यं सुजनस्य नृपस्य रत्ननाय दर्शयेत् ॥२६॥

इति श्रीदिवाकरदैवज्ञात्मजविश्वनाथदैवज्ञविरचिते ग्रहलाघवस्य
लग्नादिच्छायाधिकारोदाहृतिः ॥ ४ ॥

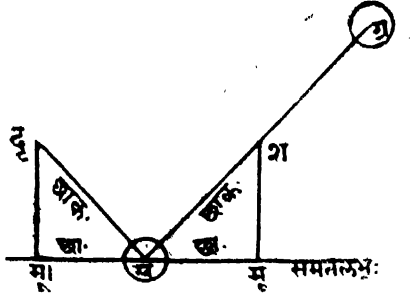
माधुरी व्याख्या—

आशाः=दिशाः, ज्ञात्वा=दिरज्ञानेन विदित्वा, परखेचरे = पश्चिमकपालस्थिते खेटे,
परमुखीं=पश्चिममुखीं, प्राक्खेचरे=पूर्वकपालस्थिते खेटे, प्राङ्मुखीं=पूर्वमुखीं, बिन्दोः=
वृत्तकेन्द्रबिन्दोः, कोटिः, अतः=कोटितः, स्वदिशि = निजदिशायां, भुजं दद्यात्=न्य-
सेत्, तन्मध्ये = केन्द्रभुजांतराले, प्रभा = छायां, विन्यसेत्=स्थापयेत् । बिन्दोः भा-
प्र-
गशङ्कुमस्तकगते = वृत्तकेन्द्रबिन्दोः छायाप्रशङ्कुशिरोगते, सूत्रे=सूत्ररूपे, नले=नलिकाग्रे,
खे = नभुश्चि, तथा, बिन्दुस्थनराप्रभाप्रकगते = केन्द्रस्थऽशङ्कप्रच्छायाग्रगे, सूत्रे, नले,
के=जले, खगं = ग्रहं, लोकयेत्=पश्येत् ॥ २६ ॥

अत्र वासना—

पूर्वकपाले विद्यमाने ग्रहे पूर्वतः प्राक्पाले पश्चिमतो दर्शनं भवतीति केन्द्रबिन्दोर्ग्रह-
दिशि कोटिदानं समुचितम् । पूर्वसाधितयोः कोटिभुजयोर्वर्गयोगपदं छाया तत्र भुजः,
शङ्कुः कोटिः, छाया-शङ्कुवर्गयोगपदं छायाकर्ण इति जात्यत्रि जम् । अथ ग्रहबिम्बकर्तृश-

कोशछायाऽभीष्टकाले छायाकर्णसंज्ञका केन्द्रविन्दौ निपतीति केन्द्रस्थदृष्टया छायाकर्णसंज्ञक-
नलिकाद्वारेण शंकुमस्तकगतं ग्रहविम्बं सुखेनावलोकयितुमर्हतीति युक्तमेव । अथ तत्प्र-
तिकूलमर्थाच्छङ्कग्रहदृष्टया छायाप्रगतजलपात्रस्थं ग्रहप्रतिविम्बं छायाकर्णसंज्ञकनलिका-
द्वारा द्रष्टुमर्हतीत्यपि युक्तमेवेत्यलम् । स्पष्टार्थं चित्रं दृष्टव्यम् ॥ २६ ॥

दिग्ज्ञान द्वारा दिशाओंका ज्ञानकर पश्चिम कपालस्थ ग्रह होनेसे पश्चिममुख और पूर्व
कपालस्थ ग्रह होनेसे पूरब मुख केन्द्रविन्दुसे कोटि: वहाँसे अपनी दिशामें भुज और इन
दोनोंके बीचमें छायाको लिखे । केन्द्रविन्दुसे छायाके अग्र और शङ्कुके मस्तकमें लगे सूत्रमें
नलिका द्वारा आकाश: और केन्द्रविन्दुस्थ शङ्कुके शीर्षं और छायाके अग्रमें लगे सूत्रमें
नलिका द्वारा जलमें ग्रहकां देखना चाहिए ।

यहाँ "सौरौऽर्कोऽपि विधूषः, इत्यादि श्लोकमें की हुई अपनी प्रतिज्ञाको पूरा करनेके
लिये आचायने नलिकाबंधन रूप स्पष्टता दिखलाई है । वास्तवमें जहाँ तहाँ ग्रहादिसाधन
में अपनी सुभीताके लिए स्थूल प्रकार आधार लिए एवं ग्रंथ रचना काल अधिकतर वित
जानेसे इनदिनों गणितोपलब्ध और वेधोपलब्ध ग्रहोंमें पार्यक्य होता है । इत्यादि आधु-
निक ज्योतिषी लोग विचार करें ॥ २६ ॥

युगेस्वरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृतम् ।
त्रिप्रहनाख्येऽधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णतां गता ॥ ४ ॥

इति ग्रहलाघवे त्रिप्रश्नाधिकारः ॥ ४ ॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥ ५ ॥

तत्र तावद्ग्रहस्य तात्कालिकीकरणमाह—

गतगम्यदिनाहतद्युभुक्तेः खरसात्तांशवियुग्युतो ग्रहः स्यात् ।

तत्कालभवस्तथा घटीघ्न्याः खरसैर्लब्धकलोनसंयुतः स्यात् ॥ १ ॥

तत्र ग्रहाणां तात्कालिकीकरणमाह । गतगम्येति । यस्मिन् दिवसे ग्रहसाधनं कृतं तस्मा-
द्विबसात् गतगम्या ये दिवसास्तैराहता गुणिता या द्युभुक्तिग्रहभुक्तिस्तत्सकाशात् खरसैः
६० षष्टयासा लब्धा येऽशास्तौवियुक् रहितो युक् युक्तो ग्रहः कार्यः । गतावचेद्विबसा-
स्तदा रहितः कार्यः । गम्यावचेद्विबसास्तदा युक्तः कार्य इत्यर्थः । स ग्रहस्तत्कालभवस्तदि-
नजो ग्रहः स्यात् । तथा गतगम्यघटीघ्न्या गतेः सकाशात् खरसैर्लब्धकलाभिकनो युक्तः

कार्यः स तात्कालिकः स्यादित्यर्थः । अत्र एतावान् विशेषः । चन्द्रसूर्यग्रहणयोर्वा पौर्णमासी तथाऽमावास्या पञ्चाङ्गे यावद्घटिकापरिमिताऽस्ति तामिदंतीभिर्मध्यमा रविचन्द्रोच्चरा- हवद्व्याख्याः । तदनन्तरं स्पष्टीकरणं कार्यम् । ततो रविचन्द्रार्भ्यां तिथेर्घटिकाः साध्याः । ताः पञ्चाङ्गस्य घटीमध्ये युक्ता रहिताः कार्याः । तद्यथा । यदा चतुर्दश एकोनत्रिंशद्वा गत- तिथिरायाति तदा वर्तमानपौर्णमास्या अमावास्याया यावत्स्य एष्यघट्यः साध्यास्तः- पञ्चाङ्गस्य पूर्वघटीमध्ये युक्ता कार्याः । यदा पञ्चदशतुल्या वा त्रिंशत्तुल्या गततिथिरायाति तदा वर्तमानप्रतिपत्तिथेर्गतघट्यः साध्याः । ताः पञ्चाङ्गस्यघटीमध्ये रहिताः कार्याः । सप- वान्तकालो भवति । एवं या गतगम्या घटय आगतास्तामिदंहाणां चालनं देयम् । ते पूर्वा- न्तकालीना भवन्ति ॥

उदाहरणम् । संवत् १६०७ शाके १६४ । मार्गशीर्षशुक्लपौर्णमासीषुधे घटी ३८।११ । रोहिणी नक्षत्रघटी ९।८ । साध्ययोगघटी १०।३६ । अथ चन्द्रपूर्वसाधनार्थमहर्गणः ६३६ । चक्रम् ९। तस्मात् साधितः प्रातर्मध्यमः सूर्यः ८।०।८।९९। चन्द्रः १।२९।१९।९७। चन्द्रोच्चम् । १०।३। ३७।९। राहुः ७।२८।२९।२७। तिथिघटीभि-३८।११ आलितो रविः ८।०।१६।३६। चन्द्रः २।३।४।४। उच्चम् १०।३।४।१२०। राहुः ७।२८।२९।२७। अथ स्पष्टीकरणम् । रवेर्मन्दकेन्द्रम् ६।१७।१३।२४। मन्दफलमृणम् ०।३९।४। मन्दफलसंस्कृतो रविः ८।०।७।३२। अयर्नाशाः १८।१८। चरं धनम् ११४ चरसंस्कृतो जातः संस्कृतोऽर्कः ८।०।९।२६। गतिफलं धनम् २।३। स्पष्टा गतः ६।११। फलत्रयसंस्कृतचन्द्रः २।३।९६।१८। विद्योर्मन्दकेन्द्रम् ७।२९।४६।२ मन्द्रफलमृणम् ४।२०।१२। संस्कृतः स्पष्टचन्द्रः १।२९।३६।६ गतिफलं धनम् । ३।३।३०। स्पष्टा गतिः ८।४।९। आर्भ्यां गततिथिः १४। एष्यघटयः २।३७। आभिः पञ्चाङ्गस्था घटिका ३८।११ युक्ता जातः पर्वान्तः ४०।९। आभिरेष्यघटीभि-२।३७ आलितः । पर्वान्ते जातस्तात्कालिको रविः ८।०।१२।३। चन्द्रः २।०।१२।१। राहुः ७।२८।२९।१८ ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

गतगम्यदिनाहतशुभुक्तेः=व्यतीतैष्यदिनादिगुणितग्रहदिनगतेः, खरसामांशवियुरयुतः= षष्ठिभक्तलब्धलवरहितसहितः, ग्रहः=खेटः, तत्कालभवः=इष्टकालोत्पन्नः, ग्रहः स्यात् । तथा=तद्द्रव्यं, घटीः=न्याः=गतगम्यनाडीगुणितखेटगतेः, खरसैः=षष्टिसंख्याभिः, लब्धक- लोनसंयुतः=प्रातःकालादिकलरहितसहितः, ग्रहः इष्टकालोत्पन्नग्रहः, स्यात् ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अनुपातद्वयेनाक्षोपपत्तिः सुगमा । तद्यथा यद्येकदिनेन ग्रहगतिकला लभ्यन्ते तदा गतगम्यदिनसंख्यया केति फलं गतगम्यदिनसंबन्धिकलाः स्युः । ताः षष्ठया विभज्य अंशी- कृताः । पुनरनुपातः यदि षष्टिघटिकाभिर्ग्रहगतिकला लभ्यन्ते तदा गतगम्यघटीभिः केति गतगम्यघटीसंबन्धिकलाः स्युः । अनयोर्योगं विधाय औदयिके ग्रहे गते योज्यं गम्ये वियोज्यं तदा इष्टकालिको ग्रहः स्यादेव । स्वरूपेणापि—

$$\text{प्र} \pm \frac{\text{प्रगक} \times \text{गगदि}}{१ \times ६०} \pm \frac{\text{प्रगक} \times \text{गगघ}}{६०} = \text{इष्टकालिको ग्रहः । वकीग्रहे धनर्णसं-}$$

स्कारो विलोमः कार्यः, तस्य विलोमगमनादित्युपपन्नम् ॥ १ ॥

ग्रहकी गतिकलासे गत और गम्य दिनके गुणनफलमें ६० का भाग देकर लब्ध अंशा- दिको ग्रहमे घटाने और जोड़नेसे तात्कालिक ग्रह होता है । एवं ग्रहकी गतसे गत और

गम्य घटीके गुणनफलमें ६० का भाग देनेसे लब्ध कलादिको ग्रहमें घटाने और जोड़नेसे तात्कालिक ग्रह होता है ॥ १ ॥

उदाहरण—शाके १८६२ सैन्वत १९९७ सन् १३४८ साल फाल्गुन शुक्र पूर्ण-मासी गुरुवारको चन्द्रग्रहणका विचार करना है। अतः चैत्रकृष्ण द्वितीया शनिवारको मिश्रमान ४४।४६।५७ कालिक स्पष्टसूर्य ११।१०।५०।३०" गति ५९।४६, और राहु ५।११।१६।४३ गति ३।११" अयनांश २५०।३७।४२"।४५" च. प.

इनग्रहोंको फाल्गुन शुक्र पूर्णमासी गुरुवारको पूर्णान्तकाल २८।४९ में लाना है। भयात् १२।३० भयोग ५७।३ पंक्ति ७।४४।४६ में इष्टकाल ५।२८।४९ को घटानेसे दिनादि ऋण चालन (गतदिनादि) २।१५।५७ से सूर्यको गति ५९।४६" को गुणा करना है, पहले २ दिनसे गुणा ११९।३२ में ६० का भागदेकर लब्धि अंशादि १।९९।३२ को मिश्रमान् कालिक सूर्य ११।१०।५०।३० में घटानेसे १०।२९।५०।५८ हुआ। पुनः सूर्यकी गतिको १।५।५७ घट्यादिसे गुणाकर ४८।६८।४२ में ६० का भाग देनेसे लब्धकलादि ७।४।२८ को पूर्वशेष १०।२९।५०।५८ में घटानेसे पूर्णांत कालिक स्पष्ट सूर्य १०।२८।३६।३०" हुआ। एवं पर्वान्तकालिक चन्द्रमा ४।२९।३५।६" गति ८४।१।२२ और राहु ५।११।२३।५६" हुआ ॥ १ ॥

अथ ग्रहणनिश्चयं शरसाधनं चाह—

एवं पर्वान्ते विराहर्कबाहोरिन्द्राल्पांशाः सम्भवश्चेद्ग्रहस्य ।

तेऽशा निम्नाः शङ्करैः शैलभक्ता व्यग्वर्काशः स्यात्पृषत्कोऽङ्गुलादिः॥२॥

अथ ग्रहणसम्भवज्ञानं शरसाधनं चाह। एवमिति। पूर्वोक्तप्रकारेण चालितौ चन्द्रार्कौ पर्वान्ते पौर्णमास्यन्ते षड्दशयन्तरे समांशकलौ भवतः। अमान्तेः। राश्यंशकलाभिः समौ भवतः। उक्तं च सिद्धान्तशिरोमणौ ।

‘पूर्णान्तकाले तु समौ लवाद्येदंशान्तकालेऽवयवैर्गुणोत्तरिति’ ।

अत्र पर्वशब्दः पूर्णिमाभावास्यावाची ज्ञेयः। तत्र विराहर्कबाहोर्लवाः कार्याः। विगतो राहुयंस्मादसौ विराहुः। स चासावर्कश्च विराहर्कः। राहुरर्ककोऽप्य इत्यर्थः। तस्य भुजः कार्याः। भुजस्यांशाः कार्याः। तेऽशाश्चेदिन्द्राल्पाश्चतुर्दशभ्योऽल्पास्तदा ग्रहणस्य सम्भवः स्यात्। तदा ग्रहणं भवतीत्यर्थः। एवं चन्द्रग्रहणे, सूर्यग्रहणे तुत्तरगोले भुजांशा इन्द्राल्पा दक्षिणगोलेऽष्टभ्यो न्यूनास्तदाऽर्कग्रहणं भवतीति ज्ञातव्यम्। अग्रे वक्ष्यति। तेऽशाः शङ्करैरेकादशभिर्निम्ना गुणिताः। ततस्ते शैलभक्ताः सप्ततष्टाः फलमङ्गुलानि। शेषं षष्टिगुणं सप्तभक्तं फलं वयङ्गुलानि। एवमङ्गुलादिव्यग्वर्काशो व्यग्वर्कस्यांशा दिग् यस्य सः। विराहर्कौ यस्मिन् गोले वर्तते तद्विक् पृषत्कः शरः स्यात्। रविः।८।०।१२।६। राहुः। ७।२।८।२३। १८। विराहर्कः ०।१।४।८।४८। अस्य भुजांशाः १।४।८।४८। चतुर्दशभ्यो न्यूना अतः ग्रहण-सम्भवः। विराहर्कस्य भुजांशाः १।४।८।४८। शङ्करैः ११ गुणिताः १९।४।६।४८। सप्तभक्ताः फलमङ्गुलादिशरः २।१०। विराहर्कस्योत्तरगोलेऽवयवैर्गुणोत्तरः ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

पर्वान्ते = “चन्द्रग्रहे पूर्णिमांतकाले, सूर्यग्रहे अर्मांतकाले च, एवं = अमुना “गत-गम्यदिनाहतद्युकोरित्यादिना” विधिना ग्रहसाधनं विधाय, चेत्, विराहर्कबाहोः राहु-रहितरविभुजस्य, इन्द्राल्पांशाः = चतुर्दशभ्युनमागाः” स्युः तदा, ग्रहस्य = पर्वणः,

संभवः = संभावना भवति । ते = उक्ताः = अंशाः क्वाः, शङ्करैः = एकादशभिः निम्नाः = गुणिताः, शैलभक्ताः = सप्तभाजिताः, आप्तः व्यग्वर्कोशः = राहुरहितसूर्यगोलीयः, अङ्गुलादिः = अङ्गुलमुखः, पृषत्कः = शरः 'पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः । कलम्बमार्गणशराः पत्रीरोपद्रुद्रैरित्यमरः), स्यात् ॥ २ ॥

इसी तरह विराहकं (रविमें राहुको घटानेसे विराहकं होता है) का भुज १४ अंशसे अल्प होवे तो पर्वान्त कालमें ग्रहण होनेका संभव (संभावना) होता है । उस भुजांशको ११से गुणा कर उसमें ७का भाग देनेसे लब्धि राहुहीन रविके गोलकी दिशाका अंगुलादिक शर होता है ॥ २ ॥

उदाहरण—पर्वान्तकालिक सूर्य १०।२८°।३६'।३०" में राहु ५।११°।२३'।५६" को घटानेसे राहुहीन रवि ५।१७।१२।३४ का "दोस्त्रिभोजं त्रिभोर्ध्वं" इत्यादि प्रकारसे भुजांश १२°।४७'।२६", यह १४से अल्प है अतः इस पूर्णमासीमें ग्रहण की संभावना हुई । राहुहीन रविका भुजांश १२°।४७'।२६"को ११से गुणा १४०।४१।४६में ७ का भाग देनेसे लब्धि (राहुहीन रविके उत्तर गोलमें होनेसे) उत्तरगोलीय अंगुलादिक शर २०।५।५८ हुआ ॥ २ ॥

अथ सूर्य-चन्द्र-भूमाविम्बसाधन—

व्यसुशरगतीष्वंशो दिग्गुग्भवेत्त्रपुरुष्णगो-
रथसितरुचो विम्बं भुक्तिर्युगाचलभाजिता ।
तदपि हिमगोविम्बं त्रिघ्नं निजेशलवान्वितं
विवसु भवति क्षमाभाविम्बं किलाङ्गलपूर्वकम् ॥ ३ ॥

अथ सूर्यचन्द्रविम्बानयनं भूमानयनं चाह । गतिरिति । खररुचः सूर्यस्य गति- ६१।११ द्विगुणिता १२२।२२ । एकादशभक्ता फलमङ्गुलाद्या तनुः सूर्यविम्बं स्यात् २१।७। विधो- भुक्ति ८२।४।६ वेदाद्रिभि-७४ भक्ता फलमङ्गुलाद्यां चन्द्रविम्बमुदितम् ११।८ । चन्द्रस्येयं चान्द्री चन्द्रगतिः ८२।४।९ । नृपाश्वोना ७१६ कृता १०८।९९ । लोचनकरे- २२ भक्ता फलं ४।९४ द्वात्रिंशद्भि-३२ युं तम् ३६।९४ । सूर्यगतिः ६१।११ । अस्या नगां-७ शेन ८।४४ अनेन रहिता रदाहया जाता भूमा २८।१०। इदमेव राहुविम्बम् ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

उष्णगोः=रवेः, व्यसुशरगतीष्वंशः=पंचपंचाशता रहिताया गतेः पंचांशः, दिग्गुक्= दशयुक्तः, वपुः=सूर्यविम्बं, भवेत् । अथ=अनन्तरं, युगाचलभाजितः=चतुःसप्ततिभिर्हृता, सितरुचः=सिताः शीतलाः रुचयः किरणाः यस्य तस्य चन्द्रस्य, भुक्तिः=गतिः, विम्बं=चन्द्र- विम्बं भवेत् । तत्=उक्तं, अपीतिनिश्चयाः । हिमगोः=चन्द्रस्य, विम्बं=वपुः, त्रिघ्नं= त्रिभिर्गुणितं, निजेशलवान्वितं=निजैकादशभागसहितं, विवसु=अष्टभिर्हीनं, अङ्गलपूर्वकं= अङ्गलमुखं, क्षमाभाविम्बं=भूभावपुः किलेतिनिश्चयेन स्यात् ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते, चन्द्रगतिः = चंग, ^{फल} ३ = अङ्गुलम् । रविगतिः = रग । ततः "भानो गतिः स्व- दशभागयुतसिंहा वेति, तथा भानो गतिः शरहता रविभिर्बिभक्ता इति च, आभ्यां भास्करोक्तप्र- १४ प्र० ला०

काराभ्यां विधानयनोपपत्तिः सरलैव । तथथा—रविबिम्बकला = $\frac{\text{रग} + \frac{\text{रग}}{१०}}{२} = \frac{\text{रग} \times ११}{१० \times २}$

$$\text{अङ्गुलादिरविबिम्बम्} = \frac{\text{रग} \times ११}{१० \times २ \times ३} = \frac{\text{रग} \times ११}{६०} = \frac{(\text{रग} - ५५ + ५५) ११}{६०} =$$

$$\frac{११ \times ५५}{६०} + \frac{(\text{रग} - ५५) ११}{६०} = \frac{६०५}{६०} + \frac{(\text{रग} - ५५) ११}{६०} = १० + \frac{(\text{रग} - ५५)}{५}$$

स्व० अं० । एवं कलादिकं चन्द्रबिम्बम् = $\frac{\text{चंग} \times ३}{७४}$ ।

अतः अङ्गुलादिकं चन्द्रबिम्बम् = $\frac{\text{चंग} \times ३}{७४ \times ३} = \frac{\text{चंग}}{७४}$ । अथ च कलादिकं भूमाविम्बम् =

$$\frac{\text{चंग} \times २}{१५} - \frac{\text{रग} \times ५}{१२} ।$$

$$\therefore \text{अङ्गुलात्मकं भूमाविम्बमानम्} = \frac{\text{चंग} \times २}{१५ \times ३} - \frac{\text{रग} \times ५}{१२ \times ३} = \frac{\text{चंग} \times २}{४५} - \frac{\text{रग} \times ५}{३६}$$

$$= \frac{\text{चंग} \times २ \times १८}{४५ \times १८} - \frac{(५९'१८'') ५}{३६} = \frac{\text{चंग} \times ३६}{८१०} - \frac{२९५'१४०''}{३६} = \frac{\text{चंग} \times ३६}{८१० \times ११}$$

$$\frac{२९५'१४०''}{३६} = \frac{\text{चंग} \times ३६}{७४ \times ११} - \frac{२९५'१४०''}{३६} = \frac{\text{चंग}}{७४} \left(\frac{३६}{११} \right) - \frac{२९५'१४०''}{३६} = \frac{\text{चंग}}{७४} \left(३ + \frac{३}{११} \right)$$

—८, स्वरूपा० । अत्र $\therefore \frac{\text{चंग}}{७४} = \text{चं. बि.}$ । $\therefore \text{भूमाविम्बम्} = \text{चं. बि.} \left(३ + \frac{३}{११} \right)$

—८ = चं बि × ३ + $\frac{\text{चं बि}}{११}$ ३ — ८ । इत्युपपन्नम् ॥ ३ ॥

रविकी गतिमें ५५ को घटाकर शेषमें ५ का भाग देनेसे लब्धिमें १० को जोड़नेसे अङ्गुलादिक रविका विम्ब होता है । चन्द्रमाकी गतिमें ७४ का भाग देनेसे लब्धि अङ्गुलादिक चन्द्रमाका विम्ब होता है । एवं चन्द्रमाके विम्बको ३ से गुणाकर उसमें अपना ११ वाँ अंशको जोड़कर आठको घटानेसे अङ्गुलादिक भूमा (राहु) का विम्ब होता है ॥ ३ ॥

उदाहरण—रविकी गति ५९'१४६'' में ५५ को घटाकर शेष ४'१६ का पञ्चमांश ००।५७ में १० को जोड़नेसे अङ्गुलादिक रविका विम्ब १०।५७ हुआ । चन्द्रमाकी गति ८४।१२२ में ७४ का भाग देनेसे लब्धि अङ्गुलादिक चन्द्रमाका विम्ब १।१२२ हुआ, और चन्द्रमाके विम्ब १।१२२ को ३ से गुणा ३।१६ में अपना ११ वाँ अंश ३।६ को जोड़कर ३।७१२ में ८ को घटानेसे शेष २९।८ अङ्गुलादिक भूमाका विम्ब हुआ ॥ ३ ॥

अथ मानैक्यखण्डप्राप्तयोरानयनमाह—

छादयत्यर्कमिन्दुर्विधुं भूमिभा छादकच्छाद्यमानैक्यखण्डं कुरु ।

तच्छुरोर्न भवेच्छन्नमेतद्यदा प्राह्यद्दीनावशिष्टं तु खच्छन्नकम् ॥ ४ ॥

अथ मानैक्यखण्डं प्रासानयनं बाह । छादयतीति । सूर्यग्रहणे इन्दुश्चन्द्रश्चादयति । चन्द्र-

ग्रहणे भूमिभा विधुं चन्द्रमसं छादयति । लोके तु राहुकृत्ग्रहणमित्यत्र ब्रह्मणो वरप्रदानात् ।
उक्तं च सिद्धान्तशिरोमणौ ।

राहुः कुभासण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगच्छादयतीनविम्बम् ।

तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वांगमानामविरुद्धमेतत्-इति ।

भो गणक छादकच्छाद्यमानैक्यखण्डं कुरु । छादयति यः स छादकः । छादयितुं योग्यः
स छाद्यः । छादकश्च छाद्यश्च छादकच्छाद्यौ तयोर्विम्बयोर्मानयोरेक्यं तस्य खण्डमर्धं कार्य-
मित्यर्थः । चन्द्रग्रहणे छादको भूभा । छाद्यश्चन्द्रः । तयोर्विम्बयोगार्धं चन्द्रग्रहणे मानैक्य-
खण्डं स्यात् । रविग्रहणे छादकश्चन्द्रः । छाद्यो रविः । तयोर्विम्बयोर्योगार्धं तत् सूर्यग्रहणे
मानैक्यखण्डं स्यात् । तन्मानैक्यखण्डं पूर्वोक्तेनाङ्गुलाद्येन शरेण ऊनं रहितं कार्यम् । यदव-
शिष्टं तच्छन्नमङ्गुलादिप्रासः स्यात् । यदा मानैक्यखण्डाच्छरो न शुध्यति तदा ग्रहणं नास्ती-
त्यर्थतः सिद्धम् । एतच्छन्नं प्राङ्छिम्बेन हीनं कृत्वाऽवशिष्टं यत् खण्डं तत् खच्छन्नकं स्यात् ।
तन्मितः खप्रासो भवतीत्यर्थः । चन्द्रग्रहे प्राङ् चन्द्रविम्बमिति । सूर्यग्रहे सूर्यविम्बमिति ।
उदाहरणम् । छादको भूभा २८।१० । छाद्यश्चन्द्रविम्बम् ११।७। अनयोरेक्यम् ३९।१७।
अस्यार्धं जातं मानैक्यखण्डम् १९।३८। शरेण २।५० रहितं जातो प्रासः १६।४८ प्राङ्छिम्बेन
११।७ छन्नं १६।४८ रहितं जातः खप्रासः ५।४१ ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

अर्कं=सूर्यं, इन्दुः=चन्द्रः छादयति । विधुं=चन्द्रं, भूमिभा=भूभा, छादयति ।
छादकच्छाद्यमानैक्यखण्डं=छादकच्छाद्यविम्बयोगदर्लं, कुरु=विधेहि शरोनं=बाणहीनं, तत्
छादकच्छाद्यविम्बैक्यार्धं, छन्नं=प्रासप्रमाणं भवेत् । प्राङ्छिम्बेन=प्रासप्रमाणं-
हितशेषं, एतत्=छन्नं, खच्छन्नकं=खप्रासमानं, स्यात् ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“छादको भास्करस्येन्दुरिति; तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः” इत्यादि
सूर्यसिद्धान्तोक्तप्रकाराभ्यां अस्योपपत्तिः सरलैव किं लेखनप्रयासेनेति दिक् ॥ ४ ॥

चन्द्रमा सूर्यको और भूभा चन्द्रमाको आछादित करती है । छादक और छाद्यके विम्ब
के योगार्धमें शरको घटानेसे प्रासप्रमाण होता है । यदि छाद्यविम्बसे प्रासमान अधिक हो
तो अधिक प्रमाणके समान खप्रास कहलाता है ॥ ४ ॥

उदाहरण—चन्द्रग्रहण में छादक (भूभा) का विम्ब २९।८ और छाद्य (चन्द्रमा)
का विम्ब ११।२२ के योग ४०।३० के आधे २।१५ में शर १८।३४ को घटानेसे
शेष १।४१ प्रास मान हुआ । यहाँ प्रासमान १।४१ छाद्य (चन्द्रमा) के मान ११।२२
से अल्प है, अतः खप्रास नहीं हुआ ।

खप्रासका उदाहरण—

यदि प्रासमान १३।४२ और चन्द्रविम्ब ११।२२ हो तो चन्द्रविम्ब ११।२२ में प्रास-
मान १३।४२ का अन्तर करनेसे शेष १।४० खप्रासका मान होगा ॥ ४ ॥

अथ स्थितिमर्दकालावाह—

- मानैक्यखण्डमिषुणा सहितं दशघ्नं
छन्नाहतं पदमतः स्वरसांशहीनम् ।
श्लौविम्बहृत् स्थितिरियं घटिकादिका स्या-
न्मर्द तथा तनुदत्तान्तरखग्रहाम्याम् ॥ ५ ॥

अथ स्थितिवटिकासदानयनमाह । मानैक्येति । मानैक्यखण्डम् ११३८। इषुणा शरेण-
२।९० सहितम् । २२।२८। दशघ्नं २२४।४० छन्नेन १६।४८ गुणितम् ३७७४।२४। इदं वारद्वयं
षष्ट्या सवर्णितम् १३९८७८४० । अस्य मूलम् ६१।२६। इदं स्वषडंशेन १०।१४ हीनं ९१।१२
रलौबिम्बेन ११।७ भक्तं फलं जाता घटिकादिस्थितिः ४।३६ । तनुदलान्तरखप्रहाभ्यां तथा
स्थितिवन्मर्दं साध्यम् । एतदुक्तं भवति । तयोर्विम्बयोर्दले खण्डे तयोरन्तरं कार्यम् । चन्द्र-
ग्रहे चन्द्रभूमाविम्बदलान्तरं कार्यं सूर्यग्रहे सूर्यचन्द्रविम्बदलान्तरमित्यर्थः । खग्रहः खग्रासः ।
ताभ्यामित्यर्थः ।

उदाहरणम् । चन्द्रविम्बम् ११।७। भूभाविम्बम् २८।१० । चन्द्रविम्बदलम् ९।३३। भूभा-
विम्बदलम् १४।९। अनयोरन्तरम् ८।३२। इषुणा २।९० सहितम् ११।२२। दशघ्नम् ११३।४०।
खग्रसेन ९।४१ गुणितम् ६३६।०। इदं वारद्वयं षष्ट्या सवर्णितम् । २३२९६०० । अस्य मूलम्
२६।२४। इदं स्वषडंशेन ४।१४ हीनम् ११।१०। चन्द्रविम्बेन ११।७ भक्तं फलं घटिकादिकं
मर्दम् १।९४ ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

इषुण=बाणेन, सहितं=युक्तं, दशघ्नं=दशगुणं, मानैक्यखंडं=छादकच्छाद्यविम्बयोगार्थं,
छन्नाहतं=प्रासगुणितं, अतः=अस्मात्, पदं = मूलं, स्वरसांशहीनं=निजषष्ठांशोर्न, रलौ-
बिम्बदत्त = चन्द्रविम्बभक्तं “रलौर्मुंगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः” इयं=लब्धिः, घटिकादि-
दिका=नाडीमुखा, स्थितिः=स्थितिघटी स्यात् । तथा=तद्वत्, तनुदलान्तरखप्रहाभ्यां=
छादकच्छाद्यविम्बान्तर-खप्रासाभ्यां, मर्दं = मर्दकालं “विजानीयात्” ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्पयते मानैक्यखण्डम् = माखं। चं वि = $\frac{चंग}{७४}$ । ∴ चंग = ७४ चं वि ।

∴ माखं—शर=प्रासः = छ । अतः “मानार्थयोगानन्तरयोः कृतिभ्या” मित्यादि-
भास्करोक्तप्रकारेण स्थितिकलावर्गः=माखं^२ × ९—श^२ × ९ = ९ (माखं^२—श^२) =
९ (माखं + श) (माखं—श) = ९ (माखं + श) × छ । अतोऽनुपातेन स्थितिघटीवर्गः =

$$= \frac{६०^२ \times ९ (माखं + श) छ}{(चंग-रग)^२} = \frac{३६०० \times ९ (माखं + श) छ}{(७४ चं वि - रग)^२}$$

$$= \frac{३६० \times ९ \times ९० (माखं + श) छ}{(७४ चं वि - रग)^२} = \frac{३२४० \times ९० (माखं + श) छ}{(७४ चं वि - रग)^२} ।$$

अनयोः मूले गृहीते—

$$स्थितिघटी = \frac{५७ \times \sqrt{९० (माखं + श) छ}}{(७४ चं वि - रग)}$$

$$= \frac{५७}{७४} \times \frac{\sqrt{९० (माखं + श) छ}}{चं वि - ७६} = \frac{५}{६} \times \frac{\sqrt{९० (माखं + श) छ}}{चं वि - ७१} =$$

$$\frac{५}{६} \times \frac{\sqrt{९० (माखं + श) छ}}{चं वि} । स्व० = (१ - \frac{५}{६}) \frac{\sqrt{९० (माखं + श) छ}}{चं वि} =$$

$$\frac{(\sqrt{१०} (\text{माखं} + \text{श}) \text{ छ} - \sqrt{१०} (\text{माखं} + \text{श}) \text{ छ}}{६}$$

= च वि । इत्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

शरयुक्त और दशगुणित मानैक्यखण्डको प्राप्तमानसे गुणाकर उसके मूलमें उसीके षष्ठांशको घटाकर शेषमें चन्द्रबिम्बका भाग देनेसे लब्धि घटी आदिक स्थिति होती है । एवं छाद्य और छादकके विषान्तर पदसे मर्द घटी होती है ॥ ५ ॥

उदाहरण—भूभाबिम्ब २९।८ और चन्द्रबिम्ब ११।२२ के योगार्ध २०।१५ में शर १८।३४ को जोड़नेसे ३।४९ को १० से गुणाकर ३८८।१० इसको प्राप्तमान १।४१ से गुणनफल ६५३।२५ का मूल २५।३३ में अपना षष्ठांश ४।१५ को घटानेसे शेष २१।१८ में चन्द्रबिम्ब ११।२२ का भाग देनेसे लब्धि १।५२ षट्षादिक स्थितिकाल हुआ ।

एवं भूभाबिम्ब २९।८ और चन्द्रबिम्ब ११।२२ के अन्तर १७।४६ के आधे ८।५३ में शर १८।३४ को जोड़ कर २६।४१ को १० से गुणा कर २६६।५० को खग्रास १।४० से गुणा ४४८।४३ का मूल २१।६ में अपने षष्ठांश ३।३१ को घटानेसे शेष १७।३५ में चन्द्रबिम्ब ११।२२ का भाग देनेसे लब्धि मर्दघटी १।३३ हुई ॥५॥

अथ स्पर्शमोक्षस्थितिमर्दानयनमाह—

युग्माहतैर्व्यगुभुजांशसमैः पलैः सा

द्विष्टा स्थितिर्विरहिता सहितार्कषड्भात् ।

ऊने व्यगावितरथाऽभ्यधिके स्थिती स्तः

स्पर्शान्तिमे क्रमगते च तथैव मर्दे ॥ ६ ॥

अथ स्पर्शमोक्षस्थितिमर्दानयनमाह । युग्मेति । व्यगोच्ये भुजांशास्ते द्विगुणिता कार्याः । तत्तुल्यैः पलैः वा पूर्वोक्ता द्विष्टा स्थितिर्विरहिता सहिता कार्या । कस्मिन् सति । अर्कषड्भादूने व्यगौ सति द्वादशराशिभ्यः षडराशिभ्य ऊने व्यगौ सतीत्यर्थः । अधिके ह्यतरथाऽन्यथा कार्यम् । सहितो रहिता चेति क्रमगतेन स्पर्शान्तिमे स्पर्शमोक्षजे स्थिती स्तः । तथैव स्थितिवन्मर्द साध्ये । अर्कषड्भादूने व्यगावित्यत्र राश्यांशैरुनाधिकता ज्ञेया । तद्यथा । विराहार्कस्यैकादशराशिषोडशांशानारभ्य शून्यराश्याद्यवयवपर्यन्तं स द्वादशराशिभ्य ऊनो ज्ञेयः । शून्यराशयेकविकलामारभ्य चतुर्दशांशपर्यन्तं स द्वादशाधिको ज्ञेयः । एवं विराहार्कस्य षडराशिषोडशांशमारभ्य षड्दशांशपर्यन्तं स षड्भादूनो ज्ञेयः । षड्दशामारभ्य चतुर्दशांशपर्यन्तं स षड्भादधिको ज्ञेयः ।

उदाहरणम् । घटिकादिस्थितिः ४।३६ । अर्कमध्ये ऊनितो राहुः स व्यगवर्कः । व्यगुभुजांशाः १।४८।४८ युग्माहताः ३। विराहार्कस्य द्वादशराशिभ्योऽधिकत्वात् सहिता जाता स्पर्शस्थितिः ४।३९। विरहिता जाता मोक्षस्थितिः ४।३३। मर्दम् १।९४। युग्माहतैर्व्यगुभुजांशसमैः पलैः सहितं जातं संमोलनमर्दम् १।५७। रहितं जातं मोक्षमर्दम् १।९९ ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

व्यगौ = राहुरहितसूर्ये, अर्कषड्भात् = द्वादश-षड्दशभिः, ऊने = न्यून 'सति' युग्माहतैः = द्विगुणैः, व्यगुभुजांशसमैः = राहुरहितसूर्यभुजांशतुल्यैः, पलैः = विषट्ठीभिः, द्विष्टा = द्विष्टा स्थापिता, स्थितिः = स्थितिघटी क्रमेण, विरहिता सहिता = ऊना युक्ता, क्रमगते = क्रमस्थे,

ते=द्वे, स्पर्शान्तिमे = स्पर्शमोक्षकालीने, स्थिती=स्थितिकालौ, स्तः=भवतः “एकत्र स्पर्श-स्थितिघटी अन्यत्र मोक्षस्थितिघटी भवतीत्यर्थः, अभ्यधिके=अर्कषट्शितोऽधिके ‘व्यगौ’ इतरथा=विलोमं । तथा=तद्वत्, एवेति निश्चयार्थकः, मर्दे=संमीलनोन्मीलनमर्द-साध्ये इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते विराहर्कभुजांशाः=विभु । ततः पूर्वयुक्त्या शरः= $\frac{\text{विभु} \times ११}{७}$ । अथ “श-

राच्छरघ्नाद्विहताच्चतुर्भिरित्यादिभास्करोक्तप्रकारेण पलात्मकं संस्कारमानम् = $\frac{५ \times \text{शर}}{४}$ =

$\frac{\text{विभु} \times ११ \times ५}{४ \times ७} = \frac{\text{विभु} \times ५५}{२८} = \text{विभु} \times २, \text{स्व०, शेषं सुगमम् । इत्युपपन्नम् ॥ ६ ॥$

१२ और ६ राशिसे यदि व्यगु (राहुवर्जित रवि) अल्प हो तो द्विगुणित व्यगुके भुजांश तुल्य पलको दो स्थानस्थित स्थितिघटीमें घटाने और जोड़नेसे अधिक स्पर्श-कालिक और मोक्षकालिक स्थिति होंगी । यदि १२ तथा ६ राशिसे व्यगु अधिक हो तो द्विगुणित व्यगुके भुजांश तुल्य पलको दो स्थान स्थित स्थितिमें (अन्यथा) जोड़ने और घटानेसे क्रमिक स्पर्शकालिक और मोक्षकालिक स्थिति होंगी ॥ ६ ॥

उदाहरण—(र-रा)=व्यगु=५।१७।००।३४, यह ६ राशिसे अल्प है अतः इसके भुजांश १२°।५९'।२६" को द्विगुणित करनेसे पलादि २५।५८।५२ को स्थिति घटी १।५२ में अन्तर और योग करनेसे स्पर्शस्थिति घटी १।२७ और मोक्षस्थिति घटी २।१७ और उक्त द्विगुणित भुजांश तुल्य पलादि को मर्दकाल १।३३ में घटानेसे संमीलनमर्द १।८ और जोड़नेसे उन्मीलनमर्द १।५८ हुआ ॥ ६ ॥

अथ स्पर्शादिकालानयनमाह—

तिथिविरतिरयं ग्रहस्य मध्यः स च रहितः सहितो निजस्थितिभ्याम् ।

ग्रहणमुखविरामयोस्तु कालाविति पिहिताऽपिहिते स्वमर्दकाभ्याम् ॥ ७ ॥

अथ मध्यग्रहणस्पर्शकालमोक्षसंमीलनोन्मीलनकालसाधनमाह । तिथिविरतिरिति । तिथेर्गणितागताया विरतिरन्तोऽयं ग्रहस्य ग्रहणस्य मध्यो मध्यग्रहणकालो भवति । य आगतो ग्रासस्तस्य ग्रासनं यत् तन्मध्यग्रहणम् । स मध्यग्रहणकालो निजस्थितिभ्यां स्पर्शमोक्षजस्थितिभ्यां रहितः सहितः स्पर्शस्थित्या रहितो मोक्षस्थित्या सहितो ग्रहण-मुखविरामयोः । ग्रहणमुखं स्पर्शः । विरामो मोक्षः । तयोः कालौ समथौ स्तः । स्पर्शो ग्रासस्य प्रारम्भः । मोक्षो ग्रासामाव हति । अनेन प्रकारेण मर्दकाभ्यां पिहितापिहिते ग्रासे स्तः । मध्यग्रहणकालः स्पर्शमोक्षमर्दाभ्यां रहितः सहितः क्रमेण पिहितापिहिते स्तः संमीलनोन्मीलने स्त इत्यर्थः । संमीलनं सर्वबिम्बग्रासः क्षग्रासे । उन्मीलनं बिम्बोन्मु-क्तिप्रारम्भकाल इत्यर्थः ।

उदाहरणम् । तिथिविरतिरयं ग्रहणमध्यः ४०।४८। स्पर्शस्थित्या ४।३९ रहितो जातः स्पर्शकालः ३६।९। मोक्षस्थित्या ४।३३। युक्तो जातो मोक्षकालः ४१।२१। तिथिविरतिः ४०।४८। स्पर्शमर्दनं १।६७। रहितो जातः संमीलनकालः ३८।९१। मोक्षमर्दनं १।६१। सहितो जात उन्मीलनकालः ४२।३९ ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

अयं, तिथिविरतिः=तिथ्यन्तकालः, ग्रहस्य=ग्रहणस्य, मध्यः=मध्यकालः, स्यात् । सः=पर्वमध्यकालः, निजस्थितिभ्यां = स्वर्शमोक्षस्थितिकालाभ्यां, रहितः=हीनः, सहितः, युक्तश्च, ग्रहणमुखविरामयोः=स्पर्शमोक्षयोः कालौ, स्तः । इति=एवं, स्वमर्दकाभ्यां = संमीलनोन्मीलनमर्दाभ्यां, पिहितापिहिते=संमीलनोन्मीलने स्तः ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः -

“स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणः।दिशत्, इत्यादि सूर्यसिद्धान्तोक्तप्रकारेणास्य वासना सरलैव, किं लेखविस्तारेणेत्युपपन्नम् ॥ ७ ॥

तिथ्यन्त काल ही ग्रहणका मध्यकाल होता है । इसमें अपनी अपनी स्थिति घटी को घटाने और जोड़नेसे क्रमिक स्पर्शकाल और मोक्षकाल होता है । पूर्व अपने २ मर्दकालको मध्यकालमें घटाने और जोड़नेसे क्रमसे संमीलन काल और उन्मीलन काल होता है ॥ ७ ॥

उदाहरण—तिथ्यन्त काल २८।४९ में स्पर्श स्थिति घटी १।२७ को घटानेसे स्पर्शकाल २७।२२ और तिथ्यन्त कालमें मोक्षस्थिति घटी २।१७ को जोड़नेसे ३।१६ मोक्षकाल हुआ ।

ऐसे ही तिथ्यन्तकाल २८।४९ में संमीलनमर्द १।८ को घटानेसे २७।४१ संमीलनकाल और उन्मीलनमर्द १।५८ को जोड़नेसे ३०।४७ उन्मीलनकाल हुआ ॥ ७ ॥

अथेष्टप्रासानयनमाह—

पिहितहृतेष्टं स्थितिविहृतं तत् । सचरणभूयुग्मप्रसनमभीष्टम् ॥ ८ ॥

अथेष्टप्रासानयनमाह । पिहितेति । पिहितेन प्रासेन हृतं गुणितं यद्विष्टं घटिकात्मकं स्वस्थितेयथा न्यूनं तथेष्टं कल्पयम् । तत् स्वस्थित्या विहृतं कार्यम् । चेत् स्पर्शकालिकमिष्टं तदा स्पर्शस्थित्या भाज्यम् । मोक्षकालिकमिष्टं चेन्मोक्षस्थित्या भाज्यमिति । तत्फलं सचरणभूवा सपादैरूपेण १।१९ युतमभीष्टप्रसनमिष्टप्रासो भवति । स्पर्शादग्रे यद्विष्टं तत् स्पर्शेष्टं मोक्षात् प्रागिष्टं मौक्षेष्टमिति ध्येयम् ।

उदाहरणम् । स्पर्शानन्तरं कल्पितमिष्टं घटीद्वयम् २। प्रासेन १६।४८ गुणितम् ३३।३६। स्पर्शस्थित्या ४।३९ विहृतम् ७।१३। सचरणभू १।१९ युक्तम् । जातमभीष्टप्रसनम् ८।२८ ॥८॥

माधुरी व्याख्या—

पिहितहृतेष्टं = मध्यपर्वकालिकप्रासेष्टकालयोर्गुणनं, स्थितिविहृतं=स्थितिकालभक्तं, सचरणभूयुक्तं=सपादैकयुक्तं, अभीष्टं = इष्टकालसम्बन्धि प्रसनं=प्रासमानं अङ्गुलादिकं प्रासप्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः -

यदि ज्ञेयं स्पर्शमध्यकालयोः मोक्षमध्यकालयोर्वा मध्ये इष्टप्रासजिज्ञासा स्यात्तदा “स्थितिघटयाऽऽगतप्रासमानं लभ्यते तदेष्टघटया किमिष्ट्यनुपातेनाभीष्टप्रासमानं स्यादेव । किंत्वत्रानुपातजन्यस्थूलत्वमवलोक्य तारतम्याद्ग्रन्थकृता सपादैकघटी योजितेति । किं बहुना, इत्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

प्रासमान और इष्टकालके गुणनफलमें स्थिति घटीका भाग देकर लब्धि में १+३ (१।१९) को जोड़नेसे इष्ट प्रासमान होगा ॥ ८ ॥

उदाहरण—यदि स्पर्शकालसे आगे इष्ट ३ षटीपर इष्ट प्राप्तमान समझना है तो मध्य प्राप्तमान ५।३८ को इष्टकाल ३ से गुणा १६।५४ में स्पर्श स्थिति १।२७ का भाग देनेसे लब्धि ११।३९ में १।१५ को जोड़नेसे अङ्गुलादिक इष्टप्राप्त १२।५४ हुआ। एवं मोक्षस्थिति परसे भी प्राप्तमानको जानना चाहिए ॥ ८ ॥

अथायनवलनसाधनमाह—

त्रिभयुतोनरविः स्वविधुग्रहेऽयनलवाद्य इतश्चरवदलैः ।

नगशरेन्दुमितैर्वलनं भवेत् स्वरविदिक् त्वथ मध्यनताञ्च यत् ॥ ९ ॥

अथ वलनसाधनमाह । त्रिभेति । स्वविधुग्रहे त्रिभयुतोनरविः कार्यः । सूर्यग्रहे रविस्त्रिभयुतः कार्यः । चन्द्रग्रहे रविस्त्रिभोनः कार्यः । अयनलवाद्योऽयनांशयुक्तः कार्यः । इतोऽस्माच्चगशरेन्दुमितैर्दलैः खण्डकैश्चरसाधनोक्तवत् साध्यम् । तदायनवलनं भवेत् । तत् स्वरविदिक् त्रिभयुतोनः सायनो यस्मिन् गोलोऽस्ति तद्विगत्यर्थः ।

उदाहरणम् । रविः ८।०।१२।६। चन्द्रग्रहणस्याविद्यमानत्वात् त्रिभोनः ६।०।१२।६। अयनांश १८।१८ युक्तः ६।१८।३०।६ अस्य भुजः १०।११।२९।६४। भुजे राशित्थाने शून्यमस्ति । अतो नगशरेन्दुमित-७।६।१ खण्डकं न प्राप्तं येषं ११।२९।६४। भोग्यखण्डकेन ७ गुणितं ८।०।२९।१८। त्रिषड्भक्तं फलम् २।४०। अनेन युक्तो गतखण्डः ० । योगे जातं वलनम् । २।४०। त्रिभोनसायनरवेश्चरगोलस्वादुत्तरम् ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वविधुग्रहे=सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहे, अयनलवाद्यः=अयनांशसहितः, त्रिभयुतोनरविः=त्रिराशिभिः सहितो रहितः सूर्यः, इतः=एतस्माद्गवेः, नगशरेन्दुमितैः=सप्तभिः, पंचभिः, एकेन समैः (७।५।१) दलैः=खण्डकैः, चरवत्=चरानयनप्रकारेण, स्वरविदिक्=सायनत्रिराशिसहितरहितरविगोलीयं वलनं=अयनवलनं, भवेत् ॥ ९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र त्रिज्या = १२०, जिनज्या = ४८, सत्रिभग्रहः = सप्त, सायनग्रहयुज्या = ११३ ।

ततोऽनुपातेन सत्रिभग्रहकान्तिज्या = $\frac{६० \times \text{जिज्या}}{\text{त्रि}} = \frac{६० \times ४८}{१२०}$ । ततःत्रिज्यावृत्ते सत्रि-

भग्रहस्य कान्तिज्या तदा युज्यावृत्ते किमिति जातं वलनम् = $\frac{६० \times ४८}{११३}$ ।

∴ वलनांशाः = $\frac{३० \times ४८}{११३}$ । पुनर्यदि भागो वलनांशास्तदा ३२ अंशात्मके चन्द्रविम्बे

किमिति वलनांशाः = $\frac{३० \times ४८ \times ३२}{११३ \times ३६०}$ । पुनश्च षड्गुणिताः जाता प्रत्यक्तुर्वलनांशाः =

$\frac{३० \times ४८ \times ३२ \times ६}{११३ \times ३६०} = \frac{२४ \times ३२}{११३} = \frac{७८०}{११३} = ७, स्व० एवमन्ये अपि खण्डे उत्पद्येते ।$

यतश्चन्द्रपर्वणि सूर्यः = च + ६। ∴ सु - ३ = च + ३ । एतेन राशित्रयरहितो रविः सत्रिभचन्द्रः स्यादेव । यतः सत्रिभचन्द्रस्य कान्तिज्या युज्यावृत्ते चन्द्रायनवलनज्या स्यात्तथा सायनग्रहादेव अत्रोत्पत्तेः सायन-त्रिराशि-रहितरवेः कान्तिज्या चन्द्रायनवलन-

उया स्यादेव । अत एव सायनत्रिराशिरहितरवेः क्रान्तिउया चन्द्रवलनउया स्यात् । खण्ड-
कानयनयुक्तिरिहैव दर्शितेत्युपपन्नम् ॥ ९ ॥

अपने (सूर्य) और चन्द्रमाके ग्रहणमें सूर्यमें क्रमसे ३ राशि जोड़ कर और घटाकर उसमें अयनांशको जोड़कर ७।५।१ खंडा परसे चर साधनवत् जो लब्ध हो वह रविके गोलकी दिशाका वलन (अयनवलन) होता है ॥ ९ ॥

उदाहरण—स्पष्ट सूर्य १०।२८।३६।३० में ३ राशिको घटानेसे ७।२८।३६।३० में अयनांश २१°।३७'।४३" को जोड़नेसे दक्षिण गोलिय त्रिभोन सायन सूर्य=८।२०।१४।१३ का भुज २।२०।१४।१३ हुआ । यहाँ राशिस्थानमें २ है, अतः ७।५।१ खंडा-
ओंमें ७।५ गत और एष्य खण्डा १ से शेष २०।१४।१३ की गुणा २०।१४।१३ में ३० का भाग देनेसे लब्धि ००।४० को गत खण्डों ७।५ के योग १२ में जोड़नेसे दक्षिण दिशाका वलन (अयन-वलन) १२।४० हुआ ॥ ९ ॥

अथाक्षवलनानयनमाह—

विषयलब्धगृहादित उक्तवद्वलनमक्षदृतं पलभाहतम्
उदगपागिह पूर्वपरं क्रमाद्रसहृतोभयसंस्कृतिरंघ्रयः ॥ १० ॥

अथानन्त्य । अथ द्वितीयवलनं तत्संस्कृतिं तदङ्गोश्चाह । विषयेति । तत्र मध्यकालीन-
नतसाधनं यथा । पर्वान्तकालीनचन्द्रमध्ये पर्वान्तकालीनराहुः शोधयः । एवं व्यगुर्विभुः
कार्यः । तस्य भुजांशाः कार्यः । अस्मात् तैःशा निघनाः काङ्करैरित्यादिना शरः साध्यः ।
वक्ष्यमाण 'प्राक् त्रिभेन वज्रितात्'-इत्यादिनाः हकर्मकलाः साध्याः । एवं हकर्मसंस्कृत-
श्चन्द्रः कार्यः । पर्वान्तकालीनसूर्यात् लग्नं साध्यम् । वक्ष्यमाणग्रहच्छायाधिकारोक्त 'प्राक्-
दृष्टिकर्म खचर'-इत्यादिना चन्द्रस्य दिनगतकालः साध्यः । हकर्मसंस्कृतात् चन्द्रात् चरं
साध्यम् । वक्ष्यमाणविधिना 'जिनासोक्षाभाचन'-इत्यादिना स्पष्टं चरं कार्यम् । स्पष्ट-
चरात् दिवाधं साध्यम् । तत् चन्द्रदिनार्धं भवति । द्युगतदिनार्धयोरन्तरात् नतं कार्यम् ।

अस्योदाहरणम् । चन्द्रः २।०।१७।१। राहुः ७।२८।२३।१८। व्यगुर्विभुः ६।१।४८।४४।
अस्य भुजांशाः १।४८।४४। शरो दक्षिणः २।५०। राशित्रयरहितचन्द्रः ११।०।१२।१। अस्मात्
क्रान्तिर्दक्षिणा ४।३९।५९। अक्षांशा दक्षिणाः २५।२६।४२। अनयोः संस्कारे जाता नतांशा
दक्षिणाः ३।०।२।४१। अस्माद्दृक्कर्मकला धनम् ४।५८। संस्कृतचन्द्रः २।०।१६।५९। दिनमा-
नम् २६।१२। पर्वान्तकालः ४।०।४८। सूर्यास्ताद्गतघटिकाः १।४।३६। पर्वान्तकालीनः सूर्यः
८।०।१२।६। भोग्यकालः ११६। लग्नम् ४।१८।१४।१। हकर्मसंस्कृतचन्द्रस्य भोग्यकालः
११५। लग्नस्य भुक्तकालः अनयोयोगः १८८। कर्क-३४२ सिद्धो-३४५ द्याभ्यां युक्तः ८७५।
घटिकाः १।४।३५। नवभिः पलैः, रहितो जातश्चन्द्रोदयाच्चचन्द्रस्य दिनगतकालः १।४।२६।
हकर्मसंस्कृतचन्द्राच्चरमुत्तरं घटिकाद्यम् १।५४। अङ्गुलमयः शरः २।५०। अक्षभा-९।४५
घ्नः १६।१७। जिना-२४ सः । फलं पलात्मकं दक्षिणम् ०।४०। शरस्य दक्षिणत्वात्तन्नेन संस्कृ-
ताश्चरघटिका जाताः स्पष्टाश्चरघटिका उत्तराः १।५३।२०। आभिः पञ्चदशघटिका युक्ताः ।
जातं चन्द्रस्य दिनार्धम् १६।५३। अस्य कर्मणो जाड्यत्वात् स्वल्पान्तरत्वाच्च यत् सूर्यस्य
रात्र्यर्धं तदेव चन्द्रस्य दिनार्धमिति ज्ञेयम् । इदं चन्द्रस्य दिनगतकालेन १।४।२६ रहितं
जातं ३।२७ पूर्वान्तम् । द्युगतं दिनार्धच्छुद्धं तदा पूर्वोन्नतम् । विपरीतशोधने पश्चिमनतं
भवति । अयं चन्द्रग्रहणे पर्वान्तकालीननतसाधने मुख्यप्रकारः । अथ वा सूर्यास्तात् पर्वान्त-
कालोनेष्टसूर्यरात्रिद्वयोरन्तरं कार्यं तन्नतं भवति । यत् सूर्यस्य रात्रिदलं तदेव चन्द्रस्य

दिनार्धं तन्नतं दिनार्धादुपरि रात्र्यर्धपर्यन्तं पूर्वरात्र्यर्धादुपरि दिनार्धपर्यन्तं पश्चिमम् पूर्वपश्चिमलक्षणं सूर्यग्रहणे विपरीतं ज्ञेयम् ।

उक्तं च

अहर्दलाद्रात्रिदलावसानं यावत् कपालं कथयन्नि पूर्वम् ।

ततो दिनार्धान्तमपूर्वमिन्दोर्भावनोभवेतां ग्रहणेऽन्यथा ते ॥

एवं जातं मध्यनतं पूर्वम् २।२७। इदं विषयै-६ भक्तं फलं राशिः ॥०। शेषं २।२७ त्रिंशद्गुणम् ६०।८१०। अथः षष्टिभक्तं फलेनोर्ध्वं युक्तं जातम् ७३।३०। पुनर्विषयै-६ भक्तं फलं भागाः १४। शेषम् ३।३०। षष्टिगुणं पञ्चभिर्भक्तं फलं कलाः ४२ । शेषं षष्टिगुणं विषयैर्भक्तं फलं विकलाः । एवं जातं गृहादिः ०।१४।४२।०। अत उक्तवत् 'भुजक्षंसङ्ख्यचराधयोग' इत्यादिना नगशरेन्दुमितौ चरदलौर्बलनं कार्यम् । अत्रायनांसंस्कारो नास्ति । तत् पलमाह-तमद्यैः पञ्चभिर्हृतं तद्बलनमुदक् अपाक् भवति । कस्मिन् सति क्रमात् पूर्वपरे नते सति । पूर्वनते उत्तरवलनं पश्चिमनते दक्षिणं स्यादित्यर्थः । उभयोर्बलनयोः संस्कृतिः समदिशि योगो भिन्नदिशि अन्तरं सा संस्कृतिः रसहता षड्भक्ता अह्नयो बलनाह्नयः स्युः । मध्यनताद्विषयलक्षग्रहादि ०।१४।४२।०। अस्माद्बलनम् ३।२६।४८। पलभया ६।४६ गुणितम् १९।४३। पञ्चभक्तं जातं बलनमुत्तरम् ३।६६। पूर्वनतस्य विद्यमानत्वात् । पूर्वानीतं बलनमुत्तरम् २।४७। उभयोः संस्कृतिः ६।३६। षड्भक्ता जाता बलनाह्नय उत्तराः १।६।

अथ प्रस्तोदिते प्रस्तास्ते बलनसाधनार्थं नतज्ञानमाह —

स्पर्शादिकं यदि विधोर्दिवसस्य शेषे यातेऽथवा शुद्धलतद्विवरं रवेस्तु ।

रात्रेस्तदूनितनिशाशकलं क्रमात् स्यात् प्राक् पश्चिमं नतमिदं बलनस्य सिद्धये ॥

दिवसस्य शेषे विधोर्धेदि स्पर्शादिकं स्यात् । अथवा दिवसस्य याते गते सति । आदि-शब्दात् मध्यग्रहणमोक्षौ । दिवसस्य शेषे प्रस्तदचन्द्र उदेति प्रातः प्रस्तोऽस्तमेति । यद्घटिकाभिः दिवसस्य शेषे गते वा स्पर्शादिकं तदा शुद्धलतद्विवरं कार्यम् । शुद्धं सूर्यस्य दिनार्धम् । तत्घटिकादिकं तयोरन्तरं कार्यमित्यर्थः । प्राक्पश्चिमनतं स्यात् । दिनशेषे प्राग्नतं गते पश्चिमनतमिति । रवेस्तु रात्रिशेषे प्राग्नतं गते पश्चिमनतमिति । रवेस्तु रात्रिशेषे गते च स्पर्शादिकं भवति । रात्रेः शेषे प्रस्तोदितोऽर्को भवति । रात्रिगते प्रस्तास्तमितो भवति । रात्रेः शेषे गते वा यावद्घटिकाद्येनावयवेन स्पर्शादिकं तावता ऊनितं निशाशकलं रात्र्यर्धम् ; तच्छेषं प्राक् परं नतं स्यात् । बलनस्य सिद्धये बलनसाधनायेत्यर्थः । यतलक्षणव्यतिरिक्ते स्पर्शादिकं तदा 'यातः शेषः प्राक्' इति नतं कार्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

अथ = अनन्तरं, मध्यनतात् = ग्रहणमध्यकालीनतात्, विषयलक्षग्रहादितः = पञ्चहतराश्यादेः, उक्तवत्=पूर्वप्रकारयुक्त्वा, बलनं, पलमाहृतं = पलभया गुणितं, अक्षहृतं = पञ्चभिर्भाजितं, पूर्वपरे नते=पूर्वपश्चिमकपालीननतकाले, क्रमात्=क्रमेण, उदगपाक् = उत्तरदक्षिणदिक्, बलनं=आक्षबलनं, स्यात् । इह=ग्रहणकालसाधने, रसहता = षड्भिर्भक्ता, उभयसंस्कृतिः = अयनाक्षबलनयोः संस्कारः, एकदिशायां योगः, भिन्नदिशायामन्तरमिति संस्कारलक्षणम्, अह्नयः=बलनचरणाः, स्युः ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते नतघटयः=नच । "नतज्याऽक्षज्याभ्यस्तेति" सूर्यसिद्धान्तोक्त्या

अक्षबलनज्या=ज्याअव = $\frac{\text{अज्या} \times \text{नज्या}}{\text{त्रि.}}$ .....(१) ।

$$\begin{aligned} \therefore \text{नतांशाः} &= \text{नघ} \times ६। \text{अतः राश्यादिकाः नतांशाः} = \frac{\text{नघ} \times ६}{३०} = \frac{\text{नघ}}{५}। \text{नतज्या} \\ &= \frac{\text{नघ}}{५} \text{ज्या} \dots (क)। \text{अक्षक्षेत्रानुपातेन अज्या} = \frac{\text{त्रि} \times \text{अभा}}{\text{पक}} = \frac{१२० \times \text{अभा}}{१३} \dots (ख)। \end{aligned}$$

अथ (१) समीकरणे (क), (ख) समीकरणाभ्यामुत्थापनेन अक्षवलनज्या =

$$\frac{\text{नघ}}{५} \text{ज्या} \times \frac{\text{अभा} \times १२०}{१३}। \text{अतो बलनांशाः} = \frac{\text{नघ}}{५} \text{ज्या} \times \frac{\text{अभा} \times १२० \times ६}{१३} =$$

$$\frac{\text{नघ}}{५} \text{ज्या} \times \text{अभा} \times १२० \times ६ \times \text{जिज्या}$$

१२० × १३ × २ × जिज्या। यदि भांशैरेतावन्तो बलनांशास्तदा द्वात्रिंशद्भा-

गारमके चन्द्रबिबे केति जाताश्चन्द्रगोलीया बलनांशाः =

$$\therefore \text{अभा} \times १२० \times \left(\frac{\text{नघ}}{५} \text{ज्या} \times ६ \times \text{जिज्या} \times ३२}{१२० \times २ \times ३६०} \right) = \frac{\text{अभा} \times \text{अयनवलनम्}}{५}$$

'.' प्राक् षड्गुणितमतः पुनः षड्भक्तऽमविकृतं स्यात्, इत्युपपन्नम् ॥ १० ॥

पूर्व मध्य नतकालमें ६ का भाग देनेसे लब्ध राश्यादि परसे पूर्व (वलन) प्रकारसे जो वलन हो उसको पलभाके गुणामें ६ का भाग देनेसे लब्धि पूर्व और पश्चिम नत होनेसे क्रमिक उत्तर और दक्षिण दिशाका (अक्ष) वलन होता है। इन वलनोंके संस्कार (एकदिशामें योग और भिन्न दिशामें अन्तर) में ६ का भाग देनेसे बलनांघ्रि होगा ॥ १० ॥

उदाहरण—स्पष्ट सूर्य १०१२८१३६१३० अयनांश २१३७'१४३" दिनार्ध १४१४३ रात्र्यर्ध १५१३७ दिनार्ध और ग्रहण मध्यकालका अन्तर पूर्वनत २८१००। अतः नतमें ५ का भाग देनेसे राश्यादिक लब्धि ५१३६१००।०० इसे सायनसूर्य मानकर पूर्व रीतिसे इसका भुज ००१२४१००।०० अत एव्य खण्डा ७ से शेष २४१००।०० की गुणा १६८१००।०० में ३० का भाग देनेसे लब्धि ५१३६ को पलभा ६ से गुणा ३३।३६ में ५ भाग देकर लब्धि ६।४३ उत्तर दिशाका अक्ष वलन हुआ। अयन वलन १२।४० तथा अक्ष वलन ६।४३ की भिन्न दिशा होनेके कारण इनके अन्तर ५।५७ में ६ का भाग देनेसे दक्षिण दिशाका बलनांघ्रि ००।५९ हुआ ॥ १० ॥

अथ प्रासदिकचरणादीनाह—

मानैक्यार्थहृतात्खषड्घ्नपिहितान्मूलं तदाशांघ्रयः

खच्छन्नं सदलैक्युक् च गदिताः खच्छन्नजाशांघ्रयः।

.सव्याऽसव्यमपागुद्वलनजाशांघ्रिन् प्रदद्याच्छ्ररा-

शायाः स्याद्ग्रहमध्यमन्यदिशि खप्रासोऽथवा शेषकम् ॥११॥

अथ खचञ्चनं खचञ्चनचरणानाह । मानैक्यार्थेति । खचञ्चन-६० पिहितात् षष्टिगुणित-
प्रासात् मानैक्यार्धेन हतात् । तस्मान्मूलं यत् तत् आशाङ्घ्रयचञ्चनस्य दिगङ्घ्रयः स्युः ।
अथ खचञ्चनं चेत् तदा तत् सदलौक्युक् साधरूप-१।३० युक्तं खचञ्चनजाशाङ्घ्रयो
गदिता उक्ता इति ।

उदाहरणम् । प्रासः १६।४८। षष्टिगुणितः १००८। मानैक्यखण्डेन १९।३८ भक्तः फलं
६१।२०। अस्य मूलं जाताङ्घ्रनाङ्घ्रयः ७।९। खचञ्चनं ६।४१ सदलौक-१।३० युक्तं जाताः
खप्रासाङ्घ्रयः ७।११ ।

अथ मध्यग्रहणदिरज्ञानं इलोकार्धेनाह । सव्यासव्येति । इष्टवृत्तं कार्यम् । तद्विगङ्घ्रितम् ।
तत्र शराशायाः शरदिशोऽपगुदवृत्तनजाशाङ्घ्रीन् सव्यासर्थं प्रदधात् । इह एकैकदिग्मध्ये
चत्वारोऽङ्घ्रयो ज्ञेयाः । वलनजाशाङ्घ्रयोऽपगुदक्षिणाङ्घ्रयेत् तदा शरदिशः सकाशात् सव्यं
सव्यक्रमेण देयाः । उदक् उत्तराङ्घ्रयेत् तदा शरदिशातोऽसव्यमपसव्यं देयाः । तत्र चिह्नं
कार्यम् । तत्र द्विदिशि मध्याः मध्यग्रहणं स्यात् । अन्यदिशि मध्यग्रहणंसंख्यान्यदिशि खप्रासः ।
शेषं ग्रहणशेषं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

खचञ्चनपिहितात् = षष्टिप्रासमानयोर्घातात् , मानैक्यार्धहतात् = छाद्यच्छादकबिम्ब-
योगार्धभाजितात्, मूलं = पदं, तदाशाङ्घ्रयः = प्रासदिकचरणः, गदिताः = उक्ताः । स्वदला-
न्तरात् = छाद्यच्छादकबिम्बान्तरार्धात्, खचञ्चनात् = खप्रासात्, स्वच्छन्नसाशाङ्घ्रयः =
खप्रासदिकचरणः, उक्ताः । अथ, शराशायाः = बाणदिशः, अपगुदवृत्तनजाशाङ्घ्रीन् =
दक्षिणोत्तरवलनदिकचरणान्, क्रमेण सव्यासव्यं = क्रमविलोमं, प्रदधात् = दानं कुर्यात्,
तदा ग्रहमध्यं = मध्यपर्वं भवेत् । अन्यदिशि = भिन्नदिशि, खप्रासः = स्वचञ्चनं, अथवा
शेषकं = बिम्बमानशेषं भवति ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो दिक्चरणः ८ अष्टौ स्युरतो दिगंघ्रिवर्ग-६४ स्थाने तारतम्यादान्वायेण ६०
षष्टिगुहीताः । अतो मानैक्यार्धतुल्यप्रासेन दिगंघ्रिवर्गः ६० षष्टिर्लभ्यते तदेष्टप्रासेन किमि-
त्यनुपातेनेष्टप्रासांघ्रिवर्गः स्यात् । एतन्मूलं इष्टप्रासदिकचरणः स्यादेव । खप्रासांघ्रयः
साध्यास्तत्र खचञ्चनान्घ्रिमानं साधैक्युक्तखप्रासमानासन्नं समायाति । अलं व्यर्थप्रयासे-
नेत्युपपन्नम् ॥ ११ ॥

प्रास और ६० की गुणामें मानैक्यार्धका भाग देकर लब्धिका मूल प्रासांघ्रि, होता
है । और खप्रास में १।३० जोड़नेसे खप्रासांघ्रि होता है । वलनकी दिशा दक्षिण और
उत्तर होनेसे शरकी दिशासे क्रमिक सव्य (प्रदक्षिण) और असव्य (विपरीत) वल-
नांघ्रि तुल्य दान देनेसे ग्रहणका मध्य होता है । एवं उसकी विलोम दिशामें खप्रास या
बिम्बशेष होता है ॥ ११ ॥

उदाहरण— प्रास मान ५।३८ और ६० की गुणा ३३८ में चन्द्रबिम्ब ११।२२
और भूमाबिम्ब २९।८ के योगार्ध २०।१५ का एकजातीय १२।१५ का भाग देनेसे लब्धि
१०।५६ का मूल ३।२२ वलनांघ्रि । पूर्व नत होनेके कारण इसे शरकी दिशासे प्रदक्षिण
क्रमसे दानदेवे । खप्रास १।४० में १।३० जोड़नेसे खप्रासांघ्रि ३।१० हुआ ॥ ११ ॥

अथ स्पर्शमोक्षादिरज्ञानमाह—

मध्याच्छ्रान्नाशाङ्घ्रिभिः प्राक् च पश्चादिन्दोर्व्यस्तं तूष्णगोः स्पर्शमोक्षौ ।

खग्रस्तात्खच्छन्नपादैः परे प्राक् दत्तैरिन्दोर्मीलनोन्मीलने स्तः ॥ १२ ॥

अथ स्पर्शमोक्षसंमीलनोन्मीलनदिग्ज्ञानमाह । मध्यादिति । मध्यान्मध्यग्रहणदिशाः प्राक्-
पश्चात् दत्तैश्छन्नाशाङ्घ्रिभिरिन्दोः स्पर्शमोक्षौ स्तः । मध्यग्रहणात् प्राक्पूर्वदत्तैः स्पर्शः
पश्चाद्दत्तैर्मोक्ष इत्यर्थः । उष्णगोः सूर्यस्य व्यस्तं विपरीतं प्राग्दत्तोषु छन्नाङ्घ्रिषु मोक्षः ।
पश्चाद्दत्तोषु स्पर्श इत्यर्थः । खप्रासादिति । यहिनि खप्रासस्तद्दिशाः सकाशात् परे प्राग्दत्तैः
खच्छन्नपादैरिन्दोर्मीलनोन्मीलनाख्ये स्तः । खप्रासात् पश्चाद्दत्तैः संमीलनं पूर्वदत्तैरुन्मीलनम् ।
अस्माद्भवेद्विपरीतं पूर्वदत्तैः सम्मिलनं पश्चादुन्मीलनम् । अत्राचार्योक्तः सूर्यखप्रासः कदा-
चिद्भवत्यतीति ॥ १२ ॥

माधुरी व्याख्या—

मध्यात्=मध्यग्रहणात्, छन्नाशाङ्घ्रिभिः=प्रासदिक् चरणरूपैः, प्राक्=पूर्वदिशि,
पश्चात्=पश्चिमदिशि, इन्दोः=चन्द्रस्य, स्पर्शमोक्षौ, भवेताम्, उष्णगोः=रवेः, व्यस्तं=
चन्द्राद्विलोमं स्पर्शमोक्षौ स्याताम् । खग्रस्तात्=खच्छन्नबिन्दोः, दत्तैः=विहितैः, खच्छ
न्नपादैः=खप्रासदिक्चरणैः, परे=पश्चिमे, प्राक्पूर्व, इन्दोः=विधोः, मीलनोन्मीलने=
संमीलनोन्मीलनके, भवतः ॥ १२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

चन्द्रपर्वणि चन्द्रश्लायः भूभा च छादिकाऽस्ति, छायाबिम्बस्य पूर्वगतित्वात् स्वतश्चन्द्रः
प्राग्दिशि भूभाबिम्बे प्रविशति, अतः पूर्वदिशि चन्द्रस्य स्पर्शः पश्चिमदिशि मोक्षश्च भवति ।
उक्तं भास्करेण—

“पूर्वाभिमुखो गच्छन्नभूछायान्तर्गतः शशी” त्यादि सर्वं स्पष्टमेव किं पिष्टपेषणेनेति
सर्वं सुगमम् ॥ १२ ॥

मध्यचिह्नसे प्रासाङ्घ्रि तुल्य पूर्व और पश्चिम दिशामें चन्द्रमाका स्पर्श और मोक्ष
होते हैं । सूर्यके इससे विलोम दिशामें स्पर्श और मोक्ष होते हैं । और खप्राससे खप्रा-
साङ्घ्रितुल्य पश्चिम और पूरव दिशामें संमीलन और उन्मीलन होते हैं ॥ १२ ॥

युगेश्वरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता ।

चन्द्रग्रहाधिकारेऽस्मिन् ‘माधुरी’ पूर्णतां गता ॥ ५ ॥

इति ग्रहलाघवे चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥ ५ ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ॥ ६ ॥

तत्रादौ लम्बनानयनतत्संस्कारौ श्लोकद्वयेनाह—

लग्नं दर्शान्ते त्रिमोर्न पृथक्स्थं तत्क्रान्त्यशैः संस्कृतोऽहो नतांशाः ।

तद्वृद्धिंशो वर्गीतश्चोद्विकोर्ध्वोऽधोऽसौ द्यूयूनः खण्डितस्तद्युतः सः ॥१॥

साकौ द्वारः स्यात् त्रिमोर्नोदयार्कविश्लेषाशाऽशांशहीनघ्नशकाः ।

द्वारासाः स्यात्लम्बनं नाडिकाद्यं तिथ्यां स्वर्णं वित्रिभेऽर्काधिकोने ॥ २ ॥

संवत् १६६० शके १९३२। मार्गशीर्षकृष्णे ३० बुधे घटी १२।३६। मूलनक्षत्रे घटी ५१।१२।
गण्डयोगे घटी ३३।४५। अस्मिन् दिने सूर्यपर्वविलोकनार्थं वर्षगणः ९० । चक्रम् ८ । अधि-

मासः १। अवमानि १६। अहर्गणः १००५। प्रातर्मध्यमः सूर्यः ८।५।३९।२५। चन्द्रः ८।१।१०।
३३। उच्चं ८।१७।७।२१। राहुः २।१।४१।५९। आभिर्घटीभि-१२।३६। च्वालितो रविः ८।५।
९।५०। चन्द्रः ८।३।५६।३४। उच्चम् ८।१७।८।४५। राहुः २।१।४१।१९।

अथ स्पष्टीकरणम् । तत्र रवेर्मन्दकेन्द्रम् ६।१२।८।१०। मन्दफलमृगम् । ०।२७।५०।
संस्कृतो रविः ८।५।२४।०। अयनांशाः १८।८। चरखण्डानि ५७।४६।१९। चरं धनम् ११७।
अनेन संस्कृतो जातः स्पष्टो रविः ८।५।२५।५७। स्पष्टा गतिः ६।१।१५। । फलत्रयसंस्कृतश्चन्द्रः
८।४।१०।५३। मन्दकेन्द्रम् ०।१२।५७।५२। मन्दफलं धनम् १।९।४८। संस्कृतो जातः स्पष्ट-
श्चन्द्रः ८।५।२०।४१। स्पष्टा गतिः ७।२६।३०। आभ्यां तिथिघटी ०।२।८। अनया पञ्चाङ्गस्थ-
घटिकाः १२।३६। युक्ता जातः पर्वान्तकालः १३।४। आभिर्घटीभिः ०।२।८। चालिता जाताः
पर्वान्तकालीनाः सूर्यादयः ८।५।२६।२५। चन्द्रः ८।५।२६।२०। राहुः २।१।४१।१९। विरा-
हकः ५।२३।४५।७ ॥

अथ लम्बनसाधनं श्लोकद्वयेनाह । लग्नमिति । साको हार इति । दर्शान्ते लग्नं साध्य-
म् । तत्र रवेर्भोग्यकालः ७३। दर्शान्तः १३।४। लग्नम् १।१।२।४६।१७। राशित्रयरहितम् ८।२।
४६।१७। इदं द्विस्थम् ८।२।४६।१७। अस्य सायनस्य 'स्युः खण्डानि' इत्यादिना क्रान्ति-
दक्षिणा २३।३८।१०। अक्षांशा दक्षिणाः २५।२६।४२। अनयोरेकदिकत्वात् योगो जाता
नतांशा दक्षिणाः ४९।४।५२। एषां द्विद्वयंशो २।१३।५९। वर्गितः ४।५८। अयं द्वाभ्यामधिकः ।
अतो द्विष्टः ४।५८। द्वाभ्यामूनः २।५८। अर्धितः १।२९। अनेन युतो द्विस्थः ६।२७। साको
जातो हारः १।८।२७। वर्गकवेद्वद्वाभ्यामूनस्तदा स वर्गः साको हारः स्यात् । त्रिभोनलग्नम्
८।२।४६।१७। अर्कः ८।५।२६।२५। अनयोर्विद्वलेषः ०।२।४०।८। अत्र त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरं
यथा राशित्रयात्वं भवति तथा कार्यम् । अनयोर्मध्ये यः श्लोडयते स न्यूनो ज्ञेयोऽर्कोऽधिक
इत्यर्थतः सिद्धम् । इदं धनणताज्ञानार्थमुक्तम् । अत्र कल्पितं त्रिभोनलग्नम् ८।२।४६।१७।
अर्कः ८।५।२६।२५। अनयोरन्तरम् । ०।२।४०।८। अस्मात्लम्बनमृगं ज्ञेयम् । अर्कतस्त्रिभो-
नलग्नस्य न्यूनत्वादस्यंशाः २।४०।८। एषां दशमांशः ०।१६। शक्रा १४ दशमांशेन ०।१६।
हीनाः १३।४४। पते दशमांशेनैव गुणिताः ३।३९। हरेण १।८।२७। भक्ताः फलं घटिकाद्यं
लम्बनमृगम् ०।११। वित्रिभस्यार्कान्यूनत्वात् । तत् तिथ्यां तिथिघटिकादिके स्वर्णं का-
र्यम् । कस्मिन् सति वित्रिभेऽर्काधिकोने सति त्रिभोनलग्नेऽर्काधिके स्वर्णं धनं कार्यं हीने
ऋणं, कार्यमित्यर्थः । तस्मिन् तिथ्यन्ते मध्यग्रहणो भवतीति लम्बनसंस्कृतस्तिथ्यन्तः
१२।५३ ॥ १-२ ॥

माधुरी व्याख्या—

दर्शान्ते = अमान्ते, त्रिभोनं = त्रिभि राशिभि रहितं, लग्नं = प्रथमलग्नं "अमा
न्तकालीनं प्रथमं लग्नमानीय तत्र राशित्रयं रहितं कार्यमित्यर्थः, पृथक्स्थं = भिन्नस्थितं,
तत्कार्यंशैः = त्रिभोनलग्नकालिलभैः, संस्कृतः = संस्कारितः, अक्षः = अक्षलवः, नतां-
शाः = नतलवाः, "स्युः", । वर्गितः = वर्गीकृतः । तद्विद्वयंशः = नतांशाद्वाविंशतिभागः ।
चेत् = यदि, द्विकोर्ध्वः = द्व्यधिकः, स्यात्, तर्हि अधः = पृथक्स्थः, असौ, द्यूयूनः = द्वि-
हीनः, खण्डितः = द्विभक्तः, तद्युतः = अर्धसहितः, सः = नतांशाद्वाविंशतिभागः, साकः =
द्वादशभिः सहितः, हारः = हारसंज्ञः स्यात् । त्रिभोनोदयार्कविश्लेषांशाशाशहीनान्न-
शक्राः = राशित्रयरहितलग्न-रव्योरन्तरांशदशमांशरहितगुणितचतुर्दश, हारांशाः = हा-
रभाजिताः, नादिकार्थं = घटिकादिकं, लम्बनं, स्यात् । अर्काधिकोने = द्वादशाधिकार्षे,

वित्रिभे = वित्रिभलग्ने, क्रमेण, तिथ्या = तिथौ, स्वर्णं = धनमृणं, लम्बनं कार्यम् । द्वाद-
शाधिके वित्रिभे, लम्बनं धनं, द्वादशाल्पे वित्रिभे लम्बनं ऋणं तिथौ कार्यमित्यर्थः ॥१-२॥

अत्रोपपत्तिः—

करुष्यते मध्यनतांशाः = न, वित्रिभलग्नसूर्यान्तरम् = विंशं । ततः—

“खशाकनिर्धनं रवित्रिभिभान्तरं त्रिभोनरव्यन्तरवर्गवर्जितम् ।

हृतं शतेनात्र हि भाज्यसंज्ञकस्तथा त्रिभिर्मध्यनतांशवर्गकः ।

निध्नस्तथा नागरसाङ्गभक्त ईर्ष्युतोऽसौ भवतीह हारः ।

हारेण भाज्यं विभजेत् फलं यद् घटयादिकं स्पष्टविलम्बनं तत् ॥”

इत्यादि करणरहस्योक्तप्रकारेण लंबनघटी =

$$\frac{\text{विंशं} \times १४ - \text{विंशं}^२}{१०} = \frac{\text{विंशं} \times १४ - \text{विंशं}}{१०}$$

$$११ + \frac{३ \times \text{न}^२}{९६८} = ११ + १ + \frac{३ \times \text{न}^२}{४८४ \times २}$$

$$\frac{\text{विंशं} \times १४}{१०} - \frac{(\text{विंशं})^२}{१०} = \frac{(१४ - \frac{\text{विंशं}}{१०}) \text{विंशं}}{१०}$$

$$१२ + \frac{\text{न}^२ (२ + १)}{४८४ \times २} - \frac{३}{२} = १२ + \frac{२ \text{न}^२}{(२२)^२ \times २} + \frac{\text{न}^२}{(२२)^२ \times २} - \frac{३}{२}$$

$$\left(१४ - \frac{\text{विंशं}}{१०} \right) \frac{\text{विंशं}}{१०} = \left(१४ - \frac{\text{विंशं}}{१०} \right) \frac{\text{विंशं}}{१०}$$

$$१२ + \frac{\text{न}^२}{(२२)^२} + \frac{\text{न}^२}{(२२)^२ \times २} - \frac{३}{२} = १२ + \left(\frac{\text{न}}{२२} \right)^२ + \left(\frac{\text{न}}{२२} \right)^२ - २$$

$$१ + \left(\frac{\text{न}}{२२} \right)^२ + \frac{\left(\frac{\text{न}}{२२} \right)^२ - २}{२} = \text{हारः} = \text{हा} । अतो लम्बनघटी =$$

$$\frac{(१४ - \frac{\text{विंशं}}{१०}) \frac{\text{विंशं}}{१०}}{\text{हा}}$$

। इत्युपपत्तिं लंबनानयनम् । “रवौ तदूने भ्यधिके च तत्स्या

दित्यादि भास्करप्रकारेण धनर्णवासना सुलभा । अमान्ते भूगर्भभूपृष्ठस्थद्रष्टृदृष्टिसूत्रयोः
पूर्वापरान्तरालं लम्बनशब्देनोच्यते । सूर्यग्रहणे छाद्यच्छाद्ययोः सूर्यचन्द्रयोः कक्षान्तर-
त्वात् चन्द्रबिम्बाच्छन्नं सूर्यं भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति अमान्तकाले तदानीमेव भूपृष्ठस्थो
द्रष्टा स्वकक्षायां लम्बितं चन्द्रं पश्यति । अत एव भूगर्भभूपृष्ठस्थद्रष्टृदृष्टसूर्यबिम्बगत-
सूत्रयोरन्तरालं चन्द्रकक्षायां लंबनमित्यन्वर्थकं नाम । उक्तं च “दृष्टसूत्रात्कक्षितचन्द्रस्तेन

तल्लंबनं स्मृतमिति" । चन्द्रपर्वणि तु — छादकच्छाययोर्भूभाचन्द्रयोः एककक्षरत्वात् भूग-
र्भभृष्टस्थौ द्रष्टारौ समं भूभाप्रस्तं विधुं पर्यतोऽतश्चन्द्रग्रहे लम्बनाभाव इत्युपपन्नम् ॥ १-२ ॥

अमान्त कालिक वित्रिभलग्नकी क्रान्ति और अक्षांशका संस्कार नतांश होते हैं ।
इनके वर्गका २२ वां भाग यदि २ से अधिक हो तो वर्गमें २ को घटाकर शेषका आधा
वर्गमें जोड़ कर १२ को जोड़नेसे हार होता है । और यदि वर्ग २ से अल्प हो तो उसी
वर्गको १२ में जोड़नेसे हार होता है । वित्रिभ लग्न और सूर्यके अन्तरांशके दशमांश
को १४ में घटाकर शेष और उक्त दशमांशकी गुणामें हारका भाग देनेसे लब्धि घट्या-
दिक लंबन होता है । वित्रिभ लग्न सूर्यसे अधिक या अल्प होवे तो तिथि (अर्मात घटी)
में लंबनको क्रमसे घन और ऋण करनेसे स्पष्ट अमान्त काल होता है ॥ १-२ ॥

संवत् १६६७ शके १५३२ अग्रहण कृष्ण अमावस १२।३६ बुधवार मूलनक्षत्र
५१।१२ को सूर्यग्रहण विचारना है । वर्षगण ९० चक्र ८, अधिमास १, अवम १५,
अहर्गण १००५, सूर्योदयकालिकमध्यमसूर्य ८।५।३९।२५, चन्द्रमा ८।१।१०।३३, उच्च
८।१७।७।२१, राहु २।११।४१।५९, यहाँ १२।३६ घट्टादिसे चालित सूर्य ८।५।५१।
५०, चन्द्रमा ८।३।५६।३४, उच्च ८।१७।८।४५ और राहु २।११।४१।१९ हैं ।

स्पष्टरवि ८।५।२५।५७ गति ६१।१५, इस परसे स्पष्ट चन्द्रमा ८।५।२०।४१
गति ७२६।३०, अमावसका भोग्यकाल ०।२६ को अमावस १२।३६ में जोड़नेसे
अमान्तकाल १३।४, पर्वान्तकालिक स्पष्टसूर्य ८।५।२६।२५ चन्द्रमा ८।५।२६।२०,
और राहु २।११।४१।१८ ।

पर्वान्तकालिक स्पष्टलग्न ११।२।४६।१७ वित्रिभलग्न ८।२।४६।१७ इसकी दक्षिण-
क्रान्ति २३।३८।१० और दक्षिण अक्षांश २५।२६।४२ इनके योग (संस्कार) ४९।४
५२ का २२ वाँ अंश २।१३।५१ का वर्ग ४।५८ दो से अधिक है अतः (४।५८) —
(२।००) = २।५८, शेषका आधा १।२९ को उक्तवर्ग ४।५८ और १२ का योग
१६।५८ में जोड़नेसे १८।२७ हार हुआ ।

सूर्य ८।५।२६।२५ न वित्रिभलग्न ८।२।४६।१७ = २°।४'।८" का दशमांश
०।१६को १४ में घटानेसे शेष १३।४४ और उक्त दशमांश ०।१६ की गुणा ३।३९ में
हार १८।२७ का भाग देनेसे ढंडादिक लम्बन ००।११। सूर्यसे वित्रिभलग्न न्यून होनेसे
पर्वान्तकाल १३।४ में लंबन ००।११ को घटानेसे लंबनसंस्कृत पर्वान्तकाल १२।५३
हुआ ॥ १-२ ॥

अथ व्यगो लम्बनसंस्कारमाह—

त्रिकुनिघ्नविलम्बनं कलास्तत्सहितोनस्तिथिवद्वयगुः शशेऽतः ।

अथ षड्गुणलंबनं लवास्तैर्युगयुग्वित्रिभतः पुनर्नतांशाः ॥ ३ ॥

अथ व्यगोर्लम्बनसंस्कारमाह । त्रिकुनिघ्नेति । विलम्बनं ०।११ त्रयोदशगुणं जातं कला-
धम् २।२३। व्यगुः ६।२३।४९।७। लम्बनस्य तिथौ ऋणत्वाद्ब्यगवापि ऋणमतो लम्बन
संस्कृतो व्यगुः ६।२३।४२।४४। अस्य भुजांशाः ६।१७।१६। अस्मात् 'उत्तंशा निघनाः' इत्या-
दिना जातः शरः ९।६४। विराहकस्योत्तरगोस्तत्तदुत्तरं लम्बनम् । ०।११। षट्गुणं जातं
कलाधम् १।६। पृथक्स्य त्रिभोनलम्बम् ८।२।४६।१७। लम्बनस्य ऋणत्वात्लवाघेन हीनम् ।

८।१।४०।१७। अल्प्यं क्रान्तिर्दक्षिणा २३।३४।३९। अक्षांशोः २६।२६।४२। संस्कृता जाता नर्ताशा दक्षिणाः ४९।१।१७ ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

त्रिकुनिघ्नविलम्बनं = त्रयोदशलंबनयोर्घातः, कलाः=लंबनकलिकाः स्युः । तिथि-
वत्=तिथिसंस्कारवत् क्रमेण, तत्सहितोः=लंबनकलाभिर्युतहीनः, व्यगुः=राहुनो रविः
कार्यः । अतः=लंबनकलासहितरहितव्यगोः, शरः=बाणः, “साध्य इत्यर्थः” ।
अथ = अनन्तरं, षड्गुणलंबनं = षड्गुणितं लंबनं, लवाः=अंशाः स्युः, तैः = लंबनलवैः
युगयुग्विभक्तः = सहितरहितविभक्तलगनात्, नर्ताशाः=नतलवाः, आनेयाः ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते—घट्यादिकलंबनम्=घलं, सपातचन्द्रगतिः = स.चं.ग. । अमान्तकाले
राश्यादिभिस्तुल्यौ रविचन्द्रौ भवेतामत एव, र-राहु=चं-राहु । एवं च यतो राहुश्चक्र-
शुद्ध अतो विराहर्कः सराहुचन्द्रः शरकेन्द्रं भवति । अथ गत्यानुपातेन लम्बनकलाः=
सचंग × घलं = $\frac{७९० \times घलं}{६०} = १३ घलं$ । स्वरपातरात् । पुनरंशानुपातेन लम्बनां-

$$\frac{६०}{६०} = १३ घलं$$

शाः = $\frac{३६०० \times घलं}{६० घटी} = ६ \times घलं$ । संस्कारोपपत्तिस्तु स्फुटमेव गोलविदामित्युपपन्नम् ॥३॥

लंबन को १३ से गुणा करनेसे कला होती है । इसको तिथिकी नाईं व्यगु (राहुरहित
सूर्य) में योग और अन्तर कर इस परसे शरका साधन करना चाहिये । लंबनको ६ से गुणा
करनेसे अंश होता है । इसको घन और ऋण लंबनके वशासे क्रमिक विभिन्न लगनमें योग
और अन्तर कर इस परसे (क्रान्ति और अक्षांशके संस्कारसे) नर्ताशाका साधन करे ॥३॥

उदाहरण—१० और लंबन ००।११ का गुणा कला २ विकला २३ को व्यगु
५।२३।४६।७ में (लम्बन ऋण होनेसे) घटानेसे लम्बनसंस्कृत व्यगु ५।२३।४२।४४ का
भुजांश ६।१८।१५ परसे “तंशा निघ्नाः शङ्करैः शैलभक्तेः”त्यादि प्रकारसे व्यगुको
उत्तर गोलमें होनेके कारण उत्तर दिशाका शर ०।५४ आया । एवं ६ और लम्बन
०२।११ का गुणा अंशादि १।६ को लम्बन ऋण होनेसे विभिन्न लगन ८।२।४६।१७ में
घटाने ८।१।४०।१७ की दक्षिण क्रान्ति २३।३४।३५ और अक्षांश २६।२६।४२ का
संस्कार (योग) से दक्षिण नर्तांश ४९।१।१७ हुआ ॥ ३ ॥

अथ नतिसाधनप्रकारमाह—

दशहृतनतभागोनाहताष्टेन्दवस्त-

द्रहितसधृतिलिखैः षडभिरासास्त एव ।

स्वदिगिति नतिरेतत्संस्कृतः सोऽङ्गुलादिः

स्फुट इषुरमुतोऽत्र स्यात्स्थितिश्छन्नपूर्वम् ॥ ४ ॥

अथ नतिसाधनमाह । दशेति । नतभागाः ४९।१।१७। दशभक्ताः फलम् ४।६४। अष्टेन्दवो
१८ दशभक्तफलेन हीनाः १३।६। एते दशभक्तफलेनेव गुणिता जाताः कलाः ६४।११। एताः
पृथक्स्थाः ६४।११। तद्रहितसधृतिलिखैः षडभित्त एवासाः । तद्यथा । धृतिलिखाभिः
सहितैः षडभिर्भागैरिति ‘दशहृतनतभागोनाहताष्टेन्दव’ इत्यादिना कलादि यत्
फलं तदष्टादशकलामध्ये रहितं कार्यं कलास्थाने यदा न शुद्धयति तदा षडभा-
१६ प्र० ला ०

गादेको प्राद्यः । यदा कलात्मकफलं षष्ठ्यधिकतदा षष्ठिभक्तं भागात्मकं कार्यं तत् भाग-
स्थाने शाब्दम् । अनेन ये पृथक्स्थितास्ते भाज्याः फलं स्वदिक् नतांशदिक् अङ्गुलाद्या
नतिः स्यात् । एतत्संस्कृतोऽङ्गुलादिः शरः स्फुटः स्यात् । अमुतः स्फुटशरानुक्तवत् स्थिति-
च्छन्नादिकं कार्यम् । कलात्मकं फलम् ६४।११। अनेन एते ६।१८। रहिताः ६।१३।४९ अनेन
पृथक्स्था ६४।११ भक्ताः फलमङ्गुलाद्या नतिर्दक्षिणा १२।१६। मतांशानां दक्षिणत्वात् नत्या
संस्कृतोऽङ्गुलादिः शरो जातः स्पष्टः शरो दक्षिणः।२।२२। 'गतिर्द्विघ्नी'-इत्यादिना रवि-
बिम्बम् ११।८। चन्द्रबिम्बम् ९।४९। मानक्यखण्डम् १०।२।प्रासः ८।६।

अथ स्थित्यानयनम् । मानक्यखण्डम् १०।२। ह्युणा २।२२ सहितम् १२।६०।दशघ्नम् ।
१२।२० प्रासेन ८।६। गुणितम् १०३९।३०। इदं वारद्वयं षष्ठ्या सर्णितम् ३७४२२००। अस्य
मूलम् ३२ । १४ । इदं पृथक् ३२ । १४ । अस्य रसांशेन ६ । २२ । पृथक्स्थं हीनम् २६ ।
६२ । चन्द्रबिम्बेन ९ । ४९ । भक्तं फलं जाता घटिकादिका स्थितिः २ । ४४ ॥ ४ ॥

माधुरीव्याख्य—

दशहतनतभागोनाहताष्टेन्दवः = दशभक्ता ये नतांशास्तैः ऊना तैरेव गुणिताद्या-
ष्टादश, 'पृथक् धार्याः' । तद्वद्विषयतिलिप्तैः षड्भिः=तै रहिता ये अष्टादशकलासहिताः
षड्भागास्तैः, ते एव=पृथक्स्था एव, भासाः=भाजिताः तदा, स्वदिक्=नतांशदिशः,
अङ्गुलादिः=अङ्गुलमुखः, नतिः, स्यात् । एतत्संस्कृतः = नत्या संस्कारितः, सः = अङ्गुला-
दिमध्यमः शरः, स्फुटः=स्पष्टः, इष्टः = शरः, स्यात् । अत्र = रविप्रद्वे, अमुतः =
स्पष्टशारात्, स्थितिच्छन्नपूर्व = स्थितिप्राससंमीलनादिकं, ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते, $\frac{\text{कला}}{३}$ अङ्गुलम् । परमा नतिकलाः=पनक=४८।४५, त्रिज्या=१२०, पर्वान्त-
कालीनवित्रिभनतांशज्या=विर्धज्या । वित्रिभनतांशाः=विर्ध, अतः—

“दोःकोटिभागरहिताऽभिहताः खनागचन्द्रास्तदीयचरणो नशरार्कदिग्भिः ॥

ते व्यासखण्डगुणिताः विहताः फलं तु ज्याभिर्विनाऽपि भवतो भुजकोटिजीवे” ॥

इति श्रीपतिप्रकारेण वित्रिभनतांशज्या = $\frac{(१८० - \text{नर्ध}) \text{नर्ध} \times \text{त्रिज्या}}{१०१२५ - (१८० - \text{नर्ध}) \text{नर्ध}}$ =

$\frac{(१८० - \text{नर्ध}) \text{नर्ध} \times १२०}{४०५०० - (१८० - \text{नर्ध}) \text{नर्ध}} = \frac{(१८० - \text{नर्ध}) \text{नर्ध} \times १२० \times ४}{४०५०० - (१०८ - \text{नर्ध}) \text{नर्ध}}$ । अत्र हर-

भाज्यो क्षतेनापवर्तितौ तदा जाता वित्रिभनतांशज्या=

$\frac{(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}) \frac{\text{नर्ध}}{१०} \times १२० \times ४}{४०५ - (१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}) \frac{\text{नर्ध}}{१०}}$ .....(क)

अथ च यदि त्रिज्यया परमा नतिकला कल्प्यन्ते तदेष्टवित्रिभनतभागज्यया किमि-

त्यनुपातेन जाता नतिकलाः= $\frac{\text{पनक} \times \text{नर्धज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \frac{(४८।४५) \times \text{नर्धज्या}}{१२०}$ । इयं त्रिभिर्भक्त

$$\text{नस्यंगुलादिः} = \frac{(४८१५)}{३} \times \frac{\text{नर्धज्या}}{१२०} = \frac{(१६१२) \times \text{नर्धज्या}}{१२०}$$

अत्र वित्रिभनतांशज्या-(क) स्वरूपेणोस्थापिते वित्रिभनस्यंगुलादिः =

$$(१६१२) \times ४ \times \left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०} \times १२०$$

$$४०५ - \left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०} \times १२०$$

$$(६४१८) \times \left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०} = \frac{\left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०}}$$

$$४०५ - \left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०} \quad \frac{४०५}{६४१८} \quad \left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०}$$

$$\frac{१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}}{१०} \frac{\text{नर्ध}}{१०} = \frac{\left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०}}$$

$$\frac{२४३००}{३८४८} \cdot \frac{\left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०}}{३८४८} = \frac{(६१९८) - \left(१८ - \frac{\text{नर्ध}}{१०}\right) \frac{\text{नर्ध}}{१०}}$$

स्वरूपान्तरात् । इत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥

नतांशमें १० का भाग देकर लब्धिको १८ में घटाकर शेष, और लब्धिकी गुणा (कला) को २ स्थानोंमें रक्खे, एक स्थानस्यङ्को ६'१८' में घटाकर शेषसे द्वितीय स्थानस्यमें भाग देनेसे नतांशकी दिशाकी नति होगी। इसे (नतिको) शरमें संस्कार करनेसे स्पष्ट शर होगा। इसी (स्पष्टशर) परसे यहां (सूर्यग्रहणमें) स्थिति, ग्रास और मोक्ष आदिका आनयन करे ॥ ४ ॥

सूचना—पहले तीन श्लोकोंमें सूर्यग्रहणका प्राचीन उदाहरण दिया गया है, परन्तु यहां विशेष उपयोगी समझकर सूर्यग्रहणका नवीन उदाहरण भी लिखा जाता है।

उदाहरण—श्राके १८६३ संवत् १९९८ सन १३४९ साल आश्विन कृष्ण रविवार अमावसको घटी ११ पल १०, उत्तरफल्गुनी नक्षत्रकी घटी ३५ पल ३७ शुभयोगकी घटी २ पल ५६ इस दिनमें सूर्यग्रहण देखनेके लिए "द्वयव्योन्द्रोनितशक ईशाहत्" इत्यादि प्रकारसे चक्र ३८ और अहर्गण १३३६ हुआ। इस परसे छस दिनका मध्यम सूर्य ५१६।३७।५८ मध्यम चन्द्रमा ५१९८।५६।२३ चन्द्रोच्च ००।६।४०।४५ और मध्यम राहु ४।९।२।४२।

अब सारी क्रियाओंसे सम्पन्न अमान्तकालिक मिथिला देशीय स्पष्टसूर्य ५।४।१९।३८ गति ५८।३५ स्पष्टचन्द्रमा ५।४।९।५९ ग ७९० स्पष्टचन्द्रोच्च ०।६।४०।४५ स्पष्टराहु ५।१।१।२८ अयनांश २१।३८।११।३४ अमान्तकालिक प्रथम लान ७।३।८।६ विराहर्क ०।३।५।१० और वित्रिभलन ४।३।८।६।

साधन विराहर्क ४२४४६।१७ परसे “चत्वारिंशदशीति इत्यादि प्रकारसे उत्तर क्रान्ति १३२८।३९ । पलभा ५।५४ और ५ के गुणनफल २९।३० में इसीका दशमांश २।५७ को घटाकर दक्षिण दिशाका अक्षांश २६।३३ और क्रान्ति अक्षांशका (भिन्न-दिशा होनेसे) अन्तर दक्षिण दिशाका नतांश १३।४२१ हुआ । इसके २२ वें अंश ०।३५।३९ के वर्ग ०.२११० में १२ को जोड़नेसे द्वार १२।२१।१० हुआ । वित्रिभलग्न ४।३।८।६ और स्पष्ट सूर्य ५।४।१९।३८ के अन्तरांश ३।१।१।३२ में १० का भाग देनेसे लब्धि ३।७ को १४ में घटानेसे १०।५३ शेष, और दशमांश ३।७ के गुणनफल ३३।५५।११ में द्वारका भाग देनेसे लब्धि ऋणामक (सूर्यसे वित्रिभलग्न अल्प होनेसे) लंबन घटी ८।२२ हुई । तिथि ११।१० में लंबन घटी को घटाने से स्पष्ट अमान्त घटी २।४८ हुई ॥ १-२ ॥

लंबन घटी ८।२२ और १३ के गुणनफल (कलादि) १०८।४६ को व्यगुमें घटाने से लंबन संस्कृत व्यगु ०।१।१६।२४ का भुजांश १।१६।२४ परसे “तेंडशा निघ्नाः शङ्करैः शैलभक्ता” इत्यादि प्रकारसे उत्तर (व्यगुको उत्तर गोलमें होनेसे) दिशाका अङ्गुलादिक शर २।००।३ हुआ । लंबन ८।२२ और ६ के गुणनफल अंशादि ५०।१२ को वित्रिभलग्न ४।३।८।६ में घटानेसे लंबन संस्कृत वित्रिभलग्न २।१२।५६।६ के भुजांश ७।२।५६।६ परसे उत्तरदिशाकी क्रान्ति २२।४५।८ और दक्षिण अक्षांश २६।३३ के अन्तर ३।४७।५२ से दक्षिण नतांश हुआ ॥ ३ ॥

दक्षिण दिशाके नतांश ३।४७।५२ में १० का भाग देकर लब्धि ००।२२।४७ को १८ में घटाकर शेष १७।३७।१३ और दशमांश ००।२२।४७ के गुणनफल ६।४१।२७ कलादिको ६०।१८ में घटाकर शेष ६।११।३३ से वही गुणन फलमें भाग देनेसे लब्धि दक्षिण दिशाकी (नतांशको दक्षिण होनेसे) अङ्गुलादि नति १।३ को उत्तर दिशाके अङ्गुलादि शर २।००।३ में घटाकर उत्तर दिशाका अङ्गुलादिक स्पष्टशर ००।५७।३ हुआ ।

“व्यसुशरगतीर्ष्वंश” इत्यादि प्रकारसे अङ्गुलादिक सूर्यका बिम्ब १०.४३ और अङ्गुलादिक चन्द्रमाका बिम्ब १०।४१, इनके योगार्ध १०।४२ में स्पष्टशर ००।५७।३ को घटानेसे अङ्गुलादिक प्राप्त ९।४४।२७ हुआ । मानैक्यखण्ड १०।४२ और स्पष्ट शरका योग ११।३९।३ और १० का गुणनफल ११६।३०।३० को पुनः प्राप्तमानसे गुणकर ११३।४।५३।१८ इसके मूल ३३।४१ में इसीके घटांश ५।३७ को घटाकर शेष २८।४ में चन्द्रमाके बिम्बका भाग देनेसे लब्धि घटिकादिक स्थिति २।३७ हुई ॥ ४ ॥

अथ स्पर्शमोक्षकालयोः साधनमाह—

स्थितिरसहतिरंशा विभिन्नं तैः पृथक्स्थं

रहितसहितमाभ्यां लम्बने ये तु ताभ्याम् ।

स्थितिविरहितयुक्तः संस्कृतो मध्यदर्शः

क्रमश इति भवेतां स्पर्शमुक्तयोस्तु कालौ ॥ ५ ॥

अथ स्पर्शमोक्षकालज्ञानमाह । स्थितिरिति । स्थिति २ । ४४ । रस ६ इतिजांता

अंशाः १६ । २४ । वित्रिभम् ८ । २ । ४६ । १७ । पृथक्स्थम् ८ । २ । ४६ । १७ । एकत्रांशै-
रहितम् ७ । १६ । २२ । १७ । अपरत्र सहितम् ८ । १९ । १० । १७ । स्पर्शे साध्यमाने
रहितं मोक्षे सहितं स्पर्शमोक्षजे वित्रिभे भवतः । इत्यनेन प्रकारेण गणितागततिथ्यस्तात्
मध्यस्थितितुल्यघटिकाभिः स्पर्शमोक्षकालीनकरणार्थं चालनं सुगमत्वादुक्तम् । परन्तु
किञ्चित् स्थूलं भवति । अथ सूक्ष्मोपायः । तिथ्यन्तकालीनसूर्यस्य स्थितितुल्यघटिकाभिर्ग-
तगम्यचालनं दत्त्वा स्पर्शमोक्षकालीनः सूर्यः कार्यः । स्पर्शे चालनं रहितं कार्यं मोक्षे सहित-
मिति । पूर्वं मध्यदर्शान्त एकत्र स्थितिघटिकाभी रहितः कार्यस्तत्र स्पर्शकालो भवति ।
अपरत्र युक्तः कार्यस्तत्र मोक्षकालो भवति । ताभ्यां लग्नं साध्यम् । तत्रिभोनं कार्यं
तदा स्पर्शमोक्षजे वित्रिभे भवतः । आभ्यां लग्नेने कार्ये । तत्र प्रथमं रहितात् लग्नं
साध्यते । वित्रिभम् ७ । १६ । २२ । १७ । अस्य क्रान्तिर्दक्षिणा २१ । २४ । ३९ । अक्षांशैः
२६ । २६ । ४२ । संस्कृता जाता नतांशा दक्षिणाः ४६ । ६१ । २१ । अस्य द्विद्वयंशः २ ।
७ । वर्गितः ४ । २८ । पृथक् ४ । २८ । द्वयुनः २ । २८ । अधितः १ । १४ । पृतद्युक्तः पृथ-
क्स्थः ९ । ४२ । सार्को जातो हरः १७ । ४२ । पर्वान्तकालीनः सूर्यः ८ । ६ । २६ । २६ ।
गतिः ६१ । १६ । स्थितिघटिकाभिः २ । ४४ । चालितो जातः स्पर्शकालीनः सूर्यः ८ । ६ ।
२३ । ३८ । स्पर्शकालीनं त्रिभोनलग्नम् ७ । १६ । २२ । १७ । त्रिभोनोदयार्कविश्लेषः ० । १९ । १२ । २१ ।
अस्यांशाः १९ । १२ । २१ । अस्य दशांशः १ । ६४ । अनेन हीनाः शक्राः १२ । ६ । एते दशांशेनैव गुणि-
ताः २२ । ६९ । हारेण १७ । ४२ भक्ता लब्धं नाडिकाद्यं लग्नमृणम् १ । १७ । अथ मोक्ष-
कालीनं लग्नं साध्यते । तत्रांशैः सहितं वित्रिभम् ८ । १९ । १० । १७ । अस्य क्रान्ति-
र्दक्षिणा २३ । ४२ । २८ । अक्षांशैः संस्कृता जाता नतांशा दक्षिणाः ४९ । ९ । १० । अस्य
द्विद्वयंशः २ । २४ । वर्गितः ४ । ६९ । पृथक् ४ । ६९ । द्वयुनः २ । ६९ । अधितः १ । २९ ।
पृतद्युक्तः पृथक्स्थः ६ । २८ । सार्को जातो हारः १८ । २८ । मोक्षकालीनः सूर्यः ८ । ६ ।
२९ । १२ । मोक्षकालीनत्रिभोनलग्नम् ८ । १९ । १० । १७ । त्रिभोनोदयार्कविश्लेषः ० ।
१३ । ४१ । ६ । अस्यांशाः १३ । ४१ । ६ । अस्य दशांशः १ । २२ । अनेन हीनघनशक्राः
१७ । १९ । हारेण भक्ता लब्धं घटिकाद्यं लग्नं घनम् ० । ६६ । मध्यस्थितिविरहितयुक्तो
मध्यदर्शः । ताभ्यां लग्ननाभ्यां संस्कृतः स्पर्शमुक्तयोः कालौ स्तः । मध्यस्थित्या रहितो
मध्यदर्शान्तः स्पर्शलग्नेन संस्कृतः स्पर्शकालः स्यात् । मध्यस्थित्या युतो मध्यदर्शान्तोः
मोक्षलग्नेन संस्कृतो मोक्षकालः स्यात् । पूर्वं मध्यलग्नसंस्कृतो दर्शान्तमध्यकालो ज्ञेय
इत्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते । मध्यदर्शः १३ । ४ । स्थित्या २ । ४४ । विरहितः १० ।
२० । स्पर्शलग्नेन १ । १७ । संस्कृतो जातः स्पर्शकालः ९ । ३ मध्यदर्शः १३ । ४ स्थिति
-२ । ४४ । युक्तः १६ । ४८ । मोक्षलग्नेन संस्कृतः ० । ६६ । जातो मोक्षकालः १६ । ४४ । ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

स्थितिरसहितः=षड्भिर्भिन्नी स्थितिः, अंशाः=लवाः, स्युः । पृथक्स्थं=द्विधा स्थितं,
वित्रिभं = वित्रिभलग्नं, तैः=षड्गुणस्थित्यंशैः, रहितसहितं = वियुतं सहितं “कृत्वा” आ-
भ्यां = त्रिर्गोयोगाभ्यां, ये=द्वे, लग्नेने स्तः, ताभ्यां=लंबनाभ्यां, स्थितिविरहितयुक्तः =
स्थितिघट्या हीनसहितः, मध्यदर्शः=मध्यामांतः, संस्कृतः=संस्कारितः ‘तदा’, क्रमशः=
यथाक्रमं, इति=इमौ, स्पर्शमुक्तयोः = स्पर्शमोक्षयोः, कालौ, भवेताम् ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पृथक् स्थितिरहितसहिततिथिवित्रिभलग्नाभ्यां समुत्पन्ने लग्नेने स्थितिरहितसहित-
तिथ्योः संस्कारिते स्पर्शमोक्षकालौ स्तः । किन्त्वत्राऽच्चार्येण सुखार्थं ताभ्यां वित्रिभलग्नाभ्यां

स्थितिघटी संस्कारिता । षडभिर्गुणिता स्थितिघटयंशाः स्युः, तैः अमांतकाकीनवित्रिभ-
लने रहिते स्पर्शकालिकं, सहिते च मोक्षकालिकं वित्रिभलग्नं स्यादित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

स्थितिको ६ से गुणनेसे अंश होगा । इसको वित्रिभलग्नमें घटाने और जोड़नेसे क्रमिक
स्पर्श कालिक और मोक्षकालिक वित्रिभ लग्न होगा । इस वित्रिभलग्न परसे लग्न
बनाकर इसको स्थिति रहित मध्यकाल और स्थितियुक्त मध्यकालमें संस्कार करनेसे
क्रमिक स्पष्ट स्पर्शकाल और स्पष्ट मोक्षकाल होगा ॥ ६ ॥

उदाहरण-स्थितिघटी २।३७ और ६ के गुणन फल अंशात्मक १५।४२।०० को वि-
त्रिभलग्न ४।३।८।६ में घटानेसे स्पर्शकालिक वित्रिभ लग्न ३।१७।२६।६ और उसीमें जो-
ड़नेसे मोक्षकालिक वित्रिभ लग्न ४।१८।५०।६ हुआ । स्पर्शकालिक वित्रिभ लग्नके उत्तर
दिशाका क्रांत्यंश २२।४१।२८ और दक्षिण दिशाका अक्षांश २६।३३।० के अन्तरसे
दक्षिण दिशाका नतांश ३।५०।३२ हुआ । इसमें नतांश ही के २२ वें अंश ०।१०।२८
के वर्ग १।४९।३३ को १२ में जोड़नेसे स्पर्श कालिक द्वार १३।४९।३३ हुआ । अमांत
कालिक सूर्यकी गति ५८।३५ को स्थिति घटी २।३७ से ऋण चालन देनेपर स्पर्श
कालिक सूर्य ५।४।१७।५ और स्पर्शकालिक वित्रिभलग्न ३।१८।२।६ के अन्तरांश
४६।१४।५९ के १० वें अंश ४।३७।२९ को १४ में घटानेसे शेष ९।२२।३१ और
उसी १० वें अंशके गुणन फल ४३।२१।२९ में हारका भाग देनेसे फल स्पर्शकालिक
घटिकादि लग्न ३।८ हुआ । यह लग्न घटी (सूर्यसे वित्रिभको अल्प होनेसे)
ऋणात्मक हुई ।

मोक्षकालिक वित्रिभ लग्नके उत्तर दिशाका क्रांत्यंश १५।२६।५८ और दक्षिणदिशाके
अक्षांश २६।३३।० के अन्तर करनेसे दक्षिण दिशाका नतांश १।१।६।२ हुआ । इसके
२२ वें अंश ०।३०।१६ के वर्ग ००।१५।१६ को २ स्थानों ००।१५।१६ में रखकर १
स्थान २ में नहीं अटता अतः उसके आधे ०।७।३८ को उसीमें जोड़नेसे १।२२।५४
हुआ । इसको पुनः १२ में जोड़नेसे १२।२२।५४ हार हुआ । इन चालनसे मोक्ष-
कालिक स्पष्ट सूर्य ५।४।२२।११ और मोक्षकालिक वित्रिभ लग्न ४।१८।१४।६ के
अन्तरांश ०।१६।८।५ के दशमांश १।३६।४८ को १४ में घटा कर शेष १२।२३।१२
और दशमांशके गुणन फल १९।५९।१ में हार १२।२०।६ का भाग देनेसे फल (मोक्षका-
लिक सूर्यको वित्रिभसे अधिक होनेसे) ऋणात्मक मोक्षकालिक लग्न घटी १।३७ हुई ।

अमांत घटी १।१।१० में स्थिति घटी २।३७ को घटाकर शेष ३८।३३ में स्पर्श
कालिक ऋणात्मक लग्न घटी ३।८ को घटानेसे स्पर्श घटी ५।२५ एवं अमांत घटी
और स्थिति घटीके योग १३।४७ में मोक्षकालिक लग्न घटी १।३७ को घटानेसे स्पष्ट
मोक्ष घटी १२।१० हुई ॥ ५ ॥

‘अथ संमीलनोन्मीलनकालादीनाह—

मर्दादेवं मीलनोन्मीलने स्तो प्रासो नादेश्योऽङ्गुलाल्पो रवीन्द्रोः ।

धूम्रः कृष्णः पिङ्गलोऽन्वार्धसर्वप्रस्तश्चन्द्रोऽर्कस्तु कृष्णः सदैव ॥ ६ ॥

मर्दावं सम्मीलनोन्मीलनसाधनं पर्वाणादेश्यसर्वं वणञ्जानं चाह । मर्दादिति । एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण मर्दान्मीलनोन्मीलने स्तः । प्रतदुक्तं भवति । मर्दासहतिरंशाः स्युः । तैः पृथक्स्थं

विभिन्नं सम्मीलनेन साध्यमानेन रहितसुन्मीलनेन सहितम् । आभ्यामुक्तवलम्बने कार्ये मर्दरहितयुतो मध्यवर्षा अभ्यां लम्बनाभ्यां संस्कृतः सम्मीलनोन्मीलने स्तः । रवीन्द्रो-
रङ्गुलात्पो प्रासा यदाऽऽगच्छति तदा नादेश्यः चन्द्रग्रहणे चन्द्रोऽल्पार्धसर्वप्रस्तः सन् धूम्रः
कृष्ण- पिङ्गलः स्यात् । अल्पप्रस्तो धूम्रवर्णः । अर्धप्रस्तः कृष्णवर्णः । सर्वप्रस्तः पिङ्गलः
स्यात् । अर्कः सदैवाल्पादिप्रासेषु कृष्णवर्णं पृथ ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

मर्दात् = मर्दकालात्, एवं=उक्तविधिना, मीलनोन्मीलने=संमीलनोन्मीलनके, स्तः=
भवेताम् । रवीन्द्रोः = सूर्यचन्द्रयोः, अङ्गुलात्पोः = एकस्मादङ्गुलादल्पः, प्रासाः=ग्रहणभागः
नादेश्यः = न कथनीयः । अल्पार्धसर्वप्रस्तः=पार्धपूर्णप्रस्तः, चन्द्रः क्रमात्, धूम्रः =
धूसरः, कृष्णः=श्यामः, पिङ्गलः=पीतवर्णः, स्यात् । अर्कः=सूर्यस्तु सदा = सर्वस्मिन्
प्रासे, एव=निश्चयेन, कृष्णः = कृष्णवर्णः स्यादिति ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो ग्रहणमध्यकालसंमीलनकालयोरंतरं मर्दकालतुल्यं एवं च ग्रहणमध्यकालोन्मील-
नकालयोरन्तरं मर्दकालतुल्यं स्यात् । अतो मर्दकालात् संमीलनोन्मीलनकालयोरानयनं
युक्तम् । “इन्दोर्भागः षोडशः खंडितोऽपि, स्वल्पे छन्दे धूम्रवर्णः सुधाशो” रित्यादि
वचनाभ्यां शेषोपपत्तिः सरलैवेत्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

ऐसे मोक्ष काल परसे संमील और उन्मीलन काल होंगे । अदृश्यत्व कारणसे १ अङ्गुलसे
अल्प प्रासका आदेश न करे । अल्प (१ चरण), अर्ध और सर्वप्रासमें चन्द्रमा का वर्ण
क्रमसे धूम्र (काला सा), काला और पीला होता है और सूर्यका वर्ण सदा काला ही
होता है ॥ ६ ॥

अथेष्टप्रासाऽऽनयनमाह—

इष्टं द्विष्टं छन्नक्षुण्णं स्पृशीन्त्यान्तर्नाडीभक्तम् ।

रूपार्धेनोपेतं विद्यादिष्टे कालेऽर्कस्य प्रासम् ॥ ७ ॥

अथेष्टप्रासानयनमाह । इष्टमिति । इष्टं १ द्विनिष्ठं २ छन्न-८ । ६ गुणम् १६ । १६ ।
स्पृशकाल-९ । ३ मोक्षकालयो-१६ । ४४ रन्तरघटिकाभि-७ । ४१ अर्क फलम् २ । ६ रूपा-
र्धेन ३० त्रिवाङ्मयङ्गुलैर्युतम् २ । ३६ । इष्टकालेऽर्कस्य प्रासं विद्यात् । शेषं वलनपरिलेखादिकं
पूर्ववत् कार्यमिति । लम्बनसंस्कृततिथ्यन्त-१२ । १३ कालीनो रविः ८ । १ । २६ । १४ ।
त्रिभयुतः ११ । १ । २६ । १४ । अयनलवाढयः ११ । २३ । ३४ । १४ । इतश्चरवहलैर्नगवा-
रेन्दुमितैरित्यादिनाऽऽनीतं वलनं दक्षिणम् १ । ३० । मध्यग्रहणकालः १२ । १३ । दिना-
र्धम् १३ । ३ । यातः शेषः प्राक् परत्रोन्नतः स्यात् इत्यादिना जातं नतं पूर्वम् ० । १० ।
विषयलक्ष्मणगुहादितो ० । १ । ० । ० । ऽस्मान्नगशारेन्दुमितैरित्यादिनाऽऽनीतं वलनम् । ० ।
१४ । बलभया ६ । ४६ । गुणितं १ । २० पञ्चमर्कं जातं वलनमुत्तरम् । ० । १६ । पूर्वन्त-
त्वाद्बुभयोः संस्कृतिः १ । १४ । रसभक्ताजाता वलनाङ्गयो दक्षिणाः ० । १२ । प्रासः ८ । ६
षष्ठिगुणितः ४९६ । मानैक्यकण्ठेन १० । २८ । अर्कः । फलम् ४६ । २६ । अस्य मूलं जातावच्छ-
न्नाङ्गयः ६ । ४९ ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

द्विर्धनं=द्वाभ्यां गुणितं, छन्नगुणं=प्रासगुणितं इष्टं=षट्पादिकेष्टं, स्पर्शान्त्यान्तर्ना-
हीभवत्तं=स्पर्शमोक्षकालयोरन्तर्घटया हृतं, रूपाधेन=त्रिंशद्व्यङ्गुलमानेन, उपेतं=सहितं,
'तत' इष्टे=अभिमते, काले=समये, अर्कस्य=सूर्यस्य, प्रासं=प्रासमानं, विद्यात्=ज्ञेयम् ॥७॥

अप्रोपपत्तिः—

कल्प्यते स्थित्यर्धघटीमानम् = स्थिषध, स्थितिघटीमानम् = स्थिष, प्रासमानम् =
प्रा, इष्टषट्पः=इष । अतोऽनुपातेनेष्टप्रासः = $\frac{\text{प्रा} \times \text{इष}}{\text{स्थिषध}}$ । हरभाज्यौ द्वाभ्यां गुणितौ

तदा इष्टप्रासः = $\frac{\text{प्रा} \times \text{इष} \times २}{\text{स्थिष}}$ । अत्र तारतम्यादङ्गुलार्धयुक्तं कृतमाचार्येणेत्युपपन्नम् ॥७॥

इषघटी, २ और प्रास मानके गुणनफलमें स्पर्शकाल और मोक्षकालकी अन्तर्घटीका
भाग देनेसे लब्धिमें ३ अंगुलको जोड़नेसे इष्ट कालमें सूर्यका इष्टप्रास होगा ॥ ७ ॥

उदाहरण—कल्पित इष्टघटी २ और २ के गुणन फल ४ को प्रासमान ९।४४।२७
से गुणा कर ३८।५७।४८ इसमें स्पर्शघटी ५।२५ और मोक्षघटी १२।१० के अन्तर
६।४५ से भाग देनेपर लब्धि ५।४६ में ३० व्यङ्गुलको जोड़नेसे इष्टकाल २ में अङ्गु-
लादिक प्रासमान ६।१६ हुआ ॥ ७ ॥

युगेश्वरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता ।

सूर्यग्रहाधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णता गता ॥ ६ ॥

इति दरभङ्गामण्डलान्तर्गतमिरजापुरग्रामवासिना क्षोपाख्यपण्डितश्रीदर्शनशर्मण-
स्तनूजेन, मुजफ्फरपुरमण्डलान्तर्गतमधेसराग्रामस्थसंस्कृतविद्यालयप्रधाना-
ध्यापकेन ज्योतिषाचार्यज्योतिस्तीर्थोद्युधैदान्धार्योपाधिधारिणा पण्डित-
श्रीयुगेश्वरशर्मणा विरचितायां नवीनोदाहरणयुक्तिसहितमाधुरी-
टीकायां पूर्वार्धे सूर्यग्रहणाधिकारः समाप्तः ॥ ६ ॥

इति पूर्वार्द्धम् ।

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

अथ ग्रहलाघवोत्तरार्द्धे-

मासगणाधिकारः ॥ ७ ॥

तत्रादौ तन्निर्माणकारणमाह—

अ- मासगणात् सुलघुक्रियया ग्रहणद्वयसिद्धिकृतेऽभिदधे ।

स्फुटसूर्यविपाततिथींश्च वपुर्ग्रसनादि विशेषचमत्कृतये ॥ १ ॥

अथ मासगणात् पर्वानयनमाह । अथेति । अथेत्यनन्तरम् । मासगणात् सुतरां लघुक्रियया ग्रहणद्वयस्य सिद्धिः साधनम् । तस्य कृते तदर्थं स्फुटसूर्यविपाततिथीन् तथा वपूषि विम्बानि ग्रसनं प्रासः इत्यादि विशिष्टचमत्कारदर्शनार्थमभिदधे वक्तिम् । येन गणकानां चमत्कारो भवति ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

अथ = पूर्वाधकथनानन्तरं, विशेषचमत्कृतये = अधिकचमत्कारार्थं, ग्रहणद्वयसिद्धिकृते = सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणसाधनार्थं च, सुलघुक्रियया = संक्षिप्तसरलप्रकारेण, मासगणात् = मासमूहात्, स्फुटसूर्यविपाततिथीन् = स्पष्टरवि विधुव्यगुतिथि न्, वपुः = तेषां विम्बं, ग्रसनादि = प्रासादिकं, च = पुनः प्रकारान्तरेण, अभिदधे = वक्तिम्, अहमिति शेषः ॥ १ ॥

मैं विशेष चमत्कारार्थं और दोनों (सूर्य-चन्द्र) ग्रहणोंके साधनार्थं सरल प्रकारसे पुनः मासमूह द्वारा स्पष्ट रवि, व्यगु, तिथि, विम्ब और पातादिको कह रहा हूँ ॥ १ ॥

अथेषां क्षेपकानाह—

क्षेपो भायः खं कृता भूदशोऽर्कं, रुद्राः शैला नागचन्द्रा विपाते ।

वृत्ते शून्यं वज्रिणश्चन्द्रबाणा चाराद्ये द्वौ व्यङ्घ्रिनन्दाब्धयः स्यात् ॥२॥

अथ क्षेपकानाह । क्षेप इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

अर्कं = सूर्ये; खं = शून्यं, कृताः = चरः, भूदशः = एकविंशतिः विपाते = राहुनाके, रुद्राः = एकादश, शैलाः = सप्त, नागचन्द्राः = अष्टादश, एवं, इति = चन्द्रकेन्द्रे; शून्यं = ०, वज्रिणः = चतुर्दश, बाणचन्द्राः = पञ्चदश, भायः = राश्यादिकः, क्षेपः, स्यात् । अथ द्वौ व्यङ्घ्रिनन्दाब्धयः = पादोनोपपञ्चाशत्—चाराद्ये = तिथेः वारादिके क्षेपः भवति ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिः—

बह्वहप्रन्थारम्भशकादौ “रुद्रा गोजाः कुवेदात्तपन इह विधौ” इत्यादिना क्षेपः पठितास्तद्वत् पूर्णन्तकालिकान् ग्रहानानीय तान् क्षेपसंज्ञकान् चकार । तत्र चन्द्रक्षेपेनो राहुक्षेपो विपातक्षेपः । चन्द्रमन्दकेन्द्रं तु वृत्तनाम्ना व्यवहृतवान् । अतएव रविक्षेपः—चन्द्रक्षेपः = (१११९९°४९')—(१११९९°१६') = ३५' = २१००" = भोग्यविकला । रविगतिः = ५९°१८", चन्द्रगतिः = ७९०°१३५", गत्यन्तरविकला = ४३८८७" । ततः “अक्षा

व्यर्कविधोर्लवा यमकुभिरित्यादिना, भोग्यघटी = $\frac{२१०० \times ६०}{४३८८७} = \frac{१२६०००}{४३८८७} = ३ ।$

स्व०४० । ततो "गतैभ्यदिबसाद्येनेत्यादिनीलकण्ठप्रकारेण रवेश्चालनधनफलम् = २'५७''
 अतएव दर्शान्तकालिकोरविक्षेपः = (१११९०'४१'१०८'') + (२'५७'') = १११९०'
 ४३'५७'' । अमाते रविचन्द्रयोः साभ्यात् दर्शान्तकालिकश्चन्द्रक्षेपोपि = १११९०'४३'५७''
 अथ ग्रन्थरम्भशक्रीयश्चन्द्रोच्चक्षेपः = ५११७०'१३३' । अतः चन्द्रक्षे—चं. उ. क्षे. =
 चन्द्रमन्दकेन्द्रक्षेपः = वृत्तक्षे = (१११९०'४३'५७'') - (५११७०'१३३') = ६१२०'
 १०'५७'' ।

एवमेव रविक्षे—राहुक्षे = विपातक्षे. = (१११९०'४३'५७'') - (०१२७०'१३८'
 ००) = १०१२२०'५५'५७'' । वारादिश्च = २१२५२,

अथ च "रवौ पाक्षिकं चालनं" इत्यादिवक्ष्यमाण (७ श्लोक) प्रकारेण पाक्षिकं चा-
 कनम्, रवेः = ०११४३३, विपातस्य = ०११५१२०, वृत्तस्य = ६१२१५४, वारादेः =
 ०१४५५५ ।

पाक्षिकचालनसहिता अमान्तक्षेपाः पूर्णान्तक्षेपाः स्युः । तथया रवेः = ०१४१६५७,
 विपातस्य = ११७१२५५७, वृत्तस्य = ०११४५८१०, वारादेः = २१४८१४७ अत्र गणे-
 शेन स्वेच्छया "क्षेपो भाय" इत्यादिक्षेपाः पठिताः । तथा सति रवौ ४'१३'' अधिकं,
 विपाते ७'५७'' न्यूनं, वृत्ते ७'१०'' न्यूनं, वारादौ च ०१२ न्यूनं स्वीकृतम् । मन्ये
 छन्दोभङ्गभयात्स्वल्पान्तराद्वा भ्रुतिः स्वीकृता, नान्यत्कारणान्तरं वक्तुं शक्यते । एतेन—
 क्षेपो भायः खं कृताः षोडशार्कं रुद्राः शैलाः पञ्चपक्षाश्चपञ्च ।
 वृत्ते शून्यं वक्षिणोऽष्टाक्षसंख्या वाराद्ये द्वौ नागवेदाश्चवेदाः ।

इति पाठः साधुरिति विद्भिर्विचार्यमित्युपपन्नम् ॥ २३ ॥

रा ०१४'१२१'१००' रविकाः १११७०'१२८' विपातका और ०१४'१९१' चन्द्रमाके केन्द्र
 दि. दं प.
 (वृत्त) का राश्यादिक क्षेप होता है और २१४८१४७ यह तिथिके वारादिका क्षेप होता है ॥ २३ ॥

अथैषां ध्रुवकानाह—

भानोः खं भूः खाब्धयोऽयं ध्रुवः स्याच्छैलाः कर्का राशिपूर्वो व्यगोः स्यात् ।
 वृत्तस्याङ्का भूरसाश्चाथ तिथ्या वाराद्यस्याङ्काः खगास्तर्करामाः ॥ ३ ॥
 ध्रुवकानाह । भानोरिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

भानोः = सूर्यस्य — खं = शून्यं, भूः = एकः, खाब्धयः = चत्वारिंशत् ; व्यगोः—शै-
 लाः = सप्त, कर्काः = 'कूः = एक', अर्काः = द्वादश ते; वृत्तस्य = चन्द्रकेन्द्रस्य—अङ्काः
 नव, भूः = एकः, रसाः = षट्, राशिपूर्वाः = राश्यादिकः, ध्रुवः, स्यात् । अथ, तिथ्याः—
 तिथेः, वाराद्यस्य = वारादिकस्य—अक्षाः = पञ्च, खगाः = नव, तर्करामाः = षट्त्रिंशत्,
 अर्थः = एषः ध्रुवः भवति ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

∴ ११ वर्षाणि = १ चक्रम्, १२ मासाः = १ वर्षम् । अत एकस्मिंश्चक्रे सौर-
 मासाः = १३२ । तथा च, कल्पसौरमासैः कल्पाधिमासास्तदैकचक्रगतसौरमासैः १३२

एभिः क इति जाता एकचक्रसंबन्धिनोऽधिमासाः=४। अत एकचक्रचान्द्रमासाः=१३२+४=१३६। पुनः कल्पचान्द्रमासैः कल्पाहर्गणस्तदैकचक्रियचान्द्रमासैः १३६ किमिति जातः एकचक्रियाहर्गणः=४०१६।१।३६। अस्मात् मध्यमाधिकारोक्त १० श्लोकयुक्त्या एकचक्रोद्भवो मध्यमो रविः=१११२८°।२०'।२५"। अयं चक्रशुद्धो जातः स्वल्पान्तरा-द्रवेर्भूवः=०।१°।४०'। अथ च तेनैव श्लोकेन चन्द्रः=१११२८°।२०'।१०"। एष च मध्यमाधिकारोक्त ११ श्लोकेन राहुः=४।२७°।८'।९"। चं-रा=(१११२८°।२०'।१०")-(४।२७°।८'।९")=७।१°।१२'।११"=व्यगुः=७।१°।१२'। स्वल्पान्तरात् ।

अथ च मध्यमाधिकारोक्त ११ श्लोकयुक्त्योक्ताहर्गणेन चन्द्रस्य मन्दोच्चम्=२।२७°।११'।४६", पूर्वानीतचन्द्रः=१११२८°।२०'।१०"। अतः चं-चं-मं-उ-चं=(१११२८°।२०'।१०")-(२।२७°।११'।४६")=९।१°।८'।२४"=चन्द्रकेन्द्रम्=वृत्तम्=९।१°।८'।१०" स्वल्पान्तरात् । अथ सप्तभिर्भोजित एकचक्राहर्गणः=४०१६ । ६।३६=५।

९।३६=तिथिध्रुवः । इत्युपपन्नम् ॥ ३ ॥

रविकी ०।१°।४०'।००", व्यगुकी ७।१°।१२'।०" और चन्द्रकेन्द्रकी ९।१°।६'।०" राश्या-दि. घ. प. दिक्. ध्रुवा होती है । तिथिके वारादिकी ५ । ९ । ३६ ध्रुवा होती है ॥ ३ ॥

अथ रविविपातयोरानयनमाह—

मासौघतो द्विगुणितान्नगषड्भिराप्त-

राश्यादिना रहितमासगणो रविः स्यात् ।

मासा गृहाणि विनिजत्रिलवाश्च तैःशा

मासाद्द्वित्रितुल्यकलिकाः स्युरयं विपातः ॥ ४ ॥

अथ मध्यमार्कव्यगुसाधनमाह । मासौघत इति । संवत् १६६९ शके १६३४ कार्तिकशुक्ल १५ गुरौ घटी ३२ । ३३ । भरणीनक्षत्रे घटी २३ । १४ । वज्रयोगे घटी ४४ । ५४ । अब्दाः १२ । चक्रम् ८ । अधिमासौ २ । मासाः ५७ । द्विगुणिताः ११४ । नगषड्भक्ताः फलं राश्यादि १ । २१ । २ । ४१ । अनेन रहितो मासगणो जातो रविः ७ । ८ । ५७ । १९ । रवेर्भू-वकः ० । १ । ४० चक्रहतः ० । १ । २० । अनेन रहितो रविः ६ । २५ । ३७ । १९ । रवि-शेषकेण ० । ४ । २१ । युतो रविः ६ । २९ । ५८ । १९ ।

अथ विपातसाधनम् । मासगणः ५७ । एते राशयः ५७ । मासगणः ५७ । अस्य त्रिलवः १९ अनेन रहितो मासगणो जाता अंशाः ३८ । मासगणः ५७ । अल्पाद्भिः १४ । १५ एताः कलाः । एवं राश्यादिव्यगुः १० । ८ । १४ । १५ । व्यगोर्ध्रुवः ७ । १ । १२ । चक्रहतः ८ । ९ । ३६ । अनेन युक्तो व्यगुः ६ । १७ । ५० । १५ । शेषकेण १७ । ७ । १८ युक्तो जातो व्यगुः ५ । २५ । ८ । १५ ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

द्विगुणितात्, मासौघतः=मासगणात्, नगषड्भिराप्तराश्यादिना = सप्तषष्टिभक्तकृद्-गृहादिना, रहितमासगणः=ऊनितो माससमूहः, रविः=सूर्यः, स्यात् । ते=उक्ताः, मासाः=माससंख्याः, गृहाणि=राशयः; विनिजत्रिलवाः=स्वर्ग्यंशमासरहिता अंशाः, मासाद्द्वित्रितुल्य-कलिकाः=मासचतुर्थांशतुल्याः कलाः, अयं=असौ, विपातः भवति ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

$$\begin{aligned}
\text{कल्पचान्द्रमासाः} &= ५३४३३३३६०००। \quad \text{कल्पविराशयः} = \\
५१८४०००००००। \quad \text{अतः कल्पानुपातेन राश्यादिको रविः} &= \\
५१८४० & \times \text{इ.चा.मा.} = \frac{५१८४०००० \times \text{इ.चा.मा.}}{५३४३३३३६०००} = \\
= \frac{६५ \times \text{इ.चा.मा.}}{६७} & \quad \text{स्वल्पान्तरात्} = \frac{२ + ६५ \times \text{इ.चा.मा.} - २}{६७} \\
= \frac{\text{इ.चा.मा.} (६७ - २)}{६७} &= \frac{\text{इ.चा.मा.} \times ६७}{६७} - \frac{\text{इ.चा.मा.} \times २}{६७} \\
= \text{इ.चा.मा.} - \frac{\text{इ.चा.मा.} \times २}{६७} & \quad \therefore \text{पूर्वार्द्धमुपपन्नम् ।}
\end{aligned}$$

अथ च कल्प्यते कल्पविपातभगणराशयः = क.वि.रा.। ततः कल्पचान्द्रमासगणैः
कल्पविपातभगणराशयस्तदेष्टचान्द्रमासगणैः क इति जातो राश्यादिको विपातः =

$$\frac{\text{क.वि.रा.} \times \text{इ.चा.मा.}}{५३४३३३३६०००} = \text{इ.चा.मा.} (१ \text{ रा} + ०^{\circ} + ४०' + १५'') =$$

$$\begin{aligned}
& \text{इ.चा.मा.} \left(१ + ०^{\circ} + \frac{४०'}{६०} + \frac{१५''}{६०} \right) = \text{क.चा.मा.} \left(१ + \frac{२^{\circ}}{३} + \frac{१'}{४} \right) \\
= \text{इ.चा.मा.} \left\{ १ \text{ रा} + \frac{१^{\circ} + २^{\circ}}{४} + \frac{१'}{४} \right\} &
\end{aligned}$$

$$\text{इ.चा.मा.} = \left\{ १ \text{ रा} + \left(\frac{३^{\circ}}{३} - \frac{१^{\circ}}{३} \right) + \frac{१'}{४} \right\} = \text{इ.चा.मा.} \left\{ १ + \left(१^{\circ} - \frac{१^{\circ}}{३} \right) + \frac{१'}{४} \right\} =$$

$$= \text{इ.चा.मा.} + \left(\text{इ.चा.मा.} - \frac{\text{इ.चा.मा.}^{\circ}}{३} \right) + \frac{\text{इ.चा.मा.}'}{४} \quad \text{। इत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥}$$

मासगणको दोसे गुणाकर उसमें ६७ का भाग देकर लब्धि राश्यादिको उसी मास-
गणमें घटानेसे शेष राश्यादिक रवि होता है । मासगणके समान राशि, अपना ३ रा अंश
रहित मासगणके तुल्य अंश और मासगणके ४ था अंश तुल्य कला, इनके योग राश्या-
दिक विपात होता है ॥ ४ ॥

उदाहरण—शाके १८६५ संवत् २००० सन् १३५१ साल श्रावणशुक्र रविवार
पूर्वमासीकी घटी ०९।४० श्रवणा नक्षत्रकी घटी २७।३९, सौभाग्य योगकी घटी
३।२० । इस दिनमें “क्षयधीन्द्रो नितशक” इत्यादि प्रकारसे वर्षगण ४२३ चक्र ३८,
अधिमास २ और मास समूह ६६ हुआ ।

अब श्लोकानुसार मास समूह ६६ को २ से गुणाकर १३२ में ६७ का भाग देनेसे
राश्यादि १।२९।६।६ इसको मास समूह ६६ में घटानेसे ६४।०।५३।४४ राशिमें १२
का भाग देनेसे राश्यादि सूर्य ४।०।५३।४४ हुए । अब “मासगणान्जनित” इत्यादि,

आगेके ६६ श्लोकके प्रकारसे सूर्यकी ध्रुवा ०।१।४०।० को चक्र ३८ से गुणकर २।३।२०।० को सूर्यमें घटाने से २।२।७।३३।४४ इसमें सूर्यके क्षेप ०।४।२।१।० को जोड़नेसे सूर्य ३।१।३।३।४४ हुए ।

मास समूह ६६ यह राशि हुआ और माससमूह ६६ में अपना तृतीयांश २२।०।० को घटाकर शेष ४४ यह अंश, एवं मास समूह का ४ भा अंश १६।३० यह कलादि हुआ । इनका योग करके राशियों १२ का भाग देकर राश्यादिक पात ७।१।४।१६।३०, इसमें पात ध्रुवा ७।१।१२।० को चक्र ३८ गुणितकर ३।१।५।३६।० जोड़नेसे १०।२।९।५२।३० हुआ । इसमें पातका क्षेप १।१।७।१८।० को जोड़नेसे राश्यादिक पात १०।७।१०।३० हुआ ॥ ४ ॥

अथ चन्द्रकेन्द्रवारादीनामानयनमाह—

स्वाद्रयंशकेन रहिता मनुतष्टमासा वृत्तं गणाभ्रकुलवाढ्यलवं गृहादि ।
स्वार्धान्विता दिनमुखं मनुतष्टमासा मासौघतो दशगुणाद्भगुणाप्तियुक्तम् ॥५॥

अथ वृत्तवारादिसाधनमाह । स्वाद्रयंशकेनेति । मनुतष्टमासाः स्वकीयेन सप्तमांशेन राश्यादिना ०।४।१७।८ हीनाः ०।२६।४२।६२ । मासगणः ६७। अस्य दशमांशोऽशादि ६।४२।०। इदमंशादौ युक्तम् १।१।२४।६२ । वृत्तध्रुवकः ९।१।६। चक्रहतः ०।८।४८। अनेन युक्तः १।१०।१२।९२ । क्षेपकेण ०।१४।६१ युक्तो जातं वृत्तम् १।२६।३।६२ ।

अथ वारादिसाधनं मनुतष्टमासाः १ स्वकीयेनाधन ०।३० युक्ताः १।३०।०। मासगणो ६७ दशगुणः ६७०। भगुणं-३२७ अंशः फलम् १।४४।३६ । अनेन युक्तं जातं वारादि ३।१४।३६ । तिथेवारादिध्रुवकः ६।९।३६। चक्रहतः ६।६।४८। अनेन कः ९।३१।२३। क्षेपक-२।४८। ४६ युतो जातं वारादि ६।२०।८॥६॥

माधुरी व्याख्या—

स्वाद्रयंशकेन = स्वसप्तांशेन, रहिताः = ऊनिताः, मनुतष्टमासाः = चतुर्दशभाजित-माससंख्याः, गृहादि=राश्यादिकं, गणाभ्रकुलवाढ्यं=मासासमूहस्य दशमांशैः सहितं, वृत्तं=चन्द्रकेन्द्रं भवति । स्वार्धान्विताः=निजार्धसहिताः, मनुतष्टमासाः=चतुर्दशभक्त-मासः, दशगुणात् मासौघतः = माससमूहात्, भगुणाप्तियुक्तं = सप्तविंशत्युत्तरशतत्रय-भक्तलब्धिसहितं, दिनमुखं = दिनादिकं 'दिनादिक्षेपः' भवति ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विनसुसर्पाणवा युगे” ।

तथा,—“इन्दोरसग्नित्रित्रीषुसप्तभूधरमार्गणाः ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तोक्त्या, चन्द्रोच्चभगणः=४८८२०३, चन्द्रभगणाः=५७७५३३३६।

००० अंश—चंडभ = चंमंकेभ = ५७७५३३३६—४८८२०३ = ५७२६५१३३ =

वृत्तस्य युगभगणाः । 'एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादय' इति कल्पे वृत्तभगणाः =

५७२६५१३३००० । 'भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तर'मिति कल्पे चान्द्रमा-

साः=५३४३३३३३००० । ततः कल्पचान्द्रमासैः कल्पवृत्तभगणराशयस्तदेवचान्द्रमासैः

क इति जातं राश्यादिकं वृत्तम् = $\frac{\text{कवृभरा} \times \text{इचामा}}{\text{कचामा}}$ =

$$\begin{aligned} \frac{५७२६५१३३०० \times १२इ.चा.मा.}{५३४३३३६०००} &= \frac{(१२।१^{\circ}।२४') \times इचांमा}{१४}, (\text{स्पर्शान्तरात्}), \\ &= \frac{(६।०^{\circ}।४२') \times इचांमा}{७} = \frac{इचांमा(१ + ६ - १)}{७} + \frac{इचांमा \times ४२^{\circ}}{४२०} \\ &= \frac{इचांमा (७ - १)}{७} + \frac{इचांमा \times १^{\circ}}{१०} = \frac{इ.चां.मा \times ७}{७} - \frac{इचांमा \times १}{७} + \frac{इचांमा १^{\circ}}{१०} \\ &= इचांमा - \frac{इचांमा}{७} + \frac{इचांमा १^{\circ}}{१०} \therefore \text{उपपन्नं वृत्तानयनम् ॥} \end{aligned}$$

अथैकस्मिन्श्वान्द्रमासे सप्तभक्तसावनदिनादिः = १।३१।५०। ततो यथैकस्मिन्श्वान्द्रमासे एतानि सावनदिनानि लभ्यन्ते तदेष्टचान्द्रमासैः कानीतीष्टचान्द्रमासीयानि सावनदिनानि स्युरित्यनुपातेनेष्टसावनदिनायम् = $\frac{इचांमा(१।३१।५०)}{१} = \frac{इचांमा \times १४(१।३१।५०)}{१४}$

$$\begin{aligned} &= \frac{इचांमा (२१।२५।४०)}{१४} = \frac{इचांमा \times २१}{१४} + \frac{इचांमा \times २५}{१४ \times ६०} + \frac{इचांमा \times ४०}{१४ \times ६० \times ६०} \\ &= \frac{इचांमा \times ३}{२} + \frac{इचांमा \times १०}{३२७} (\text{स्व.अं.}) = इचांमा + \frac{इचांमा}{२} + \frac{इचांमा \times १०}{३२७} \end{aligned}$$

यतो दिनसंख्या सप्तैवातः सप्ततष्टमिति युक्तमुक्तमित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

अपने सप्तमांशसे रहित, १४ भक्त मासशेषमें मासगणके दशमांश लवादिको जोड़नेसे वृत्त होता है। अपने आषासे सहित १४ भक्त मासगणमें मास समूहका दशगुण ६२७ वें अंशको जोड़नेसे वारादिका क्षेप होता है ॥ ६ ॥

उदाहरण—माससमूह ६६ में १४ का भाग देकर शेष १० का ७ वां अंश राश्यादि १।२५।४२।५१ को शेष १० में घटानेसे ८।४।१७।१९ इसमें माससमूह ६६ का १० वां अंश अंशादि ६।३६।० को जोड़नेसे ८।१०।५३।१९ इसमें राश्यादि वृत्तकी ध्रुवा ९।१।६।० और चक्र ३८ के गुणन फल राश्यादि ७।११।४८।० एवं वृत्त का क्षेप ०।१।४।५।१० को जोड़नेसे राश्यादि वृत्त (चन्द्रमाके मन्द केन्द्र) ४।७।३२।९ हुआ।

माससमूह ६६ में १४ का भाग देनेसे शेष १० में अपना आषा दिनादि ५ को जोड़नेसे १५।०।० इसमें माससमूह ६६ और १० के गुणा ६६० का ३२७ वां अंश वारादि २।१।६ के योग १७।१।६ में वारादिकी ध्रुवा ५।९।३६ और चक्रका गुणनफल वारादि ०।४।८ (दिन स्थानमें ७ का भाग देकर) को जोड़नेसे वारादि ३।५।१४ हुआ ॥ ५ ॥

अथ मासगणोत्पन्नसूर्यादौ ध्रुवकादिसंस्कारमाह—

मासगणाज्जनितो रविरूनश्चक्रहतध्रुवकेण निजेन ।

सङ्कलिता इतरेऽथ च ते स्युः क्षेपयुता निजमासि सितान्ते ॥ ६ ॥

अथ मासगणादुत्पन्नानां रव्यादिकानां ध्रुवादिसंस्कारमाह । मासेति । मासगणात् जनित उत्पादितो रविनिजेन चक्रहतध्रुवकेण ऊनः कार्यः । इतरे विपातादयश्चक्रहतध्रुवकेण संकलिताः कार्याः । ते सर्वे निजक्षेपकेण युताः । निजेऽभीष्टे मासि सितान्ते पूर्णिमास्यन्ते स्युरिति ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

मासगणात् = मासौषतः, जनितः = उत्पन्नः, रविः = सूर्यः; निजेन = स्वीयेन, चक्रहत-ध्रुवकेण = चक्रगुणितध्रुवेण, ऊनः = हीनः, इतरे = अन्ये प्रहाः, सङ्कलिताः = चक्रहतध्रुवकेण योजिताः, अथ = अनन्तरं, क्षेपयुताः = स्वस्वक्षेपसहिताः “तदा” ते = विपातायाः, निजमासि सिदान्ते = इष्टमासीयपूर्णमान्ते, स्युः = भवेयुः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यद्येकेन चक्रैतावान्ध्रुवरूपो प्रहो लभ्यते तद्देशचक्रेण क इति इष्टचक्रसंबन्धिप्रहः स्यात् । किन्त्वत्र रविध्रुवः प्राक् द्वादशराशिगुह्योऽतो रविः स्वध्रुवेण रहितः कार्यः । अपरे सहिताः कार्याः । पुनश्च ग्रन्थारम्भकालिकप्रहक्षेपयोजिते पूर्णातीया प्रहाः भवन्तीति युक्तमेवेत्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

अपने चक्रगुणित ध्रुवासे रहित मासगणोत्पन्न रविमें और अपने २ चक्रगुणित ध्रुवासे सहित चन्द्रकेन्द्र (वृत्त) आदिमें अपने २ क्षेपको जोड़नेसे इष्ट मासके पूर्णान्त कालिक रवि और चन्द्रकेन्द्र आदि होते हैं ॥ ६ ॥

उदाहरण— ४थे श्लोकके द्वारा राश्यादिक सूर्य ४१°१५३।४४ में सूर्यकी वा ०।१।४०।० को चक्र ३८ से गुणाकर २।३।२०।० घटानेसे १।२७।३३।४४में सूर्यका क्षेप ०।४।२१।० जोड़नेसे मासान्त (पूर्णमान्त कालिक) सूर्य २।१।५४।४४ हुआ ॥ ६ ॥

अथैषां पाक्षिकचालनमाह—

रवौ पाक्षिकं चालनं खेन्द्रदेवा विपाते नभो बाणचन्द्रा नखाश्च ।
षडर्का युगाक्षा गृहाद्यं च वृत्ते दिनाद्ये नभोऽक्षाब्धयो वाणवाणाः ॥७॥
अथ पक्षचालनमाह । रवौ पाक्षिकमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

रवौ = सूर्ये, खेन्द्रदेवाः = खं शून्यं, इन्द्राः चतुर्दश, देवाः त्रयस्त्रिंशत् ०।१४°।३३' । विपाते नभः = शून्यं, बाणचन्द्राः = पंचदशाः, नखाः = विंशतिः १।१५°।२०' । वृत्ते = चन्द्रकेन्द्रे षट्, अर्काः = द्वादश, युगाक्षाः = चतुःपञ्चाशत् ६।११°।५४' गृहाद्यं = राश्यादिकं, पाक्षिकं = पंचदशदिनसम्बन्धि, चालनं = चालयितुं योर्यं चालनं, स्यात् । अथ नभः = शून्यं, अक्षाब्धयः = पंचचत्वारिंशत्, वाणवाणाः = पञ्चपञ्चाशत् ०।४५।५५ बारादि दिनाद्ये = तिथिवाराद्ये पाक्षिकं चालनं भवति ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यथा प्राक् चतुर्थश्लोकेनेष्टमाससम्बन्धी प्रहः साधितस्तथाऽर्धमासिकं प्रहमानीयासौ पाक्षिक-चालनत्वेन स्वीकृतः । एभिः स्वस्वचालनैः सहितास्ते अमान्तकालिकाः स्युः । यतः पूर्वं पूर्णिमांतकालिका एव प्रहाः साधिता इत्युपपन्नम् ॥ ७ ॥

०।१४°।३३'।००" रविका, ०।१६°२०'।०" विपातका और ६।१२°।५४'।००" चन्द्रकेन्द्रका दि. दं. प.
राश्यादिक पाक्षिक (१५ दिनसम्बन्धी) चालन होता है । और ०।४५।५५ यह तिथिके दिनादिका पाक्षिक चालन होता है ॥ ७ ॥

अथ षाण्मासिकं चालनमाह—

शरा वेदपक्षा भुजङ्गाग्नयोऽर्के, व्यगौ षट्कृताः कुश्च षाण्मासिकं स्यात् ।
शरा वार्धयस्त्रीषवो भादि वृत्ते दिनाद्ये तिथेर्द्वौ भवा भूर्दिनाद्यम् ॥ ८ ॥

अथ षाण्मासिकचालनमाह । शरा रति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या—

अर्के = सूर्ये, शराः = पञ्च, वेदपक्षाः = चतुर्विंशतिः, भुजङ्गाग्नयः = अष्टत्रिंशत् ;
(५१२४°१३८') । व्यगौ = राहूनसूर्ये—षट्, कृताः = चत्वारः, कुः = एकः (६१४°१९'),
वृत्ते = चन्द्रकेन्द्रे—शराः = पञ्च, वार्धयः = चत्वारः, त्रीषवः = त्रिपञ्चाशत् (५१४°१५३'),
भादि = राश्यादिकं, षाण्मासिकं = षण्माससम्बन्धि, चालनं स्यात् । अथ तिथेः दिनाद्ये =
वाराद्ये, द्वौ, भवाः = एकादश, भूः = एकः (२१११११) दिनाद्यं = वारादिकं षाण्मासिकं
चालनं स्यात् ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्रापि चतुर्थश्लोकयुक्तस्यैव षाण्मासिकं प्रहमानीयासौ षाण्मासिकचालनत्वेन पठितः
षण्मासैर्भवं षाण्मासिकमित्यन्वर्थकं नामेति दिक् । इत्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

रवि का-६१२४°१२८'१००", व्यगु का-६१४°१९'१०" और वृत्त (चन्द्रकेन्द्र) का-६१४°१
५३'१०" ये ६ महीनेके राश्यादिक चालन होते हैं । और तिथिके दिनादिका-२१११११
यह ६ महीनेका दिनादिक चालन होता है ॥ ८ ॥

अथेष्टतिथ्यानयनमाह—

अभिमततिथिसिद्धयै प्राक् परे यास्तु तिथ्यः

स्वयुगरसलवोनाश्चालनं स्याद्दिनाद्ये ।

स्वयुगगुणलवोनाः स्याल्लवाद्यं दिनेशे

स्वगुणनवलवोना विद्वनिद्वाश्च वृत्ते ॥ ९ ॥

अथेष्टतिथिसाधनमाह । अमीति । अभिमतायास्तित्थेः सिद्धयै प्राक् पौर्णमास्याः पूर्वं परे
पश्चात् या यावत्स्य इष्टतिथ्यः स्युस्ताः स्वचतुः षष्टिभागेन उनाः सत्यो दिनाद्ये चालनं
स्यात् । स्वस्य चतुस्त्रिंशदंशेन उनास्ता एव तिथयो दिनेशे सूर्ये भागाद्यं चालनं स्यात् ।
ततस्ता एव तिथयस्त्रयोदशाभिगुण्यास्ततः स्वस्य त्रिनवतिभागेनोना वृत्ते चालनं स्यात् ॥९॥

माधुरी व्याख्या—

प्राक् परे = पूर्णिमान्तात्पूर्वं पश्चाद्वा, याः = यन्मिताः, तिथ्यः = तिथयः ताः स्वयुग-
रसलवोनाः = निजचतुःषष्ट्यंश रहिताः, सत्यः अभिमततिथिसिद्धयै = इष्टतिथिसाधना-
र्थम्, दिनाद्ये = वासराद्ये, चालनं, स्यात् । “ता एव तिथ्यः” स्वयुगगुणलवोनाः =
निजचतुस्त्रिंशदंशरहिताः सत्यः, दिनेशे = सूर्ये, अंशाद्यं = लवाद्यं चालनं स्यात् ।
स्वगुणनवलवोनाः = निजत्रिनवतिभागरहिताः ता एव तिथ्यः, ६८ = चन्द्रकेन्द्रे लवाद्यं
चालनं भवति ॥ ९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते अभीष्टतिथिः = अ.ति. । ततो “मासः स चान्द्रोऽह्ययमाः कुरामाः” इत्यादि
भास्करप्रकारेणैकस्मिन्स्थान्द्रमासे कुदिनप्रमाणम् = २९१३११५०। ततो यदि त्रिंशत्तिथिसंख्य-

येयं कुदिनसंख्या लभ्यते तदेष्टतिथिसंख्यया केति जातेष्टतिथिसंबन्धिः कुदिनसंख्या =

$$= \frac{\text{अ.ति. (२९।३१।५०)}{३०} = \frac{\text{अ.ति. (१०६३१)}{३६०} = \frac{\text{अति} \times १०६३१}{१०८००} \text{ (हरभाज्यौ)}$$

१६८ अनेनापवर्तितौ तदा) = $\frac{\text{अति} \times ६३}{६४}$, स्वल्पान्तरात्.....(१) । एतेनोपपन्नं दिनादिचालनम् ।

पुनः 'गोक्षा गजा रविगति'रित्यनेनैकस्मिन् सावनदिने रविगतिः=५९'।८"। ततो यद्येकेन सावनदिनेनैतावती गतिस्तदेष्टसावनदिनेन क्रियतीतिष्टसावनदिनसंबन्धि लवादिकं रविचालनम्—

$$= \frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (५९'।८") = \frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (३५४८)^{\circ}$$

$$= \frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (\frac{८८७}{९००})^{\circ} = \frac{\text{अति} \times ५५८८९}{५७६००} = \text{(हरभाज्यौ १६९ अनेनापवर्तितौ)}$$

तदा स्वल्पान्तरात्) = $\frac{\text{अति} \times ३३}{३४} = \frac{\text{अति} \times (१ + ३३ - १)}{३४} = \frac{\text{अति} (३४ - १)}{३४}$

$$= \frac{\text{अति} ३४}{३४} - \frac{\text{अति}}{३४} = \text{अति} - \frac{\text{अति}}{३४} \text{ । एतेनोपपन्नं रविचालनम् ।}$$

अथ च श्वोच्चगत्युना चन्द्रगतिः = वृत्तगतिः = ७८३'।५४"। ततो यद्येकेन सावनदिनेनेयं वृत्तगतिस्तदेष्टसावनदिनेन केति जातमभीष्टतिथिसावनदिनसम्बन्धि वृत्तचालनम् =

$$\frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (७८३'।५४") = \frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (\frac{४७०३४}{६०})^{\circ} =$$

$$\frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (\frac{४७०३४}{३६००})^{\circ} = \frac{\text{अति} \times ६३}{६४} (\frac{२६९३}{२००})^{\circ} \text{ । हरभाज्यौ १३८ अनेना.}$$

पवर्तितौ तदा स्वल्पान्तरात् = अति १३ ($\frac{९२}{९३}$) = अति $\times १३ (\frac{९२ + १ - १}{९३})^{\circ} =$

$$\text{अति} \times १३ (\frac{९३ - १}{९३})^{\circ} = \text{अति} \times १३ (१ - \frac{१}{९३})^{\circ} =$$

$$\text{अति} \times १३^{\circ} - \frac{\text{अति} \times १३^{\circ}}{९३} = \text{अंशादिकं वृत्तचालनमिस्थुपपन्नम् ॥ ९ ॥}$$

पूर्णिमांत कालसे पूर्व अथवा पश्चात्की तिथिकी संख्यामें अपने ६४ वें अंशको घटानेसे दृष्टतिथि साधनार्थं दिनादिमें चालन होता है । एवं उक्त तिथिसंख्यामें अपने ३४ वें अंशको घटानेसे रविमें अंशादिक चालन होता है । और पूर्वोक्त तिथिसंख्यामें अपने ९३ वें अंशको घटाकर शेषको १३ से गुणा करनेसे अंशादिक वृत्तमें चालन होता है ॥ ९ ॥

अथ सूर्यचन्द्रबोर्मन्दफलानयनमाह—

अत्यष्टयष्टिवृषार्कगोशरदृशः खण्डानि तैर्वृत्तदो-
 भांगत्रीन्दुलघप्रमैक्यमगतघ्नोच्छिष्टविश्वांशयुक् ।

प्राग्बत् स्यात्स्वमृणं फलं त्वांतं रवेः केन्द्राद्यदन्यच्च तद्

व्याप्तं स्वाङ्गत्वोनिर्तं कुरु तयोः कार्या पुनः संस्कृतिः ॥ १० ॥

अथ स्पष्टतिथिसाधनार्थं वृत्तफलं रविन्दकेन्द्रफलसाधनमाह । अत्यष्टिः । अत्यष्टिः सप्तदश १७ । अष्टिः षोडश १६ । वृषाश्रतुर्दश १४ । अर्का द्वादश १२ । गावो नव ९ । शराः पञ्च ५ । दशौ द्वौ २ । एतानि खण्डानि स्युः । वृत्तम् १ । २५ । ३ । १२ । अयमेव भुजः । अस्य भागाः ५५ । ३ । ५२ । त्रीन्दुलवः ४ । एतत्प्रमितगतखण्डकानां योगः ५९ । अगतेन भोग्यखण्डेन ९ उच्छिष्टमवशेषम् ३ । ३ । ५२ । निघ्नम् २७ । ३४ । ४८ । अस्य विशर्वांशः २ । ७ । १७ । अनेन गतखण्डयोगो युक्तः ६१ । ७ । १७ । प्राग्बदिति मेघादिषट्के वृत्ते फलं धनं तुलादिषट्के स्त्रुणमित्यर्थः । वृत्तस्य मेघादिकेन्द्रत्वात् धनं वृत्तफलम् ६१ । ७ । १७ । रविः ६ । २९ । ५८ । १९ मन्दोच्छ्वात् २ । १८ शुद्धो जातं रवेः केन्द्रम् ७ । १८ । १ । ४१ । अस्य भुजांशः ४८ । १ । ४१ । त्रयोदशभक्ताः फलम् ३ । एतत्तुल्यगतखण्डयोगः ४७ । भोग्यखण्डकेन १२ शेषं ९ । १ । ४१ । गुणितम् १०८ । २० । १२ । अस्य विशर्वांशः ८ । २० । ० । अनेन गतखण्डयोगो युक्तः ५५ । २० । ० । इदं द्विभक्तम् २७ । ४० । ० । स्वकीयेन षडंशेन ४ । ३६ । ४० । रहितं २३ । ३ । २० । तुलादिकेन्द्रत्वात् जातं रविफलमृणम् २३ । ३ । २० । फलद्वयसंस्कृतिर्धनम् ३८ । ३ । ५७ ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

अत्यष्ट्यष्टिवृषार्कगोशरदशः=सप्तदश, षोडश, चतुर्दश, द्वादश, नव, पञ्च, द्वौ एतानि मन्दफलसाधने खण्डानि भवन्ति । तैः=खण्डैः, अगतघ्नोच्छिष्टविशर्वांशयुक्तः=अप्रिमखण्डगुणितशेषत्रयोदशांशसहितं, घृतदोर्भागत्रीन्दुलवप्रमैषथं = वृत्तभुजांशत्रयोदशांशसमखण्डयोगं, प्राग्बत्=मेषतुलादिकेन्द्रवशात्, स्वमृणं=धनं, फलं=वृत्तफलं स्यात् । इति=एवं विधिना, रवेः=सूर्यस्य, केन्द्रात्, अन्यत्=द्वितीयं, यत्फलं स्यात् तद्, व्याप्तं=द्विभक्तं, स्वाङ्गत्वोनिर्तं=निजषष्ठांशरहितं, कुरु, पुनः=अनन्तरं, तयोः = फलद्वययोः, संस्कृतिः=संस्कारक्रिया, कार्या=कर्तव्या ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

त्रयोदशभागवृद्धया राशित्रयमध्ये वृत्तभुजांशेभ्यः फलान्यानीय स्वाधोऽधो विशोध्य पञ्चदशभिःसंगुण्य सप्त खण्डानि कथितानि । तानि तु स्थूलानि । यतो हि $१३ \times ७ = ९१$, भवन्ति तत्कथं राशित्रयात्मके नवत्यंशे त्रयोदशभागवृद्धया सप्त खण्डानि पूर्यत इति सुधीर्भिविचनीयम् । अथ यदि त्रयोदशभिः भुजांशैरेकं खण्डं तदेष्टभुजांशैः किमित्यनुपातनेष्टभुजांशालम्बणतखण्डानां योगः कार्यः । पुनः शेषेणानुपातः—यदि त्रयोदशभिरंशैरप्रिमखण्डा लभ्यते तदा शेषेण केति शेषाप्रिमखण्डयोर्षातत्रयोदशभक्तो लम्ब्या युक्तः पूर्वयोगो वृत्तभुजांशफलं स्यात् । अथ च त्रिज्यया परमफलज्या तदा केन्द्रज्यया केति फलं भवति । तद्यथा, त्रिज्या=१२०, परमं रविफलम् = १३० । परमं चन्द्रफलं च = ३०० । केन्द्रांशः = १३°, २६°, ३९°, ५२°..... । केन्द्रज्या च=२७, ५२, ७५, ९४..... । अतः $\frac{\text{केन्द्रज्या} \times \text{फल}}{\text{त्रि}} = \frac{२७ \times ५}{१२०} = \frac{१३५}{१२०}$ । पञ्चदशभिः गुणिते

$\frac{१३५ \times १५}{१२०} =$ स्वस्यान्तरात् प्रथमं फलम् १७=आद्यखण्डम् । एवं $\frac{५२ \times ५}{१२०} =$

$$\frac{२६०}{१२०} \text{ पंचदशभिः गुणिते } २६० \times १५ = ३३ \text{ स्वल्पान्तराद् द्वितीयं फलम् ।}$$

अतः द्विफ-प्रफ=३३-१७=१६ = द्वितीयं खण्डम् । एवं सर्वत्र ।

$$\text{अपि च चन्द्रफलम्} = \frac{\text{चंकेज्या} \times ३००}{१२०} \text{ । रविफलम्} = \frac{\text{रकेज्या} \times १३०}{१२०} \text{ । यदि}$$

$$\text{रकेज्या} = \text{चंकेज्या, तदा } \frac{\text{रविफ}}{\text{चंफ}} = \frac{\text{रविकेज्या} \times १३० \times १२०}{\text{चंकेज्या} \times ३०० \times १२०} = \frac{१३०}{३००} = \frac{१३}{३०} \text{ ।}$$

$$\therefore \text{रफ} = \frac{\text{चंफ} \times १३}{३०} \text{ । हरभाज्यौ } \frac{५}{२} \text{ अनेनापवर्तितौ तदा स्वल्पान्तराद्} = \frac{\text{चंफ} \times ५}{१२} =$$

$$\frac{\text{चंफ} (६-१)}{१२} = ६ \frac{\text{चंफ}}{१२} - \frac{\text{चंफ}}{१२} = \frac{\text{चंफ}}{२} - \frac{\text{चंफ}}{२ \times ६} \text{ । इत्युपपन्नम् ॥ १० ॥}$$

२७, १६, १४, १२, ९, ६ और २ ये मन्दफलानयनार्थं खण्डायें होतीं हैं । इन खण्डाओं के द्वारा अग्रिमखण्डा और शेषकी गुणाके १३ वें भागको वृत्तके भुजांशमें १३ का भाग देनेसे लब्धितुल्य खण्डाओंके योगमें जोड़नेसे पूर्ववत् (मेषादि और तुलादि केन्द्रके वशासे) घनात्मक और ऋणात्मक चन्द्रमाका मन्दफल होता है । ऐसे ही रविके केन्द्रांशपरसे साधित फल २ से भाजित अपने ६ ठे अंशसे रहित द्वितीय फलका साधन करना । फिर भी इन दोनों फलोंका संस्कार करना चाहिये ॥ १० ॥

उदाहरण—वृत्त ४७।३२।९ के भुजांश ५२।२७।५१ में १३ का भाग देनेसे लब्धि ४ गत खण्डाओंके योग ५९ में अग्रिम खंडा ९ और शेष ०।२७।५१ की गुणा ४।१०।२९ के १३ वें अंश ०।१९।३६ को जोड़नेसे ५९।१९।३६ यह (वृत्तके मेषादि केन्द्र होनेसे) घनात्मक चन्द्रफल ५९।१९।३६ हुआ ।

सूर्य ०३।१।३३।४४ को अपने ० राश्यादि मन्दोच्च २।१८।०० में घटानेसे सूर्य का मन्दकेन्द्र १।१।९।२६।१६ के भुजांश १३।३३।४४ में १३ का भाग देकर लब्धि १ गतखंडा में अग्रिम खण्डा १६ और ०।३३।४४ के गुणन फल ८।५९।४४ के १३ वें अंश ०।४१।३१ को जोड़कर १७।४१।३१ हुआ, इसके आधे ८।५०।४५ में अपने षष्ठांश १।२६।२७ को घटानेसे ७।३५।४२ यह मन्दफल (सूर्यके तुलादि केन्द्र होनेसे) ऋण हुआ । इसको चन्द्रफलमें घटानेसे शेष ५।१।४३।५४ फल संस्कार हुआ ॥ १० ॥

अथ हारानयनमाह—

वृत्तैष्यदलाद्रसाप्तियुक्ता रहिताः कार्किंमृगादिके च वृत्ते ।

सगुणांशखवह्वयो हरः स्यादथ सूर्याच्चरपूर्वमुक्तवत् स्यात् ॥ ११ ॥

अथ हारसाधनमाह । वृत्तैष्येति । वृत्तस्य भोग्यखण्डं ९ षड्भक्तं फलम् १ । ३० । अनेन सगुणांशखवह्वयः ३० । २० । वृत्तस्य मकरादिषट्के स्थितत्वाद्विहिता जातो हरः २८ । ५० । अथ सूर्याच्चरं प्रोक्तवत् कार्यम् । सूर्यः ६ । २९ । ५८ । १९ । अयनांशः १८ । १० । सायनरविः ७ । १८ । ८ । १९ । अस्माच्चरं घनम् ८४ ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

वृत्ते = चन्द्रमन्दकेन्द्रे, कार्किंमृगादिके = कर्कादिके मकरादिके च राशिषट्के स्थिते, वृत्तैष्यदलात् = वृत्तभोग्यखण्डात्, रसाप्तियुक्ता रहिताः = क्रमेण षड्भक्तलब्धियुतोनाः,

षडगुणांशखवहयः तृतीयांशसहितस्त्रिंशत्, हरः = हरसंज्ञः, स्यात् । अथ = अनन्तरं उक्तवत् = पूर्वोक्तयुक्त्या, सूर्यात् = रवेः, चरपूर्वं = चरादिकं, स्यात् ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते, फलसंस्कारकलाः = फक, अप्रिमखण्डा = अख, रविगतिः = ६२', चन्द्र-
गतिः = ७९०', चन्द्रोच्चगतिः = ६'। अतः चंग — चंग = ७९०' — ६' = ७८४' = १३°,
स्वल्पान्तरात् = चन्द्रकेन्द्रगतिः । अतस्त्रिदशांशवृद्धिकमात् चन्द्रफलखण्डानि पठितानि ।
तेनाद्यतनानाद्यतनकेन्द्रफलान्तरं अप्रिमखण्डं स्यात् । पुनश्च प्राक् पञ्चदशगुणत्वकारणात्
तदप्रिमखण्डमेव पञ्चदशभिर्भक्तं भागाद्यं षड्विगुणं कृत्वा कलात्मकं चन्द्रस्य गतिकर्लं चतु-
र्गुणिताप्रिमखण्डसमं स्यात् । अतः चन्द्रगतिफलम् = ४ × अख ।

∴ चंस्पग = चंमग ± ४ × अख = ७९० ± ४ × अख । अतो गत्यन्तरकला =
चंस्पग — रग = ७९०' ± ४ × अख — ६२' = ७९०' — ६२' ± ४ × अख = ७२८ ±

$$४ \times \text{अख} \quad | \quad \text{अतोऽनुपातेन तिथिसंस्कारघटी} = \frac{\text{फक} \times ४ \times ६०}{\text{गअंक}} = \frac{\text{फक} \times ४ \times ६०}{७२८ \pm ४ \times \text{अख}}$$

$$= \frac{\text{फक} \times ४ \times १० \times ६}{७२८ \pm ४ \times \text{अख}} = \frac{\text{फक} \times १०}{६ \times ४} = \frac{\text{फक} \times १०}{२४ \pm \text{अख}} =$$

$$\frac{\text{फक} \times १०}{३० + \frac{८}{२४} \pm \frac{\text{अख}}{६}} \quad \frac{\text{फक} \times १०}{३० + \frac{१}{३} \pm \frac{\text{अख}}{३}} \quad | \quad \text{इत्युपपन्नम् ॥ ११ ॥}$$

वृत्तके कर्कादि और मकरादि केन्द्रमें होनेसे वृत्तकी अप्रिम खण्डाके ६ ठे अंश को क्रमिक अपने तृतीयांशसे सहित तीसमें, जोड़ने और घटानेसे हर होता है । और सायन रविपरसे पूर्वोक्त युक्ति द्वारा चर आदिका आनयन करना चाहिए ॥ ११ ॥

उदाहरण—वृत्तकी अप्रिम खण्डा ९ के षष्ठांश १।३० को (वृत्तके मकरादि केन्द्र होनेसे ३०।२० में घटानेसे शेष २८।५० हार हुआ । सूर्य ३।१।३३।४४ अयनांश २।१।३९।४९ सायन सूर्य ३।२।३।१३।३३ परसे पूर्वोक्त प्रकारसे चर १०।७ घन हुआ ॥ ११ ॥

अथ तिथेः स्पष्टीकरणमाह—

नाड्यः स्युः फलसंस्कृतिर्दशहता हारोद्धृताऽथो चरं
सायं लक्षणकं त्वथो विघटिकाः पञ्चाहणं प्राग्घनम् ॥

स्वाङ्घ्नूनान्तरयोजनायथ तिथिः स्पष्टा त्रिभिः संस्कृता
तत्संस्कारघटीसमाश्च कालिका देया व्यगौ चोष्णगौ ॥ १२ ॥

अथ स्पष्टतिथिसाधनम् । नाड्य इति । फलसंस्कृतिः ३८।३।५० । दशहता ३८० । ३९।
३० । हारेण २८।५० भक्ता फलं नाड्यः संस्कृतेष्वेवस्वाङ्घ्नम् १३।१२। चरं घनम् ८४ ।
सायं लक्षणकं सूर्यास्तमधिकमिष्टयुक्तेर्जातमृणम् ८४ । देशान्तरयोजनानि ६४ । स्वाङ्घ्नू-
नानि जातानि देशान्तरपलानि ४८ । रेखातः पूर्वत्वाद्भवानि । फलत्रयसंस्कृतिधननाड्यः
२१।३६ । तिथिः ५।२०।८ । फलत्रयसंस्कृता जाता स्पष्टा गुरौ षड्यः ३२। पलानि ४४ ।

फलत्रयसंस्कारघट्याः १२ । ३६ । एतत्सुखकलादिसंस्कृतोऽर्कः ७ । ० । १० । ११ । व्यगुश्च । ६ । २६ । २० । ११ ॥ १२ ॥

माधुरी व्याख्या—

दशहृता = दशभिर्गुणिता, हारोद्धृता = हारभक्ता, फलसंस्कृतिः = फलसंस्कारः, नाड्यः = घट्यः स्युः । अथो = अनन्तरं, सायं लक्षणर्क = विलोमसंस्कारसहितं, चरं = चरानयनं कार्यम् । अथो = अनन्तरं, पश्चाद्वर्ण = रेखातः पश्चाद्देशे ऋणं, प्राक् धनं = रेखातः पूर्वदेशे धनं, स्वाध्यायान्तरयोजनानि = स्वचतुर्थांशान्देशान्तरयोजनानि, विघटिकाः = पलानि स्युः । त्रिभिः फलैः, संस्कृता तिथिः, स्पष्टाः = स्फुटा तिथिः, स्यात् । व्यगो = राहूनसूर्ये, उष्णगौ = रवौ, च तत्संस्कारघटीसमाः = उक्तसंस्कारनाडीतुल्याः, कलिकाः = कलाः, देयाः = संस्कारितव्याः ॥ १२ ॥

अत्रोपपत्तिः —

अत्र गोलस्थिरवलोकेनान्तसंस्कारवासना सुलभा, अवान्तरश्लोकवासनासिद्धा च । अथ देशान्तरपलानयनमनुपातेन । तद्यथा—यदि भूपरिधियोजनैरेभिः (४८००) अहो-रात्रपलान्येता—(३६००) नि लभ्यन्ते तदा देशान्तरयोजनैः कानीति जातानि देशा-

$$\text{तस्पलानि} = \frac{\text{अहोरात्र} \times \text{दे.यो}}{\text{भूपया}} = \frac{३६०० \times \text{दे.यो}}{४८००} = \frac{३ \times \text{दे.यो}}{४} = \frac{\text{दे.यो} (४-१)}{४}$$

दे.यो (१— $\frac{१}{४}$) = दे.यो— $\frac{\text{दे.यो}}{४}$ = दे.धंप. । इत्युपपन्नम् ॥ १२ ॥

१० से गुणित और हारसे भाजित फलसंस्कार दण्डादिक होता है और चरको विलोम (धनको ऋण, ऋणको धन) मानना चाहिये । एवं अपने चतुर्थांशसे रहित देशान्तर योजन पल रेखा देशसे पश्चिममें ऋणात्मक और पूरवमें धनात्मक होता है । इन तीन फलोंके संस्कारसे स्पष्टा तिथि होगी । एवं उक्त संस्कार-घटी रूप कलाको व्यगु और रविमें संस्कार करना चाहिये ॥ १२ ॥

उदाहरण—पूर्वोक्त फल संस्कार ५१।४३।५४ और १० की गुणा ५१७।१९।० में हार २८।५० का भाग देनेसे लब्धि धनात्मक (फलसंस्कारको धनात्मक होनेसे) संस्कार घटी १८।७ हुई । पूर्वोक्त धनात्मक चरघटी १।४७ यहाँ ऋण हुआ । मिथिलाकी धनात्मक (रेखासे पूरव होनेसे) देशान्तरघटी १।३८ है । यहाँ धनघटियोंके योग १९।५५ में ऋण घटी १।४७ को घटानेसे धनात्मक फलत्रय संस्कार घटी १८।८ की तिथि घटी ११।१० में जोड़नेसे स्पष्टतिथि घटी २९।१८ हुई और संस्कार घटीको फलादि मानकर पातमें जोड़नेसे फलसंस्कृत पात १०।७।२८।३८ और सूर्यमें जोड़नेसे स्पष्ट सूर्य ३।१।५१।५२ हुए ॥ १२ ॥

अथ सूर्यव्यगोः स्फुटीकरणमाह—

सस्वार्हलवमिनजं फलं युगधनं
लिप्तास्ताः कुरु च तयोः स्फुटौ च तौ स्तः ।
त्रिज्यंशद्वियुतहरः कृशानुभक्त-
अन्द्रस्य प्रभवति बिम्बमङ्गुलाद्यम् ॥ १३ ॥

अथ व्यगुर्विस्फुटाकरणमाह । वेदधनमिति । रविफलं २३ । ३ । ३० । वेदधनम् ९२ ।
१३ । २० । स्वकीयचतुर्विंशतिभागेन ३ । ६० । ३३ सहितं जाताः कलाः ९६ । ३ । तर-
णिकफलस्य ऋणस्वाहणं रविफलं धनं चेत् तदा पुताः कला व्यगवर्कयोर्युताः कार्याः ऋणफले
रहिताः कार्याः तौ व्यगवर्को स्फुटौ स्तः । कलाभिः संस्कृतो जातः स्पष्टो रविः ६ । २८ ।
३४ । ६२ । स्पष्टो व्यगुः ६ । २३ । ४४ । ४८ । हारः २८ । ६० वित्र्यंशद्वि-१ । ४० युतः
३० । ३० कृशानु ३ भक्तो लब्धमङ्गुलाद्यं चन्द्रबिम्बम् १० । १० ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

सस्वाहलवं=निजचतुर्विंशतिं सहितं, युगधनं=चतुर्गुणितं, इनजं फलं=सूर्यफलं, लि-
प्ताः=कलाः स्युः, ताः=कलाः तयोः=इनव्यगवोः, कृष=संस्कारं विधत्स्व, तदा तौ=रवि-
व्यगू, स्फुटौ=स्पष्टौ, स्तः=भवतः । कृशानुभक्तः=त्रिभिर्हृतः, वित्र्यंशद्वियुतहरः=तृती-
यांशोनद्वय-(३) सहितो हरः, अङ्गुलाद्यं चन्द्रस्य बिम्बं प्रभवति ॥ १३ ॥

अश्रोपपत्तिः—

$$\begin{aligned} \text{“अस्यद्वित्र्यंशार्कगोघारहृषः” इत्यादिना सूक्ष्मं रविफलम्} &= \text{सूरफक} = \\ \frac{\text{चंग} \times १३}{३०} &= \frac{\text{चंग} (१२ + \frac{१}{३})}{३०} + \frac{\text{चंग} \times \frac{१}{३}}{३०} = \frac{\text{चंग} \times ५}{१२} + \frac{\text{चंग} \times ५ \times \frac{१}{३}}{१५०} = \\ &= \frac{\text{चंग} \times ५}{१२} + \frac{\text{चंग} \times ५}{१५० \times २} = \frac{\text{चंग} \times ५}{२ \times ६} + \frac{\text{चंग} \times ५}{२५ \times ६ \times २} \end{aligned}$$

$$\text{अथ तेनैव विधिना स्थूलं रविफलम्} = \text{स्थूरफ} = \frac{\text{चंग} \times ५}{६ \times २}$$

$$\text{अतः सूरफ} = \frac{\text{चंग} \times ५}{६ \times २} + \frac{\text{चंग} \times ५}{२ \times ६ \times २५} = \text{स्थूरफ} + \frac{\text{स्थूरफ}}{२५} \quad | \quad \text{ततोऽशात्मकं}$$

$$\text{सूक्ष्मरविफलम्} = \frac{\text{स्थूरफ} + \frac{\text{स्थूरफ}}{२५}}{१५} \quad |$$

$$\text{पुनश्च कलात्मकं सूक्ष्मं रविफलम्} = \left(\frac{\text{स्थूरफ} + \frac{\text{स्थूरफ}}{२५}}{१५} \right) \times ६० =$$

$$\left(\text{स्थूरफ} + \frac{\text{स्थूरफ}}{२५} \right) \times ४ \quad | \quad \text{अत्र पंचविंशतिस्थाने स्पर्शांतरात् चतुर्विंशतिगृहीताः,}$$

तेन “स्वाहलवंभिनज”मिति पाठः साधुः ।

$$\text{अथ च पूर्वयुक्त्या हारः} = \frac{\text{चंग} - ६२}{२४}$$

∴ हार $\times २४ = \text{चंग} - ६२$ । तेन चंग = हार $\times २४ + ६२$ । ततः “अथ सितरुचो

$$\text{बिम्बं भुक्तिर्युगाचलभाजिते”स्यनेन चन्द्रबिम्बमङ्गुलाद्यम्} = \frac{\text{चंग}}{७४} =$$

$$\begin{aligned}
 & \frac{\text{हार} \times २४ + ६२}{७४} = \frac{३ (\text{हार} \times २४ + ६२)}{७४ \times ३} = \frac{\text{हार} \times ७२ + १८६}{७४ \times ३} \\
 & = \frac{२ + \text{हार} \times ७२ - २ + १८६}{७४ \times ३} = \frac{\text{हार} \times (७४ - २) + १८६}{७४ \times ३} \\
 & = \frac{\text{हार} \times ७४}{७४ \times ३} - \frac{२ \times \text{हार}}{७४ \times ३} + \frac{१८६}{७४ \times ३} = \frac{\text{हार}}{३} + \frac{१८६}{७४ \times ३} - \frac{२ (३ \times २०)}{७४ \times ३} \\
 & = \frac{\text{हार}}{३} + \frac{१२५।२०}{७४ \times ३} = \frac{\text{हार}}{३} + \frac{१।४०'}{३} = \frac{\text{हार}}{३} + \frac{१ + \frac{३}{३}}{३} = \frac{\text{हार} + \frac{३}{३}}{३} \\
 & = \frac{\text{हार} + \frac{३}{३} + \frac{३}{३} - \frac{३}{३}}{३} = \frac{\text{हार} + \frac{६}{३} - \frac{३}{३}}{३} = \frac{\text{हार} + (२ - \frac{३}{३})}{३} । इत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥
 \end{aligned}$$

अपने २४ वें अंशसे युक्त और चारसे गुणित रविके कलात्मक फलको, रवि और व्यगुमें संस्कार करनेसे स्पष्ट रवि और व्यगु होंगे। हारमें तृतीयांशोन २ को जोड़कर ३ का भाग देनेसे अंगुलादि चन्द्रमाका विब होगा ॥ १३ ॥

उदाहरण—१० वें श्लोकसे ऋणारमक सूर्यफल ३५।४२ में इसीका २४ वां अंश ०।१७।५९ को जोड़कर ७।५४।४१ इससे ४ की गुणा कलादि ३।१।५८।४४ को (ऋण फलके कारण) संस्कृत सूर्य ३।१।५९।२१ में घटानेसे स्पष्टसूर्य ३।१।५९।२१ हुए और पात १०।७।२८।३१ में घटानेसे स्पष्ट पात १०।७।२८।० हुए। हार २८।५० और १।४० के योग ३०।३० में ३ का भाग देनेसे अंगुलादि चन्द्रमाका बिम्ब १०।१० हुआ ॥ १३ ॥

अथ सूर्यभुमाबिम्बयोरानयनमाह—

खाब्ध्याप्ताकार्गतदलयुतोनाः स्वकेन्द्रे कुलीर-

नक्राद्ये स्याद्वधरिलवभवा अङ्गुलाद्यर्कबिम्बम् ।

हारो वीषुः स्वतिथिलवयुक् स्यात्कुभाऽस्यां धनर्ण

खाक्षाप्ताकार्गतदलमतो नक्रककर््यादिकेन्द्रे ॥ १४ ॥

अथ रविविम्बसाधनमाह । खाब्धीति । गतखण्डम् १२ । अस्मात् खालब्ध्या-४० सिः ० । १८ । अनेन व्यरिलवभवाः १० । ६० । केन्द्रस्य कर्क्यादित्वात् ऊनाः १० । ३२ जातं रविविम्बम् । हारः २८ । ६० । पञ्चरहितः २३ । ६० स्वकीयेन पञ्चदशभागेन १ । ३६ युक्तः २६ । २६ । सूर्यफलसाधने भोग्यखण्डं १२ पञ्चाशन्नक्तं फलम् ० । १४ । रविकेन्द्रस्य कर्क्यादित्वात् ऋणं जाता भूभा २६ । ११ ॥ १४ ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वकेन्द्रे=निजकेन्द्रे, कुलीरनक्राद्ये=कर्कमकरादिषड्राशिगे सति, व्यरिलवभवाः=बृष्टां शोनेकादश (१०।५०) खाब्ध्याप्ताकार्गतदलयुतोनाः=चरवारिशता लब्ध्यामिमखण्डसहिताः सन्तः, अङ्गुलादि = अङ्गुलमुखं, अर्कबिम्बं=रविविम्बं भवति । वीषुः=पञ्चमी रहितः, हारः, स्वतिथिलवयुक्= निजपञ्चदशभागयुक्तः, कुभा=भूच्छाया, स्यात् । अतः=अग्रे, अस्यां=भूच्छायायां, नक्रककर््यादिके = मकरकर््यादिके, केन्द्रे, सति । खाक्षाप्ताकार्गतदलं = पञ्चाश-खण्डधरविभोग्यखण्डं, धनर्णं = युतोर्णं कार्यम् ॥ १४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते रविकेन्द्रगतिः = ६०', ततस्त्रयोदशमितैर्भागीरप्रिमखण्डा लभ्यते तदाऽन-

$$या (६०') \text{ केन्द्रगत्या किमिस्थनुपातेन रविकेन्द्रफलम्} = \frac{\text{अखं} \times ६०'}{१३} = \frac{(\text{अखं} \times ६०')^२}{१३ \times १५}$$

$$\frac{\text{अखं} \times ४}{१३} \text{ । ततः } १० \text{ इकोकोकयुक्त्या रविगतिफलं कलायम्} =$$

$$= \left(\frac{\text{अखं} \times ४}{१३ \times २} - \frac{\text{अखं} \times ४}{१३ \times २ \times ६} \right) \times \left(१ + \frac{१}{२४} \right) = \frac{(\text{अखं} \times ४)}{१५६} \times \frac{२५}{२४} \text{ ।}$$

अथ कर्मकरादिकेन्द्रे गतिफलेन युतोना रविमध्यमा गतिः स्पष्टा गतिः स्यादिति रस्पग=रमग ± $\frac{\text{अखं} \times ५}{३९} \times \frac{२५}{२४} = ५९' १८'' \pm \left(\frac{\text{अखं} \times ५}{३९} \times \frac{२५}{२४} \right)$ । ततः “भानो-

र्गतिः स्वदशभागयुताऽर्धिता वे”त्यादि भास्करविधिना जातं बिम्बं त्रिभक्तं तदा अङ्ग-

$$\text{लादिकं सूर्यबिम्बम्} = \left(५९' १८'' \pm \left(\frac{\text{अखं} \times ५ \times २५}{३९ \times २४} \right) \right) \frac{११}{६०} = \frac{६४९' ८८''}{६०} \pm$$

$$\left(\frac{\text{अखं} \times १२५ \times ११}{६३६ \times ६०} \right) = \frac{६५०' १२८''}{६०} \pm \frac{\text{अखं}}{५६१६०} = १०^{\circ} १५०' \pm \frac{\text{अखं}}{४०} =$$

$$\frac{१०''}{६०} + \left(१०' १५०'' \right) - \frac{१०''}{६०} \pm \frac{\text{अखं}}{४०} = \left(११' - \frac{१''}{६} \right) \frac{\text{अखं}}{४०}$$

अथ च हारसाधनवैपरीत्येव चन्द्रस्य स्पष्टा गतिः = हार × २४ + ६२ । पूर्वयुक्त्या

$$\text{सूर्यस्पष्टा गतिः} = ५९' १८'' \pm \frac{\text{अखं} \times १२५}{९३६} \text{ । ततो “भानोर्गतिः शरहता रविभिर्विभक्ता$$

चन्द्रस्ये” त्यादिभास्करविधिना कलामकबिम्बं त्रिभक्तं तदा जातं भूमाबिम्बमङ्गलायम्—

$$= \left(\frac{\text{हार} \times २४ + ६२}{१५} \right) \times \frac{५}{१२ \times ३} - \frac{५}{१२ \times ३} \left(५९' १८'' \pm \frac{\text{अखं} \times १२५}{९३६} \right)$$

$$= \frac{\text{हार} + ४८ \times १२४}{१५ \times ३} - \frac{२९५' १४०''}{१२ \times ३} \mp \frac{\text{अखं} \times ६२५}{९३६ \times १२}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ४८ + १२४}{१५ \times ३} - \frac{२९५' १४०''}{१२ \times ३} \mp \frac{\text{अखं} \times ६२५}{९३६ \times ३६}$$

$$= \frac{\text{हार} \times १६}{१५} + \frac{१२४}{१५ \times ३} - \frac{१४७८' १२०''}{१२ \times ३ \times ५} \mp \frac{\text{अखं}}{५०}$$

$$= \frac{\text{हार} \times १६}{१५} + \frac{४९६}{१२ \times १५} - \frac{१४७८' १२०''}{१२ \times १५} \mp \frac{\text{अखं}}{५०}$$

$$\frac{\text{हार} \times १६}{१५} - \frac{९८२' १२०''}{१२ \times १५} \mp \frac{\text{अखं}}{५०}$$

$$= \frac{\text{हार} \times १६}{१५} - \frac{६०}{१५} = \frac{\text{अखं}}{५०} \text{ (स्वप्नान्तरात्)}$$

$$- \frac{\text{हार} \times १६}{१५} - \frac{१६ \times ५}{१५} = \frac{\text{अखं}}{५०}$$

$$= \frac{१६}{१५} (\text{हार} - ५) = \frac{\text{अखं}}{५०} = १ + \frac{१}{१५} (\text{हार} - ५) = \frac{\text{अखं}}{५०}$$

$$= (\text{हार} - ५) + \left(\frac{\text{हार} - ५}{१५} = \frac{\text{अखं}}{५} = \text{भूमाबिम्बम्} । \text{इत्युपपन्नम्} ॥ १४ ॥$$

कर्कादि और मकरादि केन्द्रमें पक्षांशोन ११ में ४० से भाजित रविकेन्द्रके अग्रिम खण्डा को क्रमिक जोड़ने और घटानेसे अङ्गुलादिक रविका बिम्ब होता है । ५ को हारमें घटानेसे शेष और शेषका १५ वां भागका योग भूमाबिम्ब होता है । मकरादि और कर्कादि केन्द्र में रविकेन्द्रके अग्रिम खण्डाके ५० वे अंशको क्रमिक घन और ऋण करनेसे स्पष्ट अङ्गुलादिक भूमाका बिम्ब होता है ॥ १४ ॥

उदाहरण—मकरादि केन्द्रमें सूर्यकी अग्रिम खण्डा १६ में ४० का भाग देनेसे लब्धि ०।२४ को १।०५० में घटानेसे अङ्गुलादिक सूर्यबिम्ब १०।२६ हुआ । हार २८।५० में ५ को घटानेसे शेष २३।५० में अपने पञ्चदशांश १।३५ को जोड़कर २५।२५ इसमें अग्रिम खण्डा १६ के ५० वें अंश ०।१९ को (कर्कादि केन्द्र होनेसे) जोड़नेसे अङ्गुलादि भूमाबिम्ब २५।४४ हुआ ॥ १४ ॥

अथ पर्वसम्भवमाह—

ज्ञात्वैवं तिथिपूर्वकं ग्रहणजं शेषं भवेत्पूर्ववत्
षण्मासैरुत पक्षवर्जितयुतैः पक्षेऽथवाऽऽलोकयेत् ।

• अर्केन्दुग्रहणं व्यगोर्भुजैलवैस्तिथ्यल्पकैरुष्णगो-
र्याम्यैर्वस्वधरैर्घुरात्रिगतित्थौ चाहर्निशामाश्रिते ॥ १५ ॥

अथ ग्रहणसम्भवमाह । ज्ञात्वेति । एवं तिथिपूर्वकं तिथिव्यव्यादिकं ज्ञात्वा शेषं स्थिति-
शारादिकं पूर्ववत्चन्द्रग्रहणवद्भवेत् । अर्केन्दोर्ग्रहणसम्भूतैः सकाशात् अन्यग्रहणसम्भूति
षण्मासैर्वदेत् । उत अथ वा पक्षवर्जितैः षण्मासैर्ग्रहणं विलोकयेत् साधंपक्षभिर्मासैरितिथ्यः ।
अथ वा पक्षयुतैः पञ्चदशदिनयुतैः षण्मासैर्ग्रहणं विलोकयेत् । अथ वा पक्षे पञ्चदशदिने
विलोकयेत् । आदौ यत्र ग्रहणसम्भूतिस्तत्रत्यं व्यगुरवितिथ्यादिकं कृत्वा तेषां पक्षचालनं
धनं देयम् । तत्र ग्रहणं विलोकयेत् । तत्र चेन्न ग्रहणं तदा तत्रत्यानां व्यगवादीनां षण्मास-
चालनं धनं देयम् । तत्र चेन्न तदा पक्षचालनमृणं देयम् । तत्र चेन्न तदा पक्षचालनं धनं
देयम् । एवमभ्युपेनञ्चालनं कृत्वाऽऽग्रहणं विलोकयेत् । तत्र व्यगोर्भुजलवैस्तिथ्यल्पकैः पञ्च-
दशभागाल्पकैरर्केन्दोर्ग्रहणं स्यात् । सूर्यस्य याम्येर्दक्षिणैर्व्यगुर्भुजैर्ष्वैस्वधरैरष्टाल्पैरर्केग्रहणं
स्यात् । कस्मिन् सति घुरात्रिगतित्थौ सति दिनमानात् तिथौ भ्यूने सति सूर्यग्रहणं विलो-
कयेत् । चेद्वात्रिगतस्तिथ्यन्तस्तदा चन्द्रग्रहणं विलोकयेत् । चेदथ वा अर्हर्निशामाश्रिते
सति । इदं प्रस्तोदिते प्रस्तास्ते वा ग्रहणं स्यात् ॥ १५ ॥

माधुरी व्याख्या—

एवं = ऋथितानुक्रमं, तिथिपूर्वकं = तिथिनक्षत्रादिकं, ज्ञात्वा = विदित्वा, ग्रहणजं =

पर्वोद्भूतम्, शेषं = स्थितिशाब्दिकं, पूर्ववत् = चन्द्रग्रहणवत्, भवेत् । षण्मासैः = षड्भिर्मासैः, उत अथवा, पक्षवर्जितयुतैः = पञ्चदशदिनोत्तरयुतषण्मासै, अथवाः, पक्षे = पञ्चदशदिनेषु, अर्केन्दुग्रहणं = सूर्यचन्द्रयोः पर्व, आलोकयेत् = पश्येत्, तिथ्यल्पकैः = पञ्चदशाल्पैः, व्यगोः भुजलवैः = व्यगुभुजांशैः [अर्केन्दुग्रहणं], वस्वधरैः = अष्टाल्पैः, व्यगुभुजलवैः, उष्णगोः = सूर्यस्य; द्युरात्रिगतिथौ = दिने रात्रौ च तिथ्यन्तरवे अहर्निशाश्रिते = दिनरात्रिगते (अर्केन्दुग्रहणं) आलोकयेत् ॥ १५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पूर्वप्रतिपादितचन्द्रग्रहणोक्तं—“इन्द्रोत्पाशाः सम्भवत्वेद्ग्रहस्य” इत्यादिप्रकारतारतम्यात्तिथ्यल्पकैरिदमेव चतुर्दशाक्षरग्रहणा शैली लक्ष्यते । यतश्च न दिने चन्द्रग्रहणं कदापि दृश्यते न च रात्रौ सूर्यग्रहणं दृश्यतामेति कस्य चिदतो दिननिधोः चन्द्रसूर्यग्रहणसम्भवत्वेपि नेत्रगोचरताऽसम्भवत्वेवेति युक्तमुक्तं शेषोपपत्तिः सुलभैवेति दिक् ॥ १५ ॥

इस तरह तिथ्यादि- (तिथि, नक्षत्र, विम्ब आदि) का साधन कर ग्रहण सम्बन्धी शेष विषयका पूर्वप्रकारसे साधन करना चाहिए । किसी ग्रहणके आगे १६ दिनोंसे रहित और सहित ६ महीनेमें (६३ या ६३ महीने में) किम्बा १६ दिनोंमें ग्रहणकी सम्भावना विचारनी चाहिये । यदि व्यु का भुजांश १५ से अल्प हो तो ग्रहणकी सम्भावना रहती है । या, व्यु का दक्षिण भुजांश ८ से अल्प हो तो सूर्य ग्रहणका सम्भव विचार । तिथिसे दिनमान अधिक हो तो सूर्यके, रात्रिमें तिथ्यन्त होनेसे चन्द्रमाके ग्रहणको देखना चाहिये १६

अथ प्रासानयनमाह—

सत्र्यंशगुणोनितो हरोऽयं वेदघ्नोऽङ्गहतो व्यगोर्भुजांशैः ।

हीनो भवताडितोऽद्रिहृत्स्याच्छ्रं शीतरुचोऽङ्गलादिकं वा ॥ १६ ॥

अथ चन्द्रस्य छन्नायनमाह । सत्र्यंशेति । हारः २ । १० । सत्र्यंशगुणेन ३ । २० रहितः २६ । ३० । वेदघ्नः १०२ । ० । नक्षत्रभिर्भक्तः ११ । २० । व्यगोर्भुजांशैः ६ । २५ । १२ । हीनः ६ । ४ । ४८ । यदा व्यगुभुजांशो हीनो न भवति तदा चन्द्रग्रहणं न स्यात् । एकादशभिर्गुणितः ५५ । ५२ । ४८ । सप्तभक्तः फलं शीतरुचवचन्द्रस्य अङ्गलाद्यं छन्नम् ७ । ५८ । वेत्यथ वा ।

अथ सूर्यग्रहणे प्रस्तोदिते प्रस्तास्ते नक्षत्रिकाज्ञानमाह ।

चेन्निसौष्यके गतेऽर्कग्रहस्तदन्वितम् ।

स्याद्दिवादलं नतं प्राक् परं क्रमात् तदा ॥

चेन्निसौष्यके रात्रिशेषे रात्रिगते वाऽर्कग्रहः तदा यावतीभिर्घटिकाभी रात्रिशेषे गते वा सूर्यग्रहणं स्यात् तदा तावतीभिर्घटिकाभिर्युतं दिनदलं तत् प्राक् परं नतं भवति । रात्रिशेषे प्राङ्मनसं रात्रिगते पञ्चान्नतं स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

माधुरी व्याख्या—

सत्र्यंशगुणोनितः = तृतीयांशसहितत्रिभी रहितः, वेदघ्नः = चतुर्भिर्गुणितः, अङ्गहतः = नक्षत्रभिर्भक्तः, अयं = पूर्वानीतः, हारः, व्यगोर्भुजांशैः = व्यगुभुजलवैः, हीनः = रहितः, भवताडितः = एकादशगुणितः, अद्रिहतः = सप्तभक्तः, शीतरुचः = चन्द्रस्य, वा = प्रक्रान्तरेण, अङ्गलादिकं = अङ्गलमुक्तं, छन्नं = प्रायः स्यात् ॥ १६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

करुष्यते व्यमुजाशाः = व्यमु, ततः "तेऽशा निघ्नाः शाङ्करैः शैलभक्ता" इति

युक्त्या शरः = व्यमु × ११ । तथा १४ श्लोकयुक्त्या अङ्गुलादि भूमाविम्बम् = (हार-५) +

$$\frac{\text{हार}-५}{१५} = \frac{\text{अखं}}{५०} = \frac{१६ \text{ हार}-८०}{१५} = \frac{\text{अखं}}{५०} \quad | \text{ तथा १३ श्लोकयुक्त्या चाङ्गुलादि चन्द्र-}$$

$$\text{विम्बम्} = \frac{\text{हार} + ३}{३} = \frac{\text{हार} + \frac{५}{३}}{३} \quad | \text{ "छादकच्छायमानैक्यखंडं कुट्ट तच्छरोर्न}$$

भवेच्छन्न" मित्यनेनाङ्गुलादिकं प्राप्तमानम् =

$$\frac{१६ \text{ हार}-८०}{१५} = \frac{\text{अखं}}{५०} + \frac{\text{हार} + \frac{५}{३}}{३} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{१६ \text{ हार}-८०}{३०} = \frac{\text{अखं}}{५० \times २} + \frac{\text{हार} + \frac{५}{३}}{६} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{१६ \text{ हा}-८०}{३०} = \frac{\text{अखं}}{५० \times २} + \frac{\text{हार} \times ३ + ५}{१८} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ६३}{९०} - \frac{२१५}{९०} = \frac{३ \times \text{अखं}}{५० \times ९०} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ७}{१०} - \frac{४३}{१८} = \frac{३ \times \text{अखं}}{९० \times ५०} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ७ \times ६३ \times ४४}{१० \times ६३ \times ४४} - \frac{४३ \times २७ \times ११}{१८ \times २७ \times ११} = \frac{\text{अखं}}{४५००} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ४४ \times ७ \times (६० + ३)}{१० \times ६३ \times ४४} - \frac{(४० + ३) ११ \times २७}{१८ \times २७ \times ११} =$$

$$\frac{\text{अखं}}{१५००} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ४४}{६३} - \frac{४० \times ११}{२७ \times ६} = \frac{\text{अखं}}{१५००} - \frac{\text{व्यमु} \times ११}{७}$$

$$= \frac{\text{हार} \times ११ \times ४}{९ \times ७} - \frac{१० \times ४ \times ११}{९ \times ३ \times ७} = \frac{\text{अखं}}{१५००} - \frac{\text{व्यमु} + ११}{७}$$

$$= \frac{११}{७} \left(\frac{४}{९} \left(\text{हार} - \frac{१०}{३} \right) - \text{व्यमु} \right) = \frac{\text{अखं}}{१५००} \quad | \text{ अत्रे-} \left(\frac{\text{अखं}}{१५००} \right)$$

दं खंडं रूपारपत्वात्यर्कं तथा सति जातमङ्गलादिकं प्रासमानम्=

$$\frac{११}{७} \left(\frac{४}{९} \left(\text{हार} - \frac{१०}{३} \right) - \text{व्यभु} \right) । इत्युपपन्नम् ॥ १६ ॥$$

३।२० से रहित ४ से गुणित और ९ से भाजित इस (पूर्वानीत) हरमें व्यगुके भुजांशको घटाकर ११ से गुणाकर और ७ का भाग देनेसे प्रकारांतरसे चन्द्रमाका अङ्गुलादिक प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

उदाहरण - पूर्वोक्त हार २८।५० में ३।२० को घटाकर शेष २५।३० और ४ के गुणनफल १०२।०० में ९ का भाग देकर लब्धि ११।२० में व्यगुके भुजांश ७।१४।३१ को घटानेसे शेष ४।५।२९ और ११ के गुणनफल ४५।०।१९ में ७ का भाग देनेसे लब्धि अङ्गुलादि चन्द्रमाका प्रासमान ६।२५।४५ हुआ ॥ १६ ॥

अथ सूर्यस्य स्थूलप्रासानयनमाह—

अमान्तनतनाडिकाङ्घ्रिरहिताद्युतात्प्राक्परे
गृहादिकरवेर्नतांशकरसांशसंस्कारिताः ।

व्यगोर्भुजलवाः स्फुटाः स्युरथ सप्तशुद्धाश्च ते

निजाधसहिता रवेः स्थगितमङ्गुलाद्यस्फुटम् ॥ १७ ॥

अथ सूर्यग्रहणे किञ्चित् स्थूलं प्रासानयनमाह । अमान्तेति । अस्यांदाहरणं सूर्यग्रहणे ॥ १७ ॥

माधुरी व्याख्या—

प्राक् परे=पूर्वपश्चिमे, नते=नतकाले, सति क्रमेण अमान्तनतनाडिकाङ्घ्रिरहितात् युतात्=अमान्तकालिकनतघटीनां चतुर्थांशेन हीनयुतात्, गृहादिकरवेः=राश्यादिसूर्यात्, नतांशकरसांशसंस्कारिताः=नतांशानां षष्ठांशेन संस्कृताः, व्यगोः, भुजलवाः=भुजांशाः, स्फुटाः=स्पष्टाः, स्युः । अथ=अवन्तरं, सप्तशुद्धाः=सप्तभ्यो रहिताः, निजाधसहिताः=स्वार्धयुक्ताः, च, ते=स्पष्टव्यगुभुजांशाः, रवेः=सूर्यस्य, अस्फुटम्=स्थूलं, अङ्गुलादि=अङ्गुलमुखम्, स्थगितं=प्रासः, स्यात् ॥ १७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो लंबननत्यन्तरा सूर्यग्रहणज्ञानं दुर्घटमतो नतघटीतुर्यांशोऽमातकालिकं स्थूलं लंबनं स्वोक्तस्य तरसहितामातघटी पञ्चभिर्भक्ता पृष्ठीयं फलं राश्यादिकं जायते तत्र, पूर्वपश्चिमनते क्रमेण सूर्ये ऋणघने कृते वित्रिभं स्यात् । स्थूला नतिस्तु नतांशतुर्यांशतुस्या, तरसंस्कृतः शरः स्फुटः शरः स्यादिति शरः = $\frac{\text{नतांश}}{४}$ = स्प. श. । अथ “तेऽशा

$$\text{निष्ठाः शङ्करैः शैलभक्ता}” इत्यनेन स्पशरः = \frac{\text{व्यभु} \times ११}{७} = \text{शर} = \frac{\text{नतांश}}{४}$$

$$\left(\text{शर} = \frac{\text{नतांश}}{४} \right) \times ७ = \frac{\text{नतांश}}{४४}$$

$$\therefore \text{स्पव्यभु} = \frac{\text{नतांश}}{११} = \text{व्यभु} = \frac{\text{नतांश}}{७} = \text{व्यभु} = \frac{\text{नतांश}}{६} \quad (\text{स्वर्धात-}$$

रात्) = स्पष्टव्यगुभुजांशाः । अतः ७—स्पव्यभु=ग्रहणयोग्यव्यगुभुजांशाः । ततः

पूर्वयुक्त्या शरः = $\frac{(७ - \text{स्पव्यभु}) ११}{७} = \frac{(७ - \text{स्पव्यभु}) ३}{२}$ (स्वरूपान्तरात्) =

सूर्यग्रहणीयप्राप्तमानं स्थूलमित्युपपन्नम् ॥ १७ ॥

— ३३६ और पश्चिम कपालमें अमान्त कालिक नत घटीके ४ थे अंशसे क्रमिक रहित और सहित सूयके नतांशके ६ ठे, अंशसे संस्कारित व्यगुके भुजांश स्पष्ट होते हैं । इसी (स्पष्ट व्यगुके भुजांश) को ७ में घटाकर शेषका आधा उसी (शेष) में जोड़नेसे सूर्यका स्थूल अङ्गुलादिक प्राप्त होगा ॥ १७ ॥

सूर्य ग्रहणका उदाहरण—श्राके १८५० सन् १३३६ साल सोमवार कार्तिक कृष्ण अमावसकी गतघटी ४४।५७ तिथिभोग्यघटी १९।२१ तिथिमान घटी ६४।१८ विशाखा नक्षत्रकी गतघटी १३।२१ भभोगघटी ६५।२२ और दिनमान २७।० है, । अत्र चालनसे अमान्त कालिक स्पष्ट सूर्य ६।२६।३५।२२ राहु १।१०।३।१३ व्यगु ५।१६।३।२।९ अमान्तकालिक पश्चिम नत ५।५१ का ४ थे अंश-राश्यादि १।२७।४।५।० को (पश्चिम नत होनेसे) स्पष्ट सूर्यमें जोड़कर ८।२४।२०।२३ हुआ । इस परसे दक्षिण क्रान्ति २।९।४७ दक्षिण अक्षांश २६।१० इनके योग नतांश २८।१९।४७ के घटांश ४।४।१९८ को व्यगुके उत्तर भुजांश ०।१३।२७।५।१ में घटाने से स्पष्ट भुजांश ८।४।३३ हुआ । इसे ७ में घटाकर शेष १।४।३३ में इसीके आधे ०।५।२।१।६ को जोड़नेसे सूर्यका अङ्गुलादिक प्राप्तमान २।३६।४९ हुआ ॥१७॥

अथ पूर्वज्ञानयनमाह—

व्यगुमध्यपर्ययगणो द्विगुणो वशिगादिके व्यगुगृहे क्युतः ।

स्मृतचक्रसंज्ञक्युतो विधितो गतपर्वपो मुनिहृतोर्वरितः ॥ १८ ॥

अथ पूर्वज्ञानयनमाह । व्यगुमध्यति । मासगणात् मध्यमव्यगुसाधने रागयस्ते द्वादश-भक्ताः फलं पर्ययगणो भवति । व्यगुमध्यपर्ययगणः १० द्विगुणः २० । वशिगादिगे तुलादि-षट्के व्यगुगृहे सति एक्युक्तः कायः । चक्र-८ युतः २९ । सप्ततष्टः । शेषं विधितो ब्रह्मणः सकाशात् गतपर्वपो भवति । अत्र पर्वस्वामी ब्रह्मा ।

पूर्वज्ञाः सप्त वराहेणोक्ताः ।

षण्मासोत्तरवृद्ध्या पूर्वज्ञाः सप्त देवताः क्रमशः ।

ब्रह्मशशीन्द्रकुबेरा वरुणानिबमाश्च विज्ञेयाः ॥

एतस्य प्रयोजनं शुभाशुभफलकथनाय ॥ १८ ॥

माधुरी व्याख्या—

द्विगुणः = द्वाभ्यां गुणितः, व्यगुमध्यपर्ययगणः = क्षेपचक्रध्रुवयुतव्यगोः भगणः, व्यगुगृहे = व्यगुराशौ, वशिगादिगे = तुलादौ, सति क्युतः = एकसहितः, स्मृतचक्रसंज्ञ-क्युतः = कांथतचक्रसंख्यया सहितः, मुनिहृतोर्वरितः = सप्तभक्तावशेषः, विधितः = ब्रह्मा-दितः, गतपर्वपः = व्यतीतग्रहणस्वामी, स्यात् ॥ १८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“षण्मासोत्तरवृद्ध्या पूर्वज्ञाः सप्त देवताः क्रमशः ।

ब्रह्मशशीन्द्रकुबेराः वरुणानिबमाश्च विज्ञेयाः”

इति श्रीहमिहिर वचनात् प्रतिव्यगुपर्ययं द्वौ पूर्वज्ञौ भवतः, अतो व्यगोर्मध्यभगणो

द्विगुणो गतपर्वेशा भवन्ति । व्यगौ तुलादौ सति पूर्वे षण्मासानां गतत्वात् तत्रैको गतोऽ-
तस्तुलादौ कृत्युत उक्तः । तथा प्रतिचक्रं (११ वर्षे) द्वाविंशतिः पर्वेशाः सप्तभक्तास्तदै-
कमेवावशिष्यतेऽतो गतचक्रसङ्ख्यया युक्तः सन् गतः पर्वेशः स्यात् । सप्ताधिकेषु पर्वेशेषु
सप्ततष्टे शेषमितः पर्वेशो यतः पर्वेशाः सप्तैवेत्युपपन्नम् ॥ १८ ॥

द्विगुणित व्यगुके मध्यपर्ययमें व्यगुके राश्यादि तुलादिमें होनेसे १ को जोड़कर ७ का
भाग देनेसे शेष ब्रह्मादिक गत पर्वेश होगा ॥ १८ ॥

उदाहरण—व्यगु ५।१६।३२।९ चक्र ३८ और व्यगुके मध्यम पर्यय ५ है अतः
 $५ \times २ + ३८ = १० + ३८ = ४८$ । $\therefore \frac{४८}{७} = ६ + \frac{६}{७}$ इसलिए वर्तमान पर्वेश यम हुआ ।

ब्रह्मादिपर्वेशकथने मदीयं पथम्—

ब्रह्मचन्द्रेन्द्रकौबेरवरुणगिनयमाभिधाः ।

पर्वेशाः सप्त आख्याताः षण्मासोत्तरवृद्धितः ॥

६ महीनेकी वृद्धिक्रमसे ब्रह्म, चन्द्र, इन्द्र, कुबेर, वरुण, अग्नि और यम ये ७ पर्वेश
होते हैं ॥ १८ ॥

अथ रवेक्षन्द्रायानयनमाह—

तिथिरविहतिरंशास्तद्युतोऽर्को विधुः स्या-

दथ जिनगुणहारो द्व्यङ्गयुक् तन्नतिः स्यात् ।

खचरशरकलाः स्यात्सूर्यभुक्तिस्ततः स्यु-

र्भयुतिजगतगम्या नाङ्किकास्तिथ्यपायात् ॥ १९ ॥

अथ चन्द्रसाधनं तद्गतिसाधनमाह । तिथिति । तिथिः १६ । द्वादशगुणिता जाता
अंशाः १८० । अनेन रविः ६ । २८ । ३४ । ५२ । युक्तो जातचन्द्रः ० । २८ ३४ । ५० ।
पवमिष्टतिथयो द्वादशगुणा भागा भवन्ति तैर्भागैर्युतोऽर्को विधुः स्यात् । हारः २८ । ५० ।
चतुर्विंशत्या २४ गुणितः ६९२ । ० । द्विषष्टि-६२ युक्तो जाता चन्द्रगतिः ७६४ । ० । खच-
रशरकलाः ५९ सूर्यभुक्तिः । ततः सूर्यचन्द्राभ्यां भयुतिजा नक्षत्रयोगजा गतगम्या घटिकाः
साध्याः । तास्तिथेरपायात् अन्त्यात् स्युः । तिथ्यन्ते विद्यमानौ नक्षत्रयोगौ तयोर्गत्तैष्या-
घटिकास्तिथ्यन्तात् स्युरित्यर्थः । न सूर्योदयात् । यतो रविचन्द्रौ तिथ्यन्तकालिकौ ।
तास्तिथिघटीमध्ये हीनयुक्ताः सन्तः सूर्योदयान्नक्षत्रयोगघटिकाः स्युरित्यर्थः । तिथ्यन्तात्
३२ । ४४ कृत्तिका नक्षत्रस्थ गतघटी ९ । ८ एष्यघटी ५४ । ३१ वरीयसो योगस्य गतघटी
४६ । २८ एष्यघटी १२ । ३३ ।

अथ मासगणात् सूर्यपर्वसाधनम् । संवत् १६६९ शाके १६३४ वैशाखकृष्ण ३० बुधे घटी
२६ । ८ । रोहिणीनक्षत्रे घटी ३४ । ५७ । घृत्तियोगे घटी ४२ । २९ । चक्रम् ८ । मासगणः
५१ । द्विगुणः १०२ । नगषड्भक्तः फलं राश्यादि १ । १५ । ४० । १७ अनेन मासगणो
रहितः १ । १४ । १९ । ४३ । चक्रनिघनध्रुवकेण ० । १३ २० रहितः १ । ० । ५९ । ४३ ।
क्षेपकयुक्तो ० । ४ २१ । ० जातो रविः पौर्णिमास्यन्ते १ । ५ । २० । ४३ । पक्षवालनेन ० ।
१४ । ३३ युतो जातोऽमान्ते रविः १ । १९ । ५३ । ४३ ।

अथ विराहार्कसाधनम् । उक्तवज्जातः पौर्णिमास्यन्ते ११ । २१ । ६ । ४५ । पक्षवालनेन
० । १५ । २० युतो जातोऽमान्ते व्यगुः ० । ६ । २६ । ४५ ।

अथ वृत्तानयनम् । उक्तवज्जातं पूर्णिमान्ते वृत्तम् । ८ । २० । १० । ४३ । पक्षवालनेन
६ । १२ । ५४ युक्तं जातममान्ते वृत्तम् ३ । ३ । ४ । ४३ ।

अथ वाराद्यानयनम् । उत्करजातं वाराद्यम् ३ । १ । ७ । पक्षचालनेन ० । ४९ । ५९ युक्तं जातममान्ते वाराद्यम् ३ । ५५ । २ । वृत्तफलं धनम् ७४ । २२ २१ । रवेः केन्द्रम् ० । २८ । ६ । १७ । रविकलं धनम् १४ । ४१ । ४० । फलद्वययोगो धनम् ८९ । ४ । १ वृत्तैष्यखण्डम् २ । हारः ३० । ४० । सूर्याचरमृगम् १०८ । सायंलक्षणकमित्युक्तत्वाज्जातं धनम् । फलसंस्कृतिः ८९ । ४ । १ दशहता ८९० । ४० । १० । हारेण ३० । ४० । भक्ता फलं नाढ्यः २९ । २ । संस्कृतेर्धनत्वाद्धनम् । देशान्तरयोजनानि ६४ स्वाहृद्गूनाणि जातानि देशान्तरपलानि ४८ रेखातः पूर्वत्वाद्धनानि । फलत्रयसंस्कृतिर्धननाढ्यः ३१ । ३८ । तिथिः ३ । ५५ । २ फलत्रयसंस्कृता जाताः स्पष्टा बुधे षड्यः २६ पलानि ४० । फलत्रयसंस्कारतुल्यघटिकाः ३१ । ३८ । पतत्संस्कृतो रविः १ । २० । २५ । २१ । व्यगुः ० । ६ । ५८ । २३ । तरणिकलम् १४ । ४१ । ४० । वेदज्ञम् ५८ । ४६ । ४० । स्वसिद्ध-२४ भागेन २ । २६ । ५६ युक्तं जाताः कलाः ६१ । १३ । ३६ । तरणिकलस्य धनत्वाद्धनकलाभिः संस्कृतो रविः स्पष्टः १ । २१ । २६ । ३४ । स्पष्टो व्यगुः ० । ७ । ५९ । ३६ । चन्द्रबिम्बम् १० । ४६ ।

अथसूर्यबिम्बानयनम् । सूर्यस्य फलसाधने भोग्यखण्डम् १४ । खाब्ध्या-४० सम ० । २१ । व्यरिलवभवा १० । ५० मकरादिकेन्द्रत्वाद्द्रहिता जातमङ्गुलाद्यर्कबिम्बम् १० । २९ ।

अथसूर्यप्रासानयनमाह । अमान्तोऽयम् २६ । ४० । दिनाधर्म १६ । ४८ । नतं पश्चिमम् ९ । ५२ । अस्य चतुर्थीशो रात्र्यादिः २ । १४ । ० । पश्चिमनतस्य विद्यमानत्वाद्द्विगुणा युक्तो रविः ४ । ५ । २६ । ३४ । अग्य क्रान्तिरुत्तरा १३ । ५२ । २२ । अक्षांशा दक्षिणाः २५ । २६ । ४२ । क्रान्त्यक्षजसंस्कारे जाता नतांशा दक्षिणाः ११ । ३४ । २० । अस्य षडंशो दक्षिणः १ । ५५ । ४३ । व्यगुभुजभागा उत्तराः ७ । ५९ । ३६ । षडंशेन संस्कारिताः स्पष्टाः ६ । ३ । ५३ । सप्त-७शुद्धाः ० । ५६ । ७ । स्वीयार्धेन ० । २८ । ३ सहिता जातोऽङ्गुलाद्यो प्रासः १ । २४ । व्यगुमध्यपर्ययगणः ६ । पर्वस्वामो यमः । तिथि-३०द्वादशगुणा जाता अंशाः ३६० । पतत्सहितो रविर्जातश्चन्द्रः १ । २१ । २६ । ३४ । चन्द्रगतिः ७९८ । सूर्यगतिः ५९ । तिथ्यन्ताद्गोहिणीनक्षत्रस्य गतघटी ५१ । ३७ । पृथ्यघटी ८ । ३१ घृतियोगस्य गतघटी ४० । १० । पृथ्यघटी १५ । ५२ ॥ १९ ॥

इति मासगणात् सूर्यग्रहणं समाप्तम् ।

माधुरी व्याख्या—

तिथिरविहृतिः = तिथिद्वादशयोर्घातः, अंशाः = लवाः, स्युः । तथुतः = तैः सहितः, अर्कः = सूर्यः, विधुः = चन्द्रः, स्यात् । अथ = अनन्तरं, द्वायंगयुक् = द्विषष्टि-६२ युक्तः, जिनगुणहारः = चतुर्विंशतिगुणितो हारः, तद्गतिः = चन्द्रभुक्तिः, स्यात् । खचरधारकलाः = ऊनषष्टि-५९ कलिकाः, सूर्यभुक्तिः = रविगतिः स्यात् । ततः = चन्द्रसूर्याभ्यां, तिथ्यपायात् = तिथ्यन्तकालात्, भयुतिजगतगम्याः = नक्षत्रयोगोत्पन्नगतागताः, नाङ्किकाः = षटथः, आनेयाः ॥ १९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कश्च्यते चन्द्रांशाः = चर्धं । रव्यंशाः = रर्धं, रविगतिः = ३२/१ततो 'भक्ता व्यर्क-विचोर्लवा यमकुभि' रित्यनेन तिथिः = $\frac{\text{चर्धं} - \text{रर्धं}}{१२}$ । ∴ तिथि × १२ = चर्धं - रर्धं । ∴ चर्धं = १२ × तिथि + रर्धं । हारसाधनवैपरीत्येन स्फुटचन्द्रगतिः = हार × २४ + ६२ । शेषवाचनं शुबोधैव । इत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

तिथि और १२ का गुणनफल अंश होता है। इन अंशोंको रविमें जोड़नेसे चन्द्रमा होता है। हार और २४ के गुणनफलमें ६२ को जोड़नेसे उस- (चन्द्रमा) का गति होती है, और ५९ कला रविकी गति होती है। इस (रवि और चन्द्रमा) परसे तिथ्यन्त काल द्वारा नक्षत्र और योगकी गत और गम्य घटी आदि होती है ॥ १९ ॥

उदाहरण—तिथि १५ और १२ के गुणनफल अंशादि १८०१०० में ३० का भाग देकर लब्धि ६ राशिको सूर्य ३११५११५२ में जोड़नेसे तिथ्यन्त कालिक चन्द्रमा १११५११५२ हुए। हार २८५० और २४ के गुणन फल ६९२१०० में ६२ को जोड़ने से चन्द्रकी गति ७५४१० तिथ्यन्त कालिक धनिष्ठा नक्षत्रकी गतघटी २२११ भोग्य घटी २३१३२ और भोग्यघटी ५५५३ हुई। एवं योग आदिका साधन करना ॥१९॥

युगेदवरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता।

माससङ्घाधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णता गता ॥ ७ ॥

इति मासगणाधिकारः ॥ ७ ॥

अथ ग्रहणद्वयसाधनाधिकारः ॥ ८ ॥

तत्रादौ तिथिपत्राद्ग्रहणद्वयसाधननिर्देशमाह—

अथ वाऽयं तिथिपत्रतोऽवगम्यः पर्वान्तश्च रविस्तमस्तिथेर्वा।

भस्येतैष्यघटीयुतिर्द्युमानं तेभ्योऽथ ग्रहणद्वयं प्रवचिमि ॥ १ ॥

अथ पञ्चाङ्गात् ग्रहणद्वयसाधनमाह। अथेति। अथ वा प्रकारान्तरेणायं पर्वान्तो घटिकादिकस्तिथिपत्रतः पञ्चाङ्गादवगम्यो ज्ञातव्यः। तत्र पर्वान्ते रविस्तमो राहुश्च ज्ञातव्यः। तिथिपत्रस्थौ रविराहु गतगम्यदिनाहृतेत्यातिषा पर्वान्ते तात्कालिकौ कार्यौ। तत्र पूर्णिमान्तयोर्थातेष्यघटीनां युतिर्वा भस्य नक्षत्रस्य यातैष्यघटीयोगो ज्ञातव्यः। द्युमानं दिनमानमवगम्यम्। इदं सर्वं तिथिपत्राज्ज्ञात्वा तेभ्यो ग्रहणद्वयं प्रवचमीत्यर्थः। संवत् १६६९ शके १६३४ वैशाखशुक्र-१६ सोमे गतघटी २।२३। एष्यघटी ६४।२० गतैष्यघटीयोगः ६६।४३। अनुराधागतघटी २०।४। एष्यघटी ३८।३२। गतैष्यघटीयोगः ५८।३६ दिनमानम् ३३।६। पर्वान्तकालिको रविः १।६।३४।३७। राहुः १।१४।१८।११। विराहर्कः १।१।२।१६।२६ ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

अथवा तिथिपत्रतः = पंचाङ्गपत्रात्, अयं = अशौ, पर्वान्तः = अर्धातपूर्णि-
मांतकालः, रविः=सूर्यः; तमः=राहुः, अवगम्यः=ज्ञातव्यः। वा, तिथेः, भस्य=नक्षत्रस्य
इतैष्यघटीयुतिः = गतगम्यनाडीयोगं, द्युमानं=दिनमानम्, च अवगम्य, तेभ्यः=पर्वा-
न्त-रवि-राहुतिथि-नक्षत्रमान-दिनमानेभ्यः, ग्रहणद्वयं = रविचन्द्रयोः पर्व, प्रवचिमि =
कथयामि ॥ १ ॥

अथवा तिथिपत्र (पंचाङ्ग) के द्वारा ही पर्वान्तकाल, रवि और राहुका साधन करके तिथि-नक्षत्रकी गत तथा गम्य घटीका योग और दिनमानको जानकर बाद दोनों (सूर्य और चन्द्रके) ग्रहणोंको कहता हूँ ॥ १ ॥

संवत् १९९६ शके १८६१ वैशाख शुक्लपूर्णिमाक्षी बुधवारको गततिथिघटी २०।१३ तिथि भोग्य घटी ३७।१० तिथिमान घटी ५७।१३ स्वाती नक्षत्रकी गत

घटी १८।५० भोग्यघटी ४०।२६ भभोगघटी ५९।१६ दिनमान ३२।३६ पूर्णिमातका-
लिक स्पष्टसूर्य ०।१९।२२।२८, राहु ०।१७।२५।२२ और व्यगु ०।१।५।६ हुए ॥१॥

अथ चन्द्रप्रासानयनमाह—

तारुषड्व्यगतिथियातगम्यनाडीयोगासा व्यगुरविदोर्लवोनितास्ते ।

संयुक्ता निजदलभूपभागकाभ्यां छन्नं वाऽङ्गुलवदनं भवेत्सुधांशोः ॥ २ ॥

अथ छन्नानयनमाह । तारा इति । ताराषट् ६२७ सप्तरहितेन तिथेर्गतेव्यघटीयोगेन ४९ ।
४३ भक्ताः फलं भागाद्यम् १२ । ३६ । ४१ । विराहकस्य भुजांशोः ७ । ४३ ३४ ऊनाः ४ ।
५३ । ७ । एते निजाधेन २ । २६ । ३३ निजबोडशांशेन ० । १८ १९ युक्ता जातोऽङ्गुलाद्यो
प्रासः ७ । ३७ । ९९ । यदा भुजांशा ऊनिता न स्युस्तदा प्रहणस्य सम्भवो न स्यात् ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

व्यगतिथियातगम्यनाडीयोगासाः = सप्तरहिततिथिगतघटीयोगहृताः, ताराषट् =
सप्तविंशतिशतषट्कम् ६२७, व्यगुरविदोर्लवोनिताः = व्यगुसूर्यभुजांशौ रहिताः, निजद-
लभूपभागकाभ्यां = स्वार्धषोडशांशाभ्यां, संयुक्ताः = सहिताः तदा, सुधांशोः = चन्द्रस्य,
वा = प्रकारान्तरेण, अङ्गुलवदनं = अङ्गुलाद्यं, छन्नं = प्रासः स्यात् ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिः—

उत्तबसान्निध्ये खेटे गतिविम्बयोन्यूनत्वं तिथिभोगनाडीनामाधिक्यं, नीचासन्ने तु
तेषां विलोमत्वं स्यादतो विम्बाधिक्ये तिथेर्हासः, विम्बन्यूनत्वे च तिथेर्यूनत्वं इति
विम्बतिथ्योर्मिथो बलीयान् सम्बन्धः, तेन $\frac{\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}}}{\text{मतिभो}} = \frac{\text{मवियो}^{\frac{1}{2}}}{\text{स्पतिभो}}$ । छेदगमेन—

$\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}} \times \text{स्पतिभो} = \text{मतिभो} \times \text{मवियो}^{\frac{1}{2}}$ । अतः मध्यमतिथिभोगः = ५९।४, मध्यमविंशयोगा-
र्धम् = १८।५६ । अतः $\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}} \times \text{स्पतिभो} = (५९।४) \times (१८।५६)$ । पक्षयोः मवियो $^{\frac{1}{2}} \times ७$,
विशोधनेन $\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}} \times \text{स्पतिभो} - \text{मवियो}^{\frac{1}{2}} \times ७ = (१८।५६)(५९।४) - (१८।५६) \times ७$
= $(१८।५६)(५२।४)$ । पक्षौ स्पवियो $^{\frac{1}{2}}$, अनेन भाजितौ $\frac{१८।५६(५२।४)}{\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}}} = \text{स्पतिभ्यो}-$

$\frac{\text{मवियो}^{\frac{1}{2}} \times ७}{\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}}}$ । अत्र $\frac{\text{मवियो}^{\frac{1}{2}}}{\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}}} = १$, स्वल्पांतरात् । अतः $\frac{१८।५४८}{\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}}} = \text{स्पतिभो}-७$ ।

छेदगमभजनाभ्याम्, $\text{स्पवियो}^{\frac{1}{2}} = \frac{१८।५४८}{\text{स्पतिभो}-७}$ । शरसाधनवैपरीत्येन स्फुटविम्बयो-

गार्धभुजांशाः = $\frac{(१८।५४८) \times ७}{११ \times (\text{स्पतिभो}-७)} = \frac{(८९।३७) ७}{\text{स्पतिभो}-७} = \frac{६२९}{\text{स्पतिभो}-७} =$

$\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७}$ स्वल्पांतरात् ।

ततश्चन्द्रप्रहणयोक्तप्रकारेण अङ्गुलादिप्रासमानम् =

= $(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु}) \times \frac{११}{७} = (\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु}) \times \frac{११ \times ५}{७ \times ५}$

= $(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु}) \times \frac{५५}{३५} = (\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु}) \times \frac{५०}{३२}$, स्व०

$$\begin{aligned}
&= \left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) \times \frac{२५}{१६} = \left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) \left(+ \frac{२५}{१६} \times \frac{१}{१६} \right) \\
&= \left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) \times \left(\frac{३}{२} + \frac{१}{१६} \right) = \left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) \times \\
&\left(१ + \frac{१}{२} + \frac{१}{१६} \right) = \left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) + \frac{\left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) \times}{२} \\
&\left(\frac{६२७}{\text{स्पतिभो}-७} - \text{व्यभु} \right) = \text{अङ्गुलादिप्रासः । इत्युपपन्नम् ॥ २ ॥ \\
&\frac{१६}{१६}
\end{aligned}$$

• से रहित तिथिभोगघटी से ६२७ में भाग देनेसे अंशादिलब्धिमें व्यगुके भुजांशको घटाकर उसमें अपना आधा और १६वां भागके योगको जोड़नेसे अङ्गुलादिक चन्द्रमा का मास होगा ॥ २ ॥

उदाहरण—तिथिमान घटी ५७ । २३ में ७ को घटाकर शेष ५० । २३ से ६२७ में भाग देनेसे अंशादिलब्धि १२ । २६ । ४७ में व्यगुके भुजांश १ । ५७ । ६ को घटा कर शेष १० । २९ । ४१ में शेषका आधा ५ । १५ । ५० और १६ वें अंश ० । ३९ । २१ को जोड़नेसे चन्द्रमाका अंगुलादि प्रास मान १७ । २३ । ५२ हुआ ॥ २ ॥

अथ चन्द्रभूमाबिम्बयोरानयनमाह—

अङ्गयुक्तिथिघटीहतबाणाङ्कतवोऽङ्गुलमुखं विधुबिम्बम् ।

दिग्वियुक्तिथिघटीहतदृक्क्रीन्दवोऽङ्गुलमुखा क्षितिभा स्यात् ॥३॥

अथ चन्द्रबिम्बभूमासाधनमाह । अङ्गति । तिथिघटिकाः ६६ । ४३ षड्युक्ताः ६२ । ४३ । अनेन बाणाङ्कतवो ६९६ भक्ताः फलमङ्गुलाद्यः चन्द्रबिम्बम् ११ । ४ । तिथिनाहयः ५६ । ४३ । दशाहीनाः ४६ । ४३ । अनेन दृक्क्रीन्दवो १३२२ भक्ताः फलमङ्गुलाद्या भूमा २८ । १७ ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

अङ्गयुक्तिथिघटीहतबाणाङ्कतवः=षण्णाकीसहितस्फुटतिथिनाकीभक्तपञ्चनवषट् ६९५, अङ्गुलमुखं=अङ्गुलादिकं, विधुबिम्बम्=चन्द्रबिम्बं स्यात् । दिग्वियुक्तिथिघटीहतदृक्क्रीन्दवः=दशरहितस्फुटतिथिनाकीभिः भक्ताः द्विद्वित्रिचन्द्राः १३२२, अङ्गुलमुखा=अङ्गुलादिका, क्षितिभा=भूमा, भवति ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते मध्यमं चन्द्रबिम्बम्=१०।३१=चर्विं, मध्यमं भूमाबिम्बम्=२६।४०=भूर्विं, मध्यमतिथिभोगघटी=५९।४=तिभो । ततः “व्यसुक्षरगतींश” इत्यादिना रविचन्द्रभूमानी बिम्बानयने गतेः प्राधान्याद् गतिबिम्बयोर्मिथः सम्बन्धः प्रबलः स्यादतः $\frac{\text{स्पचर्विं}}{\text{चर्विं}} = \frac{\text{तिभो}}{\text{स्पतिभो}}$ । ∴ स्पचर्विं × स्पतिभो = चर्विं × तिभो = (१०।४१) (५९।४) । ∴ चर्विं × ६=६०।४६, अतः स्पचर्विं × स्पतिभो + चर्विं × ६= चर्विं ×

$$\begin{aligned} \text{तिमो} + (६०४६) &= \text{चंवि} \times \text{तिमो} + \text{चंवि} \times ६ = \text{चंवि}, (\text{तिमो} + ६) = १०४१ \\ (५९४ + ६०) &= (१०४१) (६५४) । \therefore \text{स्पचंवि} = \text{चंवि} । \therefore \text{स्पचंवि} \\ (\text{स्पतिमो} + ६) &= (१०४१)(६५४) । \therefore \text{स्पतिमो} + ६ = \frac{(१०४१)(६५४)}{\text{स्पचंवि}} \\ &= \frac{६९५}{\text{स्पचंवि}} । \text{अतच्छेकमादिना स्पचंवि} = \frac{६९५}{\text{स्पतिमो} + ६} । \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{अथ च पूर्वयुकरथा} \quad \frac{\text{तिमो}}{\text{स्पतिमो}} &= \frac{\text{स्पभूवि}}{\text{भूवि}} । \text{अतः स्पतिमो} \times \text{स्पभूवि} = \text{तिमो} \times \text{भूवि} = \\ (५९४) \times (२६४०) । \text{अतः स्पतिमो} \times \text{स्पभूवि} &- (२६४०) \times १० \\ &= (५९४)(२६४०) - (२६४०) \times १० । \end{aligned}$$

$$\text{वा, स्पभूवि} (\text{स्पतिमो} - १०) = २६४०(५९४ - १००)$$

$$\therefore \text{स्पभूवि} = \text{भूवि} = २६४०, \text{स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$\text{अतः स्पभूवि} = \frac{(२६४०)(४९४)}{\text{स्पतिमो} - १०} = \frac{१३२४}{\text{स्पतिमो} - १०} = \frac{१३२२}{\text{स्पतिमो} - १०}$$

स्वल्पान्तरात् स्पष्टभूभाबिम्बम् इत्युपपन्नम् ॥ ३ ॥

६ से युक्त तिथिमान घटीसे ६९५ में भाग देनेसे अङ्गुलादिक चन्द्रमाका बिम्ब होता है । १० रहित तिथिमान घटीसे १३२२ में भाग देनेसे लब्धि अङ्गुलादिक भूमाका बिम्ब होता है ॥ ३ ॥

उदाहरण-तिथिमान घटी ५७ । २३ और ६ के योग ६३ । २३ से ६९५ में भाग देनेसे लब्धि अंगुलादि चन्द्रमाका विंब १० । ५८ । तिथिघटी में १० को घटाकर शेष ४७ । २३ से १३२२ में भाग देनेसे अंगुलादि भूमाका विंब २८ । १ हुआ ॥ ३ ॥

अथ भङ्गोक्तचन्द्रप्रासानयनमाह—

विदशोद्बुधटीहताः खभूषड्व्यगुभास्वद्भुजभागवर्जितास्ते ।

शितिकण्ठहतास्तुरङ्गभक्ताः स्थगितं चाङ्गुलपूर्वकं विधोः स्यात् ॥४॥

अथ नक्षत्रवटिकाभ्यश्छानयनमाह । विदशेति । नक्षत्रगतैष्यघटीयोगः १८ । ३६ । दशहीनः ४८ । ३६ । अनेन खभूषट्—६१० भक्ताः फलमंशाद्यम् १२ । ३३ । १ । एतेऽव्यवर्कस्य भुजांशं—७ । ४३ । ३४ । वर्जिताः ४ । ४९ । ३१ । एकादशभिर्गुणिताः १३ । ४ । ४१ । सप्तभिर्भक्ताः फलमङ्गुलाद्यो प्राप्तः ७ । ३४ ॥

अथ भूमायाः संस्कारमाह 'रुद्रभूपनखभूपरुद्रखैर्ध्वंङ्गुलैर्विरहिता युता क्रमात् । षड्युधे सति रवौ घटात् क्रियात् नाडिकोद्भवकुभा स्फुटा भवेत्' इति । रुद्रभूप इत्यादिव्यङ्गुलैः ११ । १६ । २० । १६ । ११ । ० भूमा क्रमात् तुलादिषट्के विरहिता मेषादिषट्के युता कार्या सा नाडिकोद्भवकुभा स्फुटा भवेत् । सूर्यस्य वृषराशौ मेषादिवृषाशिमध्ये स्थितत्वात् षोडशव्यङ्गुलैर्युता स्पष्टा भूमा २८ । ३३ ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

खभूषट्=दशोत्तरषट्शतम् ६१०, विदशोद्बुधटीहताः=दशोनितनक्षत्रनाडीभक्ताः, व्यगुभास्वद्भुजभागवर्जिताः=व्यगुरविभुजांशरहिताः, ते=उक्ताः, शितिकण्ठहताः=एकादशभिर्गुणिताः, तुरङ्गभक्ताः=सप्तहताः, तदा अङ्गुलपूर्वकं=अङ्गुलादिकं विधोः=चन्द्रस्य,

स्वगितं=प्रासः, स्यात् ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते—विम्बयोगार्धम् = वियोऽ = १८१५६, मध्यमानेन भभोगः = ६०१५२ =
भभो । ततः पूर्वशुक्त्या $\frac{\text{स्फुमायोऽ}}{\text{मायोऽ}} = \frac{\text{भभो}}{\text{स्फुभभो}}$ । अतः $\text{स्फुमायोऽ} = \frac{\text{भभो} \times \text{मायोऽ}}{\text{स्फुभभो}} =$
 $\frac{(६०१५२)(१८१५६)}{\text{स्फुभभो}}$ । ततः $\text{स्फुमायोऽ} \times \text{स्फुभभो} = (६०१५२)(१८१५६)$

पक्षौ १८९१४० अनेनोनितौ, $\text{स्फुमायोऽ} \text{ स्फुभभो} - (१८९१४०) = (६०१५२)$
 $(१८१५६) - (१८९१४०) ।$

∴ १८९१४० = मायोऽ × १०,

∴ $\text{स्फुमायोऽ} \text{ स्फुभभो} - \text{मायोऽ} \times १० = (६०१५२)(१८१५६) - (१८१५६) \times १०$

∴ $\text{स्फुमायोऽ} = \text{मायोऽ} (\text{स्व. अं.})$

∴ $\text{स्फुमायोऽ} \times \text{स्फुभभो} - \text{स्फुमायोऽ} \times १० = \text{स्फुमायोऽ} (\text{स्फुभभो} - १०) =$

$१८१५६ (६०१५२ - १०) । ततः \text{स्फुमायोऽ} = \frac{१८१५६ (६०१५२ - १०)}{\text{स्फुभभो} - १०} =$

$\frac{(१८१५६)(५०१५२)}{\text{स्फुभभो} - १०}$

$\text{स्फुभभो} - १०$

∴ $\text{स्फुमायोऽ} = \frac{(१८१५६)(५०१५२)}{\text{स्फुभभो} - १०}$ । ततो प्रासानयनवैपरीत्येन स्फुटमा-

नयोगार्धभुजांशाः = $\frac{\text{स्फुमायोऽ} \times ७}{११} = \frac{(१८१५६)(५०१५२) \times ७}{(\text{स्फुभभो} - १०) \times ११} = \frac{६१०}{\text{स्फुभभो} - १०}$ ।

स्वस्थान्तरात् । अतः “तंऽशा निधनाः शङ्करैः शैलभक्त्युः इत्यनेनाङ्गुलादि चन्द्रप्रासमानम् =

$(\frac{६१०}{\text{स्फुभभो} - १०} - \text{व्यभु}) \times \frac{११}{७}$ । इत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥

६१० में १० से रहित भभोगका भाग देकर लब्धिमें व्यगुके भुजांशको घटाकर शेष और ११ के गुणनफलमें ७ का भाग देनेसे अंगुलादिक चन्द्रमाका प्रास होगा ॥ ४ ॥

उदाहरण—भभोग ५९ । १६ में १० को घटाकर शेष ४९ । १६ से ६१० में भाग देकर अंशादि लब्धि १२ । २२ । ५४ में व्यगुके भुजांश १ । ५७ । ६ को घटाकर शेष १० । २५ । ४८ और ११ के गुणनफल ११४ । ४३ । ४८ में ७ का भाग देनेसे लब्धि अंगुलादि चन्द्रमाका प्रासमान १६ । २३ । २४ हुआ ॥ ४ ॥

अथ भभोगतश्चन्द्रभूभाविम्बयोरानयनमाह—

भगतागतनाडिकैक्यभक्ता नववेदत्तव इन्दुविम्बमुक्तम् ।

विमनूडुघटीहृताः शराक्षद्विभुवः स्यात् क्षितिभाडङ्गुलादिका घा ॥५॥

अथ चन्द्रविम्बभूभासाधनमाह । भेति । चन्द्रप्रगतागतघटीयोगेन १८ । ३६ नववेदत्तवो ६४९ भक्ताः फलमङ्गुलाद्यं चन्द्रविम्बम् ११ । ४ । विमनू—१४ हुबव्याः ४४ । ३६ । अनेन शराक्षद्विभुवो १२९६ भक्ताः फलमङ्गुलाद्या भूभा । २८ । ८ । घोटकाव्यङ्गुल्युंता जाता स्पष्टा २८ । २४ । अथ वा विनूपो—१६ हुबव्याः ४२ । ३६ । अनेन सखाकां १२०० भक्ता जाता

भूमा २८ । १० । षोडशव्यञ्जुलैयुता जाता स्पष्टा भूमा २८ । २६ । इति चन्द्रग्रहणम् ।

अथ सूर्यग्रहणम् । शके १९३२ मार्गशीर्षकृष्णशुभे गतघटी-९१ । ९० । पृथ्वी-१२ । ९९ । योगः ६४ । ४९ । मूलनक्षत्रस्य गतघटी १३ । ९४ । पृथ्वी ९२ । २ । योगः ६९ । ९६ । दिनमानम् २६ । ४ । तिथ्यन्ते रविः ८ । ६ । २६ । २० । राहुः २ । ११ । ४१ । १८ । विराहकः ९ । २३ । ४९ । २ । अमान्ते नर्तं पूर्वम् ० । ३ । अस्य चतुर्थीशो राह्यादिः । ० । ० । २२ । ३० । अनेन पूर्वतलस्य विद्यमानत्वाद्विहो रविः ८ । ६ । ३ । ९० अस्य क्रान्तिर्दक्षिणा २३ । ४३ । ४० । क्रान्त्यक्षजसंस्कारे जाता नर्ताशा दक्षिणाः ४६ । १० । २२ । अस्य षडंशः ८ । ११ । ४३ । दक्षिणः । व्यगुभुजभागा उत्तराः ६ । १४ । ९८ षडंशेन संस्कारिता जाताः स्पष्टा व्यगुभुजभागाः १ । ९६ । ४९ ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

नन्दवेदसर्वः = ऊनपंचाशदुत्तरषट्शतम् ६४९, भगतागतनाडिकैक्यभक्ताः = नक्षत्रगतगम्ययोगेन भभोगेन हताः, तदा इन्दुबिम्बं = चन्द्रबिम्बं, उर्ध्वं = कथितम् । शराक्षद्विभुवः = पंचपंचाशदुत्तरद्वादशशतम् १२५५, विमनूडुषटीहताः = चतुर्दशो नभभोगभक्ताः, तदा वा = पक्षान्तरे, अङ्गुलादिका, क्षितिभा = भूभाबिम्बम्, भवति ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

करुष्यते मध्यमानेन चन्द्रबिम्बम् = चंवि = १०।४१, भूभाबिम्बमानम् = भूवि = २६।५५, भभोगः = भभो = ६०।५२। ततः पूर्वयुक्तया $\frac{\text{स्फुचंवि}}{\text{चं वि}} = \frac{\text{भभो}}{\text{स्फुभभो}}$ ।
 $\therefore \text{स्फुचंवि} = \frac{\text{चंवि} \times \text{भभो}}{\text{स्फुभभो}} = \frac{(१०।४१) (६०।५२)}{\text{स्फुभभो}} = \frac{६५०}{\text{स्फुभभो}} = \frac{६४९}{\text{स्फुभभो}}$,
 स्वरूपांतरात् ।

एवमेव $\frac{\text{स्फुभूवि}}{\text{भूवि}} = \frac{\text{भभो}}{\text{स्फुभभो}}$ । $\therefore \text{स्फुभूवि} \times \text{स्फुभभो} = \text{भूवि} \times \text{भभो}$ । पक्षयोः (२६।५५) $\times$ १४ षोडशिते $\text{स्फुभूवि} \times \text{स्फुभभो} - (२६।५५) \times १४ = \text{भूवि} \times \text{भभो} - (२६।५५) \times १४ = (२६।५५) (६०।५२) - (२६।५५) \times १४$ । वा, $\text{स्फुभूवि} \times \text{स्फुभभो} - \text{भूवि} \times १४ = २६।५५ (६०।५२ - १४।०)$ । यतः $\text{स्फुभूवि} = \text{भूवि}$, स्वरूपान्तरात् । अतः $\text{स्फुभूवि} (\text{स्फुभभो} - १४) = (२६।५५) (४६।५२)$ । $\therefore \text{स्फुभूवि} = \frac{(२६।५५) (४६।५२)}{\text{स्फुभभो} - १४} = \frac{१२६१}{\text{स्फुभभो} - १४} = \frac{१२५५}{\text{स्फुभभो} - १४}$ स्वरूपान्तरात् = स्फुटभूमा-

बिम्बम् ।

एतेन—

भगतागतनाडिकैक्यभक्ता वियदिष्वर्तव इन्दुबिम्बमुक्तम् ।

विमनूडुषटीहता धराषड्विभुवः स्यात्क्षितिमाङ्गुलादिक वा ॥

इति पाठः साधोयान् स्यादिति बिन्दुबिम्बेचनीयमित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रकी गत और गम्य घटी योगसे ६४९ में भाग देनेसे अंगुलादिक चन्द्रमाका बिम्ब होता है । १२९९ में १४से रहित भभोगका भाग देनेसे अंगुलादिक भूमा (भूमाका बिम्ब) होती है ॥ ६ ॥

उदाहरण—भोग घटी ५९।१६ से ६४९ में भाग देनेसे लब्धि अंगुलादिक चन्द्रमाका विंश १०।५७ हुआ। भोग घटी ५९।१६ में १४ को घटा कर शेष ४५।१६ से १२५५ में भाग देने से लब्धि अंगुलादिक भूमाका विंश २७।३ में “रुद्रभूप” इत्यादि विश्वनाथोक्त प्रकारसे ११ व्यंगुलको जोड़नेसे स्पष्टभूमाका विंश २७।१४ हुआ ॥ ५ ॥

अथ सूर्यग्रहणे प्रासानयनमाह—

खात्यष्टयस्तिथिघटीविहताः सवेदा वाऽथोऽनुनाडिहृतदेवयमाः सरामाः ।
हीना व्यगुस्फुटलवैर्भवसङ्गुणास्ते शैलोद्धृताः खररुचः स्थगिताङ्गुलानि ॥६॥

अथ तिथिवृक्षवटीभ्यो रवेऽङ्गुलानयनमाह । खात्यष्टीति । तिथिवज्यः ६४।४९। आभिः खात्यष्टयो १७० भक्ताः फलमंशाद्यम् २।३७।२२। चतुर्युक्ताः ६।३७।२२। व्यगुस्फुटलवैर्हीनाः ४।४०।३७। भव-११ सङ्गुणाः। ६१।२६।४७। शैलोद्धृताः फलं सूर्यस्य छत्रमकुलाद्यम् ७।२०।६८। नक्षत्रघटीभिः ६६।६६। देवयमा २३३ भक्ताः फलमंशाद्यम् ३।३२।१। त्रिभियुक्ताः ६।३२।१। व्यगुस्फुटलवैर्हीनाः ४।३६।१६। भवगुणाः १०।२७।६६ सप्तभिर्भक्ताः प्रकारान्तरेण जातो प्रासः ७।१२।॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

सवेदाः = चतुर्भिर्युक्ताः, तिथिघटीहृताः = तिथिनाडीभिर्भक्ताः, खात्यष्टवः = सप्तस्युत्तरशतम् १७०, अथवा, सरामाः = त्रिभिर्युक्ताः, उडुनाडीहृतदेवयमाः = नक्षत्रघटीभक्तप्रयत्निकाडुत्तरशतद्वयम्, ते, व्यगुस्फुटलवैः = स्पष्टव्यगुभुजांशैः, हीनाः = रहिताः, भवसङ्गुणाः = एकादशभिर्गुणिताः, शैलोद्धृताः = सप्तभिर्भक्ता, खररुचः = रवेः, स्थगिताङ्गुलानि = प्रासाङ्गुलानि, स्युः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते मध्यमानेन प्राह्यप्राहकविम्बयोगार्धम् = विभो $\frac{1}{2}$ = १०।४७, तिथिभोगनाडी =

तिभो = ५९।४, भोगः = ६०।४२। ततः पूर्वयुक्त्या $\frac{\text{तिभो}}{\text{स्फुतिभो}} = \frac{\text{स्फुर्विभो}}{\text{विभो}} \frac{1}{2}$ ।

∴ स्फुर्विभो $\frac{1}{2}$ = $\frac{\text{तिभो} \times \text{विभो}}{\text{स्फुतिभो}} = \frac{(५९।४)(१०।४७)}{\text{स्फुतिभो}}$ । ततो प्रासानयनवैप-

रीत्येन स्फुटविम्बयोगार्धभुजांशाः $\frac{(५९।४)}{\text{स्फुतिभो}} \times \frac{(१०।४७) \times ७}{११} = \frac{(५९।४)(६।५२)}{\text{स्फुतिभो}}$

= $\frac{(५९।४)(४ + २।५२)}{\text{स्फुतिभो}} = \frac{(५९।४) \times ४}{\text{स्फुतिभो}} + \frac{(५९।४)(२।५२)}{\text{स्फुतिभो}}$

∴ स्फुतिभो = ५९।४, स्वरूपान्तरात् ।

∴ स्फुटभुजांशाः = ४ + $\frac{(५९।४)(२।५२)}{\text{स्फुटतिभो}} =$

४ + $\frac{१६९।१९}{\text{स्फुतिभो}} = ४ + \frac{१७०}{\text{स्फुतिभो}}$, स्वरूपान्तरात् ।

किं वा $\frac{\text{स्फुटवियो } \frac{1}{2}}{\text{वियो } \frac{1}{2}} = \frac{\text{भमो}}{\text{स्फुमभो}}$ । $\therefore \text{स्फुटवियो } \frac{1}{2} = \frac{\text{वियो } \frac{1}{2} \times \text{भमो}}{\text{स्फुमभो}}$ । ततो प्रासानयन-

वैपरीत्येन स्फुटविम्बयोगार्धभुजाशाः = $\left(\frac{\text{वियो } \frac{1}{2} \times \text{भमो}}{\text{स्फुमभो}} \times \frac{७}{११} = \frac{(१०१४७)(६०१४२)}{\text{स्फुमभो}}$

$\times \frac{७}{११} = \frac{६०१४२}{\text{स्फुमभो}} \times \frac{७}{११} = \frac{६०१४२}{\text{स्फुमभो}} \times \frac{(१०१४७) \times ७}{११} = \left(\frac{६०१४२}{\text{स्फुमभो}} \right) \times (६१४२) =$

$= \frac{(६०१४२)(३ + ३१४२)}{\text{स्फुटभमो}} = \frac{३(६०१४२)}{\text{स्फुमभो}} + \frac{(३१४२)(६०१४२)}{\text{स्फुमभो}}$ ।

(यतः स्फुमभो = ६०१४२) = $३ + \frac{२२२}{\text{स्फुमभो}} = ३ + \frac{२३३}{\text{स्फुमभो}}$ स्वस्पांतरात् ।

भुजाशेषु स्पष्टव्यगुभुजाशान् शोधयित्वा "तेंऽशा निष्ठाः शङ्करैः शैलभक्ताः"

इत्यनेनाङ्गुलादिकः सूर्यप्रासः = $\left\{ \frac{(४ + \frac{१७०}{\text{स्फुतिभो}}) - \text{व्यगु}}{७} \right\} ११ ।$

वा, $\left\{ \frac{(३ + \frac{२३३}{\text{स्फुमभो}}) - \text{व्यगु}}{७} \right\} ११ = \text{अङ्गुलादिप्रासः । इत्युपपन्नम् ॥ ६ ॥$

तिथिघटी (तिथिभोग) से भाजित १७० में ४को जोड़कर अथवा नक्षत्र घटी (भभोग) से भाजित २३३ में ३ को जोड़कर जो होवे उसमें व्यगुके स्पष्ट भुजाशको घटाकर उसे ११से गुणा करी अर ७का भाग देनेसे सूर्यका अंगुलादिक प्रास होता है ॥ ६ ॥

सूर्य ग्रहणका उदाहरण-संवत् १६८५ शके १८५० कार्तिक कृष्ण अमावस सोमवारकी तिथिगत घटी ४४।५७ तिथिभोग्य घटी १९।२१ तिथिमान घटी ६४।१८ विशाखा नक्षत्रकी गतघटी १३।४१ नक्षत्र भोग्यघटी ५१।४१ भभोगघटी ६५।२२ और दिनमान २७।०० परसे अर्मात कालिक स्पष्ट सूर्य ६।२६।३५।२२, राहु १।१०।३।१३ व्यगु ५।१६।३।२९ अर्मात कालिक पश्चिम नतपरसे पूर्वयुक्त्या व्यगुके स्पष्ट भुजाश ६।२६।३५ हुआ। तिथिमान घटीसे १७० में भागदेकर अंशादि लब्धि २।३८।३८में ४ को जोड़ कर ६।३८।३८ हुआ। इसमें व्यगु भुजाशको घटाकर शेष ००।१२।३ और ११ के गुणनफल ३।१२।३३में ७ का भाग देनेसे लब्धि अङ्गुलादि सूर्यका प्रास मान ००।१८।५६ हुआ।

भभोग घटी ६५।२२से २३३में भाग देनेसे अंशादि लब्धि ३।३६।५२ और ३के योग ६।३३।५२में व्यगुके स्पष्ट भुजाश ६।२६।३५ को घटा कर शेष ००।३२।३६ और ११ के गुणन फल ५।५८।३६में ७ का भाग देनेसे लब्धि प्रकारान्तरसे सूर्यका अंगुलादि प्रास मान, ००।५१।१३ हुआ ॥ ६ ॥

अथ रविबिम्बानयनमाह—

रविलवयुतभानोर्दोलाद्यंशतुल्यैर्विरसलवमदेशा व्यङ्गुलैर्हीनयुक्ताः ।
अजघटरसमेऽर्के बिम्बमस्यांगुलाद्यं स्थितिमुखमवाशिष्टं पूर्ववज्ज्ञेयमत्र ॥७॥
अथ सूर्यबिम्बानयनमाह । रविलवेति । रविः ८ । ९ । २६ । २० । द्वादशभागयुक्तः ८ ।
१७ । २६ । २० । अस्य भुजांशाः ७७ । २६ । २० । पर्णां त्र्यंशो व्यङ्गुलात्मकः २६ । सूर्यस्य
गुलादिष्वष्टाशिस्यत्वादेतैर्व्यङ्गुले-२६ विरसलवमदेशाः १० । ९० । युक्ता जातः सूर्यबिम्बम्
११ । १९ । पृथं छन्नाद्यं ज्ञात्वा स्थितिमुखं यदवशिष्टं तत् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

इति प्रह्लाधवोदाहरणे पञ्चाङ्गात्प्रहणद्वयसाधनम् ।

माधुरी व्याख्या—

अर्के = सूर्ये, अजघटरसमे = मेषादि-तुलादिराशिषट्के सति, विरसलवमदेशाः =
षष्ठांशरहितैकादश १०।५०, रविलवयुतभानोः = द्वादशभागसहितरवेः, दोलवज्ज्ञेयंशतु-
ल्यैः = भुजांशतृतीयांशसमैः, व्यङ्गुलैः, क्रमेण, हीनयुक्ताः = रहिता वा सहिताः सन्तः
अस्य = रवेः, अङ्गुलाद्यं = अङ्गुलादिकं, बिम्बं स्यात् । अत्र = सूर्यप्रहणे, अवशिष्टं = शेषं,
स्थितिमुखं = स्थितिप्रासादिकं, पूर्ववत् = सूर्यप्रहणोक्तप्रकारवत्, ज्ञेयं = जानीयात् ॥७॥

अत्रोपपत्तिः—

“सूर्यमन्दोच्चमष्टादशोऽंशा भवे” इति रविमन्दोच्चम् = ७८° । “मन्दोच्चं प्रहवर्जि-
त”मित्यनेन रवेर्मन्दकेन्द्रम् = ७८° - २ । “भुजोनं त्रिभं कोटि”रिति रवेः कोटिः =
९०° - ७८° + २ = १२° + २ । कोटिभुजांशाः = भुजांशाः । ततः “केन्द्रस्य कोटिलवखा-
विलववोननिष्णा रुद्रा” इत्यनेन रवेर्गतिफलम् = $\frac{\text{भुजांश} \times ११}{१३ \times २०} - \frac{\text{भुजांश}^२}{५२००}$ । ततः
कर्मकरादिके केन्द्रे रविस्फुटा गतिः = रमग ± $\frac{\text{भुजांश} \times ११}{१३ \times २०} - \frac{\text{भुजांश}^२}{५२००}$ । ततो “भानो-
र्गतिः स्वदशभागयुतार्धिता वे” इत्यनेन अङ्गुलादिकं रविबिम्बम् = (रमग ± $\frac{\text{भुजांश} \times ११}{२६०}$ -

$$\frac{\text{भुजांश}^२}{५२००}) \times \frac{११}{२० \times ३} =$$

$$= \frac{(५९'१८'') \times ११}{२० \times ३} \pm \frac{१२१ \times \text{भुजांश}}{२६० \times ६०} - \frac{११ \times \text{भुजांश}^२}{५२०० \times ६०}$$

$$= १०'५०'' \pm \frac{१२१ \times \text{भुजांश}}{२६०}, \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$= १०'५०'' + १०'' - १०'' + \frac{\text{भुजांश}}{२६०} = १०' + ६०'' - १०'' \pm \frac{\text{भुजांश}}{३},$$

$$२११$$

स्वल्पान्तरात् ।

$$= ११' - १०'' \pm \frac{\text{भुजांश}}{३} = ११' - \frac{१०'}{६०} \pm \frac{\text{भुजांश}}{३} = ११ - \frac{१}{६} \pm \frac{\text{भुजांश}}{३} ।$$

ततो विम्बाद्प्रासादिकानामानयनं सुगममित्युपपन्नम् ॥ ७ ॥

सूर्यको मेघादि और तुलादि ६ राशियोंमें होनेसे १०।९० में, १२ अंशसे सहित सूर्यके भुजांशका तृतीयांश तुल्य व्यंगुलको क्रमिक घटाने और जोड़नेसे अङ्गुलाधिक सूर्यका विम्ब होता है। यहाँ प्राधानयन आदि अवशिष्ट क्रियाको पूर्व युक्तसे जानना चाहिए ॥ ७ ॥

उदाहरण—स्पष्ट सूर्य ६।२६।३५।२२में १२ अंशको जोड़ कर ७।८।३५।२२, इसका भुजांश ५।१।२७।३८ का तृतीयांश १७ व्यंगुलको १०।५०में जोड़नेसे अङ्गुलादि सूर्यका विम्ब १२।७ हुआ ॥ ७ ॥

युगेश्वरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता।

पूर्वद्वयाधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णता गता ॥ ८ ॥

अथोदयास्ताधिकारः ॥ ९ ॥

तदादौ शुक्लप्रतिपत्तिथौ चन्द्रदर्शनसम्भवासम्भवं श्लोकत्रयेणाह—

सार्काशाविह कुरु पक्षतिक्षयेऽर्कव्यग्वर्को चरमथ केवलाद्व्यगोर्यत् ।

षड्बाणैर्विहृतमिदं क्रमाल्लवाद्यं स्वर्णं स्याद्व्यगुराविगोलयोः पृथक् तत् ॥१॥

त्रिभायनलवान्विताऽरुणचराहतं द्यक्षमा-

हतेः कृतिहृतं धनर्णमसमैकगोले व्यगोः ।

खखानलविशेषितः सरसभायनाकौर्द्वयः

शरद्विकहृतो धनाधनमनल्पकालपोदये ॥ २ ॥

द्युमितिप्रतिपद्मान्तरं यच्छुरभङ्गं स्वमृणं दिनेऽधिकोने ।

धनमत्र चतुष्कसंस्कृतिश्चेत्तपनास्ते विधुरीक्ष्यतेऽन्यथा न ॥ ३ ॥

अथोदयास्ताधिकारोदाहरणम् । एत्र तावत् शुक्लप्रतिपदि चन्द्रोदयज्ञानं त्रिभिः श्लोकै-
राह । सार्काशावि । शके १९३२ माघशुक्ल-१ शनौ घटी ७ । श्रवणनक्षत्रं घटी २८। २९। सि-
द्धियोगघटी ४० । ८ । चक्रम् ८ । अहर्गणः १०३६ । प्रातर्मध्यमो रविः ९। ६। १२। ३८।
चन्द्रः ९। १९। ३८। ३३। उषम् ८। २०। ५४। २८। राहुः २। १०। ३। २६। पञ्चा-
ङ्गस्यतिथिघटीभि-० श्राकृताः । रविः ९। ६। १९। ३१। चन्द्रः ९। २१। १०। ४७।
उषम् ८। २०। ५६। १४। राहुः २। १०। ३। ३। रवेर्मन्दकेन्द्रम् ५। ११। ४०। २९।
मन्दफलं धनम् ०। ४१। २७। संस्कृतो रविः ९। ७। ०। ५८। अयनांशाः १८। ८। चरं
धनम् १०६। चरसंस्कृतो जातः स्पष्टोऽर्कः ९। ७। २। ४४। स्पष्टा गतिः ६१। १०। फल-
त्रयसंस्कृतश्चन्द्रः ९। २१। २६। १२। मन्दकेन्द्रम् १०। २९। ३०। २ मन्दफलमृणम्
२। ३३। ०। संस्कृतः स्पष्टश्चन्द्रः ९। १८। ५२। १२। स्पष्टा गतिः ७३६। १। आभ्यां
तिथि-१ घटी ०। ५६। आभिः पञ्चाङ्गस्यघटिका ७ युक्ता जातः प्रतिपदन्तः ७। ५६।
आभिर्वेदीभि-०। ५६ श्राकृता जातो तिथ्यन्तकालीनौ रविः-९। ७। ३। ४१ राहु २। १०। ३। १।
विराहर्कः ६। २। ७। ४०। अर्कव्यग्वर्को द्वादशभागेः सहितो रविः ६। १९। ३। ४१। विराहर्कः
७। १। ०। ४०। इह पक्षतेः प्रतिपदः क्षयेऽन्ते तास्कालिकार्कव्यग्वर्को सार्काशौ कुरु । अथ केव-
लाद्व्यगोर्येवम् । व्यगुः ७। १। ०। ४०। अस्माच्चरं ७। ७। ५। ६। अर्कं फलं १। १९। ० व्यगो-
र्वक्षिणगोलस्यत्वाद्यणम् इदमेकं फलम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं फलम् । इदं पृथक्स्यम् १। १९। ०। त्रिभायनेति । रात्रिप्रयेण अयनलवैरयना-

शैर्युक्तोऽरुणः सूर्यः । १।७।११।४१। अस्मान्तरम् ६८। अनेन पृथक्स्थम् १।१५।० गुणितम् ८५।
०।०। अक्षभा ५।४५ द्विगुणिता ११।३०। अस्याः कृतिः १३२। १५। अनया पृथक्स्थं गुणितं
भक्तं फलम् । ०।३८।३३। व्यगोः सकाशात् त्रिभायनलवान्वितसूर्यस्य भिन्नगोलस्त्वाङ्गनम् ।
अथ तृतीयं फलम् । सरसायनाशयुक्तोऽर्कः ४।७।११।४१। अस्योदयः ३४५। खखानल-३००
विशेषितः ४५। शरद्विक-६५ हतः फलम् १।४८।०। खखानलेभ्यः सरसभायनाकोदयस्याधि-
कत्वाङ्गनम् । अथ चतुर्थं फलम् । शुमितोति । शुमितिः २६।२८। प्रतिपदस्तः ७।५६। अन-
योरन्तरम् १८।३२। शरभक्तं फलम् ३।४२।१४। दिनमानस्य प्रतिपदस्तापेक्षयाऽधिकत्वाङ्गनम् ।
तेषां चतुर्णां फलानां संस्कृतिः । धनयोर्योगः । ऋणयोर्योगः । धनर्णयोरन्तरमिति । फलच-
तुष्कसंस्कृतिर्धनम् ४।६३।५७। अतस्तपनास्ते चन्द्रो दृश्यः । अथ वा चतुर्णां फलानामृण-
संस्कारेणादृश्य इति । इति चन्द्रदर्शनम् ॥ २-३ ॥

माधुरी व्याख्या—

पक्षतिक्षये=प्रतिपदोऽवसाने, इह=चन्द्रोदयविचारे, सार्काशौ=द्वादशलबगुप्तौ, अर्कव्य-
वर्कौ = सूर्य-विराहुसूर्यौ, अरु । अथ=अनन्तरं, षड्बाणैः=षट्पंचाशन्मितैः, विहृतं=भक्तं,
केवलत=निरयणात्, व्यगोः यत् चरं, तत् लवाद्यं, अंशाद्यं स्यात् । इदं, व्यगुरवि-
गोलयोः=उत्तरदक्षिणगोलयोः, स्वर्णं=धनं कुरु ॥ १ ॥

तत् फलं पृथक्, त्रिभायनलवान्विताऽरुणचराहृतं=सत्रिराशयनाशयुक्तरवेर्यत् चरं
तेन गुणितं, द्वषक्षभाहतेः =द्विपलभाघातस्य (द्विगुणपलभायाः) कृतिहृतं=वर्षेण भक्तं,
तत्, व्यगोः, अस्मैकगोले=भिन्नैकगोले क्रमेण, धनं=स्वर्णं कुरु । खखानलविशेषितः=
शतत्रयान्तरितः, शरद्विकहृतः=षड्विंशतिभक्तः, सरसभायनाकोदयः=सषड्भायनरविरा-
शयुदयः, अनल्पकात्पोदये=शतत्रयाधिकोनोदयराशौ, धनाधनं=स्वर्णं, कुरु ॥ २ ॥

शरभक्तं=पञ्चभिहृतं, शुमितिप्रतिपद्मान्तरं=दिनमानप्रतिपदन्तान्तरं, दिनेऽधिकोने=
दिनमाने प्रतिपदोधिकारूपे, क्रमात्, स्वमृणं = धनं, कुरु । अत्र चेत्, चतुष्कसंस्कृ-
तिः = फलचतुष्कसंस्कारः, धनं = धनारमर्कं, स्यात्तदा, तपनास्ते=सूर्यास्तकाले, विधुः=च-
न्द्रः, दृश्यते=अवलोक्यते, अन्यथा=इतरथा, न=नावलोक्यते ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते पशुज्या=११०, त्रिज्या=१२०, जिज्या=४८, युज्या=११५, व्यगुचरज्या=
चव्य

५ । अथ “भक्ता व्यर्कवधोर्लविा यमकुमि” रित्यनेन प्रतिपदवसाने तिथिसंख्या=१
= $\frac{च-र}{१२}$ । ∴ च-र=१२० । ∴ च=र + १२० । यतः पूर्वं राहुक्षकशुद्धः अतः सपातो

विधुः=च-पात=र-पात + १२०=व्यगु + १२० । एतेन सार्काशौ व्यवर्कविति युक्त-
मेवोक्तम् । अत एव यदा चन्द्रकालांशाः=१२०, तदधिका वा भवति तदा प्रतिपदन्ते चन्द्रो
दृश्योऽन्यथादृश्यः स्यात् । अतो हि प्रतिपदवसाने सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिवृत्तीयान्तरांशा
द्वादशैवातस्तदानीं दृक्कर्मादिचतुर्णां फलानां योगस्य धनत्वे तत्संस्कारेण द्वादशाधिकाः
कालांशा भवितुमर्हन्तीति तदानीं चन्द्रो दृश्यो भवति नाम्बयेति स्पष्टम् । .

अथ कोणानुपातेन यष्टिः = $\frac{\text{ज्यापथु} \times \text{त्रि}}{\text{ज्याथु}}$ । ∴ परमशज्या = २७०, अतोऽनुपातेन

$$\text{शरः} = \frac{\text{पक्षज्या} \times \text{व्यभुज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \frac{२७० \times \text{व्यभुज्या}}{१२०} = \frac{\text{व्यभुज्या} \times ६}{४}$$

$$\text{पुनश्च स्फुटः शरः} = \frac{\text{यष्टि} \times \text{शर}}{\text{त्रिज्या}} = \frac{\text{त्रिज्या} \times \text{पथुज्या}}{\text{त्रि} \times \text{ज्याथु}} \times \frac{\text{व्यभुज्या} \times ९}{४}$$

$$= \frac{९ \times \text{पथु} \times \text{व्यभुज्या}}{\text{थुज्या} \times ४} \quad \text{। ततः "स्पष्टेपुरत्त्वलनेन हतो विभक्त" इत्यादिभास्करप्र-}$$

$$\text{कारेणाक्षदृक्कर्मासवः} = \frac{\text{स्फुटश} \times \text{त्रि} \times \text{अभा}}{\text{थुज्या} \times १२} = \frac{९ \times \text{पथुज्या} \times \text{व्यभुज्या} \times \text{त्रि} \times \text{अभा}}{\text{थुज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times १२}$$

$$\text{अक्षदृक्कर्मलवाः} = \frac{९ \times \text{पथुज्या} \times \text{व्यभुज्या} \times \text{त्रि} \times \text{अभा}}{\text{थुज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times १२ \times ६०} =$$

$$\frac{९ \times \text{पथुज्या} \times \text{व्यभुज्या} \times \text{त्रि} \times \text{अभा}}{\text{थुज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times १२ \times ६०} \times \frac{\text{त्रि} \times \text{जिज्या}}{\text{त्रि} \times \text{जिज्या}} = \frac{\text{व्यभुज्या} \times \text{जिज्या}}{\text{त्रिज्या}} \times$$

$$\frac{९ \times \text{पथुज्या} \times \text{त्रि} \times \text{अभा} \times \text{त्रि}}{\text{थुज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times १२ \times ६० \times \text{जिज्या}} = \frac{\text{व्यक्राज्या} \times \text{अभा}}{१२} \times$$

$$\frac{९ \times \text{पथुज्या} \times \text{त्रि} \times \text{त्रि}}{\text{जिज्या} \times \text{थुज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times ६०} = \frac{\text{व्यक्रज्या} \times \text{त्रिज्या}}{\text{थुज्या}} \times \frac{९ \times \text{पथुज्या} \times \text{त्रि}}{\text{जिज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times ६०} =$$

$$= \frac{\text{व्यचज्या} \times ९ \times \text{पथुज्या} \times \text{त्रि}}{\text{जिज्या} \times ४ \times \text{थुज्या} \times ६०} = \frac{\text{व्यच}}{५} \times \frac{९ \times ११० \times १२०}{४८ \times ४ \times ११५ \times ६०}$$

$$= \frac{\text{व्यच} \times ११ \times ९}{५५२०} = \frac{\text{व्यच} \times ९९}{५५२०} = \frac{५५२०}{९९} = \frac{\text{व्यच}}{५६}, \text{ स्वल्पान्तरात् । धनर्णोप-}$$

पत्तिस्तु गोलस्थित्यवलोकनात्प्रस्फुटेत्युपपन्नं चरं शानयनम् ।

अथ कल्प्यते, मध्यमः शरः = श । सायनसन्निभप्रहस्य कोटिः = कास । तदीया थुज्या = थुस । तच्चरज्या = ज्याचस । चरं च = चस, । ततः पूर्वथुकर्या यष्टिः = $\frac{\text{पथु} \times \text{त्रि}}{\text{थु}}$ ।

$$\text{आयनवलनज्या} = \frac{\text{ज्याकास} \times \text{त्रि}}{\text{थु}} \quad \text{। स्फुटः शरः} = \frac{\text{श} \times \text{थुस}}{\text{त्रि}} \quad \text{। आक्षदृक्कर्मासाः} =$$

$$= \frac{\text{अभा} \times \text{श} \times \text{थुस} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि} \times १२ \times \text{थु} \times ६०} = \text{दृक} \quad \text{। अतच्छेषगमादिना} \quad \text{श} = \frac{\text{दृक} \times \text{त्रि} \times १२ \times \text{थु} \times ६०}{\text{अभा} \times \text{थुस} \times \text{त्रि}}$$

ततः "स्फुटेथुवलनाहतिस्तुवे" इत्यादिभास्करविधिना आयनदृक्कर्मासाः = $\frac{\text{ज्याभाव} \times \text{श}}{\text{यष्टि}}$

$$= \frac{\text{थु} \times \text{दृक} \times \text{त्रि} \times १२ \times \text{थु} \times ६० \times \text{ज्याकास} \times \text{त्रि}}{\text{पथु} \times \text{त्रि} \times \text{अभा} \times \text{थुस} \times \text{त्रि} \times \text{थु} \times ६०}$$

$$\frac{\text{हक} \times १२ \times \text{यु} \times \text{ज्याक्रास} \times \text{त्रि}}{\text{पयु} \times \text{त्रि} \times \text{अभा} \times \text{यस}}, (\because \text{यु} = \text{पयु}, \text{स्वल्पांतरात्})$$

$$= \frac{\text{हक} \times १२ \times \text{ज्याक्रास} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि} \times \text{अभा} \times \text{युस}}$$

$$= \frac{\text{हक} \times १२ \times \text{ज्याक्रास} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि} \times \text{अभा} \times \text{युस}} \times \frac{\text{अभा} \times १२}{\text{अभा} \times १२}$$

$$= \frac{\text{ज्याक्रास} \times \text{अभा}}{१२} \times \frac{\text{हक} \times १२ \times \text{त्रि} \times १२}{\text{त्रि} \times \text{अभा} \times \text{युस}} = \frac{\text{ज्याक्रास} \times \text{त्रि}}{\text{युस}} \times \frac{\text{हक} \times १२ \times १२}{\text{अभा}^२ \times \text{त्रि}}$$

$$= \frac{\text{ज्यावस} \times \text{हक} \times १२ \times १२}{\text{अभा}^२ \times १२०}, (\because \text{ज्यावस} = \frac{\text{यस} \times २१}{१० \times १०})$$

$$= \frac{\text{यस} \times २१ \times \text{हक} \times १२ \times १२}{\text{अभा}^२ \times १०० \times १२०} = \frac{\text{यस} \times \text{हक} \times ३०२४}{\text{अभा}^२ \times १२०००} = \frac{\text{यस} \times \text{हक}}{\text{अभा}^२ \times ४} (\text{स्वर्षां})$$

$$= \frac{\text{यस} \times \text{हक}}{(\text{अभा} \times २)(\text{अभा} \times २)} = \frac{\text{यस} \times \text{हक}}{(\text{अभा} \times २)^२} । \text{सौम्ययाम्यगोलस्थे सत्रिभप्रहे क्रमेण मक-}$$

रादिकर्कादिकेन्द्रत्वकारणात् सौम्ययाम्यायनयोर्ग्रहो भवतीति "ताग्रहेऽयनपृष्णयो" रिति - भास्करोक्तप्रकारेण घनगोपपत्तिः स्फुटैव ।

अथ प्रतिपदन्ते रविचन्द्रयोरंतरांशा द्वादशेति तिथिपरिभाषया स्पष्टमेव । अथ चेद्यु-
गपत् सूर्यास्तप्रतिपदन्तो भवेतां तदा सूर्यास्तकालाद्यावन्मितेन कालेन सषड्भ्रविराशेर्द्वा-
दशभागा उदयमेष्यन्ति तावन्मितेनैव कालेन सूर्यास्तानन्तरं चन्द्रस्थानमपि अस्तक्षितिजं
गमिष्यत्सतो यदि त्रिंशदंशैः सषड्भ्रविराशयुदयपलानि लभ्यन्ते तदा द्वादशलवैः किमिस्व-
पातेन रविचन्द्रांतरद्वादशलवसंबन्धिपलानि स्युः । तानि १० भक्तानि अंशाः स्युः । ते तु

$$१२^{\circ} \text{ कालांशैरन्तरिता अंशाः} = १२^{\circ} \text{ अंशैः } \frac{६१ + १२ \times १२^{\circ}}{३०^{\circ} \times १०} = १२^{\circ} \text{ अंशैः } \frac{६१ + १२ \times १२}{(२ + \frac{३}{५})^{\circ} \times १०}$$

$$= \frac{१२^{\circ} \times १० \times (२ + \frac{३}{५})}{(२ + \frac{३}{५})^{\circ} \times १०} \text{ अंशैः } \frac{६१ + १२ \times १२}{२५} = १२^{\circ} \text{ अंशैः } \frac{६१ + १२ \times १२}{२५} । \text{अतोऽस्मात् (३००)}$$

अधिक उदयमानत्वे फलानां घनत्वमन्यथा ऋणत्वं स्यात् । प्रतिपदिनमानयोस्तुल्यत्वे तद्दिने
सूर्यास्तकाले चन्द्रोदयः स्यादेव । दिनमानप्रतिपन्मानयोर्न्यूनाधिकत्वे—यदि नाडीषष्टया
द्वादश लवा लभ्यन्ते तदा दिनप्रतिपन्मानांतरनाडीभिः क इत्यनुपातेन फलांशाः =

$$= \frac{\text{दिमाघ अ प्र}}{६०} \times १२^{\circ} = \frac{\text{दिमाघ अ प्र}}{५} । \text{फलमिदं प्रतिपन्मानादधिके अल्प, च दिनमाने}$$

घनमूर्णं, चन्द्रोदयस्य निश्चयानिश्चयत्वकारणादिरयुपपन्नं सर्वम् ॥ १-३ ॥

प्रतिपदाके अस्त कालमें साधित सूर्य और व्यगुमें १२ अंशको जोडे बाधमें ६६ से
भाजित केवल (निरयण) व्यगुसे उत्पन्न चर अंशादिको व्यगुके उत्तर । और दक्षिण
गोलमें क्रमिक घन और ऋण कीजिए ॥ १ ॥

इसके और सत्रिभ सायन रविके चरके गुणन फलमें द्विगुणित पलभाके वर्गसे भाग दी-
जिये । रवि और व्यगुके भिन्न और एक गोलमें होनेसे क्रमिक इत्से घन आर ऋण समकिये ।

३०० और सषड्भ सायन रविके अन्तरमें २६का भाग देनेसे उदय मानको अधिक और अरुप होनेसे क्रमिक धन और ऋण समक्षिये । दिनमान और प्रतिपदान्तके अन्तरमें ६का भाग देनेसे लब्धिको दिनमानके अधिक और अरुप होनेसे क्रमिक धन और ऋण समक्षिये । यदि इन ४ फलोंका संस्कार धनावशेष रहे तो उस दिन सूर्यास्त कालमें चन्द्रमा दृश्य होता है । अन्यथा (ऋणावशेष रहे तो) नहीं ॥ २-३ ॥

उदाहरण—संवत् २००० शके १८६५ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा शनिकी घटी २।३१ विशाखा नक्षत्रकी घटी ४३।९ आयुष्मान योगकी घटी १६। १६, उस दिनका अहर्गण २१०४ और चक्र ३८ है । इसपरसे तिथ्यन्त कालिक स्पष्ट सूर्य ६।१२। २०।७, स्पष्ट राहु ३।२०।३०।६, अयनांश २१।४०।५ दिनमान २७।४४ और व्यगु ३।२१।५०।१ अब दोनों में १२ अंश जोड़नेसे सूर्य्य ६।२४।२०।७ व्यगु ४।३।५०।१ पूर्वव्यगुपरसे चर २२२ में ५६ का भाग देनेसे लब्धि व्यगुको उत्तर गोलमें होने से धनात्मक प्रथम फल ३।५७।५१ ॥ १ ॥

फिर—सूर्य ६।२४।२०।७ में ३ राशि और फिर अयनांश २१।४०।५को जोड़ने से नूतन सूर्य १०।१६।००।१२ परसे चर ८२ और प्रथम फल ३।५७।५१ के गुणनफल ३२५।३।४२ में पलभा ५।५४ और २के गुणा ११।४८ के वर्ग १३९।१४।२४ का भाग देनेसे लब्धि व्यगु और सूर्यको विभिन्न गोलमें होनेसे धनात्मक द्वितीयफल २।२२।४६। सषड्भ सायन सूर्य १।१६।००।१२ के उदयमान २५१ और ३००के अन्तर ४९में २५ का भाग देनेसे लब्धि उदयमान को ३०० से अरुप होनेके कारण ऋणात्मक तृतीयफल १।५७।३६। दिनमान २७।४४ और प्रतिपदाके अन्तर २४।५३ में ५का भाग देनेसे लब्धि प्रतिपदासे दिनमान को अधिक होनेसे चतुर्थ फल धन ४।५८।३६ हुआ । इन चारों फलोंके संस्कारसे धनात्मकफल ८।२०।३७ हुआ । अतः सार्य कालमें चन्द्रमा अवश्य दृश्य होंगे ॥ २-३ ॥

अथ गुरोरुदयास्तानयनमाह—

चक्राढ्यो मधुवक्त्रमासनिचयो विश्वास्तक्रोनितो
द्विचनो युक् दशमासधूर्जटिदिनैर्भैः शेषितो भच्युतः ॥
द्वयाप्तः स्याद्भमुखः पृथक् तिथिलवैरुनोऽस्य बाह्यशका-
कांतांशोनयुतो घटाजरसभे मासादिकः स्यान्मघोः ॥ ४ ॥
तिथिदिनराहिताढ्योऽसौ द्विधा तैश्च मासैः
क्रमश इह भवेतां मंत्रिणोऽस्तोदयौ च ॥ ४ ॥

अथ मासगणाद्गुरोरुदयास्तसाधनमाह । चक्राढ्य इति । शके १९३२ चैत्रशुक्लप्रतिपद्युद्धाः १०। चक्रम् ८। मासगणः २९। चक्राढ्यः ३३। चक्रं ८ विद्वांसं फलं मासाद्यम् ०।१८।२०।४१। अनेनोमितः ३२ । ११। ३२ । १९ । द्विगुणितः ६४।२३। ४। ३८। दश-१० मासधूर्जटि ११ दिनैर्युक्तः ७९। ४। ४। ३८। सप्तविंशत्या तष्टः २१। ४। ४। ३८। अर्थ म २७ च्युतः ६। २६। ९६। २२। द्वयाप्तो भमुखो राह्यादिः २। २७। ९७। ४१ पृथक् २। २७। ९७। ४१। पञ्चदशभिर्भौतः २। १२। ६७। ४१। अत्य भुर्जाशाः ७२। ९७। ४१। पूर्वा द्वादशांशः ६। ४। ४८ तिथिभागोनराश्यादिकस्य मेधादिषद्भूमिस्थितत्वादर्कोनेन पृथक्स्थो युक्तः। आतष्वेनामासादिकः ३। ४। २। २९ ॥ अस्माद्गुरोरुदयास्तौ ब्रह्मकावेनाह-

तिथिदिनेति । मासादिको द्विधा ३ । ४ । २ । २९ । एकत्र तिथिदिनरहितः २ । १९ । २ । २९ । अपरत्र यत्कः ३ । १९ । २ । २९ । एवं लौमाँलौर्मन्त्रिणो गुरोः क्रमेणास्तोदयौ स्तः । तद्यथा । तिथिदिनरहितेन मासाद्येन मासदिनवटिकाद्येनावयवेन चैत्रादुगुरोरस्तः स्यात् । अन्यत्रोदय इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

माधुरी व्याख्या—

चक्राढ्यः = चक्रयुक्तः, विश्वासचक्रोन्नितः = त्रयोदशहृतचक्ररहितः, द्विध्नः = द्विगुणितः, दशमासधूर्जटिदिनैः = दशभिर्मासैरेकादशभिर्दिनेषु, युक् = युक्तः, भैः = सप्तविंशत्या, शेषितः = भक्तः, भ्रयुतः = सप्तविंशतितो रहितः, द्वाधातः = द्वाभ्यां भक्तः, मधुवक्त्रमासनिचयः = चैत्रादिमाससमूहः, भमुखः = राश्यादिः, भवति । असौ = अर्थ, पृथक् = द्विरस्यः, तिथिलवैः = पंचदशभागैः, ऊनः = रहितः, घटाजरसभे = तुलादिमेषादिषु शौ सति, अस्य = राश्यादिकस्य, बाह्यशकार्कासांशोनयुतः = भुजांशद्वादशांशरहितसहितः, मधोः = चैत्रतः, मासादिकः = मास-दिन-घटी-पलात्मकः, स्यात्, । द्विधा = द्विरस्थानस्य असौ = मासादिकः, तिथिदिनरहिताढ्यः = पंचदशभिर्दिनैरुक्तः, तैः = मासैः, क्रमशः = क्रमात्, मन्त्रिणः = बृहस्पतेः, अस्तोदयौ (पंचदशदिनरहितमासैरस्तः, पंचदशदिनसहितैर्मासैरुदय इति क्रमशब्दार्थः) भवेताम् ॥ ४३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

ग्रंथारंभकालिकगणक्षेपयुक्तो मासगणोत्पन्नो ग्रहो मासांतकालिको वास्तवो ग्रहः स्यात् । तद्यथा कल्पानुपातेन गुरुसूर्ययोरेकयोगसंबन्धिचान्द्रमासः = $१३ + \frac{३}{३}$ । एकस्मिंश्चक्रे चान्द्रमासाः १३६ अस्मात् अनुपातेनैकचक्रमासीयो योगः = $१० + \frac{१}{३} = १० + \frac{१ + १२ - १}{१३} = १० + \frac{१२}{१३} - \frac{१}{३} = १० + (१ - \frac{१}{३}) =$ शेष + १० । ततो यद्येकचक्रेण— $(१ - \frac{१}{३})$ यं शेषस्तदेष्टवक्रेण क इतीष्टचक्रसंबन्धिशेषः = चक्र $\times (१ - \frac{१}{१३}) =$ चक्र $— \frac{चक्र}{१३}$ । एतेन युक्तो मासगणो जातः = मासग + $(चक्र - \frac{चक्र}{१३})$ । अथ चार्यं ग्रंथारंभकालिकक्षेपेण $\frac{(१०मा११दि)}{२}$ युतो मासः $\frac{१०मा११दि}{२} +$ मासग + चक्र $— \frac{चक्र}{१३}$ । पुनः “शुक्रस्य शुद्धयति गुरोर्यदि सार्धविश्वैरिति—वक्ष्यमाणप्रकारेण $१३ + \frac{३}{३}$

$(\frac{१०मा११दि}{२}) +$ मासग + चक्र $— \frac{चक्र}{१३}$
मासैरेको योगस्तदैर्भिर्मासै क इत्यनुपातेन योगः = $\frac{१३ + \frac{३}{३}}$

$(५मा + \frac{११}{३} दि +$ मासग + चक्र $— \frac{चक्र}{१३})$
= $\frac{२७}{२}$ । अत्र लघ्वेर्गतयुतिषड्भूयात्बसुचनास्यागे

कृते, हरे शेषे शोधिते चागामियोगं यावच्चान्द्रमासाः स्युः = $१३ \frac{३}{३} - \frac{शे}{२} = \frac{२७}{२} - \frac{शे}{२}$

= २७—शे
२ । तथा च पूर्वयुक्त्वा शेषमाससंबन्धिगृहायः सूर्यः = $\frac{६५शेमा}{६७}$ ।

अथ च युतिकाले रविरेव गुरुः चैत्रादितो मेवादि यावत् ये सौरांशास्तेषां शोधनेन भवति । ते तु सौरांशाः १५ मित्वा आचार्येण स्वीकृत्यानुपातेनैतदुत्पन्नभुजांशफलं तुलादि-
मेवादिकेन्द्रे ऋणधर्नं कृतमतस्यैत्रादितो मासगणः स्यात् । एवमेव पूर्वोक्तस्पष्टाधिकारयुक्त्वा
अस्तानन्तरं एकेन मासेन पुनरुदयो भवत्यतः पञ्चदशदिनरहितसहितमासगणैर्गुरोरुद-
यास्तौ भवत इति युक्तमुक्तमत उपपन्नम् ॥ ४३ ॥

चक्रसे युक्त, चक्रके तेरहवें भागसे रहित २ से गुणित, १० महीने ११ दिनोंसे युक्त, २७ से भाजित, २७ में रहित और २ से भाजित चैत्रादिमासगण राश्यादि होता है । इसे दो स्थानोंमें रखकर अपने १६ वां अंशको घटाकर तुलादि और मेवादिमें इसके भुजांशके १६ वें अंशको क्रमिक घटाने और जोड़नेसे चैत्रादिक मासादि होता है । इसे २ स्थानों में रखकर १६ दिनोंको घटाने और जोड़नेसे क्रमिक गुरुका अस्त और उदय होता है ॥ ४३ ॥

उदाहरण—शाके १८६४ ज्येष्ठ शुक्लप्रतिपदामें वर्षसमूह ४२२ चक्र ३८ और माससमूह ५२ है, अब माससमूह और चक्रके योग ९० में चक्रके १३ वें अंश मासादि २।२७।४१।३२ को घटाकर शेष मासादि ८५।२।१८।२८ और २ के गुणा १७४।४।३६।५६ में मासादि १०।११ के योग ९७।१३।१८।२८ हुआ । इसमें २७ का भाग देकर लब्धि ६।१२।४५।४९ को २७ में घटाकर शेष २०।१७।१४।११ का आधा १०।८।३।७।५ इसको २ स्थानोंमें रखकर एक स्थानमें १५ अंशको घटाकर शेष ९।२३।३।७।५ के भुजांश ६६।२२।५५ के द्वादशांश ५।३।०।४को द्वितीय स्थानस्थित राश्यादि १०।८।३।७।५ में तुलादिकेन्द्र होनेके हेतु घटानेसे शेष १०।३।७।३ चैत्रादिक मासादि हुए । इन्हे २ स्थानोंमें रखकर १५ दिनोंको घटाने और जोड़नेसे शेष मासादि (चैत्रसे) पर गुरु का अस्त ९।१८।७।१ और १०।१८।८।१ (चैत्रादिक) मासादिपर गुरुका उदय हुआ ही होगा ॥ ४३ ॥

अथ शुक्रोदयास्तकालानयनमाह—

अथ मधुमुखमासाः सप्तभूनिघ्नचक्रैः

स्वरसयुगलवाढ्यैः संयुता मार्गणज्जाः ॥ ६ ॥

उद्धिरससमेताश्छिद्रखेगामितष्टा

नवनवपरिशुद्धाः पंचभक्ताः पृथक्स्थाः ।

रसगुणदिनहीनाढ्या द्विधा चैत्रतस्तै-

र्धृगुजहरिदिगस्ताम्बूदयौ स्तः क्रमेण ॥ ६ ॥

नघमासमधभ्रतोऽल्पपुष्टाः पृथगास्थाः क्रमशस्तु तैर्युतोनाः ॥

द्वेषा युगवासरोनयुक्तास्तोयास्तैन्द्रयुदयौ क्रमाद्भृगोस्तैः ॥ ७ ॥

अथ शुक्रास्तोदयसाधनं सार्धवृत्तेनाह । अथ मधुमुखेति । मधुमुखमासाः २९। चक्रं ८ सप्तदशगुणितम् १३६ । अस्य वारयुग-४६ लवो मासाः ३।०।४०।०। अनेन सप्तदश-
गुणिता युक्ताः १३९।०।४०।०। एतौमधुमुखमासाः २९ संयुताः ९६४।०।४०।०।
मार्गण-९ ज्जाः ८२०।३।२०।०। उद्धिरस-६४ समेताः ८८४।३।२०।०। छिद्रखे-

गामि-९९ तष्टाः ९२ । ३ । २० । ० । नवनवभ्यः ९९ शुद्धाः ६ । २६ । ४० । ० । पञ्च ६
भक्ताः १ । ११ । २० । ० । पृथक्स्थाः १ । ११ । २० । ० । एकत्र रसगुणदिन-३६ हीनाः ।
० । ९ । २० । ० । अन्यत्र युताः २ । १७ । २० । ० । रौमसैः क्रमेण चौराङ्गुजस्य हरिदि-
गस्तः पूर्वास्तोऽम्बुदयः पश्चिमोदयः स्यात् । यत्र हीनस्तत्र शुक्रस्य पूर्वोत्सः । यत्र युक्तस्तत्र
पश्चिमोदयः । अथ शुक्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयसाधनमाह । नवमासेति । ये पृथक्स्थास्ते
नवमासभवन्तेः सप्तविंशतिदिनाधिकनवमासेभ्यश्चेद्लपाः पुष्टा वा स्युस्तदा क्रमशस्तैर्नवमा-
सभवन्त्येयुं तोनाः कार्याः । पृथक्स्थाः १ । ११ । २० । ० । नवमासभवन्-१ । २७ तोऽप्या
अतो नवमासभवन्त्येयुं ताः ११ । ८ । २० । ० । द्वेषा ११ । ८ । २० । ० । युग- ४ वासरोनाः
११ । ४ । २० । ० । अन्यत्र युक्ताः ११ । १२ । २० । ० । यत्र हीनास्तत्र भृगोः शुक्रस्य तोयास्तः
पश्चिमास्तः । यत्र युक्तास्तत्रैन्द्रयुदयः पूर्वोदयः । एतौ चौरासैर्मौलैः स्त इत्यर्थः ॥ १-७ ॥

माधुरी व्याख्या—

अथ = अनन्तरं, स्वप्नरयुगलवाद्यैः = निजपंचचरवारिंशद्भागयुतैः, सप्तभूनिध्न
चक्रैः = सप्तदशभिर्युतचक्रैः, संयुताः = युक्ताः, मधुमुखमासाः = चैत्रादिमासगणः, मार्गण
घ्नाः, = पंचहताः, उदधिरससमेताः = चतुःषष्टियुताः, क्षिप्रखेगाभितष्टाः = नवनवस्था
(९९) गुणिताः, नवनवपरिशुद्धाः = नवनवतितो रहिताः, पंचभक्ताः पंचभिर्हृताः पृथक्-
स्थाः = भिन्नस्थाः, द्विधा = स्थानद्वये स्थिताः, रसगुणदिनहीनाद्याः = षट्त्रिंशद्दिनैः
क्रमेणोनयुताः । तैः = मासैः, चैत्रतः = चैत्रमासात्, क्रमेण = क्रमात्, भृगुजहरिदिग-
स्ताम्बुदयौ = शुक्रस्य पूर्वास्तपश्चिमोदयौ, स्तः = भवेताम्, तु = पुनः, पृथगस्थाः = अन्यत्र
स्थिताः, नवमासभवन्नतः = सप्तविंशतिदिनाधिकनवमासेभ्यः, अल्पपुष्टाः = न्यूनानाधिकाः,
सन्तः, तैः = सप्तविंशतिदिनाधिकनवमासैः, क्रमशः, युतोनाः = सहितरहिताः, कार्याः तैः,
मासैः = शुक्रस्य, क्रमात्, तोयास्तैर्न्युदयौ = पश्चिमास्तपूर्वोदयौ भवेताम् ॥ ५-७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

करुपमृगुकेन्द्रभगणः = २७०२३८८७४६, करुपचान्द्रमासाः = ५३४३३३३६००० ।
य दिक्करुपमृगुकेन्द्रभगणैः करुपचान्द्रमासा लभ्यन्ते तदा एकभगणेन किमिति जाता एक
भगणसंबन्धित्वाचान्द्रमासाः = युतिकारुः = $\frac{५३४३३३३६००० \times १}{२७०२३८८७४६} = १९ + \frac{६}{५}$ ।

एकस्मिन्चक्रे चान्द्रमासाः = १३६, अमी अनेन ($\frac{६}{५}$) भक्तास्तदा एकचक्रसंबन्धि-
शेषः = $(१७ + \frac{३}{५})$ । ततो पथेकेना- $(१७ + \frac{३}{५})$ यं शेषस्तदेष्टचक्रेण कः ? इतोष्ट-
चक्रसम्बन्धिशेषः = $(१७ + \frac{३}{५})$ चक्र । मधुमुखमासाः = ममा, प्रथारंभकालिकमृगु-
क्षेपः = $\frac{६४}{५}$, एतेषां योगं विधाय, यदि करुपशेषेणैको मासस्तदेष्टशेषेण क इति चान्द्रमासः =
= $\left\{ \frac{(१७ + \frac{३}{५}) चक्र + ममा + \frac{६४}{५}}{१९} \right\} \times ५ = \left\{ \frac{(१७ + \frac{३}{५}) चक्र + ममा}{१९} \right\}$
 $\times ५ + ६४ = क + \frac{६४}{५}$ । अत्र लब्धेः प्रयोजनाभावात्प्रागे कृते, शेषमाने च हराच्छेषिते

युतिकालाग्रिमचान्द्रमासाः = $\frac{१९}{५} - \frac{६४}{५} = \frac{१९ - ६४}{५}$, एतन्मि तैर्मधुक् प्राग्रिममासैर्योगः स्यात् ।

पूर्वोक्त्या भृगोः पूर्वास्तपश्चिमोदयान्तरदिनसंख्या = ७२ अस्ति, तस्मात् तदर्धदिन स-

३६ ख्यया रहितसहितमासैः पूर्वास्तपश्चिमादयो मृगोर्भवेताम् । यतो हि उच्चनीचासन्ने शुक्रे पूर्वास्तपश्चिमादयो पश्चिमास्तपूर्वाद्यौ च क्रमेण तस्य भवतोऽतः स्वशीघ्रोच्चमृ-

ग्वोर्योगात्पुनर्युतिकालार्धेन " $\frac{१९}{२ \times ५}$ " (९ मा. २७ दि) मासेन स्वनीचमृगोर्योगः

स्यात् । योगात् पूर्वपश्चिमकेन्द्राद्योः ३^० क्रमात् पश्चिमास्तपूर्वाद्यौ भवेताम् । मृगोः केन्द्रगतिकला = ३७', अंशत्रयकलाः = १८०', ततोऽनुपातेनांशत्रयकलासम्बन्धिदिनसंख्या = $\frac{१८० \times १}{३७}$ = ४ स्वल्पान्तरात् । शेषं सुगममिश्युपपन्नम् ॥ ५-७ ॥

चक्रको १७ से गुणकर उसमें उली (१७ गुणित चक्र) का ४६ वां अंश जाड़े फिर उसमें चैत्रादि माससमूहोंको जोड़कर ६ से गुणा करके उसमें ६४ को जोड़कर ९९ से भाग देकर इसे ९९ में घटाकर और ६ का भाग देकर मासादि-लब्धिको २ दो स्थानोंमें रखकर ३६ दिनोंको घटाने और जोड़नेसे प्राप्त मासादिमें शुक्रका क्रमिक पूर्व दिशामें अस्त और पश्चिम दिशामें उदय होता है । अन्यत्र स्थापित मासादि यदि ९ महीने और २७ दिनोंसे अल्प तथा अधिक होये तो उसे २ स्थानोंमें रखकर क्रमिक ९ महीने २७ दिनोंको जोड़ और घटाकर उनमें ४ दिनोंको घटाने और जोड़नेसे निष्पन्न मासादिमें शुक्रका क्रमसे पश्चिमास्त और पूर्वाद्य होता है ॥ ६-७ ॥

• उदाहरण—चक्र ३८ और चैत्रादि माससमूह ५२ है, अतः $३८ \times १७ = ६४६$ ।

$६४६ \div ४५ = १४।१०।४।०$, ॥ $६४६ \div (१४।१०।४।०) = ६६।०।१०।४।०$ इसमें माससमूह ५२४ को जोड़ कर ७१२।१०।४ हुआ । इसको ५ से गुणकर $३५६ \times १२०।२०$ इसमें ६४ के जोड़नेसे $३६२५।२०।२०।०$ इसमें ९९ का भाग देकर शेष $६१२।०।२०।०$ को ९९ में घटाकर शेष $३७।९।४।०$ में ५ का भाग देनेसे मासादि लब्धि ७।१३।५६।० में मासादि ११६ को घटानेसे शेष मासादि (चैत्रादिसे) $६।७।५६।०$ पर शुक्रका पूर्व दिशामें अस्तकाल और जोड़नेसे चैत्रादिक मासादि $८।१९।५६।०$ पर शुक्रका पश्चिममें उदय काल हुआ । एवं लब्धि मासादि $७।१३।५६।०$ को मासादि ९।२७ से अल्प होनेके कारण लब्धिको मासादि ९।२७ के योग $५।१०।५६।०$ में पुनः ४ दिन को घटा कर शेष मासादि $५।६।५६।०$ पर (चैत्रादिसे) शुक्रका पश्चिम अस्त और योग $५।१०।५६।०$ में ४ दिनको जोड़कर मासादिपर शुक्रका पूर्वमें उदय काल हुआ ॥५-७॥

अथ पूर्वयुक्तया निष्पन्नगुहशुक्रकालानाह—

मासैर्नक्षैर्व्यरिदिनैरुदयास्तकालः

शुक्रस्य शुक्र्यति गुरोर्यदि सार्धविश्वैः ।

सोऽन्यो भवेन्मधुमुखादथ तैर्युतश्चेत्

स्यात्तत्परोऽथ पुरतोऽपि विलोमशुक्र्या ॥ ८ ॥

अथ शुक्रगुर्वोर्दयास्तकालपरिवसंमाह । मासैरिति । शुक्रस्य पूर्वोक्तो यः उदयास्तकालः स व्यरिदिनैः षड्दिनरहितैर्नक्षैर्विंशतिमासैः १९।२४ शुक्र्यति निःशेषो भवति । शुक्रस्य पूर्वाद्यात् पूर्वाद्यः परोद्यात् परोद्योऽनेन १९।२४ कालेन भवतीत्यर्थः । एवमस्तोऽपि । स्पष्टाधिकारपठितानां त्रिमास्येत्यादीनां मासानां योग पूतस्तुल्यः १९।२४ इति सुगमा वासनः । प्रथं गुरोर्यदि उदयास्तकालः स सार्धविश्वैर्मासैः १९।२४ शुक्र्यति । तैर्मासैः

पूर्वोक्तैः स उदयास्तकालो युतश्चेत् तदा मधुसुखादन्यो भवति । सोऽपि चेषुतस्तदा तत्परो भवति तैर्मासस्तस्मादुदयास्तादग्रेऽभ्योदयास्तकालः स्यादित्यर्थः । विलोमशुद्धया पुरतोऽपि पूर्वमेव तैर्मासैरुदयास्तकालः स्यात् ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या—

व्यरिदिनेः = षड्दिनरहितैः, नखैः = विंशतिभिः मासैः, शुक्रस्य, उदयास्तकालः = उदयस्यास्तस्य च समयः, शुद्धयति = सिद्धयति । यदि = चेत्, गुरोः = बृहस्पतेः 'ज्ञात-व्यः' तदा, स्वार्धविरवैः = सार्धत्रयोदशैः १३½ मासैः, सः = उदयास्तसमयः, शुद्धयति । अथ चेत् = यदि, मधुसुखात् = चैत्रात्, युतः = सहितः, तदा सः, अन्यः = द्वितीयः, उदयास्तकालः, स्यात् । चेत् = यदि, तैः, युतः = सहितः, तदा तत्परः = तत्पश्चात् स्यात् । अथ = पुनः, पुरतः = अग्रे, अपि, विलोमशुद्धया = विपरीतक्रियया, उदयास्तकालो भवेताम् ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पूर्वयुक्त्या गुरुमृगशिरस्योदयास्तसम्बन्धिनिष्पन्नमासादय एव कथिता अतो वासनाऽत्र-सरलैव ॥ ८ ॥

६ दिनसे ऊन २० मास = १९ मास + २४ दिनोमें शुक्रका उदय और अस्त काल (पूर्व या पश्चिम उदयसे अस्त पर्यन्त) सिद्ध होता है और गुरुका (१३ + ½) मास = १३ मास १९ दिनोमें उदयास्त काल होता है, तथा उसे चैत्रादि मासमें जोड़नेसे अन्य उदयास्त काल होता है । और विलोम घटानेसे प्रथम ही उदयास्त काल होता है ॥ ८ ॥

उदाहरण—सरल है ॥ ८ ॥

अथ चन्द्रस्थूलशरानयनमाह—

प्रथमे व्यगुचन्द्रदोगृहेऽशाः स्वदलाढ्यास्त्वपरे नगाब्धियुक्ताः ।

चरमे दलिता नगाद्रियुक्ता व्यगुविधुदिविशिखोऽङ्गुलादिकः स्यात् ॥ २ ॥

अथ चन्द्रस्य शरसाधनमाह । प्रथमेति । विराहुचन्द्रस्य दोगृहे भुजराशा प्रथमे सति अंशाः स्वदलेन स्वाधेन युक्ताः कार्याः सोऽङ्गुलादिकशरः स्यात् । अपरे द्वितीये राशौ ये भागास्ते नगाब्धिभि-४७ युक्ताः कार्याः स शरः । चरमे तृतीये राशौ भागा दलितास्ततो नगाद्रिभिः ७७ युक्ता व्यगुविधुदिवि विराहुचन्द्रो यस्मिन् गोले तद्विक् शरोऽङ्गुलादिकः स्यात् । अत्र शरानयने राशीनामंशा न कार्या अधस्तना यथावस्थिता एव भागा प्राद्याः । चन्द्रस्य शरसाधनार्थं सूर्यग्रहणे कृतौ तिथ्यन्तकालीनौ चन्द्रराहु तावेव स्थापितौ । चन्द्रः ८ । ९ । २६ । २० । राहुः १ । २ । ११ । ४१ । १८ । व्यगुविधुः ६ । २३ । ४९ । २ । अस्य भुजः ० । ६ । १४ । ९८ । भुजस्य प्रथमराशौ विद्यमानस्वादेशाः ६ । १४ । ९८ स्वाधेन ३ । ७ । २९ युक्ता जातः शरः ९ । ३२ । २७ । व्यगुविधोरुत्तरगोलस्वादुत्तरः ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

प्रथमे = एकराशौ, व्यगुचन्द्रदोगृहे = राहुरहितचन्द्रभुजे, 'स्वदलाढ्याः' = निजार्धयुक्ताः, अंशाः कार्याः । अपरे = द्वितीयराशौ, व्यगुचन्द्रदोगृहे, नगाब्धियुक्ताः = सप्तत्वारिंशता सहिताः, अंशाः कार्याः । चरमे = तृतीयराशौ, व्यगुचन्द्रदोगृहे, अंशाः = भुजांशाः, दलिताः = अर्धिताः, नगाद्रियुक्ताः = चतुःसप्तत्या सहिताः, व्यगुचन्द्रदोगृहांशाः, व्यगुविधुदिविक् = विराहुचन्द्रगोलीयः, अङ्गुलादिकः = अङ्गुलमुखः, विशिखः = शरः स्यात् ॥ १६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“नृपतिथिमनुविश्वे” स्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ३०, ६०, ९०, भुजाशेषु क्रमेण ४५।७८।९० तुल्यानि शराङ्गुलानि भवन्ति । तत्राऽऽचार्येणोक्तभुजाशेषु ४७, ७७, ९० मितानि शराङ्गुलानि स्वल्पान्तरात् स्वीकृतानि । अथ च यदि त्रिंशदंशैरे-(४७) तदङ्गुलशरो लभ्यते तदेष्टभुजाशैः क इत्यनुपातेनेष्टभुजसम्बन्ध्याङ्गुलादिकः शरः =

$$\frac{\text{व्यचंभुषं} \times ४७}{३०} = \frac{\text{व्यचंभुषं} \times ३}{२}, \text{ स्व०} = \text{व्यचंभुषं} \left(१ + \frac{१}{२} \right) = \text{व्यचंभुषं}$$

+ $\frac{\text{व्यचंभुषं}}{२}$ । ४७।८।७७ = ३० = प्रथमद्वितीयराश्यन्तीयशरांगुलांतरम् । एवमनु-

पातेन द्वितीयराशिष्यगुचन्द्रभुजाशसम्बन्धिषशराङ्गुलानि = $\frac{३० \times \text{व्यचंभुषं}}{३०} = \text{व्यचंभुषं}$ ।

अस्मिन् प्रथमराश्यन्तकालिकशरस्य योगेन द्वितीयराशौ शराङ्गुलानि = ४७ + व्यचंभुषं ।

अथ ७७।८।९० = १३। पुनरनुपातेनान्तरसम्बन्ध्यांगुलादिकः शरः = $\frac{१३ \times \text{व्यचंभुषं}}{३०}$

= $\frac{\text{व्यचंभुषं}}{२}$ स्वल्पान्तरात् । अस्मिन्नपि द्वितीयराश्यन्तकालीयशराङ्गुलस्य योगेन

जातानि तृतीयराशौ व्यगुचन्द्रभुजाशसम्बन्धिषशराङ्गुलानि = ७७ + $\frac{\text{व्यचंभुषं}}{२}$ ।

इत्युपपन्नम् ॥ ९ ॥

प्रथम राशिमें व्यगु चन्द्रका भुज होवे तो भुजांशका आधा उसी (भुजांश) में जोड़नेसे, दूसरे राशिमें व्यगु चन्द्रका भुज होवे तो भुजांशमें ४० को जोड़नेसे और तीसरे राशिमें व्यगु चन्द्रका भुज होवे तो ७७ में भुजांशका आधा जोड़नेसे शहरहित चन्द्रमाके गोलकी अङ्गुलादिक शर होता है ॥ ९ ॥

उदाहरण—सूर्यग्रहणोक्त अमांतकालिक चन्द्रमा ५।४।२१।५९ और राहु ५।१।१४।२८ है, अतः विराहु चन्द्रमा ०।३।७।३१ के भुजांश ३।७।३१ में (इसे प्रथम राशिमें होनेसे) इधके आधे १।३३।४५ को जोड़नेसे (विराहु चन्द्रमाको उत्तरगोलमें होनेके कारण) उत्तर दिशाका अङ्गुलादि चन्द्र शर ४।४।१।१६ हुआ ॥ ९ ॥

अथ खण्डैः सूक्ष्मशरानयनमाह—

नृपतिथिमनुविश्वरुद्रगोद्विश्रुतिवसुधाः शरखण्डकानि तैर्यत् ।

व्यगुविधुभुजतोऽयमोक्तिवद्धा व्यगुविधुदिविशिखोऽङ्गुलादिकः स्यात् ॥ १० ॥

अथ प्रकारान्तरेण शरानयनमाह । नृपति । व्यगुविधुः १।२३।४५।२। अस्य भुजांशाः ६।१४।१८। दशभिर्भक्ता लब्धखण्डं शून्यं शेषं ६।१४।१८ एव्यखण्डेन १६ गुणितं ९९।६५।२८ दशभिर्भक्तं फलम् । ९।१९ ॥ अनेन गतखण्डयोगो युक्तो जातोऽङ्गुलादिः शर उत्तरः ९।१९ ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

नृपाः = १६, तिथयः = १५, मनवः = १४, विश्वे = १३, रुद्राः = ११, गावः = ९,

अद्रयः = ७, श्रुतयः = ४, वसुधा = १, इत्येतानि नव शरखंडकानि भवन्ति । तैः = शरखण्डैः, व्यगुविधुभुजतः = व्यगुचन्द्रभुजात्, अपभोक्तिवत् = क्रांत्यानयनप्रकारेण, व्यगुविधुदिक् = राहूनचन्द्रगोलदिकः, वा = प्रकारान्तरेण, अङ्गुलादिकः, विशिखः = शरः, स्वात् ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

त्रिज्या = १२०, अङ्गुलात्कः परमः शरः = ९०, इष्टव्यगुचन्द्रभुजज्या = इव्यचंज्या,
ततोऽनुपातेनेष्टव्यगुचन्द्रभुजज्यासम्बन्ध्याङ्गुलात्मकः शरः = $\frac{प \cdot श \cdot \times इव्यचंज्या}{त्रि} =$
 $\frac{९० \times इव्यचंज्या}{१२०} = \frac{३ \times इव्यचंज्या}{४}$ । ततः खण्डानयनगुक्तियोत्पत्तिविधिना—राहून-

चन्द्रभुजांशाः = १०, २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९० ।

एषां ज्याः = २१, ४१, ६०, ७७, ९२, १०४, ११३, ११८, १२० । पूर्वानुपातेना-
खण्डम् = $\frac{३ \times २१}{४} = \frac{६३}{४} = १६$, स्वर्पातरात् ।

द्वितीयं खण्डम् = $\frac{३ \times ४१}{४} = \frac{१२३}{४} = ३१$, स्वर्पातरात् ।

∴ ३१ - १६ = १५ = द्वितीया खंडा । एवं सर्वत्र । शेषोपपत्तिः क्रांत्यानयनोपपत्ती
दृष्टव्या । इत्युपपन्नम् ॥ १० ॥

१६, १६, १४, १३, ११, ९, ७, ४ और १ ये शरकी ९ खण्डायें होती हैं । इनके द्वारा
क्रांति साधनकी तरह राहून चन्द्रमाके गोलकी दिशाका अङ्गुलादिक शर होगा ॥ १० ॥

उदाहरण—विराहु चन्द्र के भुजांश ३१।३१ में १० का भाग देनेसे लब्धि
ग्रन्थ आया अतः गतखण्डा ०, भुजांश और अग्रिमखण्डा १६ के गुणनफल ५०।०१६
में १० का भाग देनेसे लब्धि विराहु चन्द्रको उत्तर गोलमें होनेसे उत्तर दिशाका स्पष्ट
चन्द्रशर ५।०१ हुआ ॥ १० ॥

लघुगोऽल्प इनादुदेति पूर्वे भूयाम्भूरिगतिर्ग्रहः प्रतीच्याम् ।

भूयांल्लघुगः परत्र चास्तं प्राच्यां भूरिजवो लघुः प्रयाति ॥११॥

अथोदयास्तयोर्दिग्ज्ञानमाह । लघुगोऽल्प इति । यो ग्रह इनात्सूर्यात्लघुगोऽल्पगति-
रल्पो भागैर्न्यूनश्चेत्तदा स ग्रहः पूर्वं पूर्वस्यां उदेति उदयं प्राप्नोति । यो ग्रहो भूयान् सूर्या-
पेक्षयात्राधिकः, भूरिगतिरधिकगतिश्च तदा प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि उदेति । यो भूयान्
सूर्याधिकभागो लघुगः सूर्यादल्पगतिः स ग्रहः परत्र पश्चिमदिश्यस्तं याति । यो ग्रहो भूरि-
जवः सूर्याधिकगतिः, लघुः सूर्यात् भागैरल्पः स ग्रहः प्राच्यां पूर्वदिशि अस्तं याति । एत-
द्दृष्टव्यम् । अभ्येयां न घटते स्वल्पगतिस्वात् ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

इनात् = रवेः, लघुगः = लघुगतिग्रहः, अल्पः = न्यूनराशिकः, (रवेः पृष्ठे विद्यमानः)
पूर्वं = पूर्वदिशि, उदेति = उदितो भवति । भूरिगतिः = रवेरधिकगतिकः, भूयान् = रवि-
राश्यादितोऽधिकराशिकः (रवेरग्रे विद्यमानः), ग्रहः = खेटः, प्रतीच्यां = पश्चिमायां दिशि

उदेति । एवं हि लघुगः=लघुगतिः, भूयान्=रविराश्वधिकग्रहः, परत्र=पश्चिमदिशि, भूरि-
जवः=रव्यधिकगतिग्रहः, लघुः=रविराश्वरूपः, प्राच्यां=पूर्वस्यां दिशि अस्तं प्रयाति ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सूर्यादल्पगतिको ग्रहः सूर्यात्पृष्ठे विद्यमानो रात्र्यन्ते पूर्वदिशि सूर्यो-
दयात्प्रागेव दृश्यो भवितुमर्हः । अथ सूर्यादधिकः सूर्यापेक्षयाऽधिकगतिश्च ग्रहो हि सूर्यादग्रे
विद्यमानो रात्र्यादौ पश्चिमे दृश्यो भवितुमर्हतीति । अथ च सूर्यादल्पगतिरधिकराशिकश्च
ग्रहः सूर्यादग्रे विद्यमानोऽपि प्रत्यहमल्पगतिस्वास्सूर्येण सहानन्तरितो हि पश्चिमेऽस्तं याती-
ति । एवं सूर्याधिकगतिरल्पराशिकश्च सूर्यात्पृष्ठे वर्तमानोऽपि प्रत्यहमधिकगतिकः सूर्येण
सहानन्तरितः पूर्वस्यामस्तं यातीति विदा स्पष्टमेत्युपपन्नं यथोक्तम् । संबोधकः ॥ ११ ॥

सूर्यसे न्यूनगति और राश्यादि द्वारा अल्प ग्रह पूरव दिशामें और सूर्यसे अधिक गति
तथा राश्यादि द्वारा अधिक ग्रह पश्चिम दिशामें उदित होता है । एवं सूर्यसे लघुगति तथा
राश्यादि द्वारा अधिक ग्रह पश्चिम दिशामें और सूर्यसे अधिक गति तथा राश्यादि द्वारा
अल्प ग्रह पूरव दिशामें अस्त होता है ॥ ११ ॥

अथ ग्रहोदयास्तकालांशानाह—

भास्करा नगभुवो गुणचन्द्रा भूभुवो दिविस्तदस्तिथयोऽब्जात् ।

प्राक्तनैर्निगदिताः समयांशा वक्रिणोभृगुविदोः क्षितिहीनाः ॥ १२ ॥

इदं सूर्यकृतोदयास्तलक्षणम् । अथोदयास्तज्ञानार्थं कालांशानाह । भास्करा इति । भा-
स्करा इत्यादयोऽब्जात् चन्द्रात् प्राक्तनैः पूर्वाचार्यैः समयांशाः कालांशा निगदिताः । चन्द्र-
स्य द्वादश १२ । भौमस्य नगभुवः १७ । बुधस्य गुणचन्द्राः १३ । गुरोर्भूभुवः ११ । शुक्रस्य
दिविसदः ९ । शनेस्तिथयः १६ । भृगुविदोः शुक्रबुधयोर्वक्रिणोर्वक्रगतयोः सतोस्तदा तदुक्तका-
लांशाः क्षितिहीना एकोनाः कार्याः ॥ १२ ॥

मापुरी व्याख्या—

प्राक्तनैः=प्राचीनचार्यैः, भास्कराः=द्वादश, नगभुवः=सप्तदश, गुणचन्द्राः=
त्रयोदश, भूभुवः=एकादश, दिविसदः=नव, तिथयः=पंचदश 'एते, क्रमात्' अब्जात्=
चन्द्रात्, (चन्द्रादीनामिति) समयांशाः=कालांशाः, निगदिताः=कथिताः । वक्रिणोः=
विलोमगतिकयोः, भृगुविदोः=शुक्रबुधयोः, क्षितिहीनाः=एकरहिताः ते समयांशा निग-
दिताः ॥ १२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

उपलब्धिरेव ॥ १२ ॥

प्राचीन आचार्योंने चन्द्रादि ग्रहोंके क्रमसे १२, १७, १३, ११, ९ और १६ कालांश कहे
हैं । वक्रि शुक्र तथा बुधके कथित कालांश ९, १३ में एक अल्प याने ८, १२ कालांश
कहे हैं ॥ १२ ॥

अथ कुजादीनां पातांशानाह—

याम्बुधयः खयमाः खभुजङ्गाः खाङ्गमिताः खदश क्रमशः स्युः ।

पातलवा कुसुताव्बुधभूवोर्मध्यमच्चलकेन्द्रविहीनाः ॥ १३ ॥

अथ भौमादीनां पातभागानाह । याम्बुधय इति । याम्बुधय इत्यादयः कुसुताभौम-
मारभ्य पातकवाः स्युः । याम्बुधयो ४० भौमस्य । खयमा २० बुधस्य । खभुजङ्गा ८०

गुरोः । खाङ्गमिताः ६० शुक्रस्य । खदश १०० शनेः । बुधभृगवोः पातांशा मध्यमेनाहर्ग-
णोत्पन्नेन चलकेन्द्रेण विहीनाः कायाः ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

खाङ्गबुधयः = चरवारिशात् ४०, खयमाः=विशतिः २०, खभुजजाः=अशीतिः ८०,
खाङ्गमिताः=षष्टिः ६०, खदश = दशतम् १०० 'एते' कुसुतात्=कुजात्, क्रमशः=क्रमेण,
पातलवाः = पातांशाः, स्युः=भवन्ति । बुधभृगवोः=बुधशुक्रयोः, मध्यमचलकेन्द्रविही-
नाः=दिनगणोत्पन्नमध्यमशीघ्रकेन्द्ररहिता, उक्तपातांशा वास्तवपातांशाः स्युः ॥ १३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

क्रान्तिविमण्डलयोः सम्पातः पातः । कुजादीनां पातास्तु "सूर्यमन्दोच्चमष्टादयोऽशा
भवे"दितिघत् स्थिराः पठिताः तेषां, परमात्पगतिकारणात् । अथ यतो हि "ये चात्र पात-
भगणा पठिता ज्ञभृगवोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः" इत्यादिभास्करोक्तात् बुधशु-
क्रयोः पातांशाः मध्यमशीघ्रकेन्द्रांशसहिताः पठिताः, अतस्तयोः मध्यमशीघ्रकेन्द्रेण हीनाः
पातांशा भवन्तीति युक्तमुक्तमित्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

मंगलादि ग्रहोंके क्रमसे ४०, २०, ८०, ६० और १०० ये पातांशा होते हैं । बुध और
शुक्रके पातांशमें अपने २ मध्यम (अहर्गणोत्पन्न) शीघ्र केन्द्रको घटानेसे वास्तव
पातांश होते हैं ॥ १३ ॥

अथ प्रहशीघ्रकर्णानयनमाह—

कुद्विभ्यब्धियुगाश्विनो दलचयश्चेत् षड्भपुष्टं चलं
केन्द्रं चक्रविशुद्धमस्य भमिताथैक्यं लवणागतात् ।

त्रिशल्लब्धियुतं कुजात् कुयमलाब्धीन्द्राद्रिभक्तं क्रमा-

त्तद्धीना धृतिरिष्विला गुणभुवो गोब्जा इना द्राक्श्रुतिः ॥१४॥

अथ शरसाधनार्थं शीघ्रकर्णसाधनमाह । कुद्वीति । शके १६३४ वैशाखशुक्लपूर्णिमायां
भौमादीनां स्पष्टक्रान्तिसाधनं क्रियते तत्र भौमादीनामन्तिमशीघ्रकेन्द्राणि । भौमस्य शी-
घ्रकेन्द्रम् ३।१।४।५७। बुधस्य शीघ्रकेन्द्रम् १।१।२।५।१७। गुरोः शीघ्रकेन्द्रम् ८।२।१।२०।५८।
शुक्रस्य शीघ्रकेन्द्रम् ३।४।५।९।२। शनेः शीघ्रकेन्द्रम् २।२।५।०।०। अथ भौमस्य शीघ्रकर्णः
साधयते । भौमस्य शीघ्रकेन्द्रम् ३।१।४।५७। अस्य राशितुल्यगतखण्डकत्रययोगः ६। शेषेण
१।४।५७ एष्यखण्डम् । ४। गुणितं ४।१।४।४८ त्रिंशद्भक्तं फलम् ०।८।३।९। अनेन खण्डयोगो
६ युक्तः ६।८।३।९। एकभक्तः ६।८।३।९। एतेनाष्टादश १८ रहिता जातो भौमस्य शीघ्रकर्णः
१।१।५।२।१। बुधस्य शीघ्रकेन्द्रात्फलम् २।५।४।१। द्विभक्तम् १।२।५।०। पञ्चदश १५ मध्ये
रहितं जातो बुधस्य शीघ्रकर्णः १।३।५।१।०। गुरोः शीघ्रकेन्द्रात्फलम् ७।९।१।२। चतुर्भक्तम्
१।४।७।१।८। इदं त्रयोदशमध्ये रहितं जातो गुरोः शीघ्रकर्णः १।१।२।४।२। शुक्रस्य केन्द्रात्फ-
लम् ६।३।९।५८। एकभक्तम् ६।३।९।५८। इदमेकोनविंशति-१९ मध्ये रहितं जातः शुक्रस्य
शीघ्रकर्णः १।२।०।२। शनेः केन्द्रात्फलम् । ३।१।७।०। सप्तभक्तं फलम् । ०।२।८।८। इदं
द्वादशमध्ये रहितं जातः शनेः शीघ्रकर्णः १।१।३।१।५२ ॥ १४ ॥

माधुरी व्याख्या—

कुद्विभ्यब्धियुगाश्विनः = एक-द्वि-त्रि-चतुः-चतुः-द्विमिताः (१-२-३-४-४-२)
दलचयः = शीघ्रकर्णानयनार्थं खण्डासमूहः, भवति । चेत् = यदि, षड्भपुष्टं = षड्गुहा-

चिक्रं, चलं केन्द्रं = शीघ्रं केन्द्रं स्यात्तर्हि, चक्रविशुद्धं = द्वादशराशिभ्यो रहितं कृत्वा अस्य = चक्रविशुद्धस्य, भमितार्धैक्यं = राशिसमखण्डायोगं, लवघ्नागतात् = अंशगुणित-प्रिमखण्डकात्, त्रिंशत्कब्धियुतं = त्रिंशता दृतात्कब्धफलेन सहितं, कुजात् = मङ्गलात् क्रमेण कुयमलाब्धीन्द्रभ्रिभक्तं = एक-द्वि-चतु-रेक-सप्तहृतं, तद्धीनाः = तद्रहिताः, घृतिः = अष्टादश, इष्विलाः = पञ्चदश, गुणभुवः = त्रयोदश, गोऽब्जाः = ऊनविंशतिः, इनाः = द्वादश, क्रमात्, कुजात् = मंगलात् (अत्र कुजादिति देहलीदीपन्यायः) द्राक् भ्रुतिः = शीघ्रकर्णः, भवति ॥ १४ ॥

अन्नोपपत्तिः—

अत्र शीघ्रकर्णो हि भूगर्भशीघ्रप्रतिमण्डलीयप्रधानतरं नाम । स तु भास्करादिभिः 'स्वकोटिजीवान्त्यफलज्यायोः' इत्यादिप्रकारेण साधितः । परञ्चात्र ज्याकोटिज्या-चर्चाराहितत्वात् नीचोच्चान्तरे षड्दशौ प्रतिराशिं ११ मितत्रिज्यायां ६ कर्णानानीय तेषा-भन्तरेण खण्डानि पठितानि । त्रिज्या = ११ । 'खार्कं-(१२०) त्रिज्यायां कुजादीनाम-न्त्यफलज्या = ७७, ४४, २२, ८८, १०; ततो यदि खार्कत्रिज्यायां एतावन्त्यफ-लज्या लभ्यते तदैकादशत्रिज्यायां केति ? जातैकादशत्रिज्यायां क्रमेण कुजादीनामन्त्य-फलज्या = ७, ४, २, ८, ५ । अथ 'ः' त्रि + अंफज्या = परमोच्चशीघ्रक । अतः कुजा-दीनां क्रमेण परमोच्चशीघ्रकर्णाः = १८, १५, १३, १९, १२ ।

अथ च षड्दशिमध्ये प्रत्येकराश्यन्ते केन्द्रे शुक्रस्य कोटिज्याः १९, ११, ०, १९, २३ उपलभ्यन्ते, अत एव "अन्त्यफलत्रिमौढ्योर्बर्गैक्यराशे" रित्यादि भास्करप्रकारेण राशिषट्के प्रतिराश्यंतं शुक्रकर्णाः १८, १६, १३, ९, ५, ३ स्वल्पान्तरात् । ते परमोच्च-शुक्रशीघ्रकर्णे १९ मिते विशोधिताः १, ३, ६, १०, १४, १६ = शेषाः, एते स्वाधोधो विशोधिता जातानि खण्डानि १, २, ३, ४, ४, २ । एतेन कुद्वित्र्यब्धियुगादिवनो दलचय इत्युपपद्यते । शेषोपपत्तिः क्रान्त्यानयनोपपत्तिवत्सुगमैव । इत्युपपन्नम् ॥ १४ ॥

शीघ्रकर्णके साधनार्थं १, २, ३, ४, ४ और २ ये खण्डार्थे होती हैं । यदि ६ राशिसे अधिक शीघ्र केन्द्र होवे तो उसे १२ राशिमें घटाकर शेषकी राशिसंख्याके बराबर खण्डाओं के योगमें शेष अंश और अग्रिम खण्डाके गुणनफलमें ३० का भाग देनेसे लब्धिको जोड़ कर उसमें १, २, ४, १ और ७ का भाग देनेसे लब्धियोंको १८, १६, १३, ११ और १२ में घटानेसे क्रमिक मङ्गल आदि ग्रहोंके शीघ्रकर्ण होते हैं ॥ १४ ॥

उदाहरण—शाके १८५८ सन् १३४४ साल कार्तिक कृष्ण अमावस शुक्रवारके अहर्गण ३५७८ परसे मध्यम सूर्य ६।२८।५०।१७, मंगल ४।७।२३।२०, गुरु ८।१६।२८।५३ और मध्यम शनि ११।१०।५।५६ है, अतः "भौमार्काज्यविहीनमध्यमरविः" इत्यादि प्रकारसे मंगलका शीघ्रकेन्द्र २।२१।२६।५७, बुधका शीघ्र केन्द्र ११।७।४१।१७, गुरुका शीघ्रकेन्द्र १०।१२।२१।२४ शुक्रका शीघ्र केन्द्र २।२७।११।१४ और शनिका शीघ्र केन्द्र ७।२४।४४।२१ हुआ ।

मंगलके शीघ्र केन्द्रमें २ राशि हैं, अतः गत खण्डाओं १+२ के योग ३ में अंशादि २।१२६।५७ और अग्रिम खण्डा ३ के गुणनफल ६४२०।५१ में ३० का भाग

देकर लब्धि २।८।४२ को जोड़कर ५।८।४२ इसमें १ का भाग देनेसे लब्धि ५।८।४२ को १८ में घटानेसे शेष मंगलका शीघ्रकर्ण १२।५।१।१८ हुआ ।

बुधके शीघ्र केन्द्रमें ११ राशि हैं, अतः इसे १२ राशिमैं घटानेसे शेष ००।२२।१।८।४३ परसे गत खण्डा० हुआ अंशादि २२।१।८।४३ और अप्रिम खण्डा १ के गुणनफल २२।१।८।४३ में ३० का भाग देनेसे लब्धि ०।४४।३७ में अपने भाषे ००।२२।१।८ को १५ में घटानेसे बुधका शीघ्रकर्ण १४।३।७।४२ हुआ ।

गुरुके शीघ्र केन्द्रको १२ राशिमैं घटाकर शेष १।१।३।८।३६ परसे गतखण्डा १ में अंशादि १७।३।८।३६ और अप्रिमखण्डा २ के गुणनफल ३।५।१।१।२ में ३० का भाग देकर लब्धि १।१।०।३४ को जोड़ कर २।१।०।३४ इसमें ४ का भाग देकर लब्धि ००।३२।३८ को १३ में घटाकर गुरुका शीघ्र कर्ण १२।२।७।२२ हुआ ।

शुक्रके शीघ्र केन्द्र परसे फल ५।४।२।७ को १९ में घटाकर शुक्रका शीघ्रकर्ण १३।१।५।३ हुआ ।

शानिके शीघ्र केन्द्र ७।२।४।४।२।२१ को १२ में घटाकर शेष ४।५।१।५।३९ पर से फल १०।४।२।५ में ७ का भाग देनेसे लब्धि १।३।१।४।७ को १२ में घटाकर शेष शानिका शीघ्र कर्ण १०।२।८।१।३ हुआ ॥ १४ ॥

अथ कुजादीनां शरानयनमाह—

मन्दस्पष्टखगात् स्वपातरहितात्क्रांत्यंशकाः केवलात्

कर्णात्तास्त्रियमाहता अथ गुरोश्चेत्ल्लोचनान्ताः पुनः ।

स्वाङ्घ्न्यूना असृजोऽङ्गुलादिकशरः पातोनदिक् स्यादसौ

त्रिघ्नः स्यात्कलिकादिकः स्फुटतरस्तत्संस्कृतश्चापमः ॥१५॥

अथ औमादीनां शरसाधनमाह । मन्दस्पष्टेति । मन्द स्पष्टौ भौमः १०।३।८।४५ स्वपातेन राक्षयादिना १।१० रहितः ८।२३।८।४५। अस्मात् केवलाद्यनांशसंस्कारं विना स्युः खण्डानीत्यादिना क्रान्तिः २३।४३।३३। त्रयोविंशत्या २३ गुणिता ५४५।४१।३९। शीघ्रकर्णेन ११।५९।२१ मक्का फलम् ४६।१।३८। स्वाङ्घ्न्यूना असृजः इत्युक्तत्वात् स्वचतुर्थीणेन ११।३०।२४ रहितं पातोनमन्दस्पष्टस्य दक्षिणगोलस्थत्वाज्जातोऽङ्गुलादिको दक्षिणः शरः । ३४।३।१।४। अत्र पतावान् विशेषः । यदा भौमस्य शीघ्रकर्णे एकादशावपस्तदा महदन्तरं पतति इति कारणात् शीघ्रकर्णेन मक्काफलं प्राप्तं तत् द्वाभ्यां भक्तं पश्चात् स्वचतुर्थीणेन रहितं कार्यं स भौमस्य शरो भवति । एकादशाधिके शीघ्रकर्णेनान्तरं तत्र स्वाङ्घ्न्यूना हृत्येव । मन्दस्पष्टो बुधः १।५।३।१९। राक्षयादिपातः १०।२०।०।०। अथमहर्गणोत्पन्नशीघ्रकेन्द्रेण १।१७।१।४।५० रहितः १।२।४।५।१०। अनेन मन्दस्पष्टो रहितः २।२।१।८।५। अस्य क्रान्तिः २।१।०।११। त्रिघ्नमा-२३ हता ४८३।१।१।३३ शीघ्रकर्णेन १३।५७।१० मक्का फलं जातः शरः ३४।३।८।२।४। पातोनस्योत्तरगोलस्थत्वाद्दुत्तरः ॥ मन्दस्पष्टो गुरुः ४।१२।५।२।४। स्वपातेन राक्षयादिना २।२० रहितः १।२।२।५।२।४। अस्य क्रान्तिः १।८।४।१।११। त्रयोविंशतिगुणा ४३।२।५।१।१३ शीघ्रकर्णेन १।१।१।२।४२ मक्का ३।८।३।६।२।६। गुरोः पुनर्द्वयांसा फलं जातः शरः १।९।१।८।१।३। पातोनस्योत्तरगोलस्थत्वाद्दुत्तरः ॥ शुक्रस्य पातो राक्षयादिः २।०। अहर्गणोत्पन्नशीघ्रकेन्द्रेण ३।५।४।१।३।५। रहितः १०।२।४।१।८।२।५। अनेन मन्दस्पष्टा शुक्रो १।५।२।५। २।६ रहितः २।१।१।७।०। अस्य क्रान्तिः २।२।३।२।२। त्रयोविंशत्या गुणित्वा ५९।८।१।६।४। शीघ्र-

कर्णेन १२।२४।२ भक्ता फलं जातः शरः ४१।४७।४१। पातोन्त्योत्तरगोलस्थत्वाद्युत्तरः॥ मन्द-
स्पष्टः शान्तिः १०।२१।२३।४२। स्वपातेन रात्र्यादिना ३।१०। रहितः ७।११।२३।४२। अस्य
क्रान्तिः १६।३१।६। त्रयोविंशत्या २ः गुणिता ३६६।६६।१८। शीघ्रकर्णेन ११।२३।१८। भक्ता
फलं जातः शरः ३१।२०।२७। पातोन्त्य दक्षिणगोलस्थत्वाद्दक्षिणः ॥ भौमादीनामेते अङ्गुला-
त्मकवारास्त्रिगुणितो जाता भौमादीनां कलात्मकवाराः भौमस्य १०३।३३।४२। बुधस्य
१०३।६६।१२। गुरोः ६७।६४।३९। शुक्रस्य १२६।२३।३। शनेः ९४।१।२१। एन षष्टिभक्ता जाता
अंशाद्याः । भौमस्य अंशाद्याः शरो दक्षिणः १।४३।३३। बुधस्योत्तरः १।४३।६६। गुरोरुत्तरः
०।६७।६४। शुक्रस्योत्तरः २।६।२३। शनेर्दक्षिणः १।३४।१। स्पष्टा भौमाद्याः। भौमः ११।६।६६।४
बुधः १।१७।४।०। गुरुः ४।२।१।४९। शुक्रः २।१२।३६।४६। शान्तिः १०।२६।४२।३०। ज्यर्नाशाः
१८।१०। भौमादीनां क्रान्तयः । भौमस्य क्रान्तिर्दक्षिणा २।२१।३। बुधस्योत्तरा २।३२।३१।
गुरोरुत्तरा १।४।६।१। शुक्रस्योत्तरा २३।६।६। शनेर्दक्षिणा ६।३।०। एताः स्वस्वशरेण
संस्कृता जाता भौमादीनां स्पष्टाः क्रान्तयः । भौमस्य दक्षिणा ४।६।७। ज्ञस्योत्तरा २३।१६।
२६। गुरोरुत्तरा १६।६७।१। शुक्रस्योत्तरा २६।४।२१। शनेर्दक्षिणा ७।३।७।१।६६॥

माधुरी व्याख्या—

केवलात् = निरयणात्, स्वपातरहितात् = निजपातोनात्, मन्दस्पष्टस्वमात् = मन्द-
स्पष्टप्रहात्, ये कांत्यंशकाः = कांतिः। ते, त्रियमाहताः = त्रयोविंशत्या गुणिताः, कर्णा-
ताः = शीघ्रकर्णभक्ताः । अथ = अनन्तरं, चेत् = यदि, गुरोः = बृहस्पतेः, तदा लोचनाप्ताः =
द्विभक्ताः, असृजः = कुजस्य, स्वाभ्यूनाः = निजचतुर्थांशरहिताः संतः, पातोन्त्योत्तर-
रहितप्रहोक्तदिकः, अंगुलादिकशरः भवति । त्रिघ्नः = त्रिभिर्गुणितः, अक्षौ = अंगुलादिक-
शरः, कलादिकः, स्यात् । तत्संस्कृतः = कलादिशरसंस्कारयुतः, अपमः = कांतिः, स्फुट-
तरः = प्रस्फुटा, भवति ॥ १५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

निष्पत्त्यानयनयुक्त्या, $\frac{\text{पकां}}{\text{इकां}} = \frac{\text{पश}}{\text{इश}}$ । पकां × इश = इकां × पश । ∴ इश =

$\frac{\text{इकां} \times \text{पश}}{\text{पकां}}$ शीघ्रकर्णाप्रथोर्यं शरः स्वरविशिष्टत्रिज्यानिघ्नः शीघ्रकर्णभक्तो जातो-

ऽन्वः परिणतः शरः = $\left(\frac{\text{इकां} \times \text{पश}}{\text{पकां}} \right) \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}}$ । अथच अयं शरः वास्तवत्रिज्यानिघ्नः स्वर-

विशिष्टत्रिज्या भक्तो जातो वास्तवः शरः = $\frac{(\text{इकां} \times \text{पश})}{\text{पकां}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक} \times \text{त्रि}} =$

$\frac{\text{इकां} \times \text{पश} \times \text{त्रि}}{\text{पकां} \times \text{शीक}}$ . . . . (क) । अत्र वास्तवत्रिज्या = ११, परमा कांतिः = २४, तथा

कुजादीनां अंगुलात्मकः परमः शरः = ३७, ५०, २५, ५०, ५० । अतः 'क' समीकरणे
स्वस्वमन्त्रेणोत्थापिते कुजादीनां शरः स्यात् । तथाच—कुजस्य शरः = $\frac{\text{इकां} \times ३७ \times ११}{२४ \times \text{शीक}} =$

$\frac{\text{इकां} \times ११ \left(६ + \frac{१}{६} \right)}{४ \times \text{शीक}} = \frac{\text{इकां} \times \left(६६ + \frac{११}{६} \right)}{४ \times \text{शीक}} = \frac{\text{इकां} \times ६९}{४ \times \text{शीक}}$ स्वस्वपातरात् =

२३ प्र० ला०

$$= \frac{\text{इ क्रौ} \times २३ \times ३}{४ \times \text{शीक}} = \frac{\text{इ क्रौ} \times २३ (१ - \frac{१}{४})}{\text{शीक}} = \frac{\text{इ क्रौ} \times २३}{\text{शीक}} - \frac{\text{इ क्रौ} \times २३}{\text{शीक} \times ४}$$

$$\text{वस्य शरः} = \frac{\text{इ क्रौ} \times ५० \times ११}{२४ \times \text{शीक}} = \frac{\text{इ क्रौ} \times २५ \times ११}{१२ \times \text{शीक}} = \frac{\text{इ क्रौ} (२ + \frac{१}{१२}) \times ११}{\text{शीक}}$$

$$= \frac{\text{इ क्रौ} (२१ + \frac{११}{१२})}{\text{शीक}} = \frac{\text{इ क्रौ} \times २३}{\text{शीक}} \text{ स्वल्पांतरात्} = \text{शुकस्य शरः} = \text{शनेः शरः} । \text{ अत}$$

एतेषां परमशरमानं तुल्यम् ।

$$\text{एवमेव गुरोः शरः} = \frac{\text{इ क्रौ} \times २५ \times ११}{२४ \times \text{शीक}} =$$

$$= \frac{\text{इ क्रौ} \times २३ \times १३}{२४ \times \text{शीक}} = \frac{\text{इ क्रौ} \times २३}{२ \times \text{शीक}} \text{ स्वल्पान्तरप्रहणात् । शेषोपपत्तिः सुगमेव, इत्यु-}$$

पपन्नम् ॥ १५ ॥

अपने २ पातोंसे रहित निरयण मन्दस्पष्ट कुजादि ग्रहोंकी क्रांति और २३के गुणनफलमें अपने ४ शीघ्रकर्णसे भाग देनेसे जो फल होता है वह फल यदि गुरुका होवे तो इसमें २से भाग देनेसे और मंगलका होवे तो अपने चतुर्थीकाको घटानेसे वास्तव फल होता है । यही फल पातोन मन्दस्पष्ट ग्रहके गोलकी दिशाका अङ्गुलादिक शर होता है । त्रिगुणित अंगुलादि शर कलादि शर होता है, तथा शर और मध्यमा क्रान्तिके संस्कारसे स्पष्ट शर होता है ॥१५॥

उदाहरण—

पंचतारास्पष्टाधिकारके १०वें श्लोकसे मन्दस्पष्ट मंगल ४।३।७।३, मन्दस्पष्ट बुध ६।२९।१०।२३ मन्दस्पष्ट गुरु ८।१।१।१०।३३ मंदस्पष्ट शुक ६।२।७।३।४ और मंदस्पष्ट शनि १०।२।४।९।३।३ है । अब मन्दस्पष्ट मंगलमें अपने पातांश ४० को घटानेसे पातोन उत्तरगालीय मन्दस्पष्ट मंगल २।२३।७।३२ परसे 'चत्वारिंशदशीति', इत्यादि प्रकारसे उत्तर दिशाका क्रांत्यंश २३।४३।३० और २३के गुणनफल ५४५।४०।०० में मंगलके शीघ्रकर्ण १२।५।१।१८ का भाग देनेसे लब्धि ४२।२६।५४ में अपनी चौथाई १०।३६।४३ को घटानेसे शेष मंगलका उत्तर दिशाका अङ्गुलादि शर ३।१।५०।११ हुआ । एवं बुधादि ग्रहोंका शर साधन करना । मंगलका अङ्गुलादि शर और ३ का गुणनफल कलादि ९५।३।१ अंशादि १।१।५।३।१ और मंगलकी उत्तर क्रांतिका योग २४।५९।१ मंगलका उत्तर दिशाका स्पष्ट क्रांत्यंश हुआ । एवं शेष ग्रहोंका भी स्पष्ट क्रांत्यंशका साधन करना ॥ १५ ॥

अथ स्पष्टग्रहान्मन्दस्पष्टग्रहमाह—

वक्रास्तार्धं तिथिपटगतं तद्दिनेऽस्योक्तकेन्द्रं

स्यात्तच्चाल्यं त्वभिमतदिने स्वाशुकेन्द्रोक्तागत्या ।

तस्मात्प्राग्बच्चलफलमिदं चालितस्पष्टखेटे

व्यस्तं देयं मृदुजफलभाक् स्यात्ततो वा शराद्यम् ॥ १६ ॥

अथ पञ्चाङ्गात् शरसाधनार्थं मन्दस्पष्टग्रहसाधनमाह । वक्रास्ताद्यमिति । तिथिपटगतं पञ्चाङ्गस्थितं वक्रास्तार्धं ज्ञेयम् । आदिशब्दादुदयभागौ । यस्य ग्रहस्य शरसाधनं क्रियते

तस्य पञ्चाङ्गस्थितं यत्र कुत्रापि वक्राद्यादि ज्ञेयं तद्विवसे तस्य ग्रहस्य वक्रोद्यादेः स्पष्टा-
धिकारोक्तं शीघ्रकेन्द्रं स्यात् । तथा च । वक्रास्ताद्यभागालिख्यवक्रा राश्यादिकं शीघ्रकेन्द्रं
स्यादित्यर्थः । तदभिमतदिने इष्टादिवसे स्वाशुकेन्द्रस्योक्तगत्या गतगम्यदिनाहतष्टभुक्ते-
रित्यादिना चार्थं तस्माच्चालितशीघ्रकेन्द्रात् प्राग्वत् पूर्वोक्तप्रकारेण चलफलं शीघ्रफलं
कार्यं तच्चालितस्पष्टखेटे व्यस्तं विपरीतं देयं धनं तदा ऋणम् । ऋणं तदा धनं स ग्रहो
मृदुजफलभाक् मन्दस्पष्टो भवति । वेत्यथ वा तस्मात् शाराद्यं स्यात् । आदिशब्दाद्दृक्क-
र्मादि । संवत् १६६७ शके १९३२ वैश्वशुक्ल-८ गुरौ तद्दिने शुक्रास्तज्ञानार्थं अहर्गणादि
क्रियते । चक्रम् ८ । अहर्गणः ७४७ । सूर्यः ११२१।२२।१७। शुक्रस्य शीघ्रकेन्द्रम् ११।८।
३१।६२। रवेर्मन्दकेन्द्रम् २।२६।३७।४३। मन्दफलं धनम् २।१०।३१। संस्कृतः सूर्यः ११।२३।
३१।४८। चरमृणम् २२। संस्कृतः स्पष्टो रविः ११।२३।३२।२६। स्पष्ट गतिः ६९।०। शुक्रस्य
शीघ्रकेन्द्रम् ११।८।३१।६२। शीघ्रफलार्थमृणम् ४।३।०।३०। संस्कृतः शुक्रः ११।१६।६१।४७।
मन्दकेन्द्रम् ३।१३।८।१३। मन्दफलं धनम् १।३।०।८। मन्दस्पष्टः शुक्रः ११।२०।२।१७। शी-
घ्रकेन्द्रम् ११।७।१६।२। शीघ्रफलमृणम् १।३।७।४। स्पष्टः शुक्रः ११।१३।१४।२९। स्पष्टगतिः
७।४।६३। मन्दस्पष्टलग्नात् इत्यादिना क्रान्तिरुत्तरा २३।९६।३८। शीघ्रकर्णः १८।१४।४। ज्यो-
त्साद्यः शरो दक्षिणः ३।०।१२।६। ॥ १६ ॥

माधुरी व्याख्या—

यद्दिने तिथिपटगतं = तिथिपत्रस्थं, वक्रास्ताद्यं = ग्रहस्य वक्रास्तमार्गादिकं स्यात्
तद्दिने=तस्मिन् वासरे, अस्य = ग्रहस्य, उक्तकेन्द्रं = कथितवक्रास्तादिशीघ्रकेन्द्रं, स्यात् ।
तत् = उक्तकेन्द्रं, स्वाशुकेन्द्रोक्तगत्या = निजशीघ्रकेन्द्रजवेन, अभिमतदिने = इष्टवासरे,
चार्थं = चालनीयम् । प्राग्वत् = पूर्वोक्तयुक्त्या, तस्मात् = स्पष्टशीघ्रकेन्द्रात्, चलफलं =
शीघ्रफलं कार्यम् । इ' = चलफलं, चालितस्पष्टखेटे = संचारितस्फुटग्रहे, व्यस्तं = वि-
लोमं, देयं = दातव्यं तदा मृदुजफलभाक् = मन्दस्फुटः, ग्रहः स्यात् । ततः=मन्दस्पष्ट-
ग्रहात्, वा = प्रकारान्तरेण, शाराद्यं=शारादिकं, अवगम्यम् ॥ १६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो हि मन्दस्पष्टग्रहे = फलं=स्पष्टग्रहः, अतः स्पष्ट = फलं=मन्दस्पष्टग्रहः, स्यादेव ।
शेषोपपत्तिः सुगमैव । इत्युपपन्नम् ॥ १६ ॥

जिस दिन पञ्चाङ्गमें ग्रहके वक्र, अस्तादि होवें उस दिन पठित शीघ्र केन्द्रके (त्रिभुजः
शरत्रिभुजः इत्यादि) समान ही उसका केन्द्र होगा । उस केन्द्रकी गति द्वारा चालनसे
इष्ट कालीय शीघ्रकेन्द्र और स्पष्ट गति द्वारा चालनसे स्पष्ट ग्रह लाकर इन परसे पूर्व
युक्त्या शीघ्र फल लाकर स्पष्ट ग्रहमें विलोम संस्कार करनेसे इष्ट कालिक मन्दस्पष्ट ग्रह
होगा । इस मन्दस्पष्ट ग्रह परसे पूर्वयुक्त्या शर आदिका आनयन करे ॥ १६ ॥

उदाहरण—सरल ही है ॥ १६ ॥

अथ दृक्कर्मार्यं नताशानाह—

प्राक् त्रिभेज वज्रितात् संयुताच्च पश्चिमे ।

खेटतोऽपमाक्षयोः संस्कृतिर्नता लवाः ॥ १७ ॥

अथ दृक्कर्मार्यं नताशानाह— प्रागिति । प्राक् पूर्वोद्यास्तसाधने त्रिभेज राशि-
त्रयेण वज्रितात् स्पष्टखेटात् क्रान्तिः साध्या । परिश्रमोद्घास्तसाधने राशित्रयेण संयुतात्
क्रान्तिः साध्या । अक्षांशः संस्कृता नतांशः स्युरित्यर्थः । स्पष्टः शुक्रः ११।१३।१४।२९।

पूर्वास्तस्य साध्यत्वात् त्रिभेग रहितः ८।१३।१४।२९। अस्य क्रान्तिर्दक्षिणा २३।५६।४२।
अक्षांशः संस्कृता जाता नतांशा दक्षिणाः ५।४९।२३।२४। ॥१७॥

माधुरी व्याख्या—

प्राक्=पूर्वदिशि, त्रिभेग=राशित्रयेण, वर्जितात्=रहितात्; पश्चिमे=पश्चिम-
दिशि, तेन संयुतात्=सहितात्, खेटतः=प्रहात्, अपमाक्षयोः=क्रान्त्यंशाक्षांशयोः,
संस्कृतिः=संस्कारः, नताः=नतकालसम्बन्धिनाः, लवाः=अंशाः, “नतांशा” स्युः ॥१७॥

अत्रोपपत्तिः—

प्राक्पश्चिमक्षितिजस्थे ग्रहे ग्रह-सषड्भ्रमग्रहतुल्यं लग्नं स्यात्, लग्नात् राशित्रये
शोधिते वित्रिभलग्नं भवत्यतः पूर्वक्षितिजस्थे ग्रहे राशित्रयेण हीनः पश्चिमक्षितिजस्थे
ग्रहे राशित्रयेण युक्तश्च ग्रहो वित्रिभलग्नं भवत्येव । वित्रिभक्रान्त्यंशाक्षांशयोः संस्कारेण
तन्नतांशाः स्युः वित्रिभस्य याम्योत्तरवृत्तासन्ने विद्यमानत्वारस्वरूपान्तरग्रहणादित्युपपन्नम् १७

पूरुष दिशामे; राशिसे रहित और पश्चिम दिशामे ३ राशिसे सहित ग्रह परसे क्रान्ति,
और अक्षांशका साधन करके दोनोंके संस्कार करनेसे नतांश होते हैं ॥ १७ ॥

ख्वाहरण—जिसलिए शुक्रका पूर्वास्त साधन करना है, अतः ३ राशिसे रहित
स्पष्ट शुक्र १०।१७।१२।२० की दक्षिण क्रान्ति १५।५६।१८ और दक्षिणाक्षांश २६।१०
इनके योगसे नतांश ४२।६।१८ हुए ॥ १७ ॥

अथ द्दकर्मसाधनप्रकारमाह—

षट्शैलाष्टनवार्कधृत्यदितिजाः खण्डानि कार्यं नतां-
शाशांशप्रमखण्डकैक्यमगतोच्छ्रिष्टांशघाताद्युतम् ।
आशाप्त्या रविहृच्छराङ्गुलहतं लिप्ता ग्रहे ता नतां-
शेष्वोः स्वर्णमभिन्नभिन्नदिशि स व्यस्तं परे दृग्ग्रहः ॥१८॥

अथ द्दकर्मसाधनमाह । षट्शैलेति । नतांशाः ४९।२३।२४। अस्य दशमांशः ४ । एतन्मि
तखण्डयोगः ३०। उच्छ्रिष्टम् ९।२३।२४। अगत-१२। ग्रह १२।४०।४८। अस्य दशमांशेन ११।
१६।४। गतखण्डक्यं ३० युतम् ४१।१६।४। शराङ्गुल-३०।१२।५ हतम् १२४६।२०।२९। द्वाद-
शाभर्कं फलं कलादि द्दकर्म १०३।५१। नतांशेष्वोरेकदिक्त्वाद्धनम् । नतांशशरयोरेकदिशि
धर्मं भिन्नदिशि ऋणम् । परे पश्चिमास्तोदये साध्यमाने व्यस्तं विपरीतं देयम् । भिन्नदिशि
धनम् । एकदिशि ऋणमित्यर्थः । स दृग्ग्रहः द्दकर्मदत्तग्रहो भवति । स्पष्टः शुक्रः द्दकर्म-
संस्कृतः ११।१४।५८।२० ॥ १८ ॥

माधुरी व्याख्या—

षट्, शैलाः=सप्त, अष्ट=अष्टौ, नव, अर्काः=द्वादश, धृतयः = अष्टादश, अदितिजाः=
देवाः त्रयस्त्रिंशत्, खण्डानि=खंडाः, भवन्ति । नतांशांशांशप्रमखण्डकैक्यं=नतांश-
दशमांशसमखंडायोगः, क्यं=कर्तव्यम्, अगतोच्छ्रिष्टांशघातात्=अप्रमखंडाशेषांशयो-
गुणनफलात्, आशाप्त्या=दशभक्तलब्ध्या, युतं=सहितं, शराङ्गुलहतं=अंगुलाद्विशरेण
गुणितं, रविहृत्=द्वादशभक्तं, याः लिप्ताः=कृत्वाकलाः, ताः, नतांशेष्वोः=नतांशशरयोः,
अभिन्नभिन्नदिशि=एकान्यदिशायां, ग्रहे=खेटे, क्रमात्, स्वर्णं=धनार्णं, कर्तव्याः, परे=
पश्चिमदिशि, व्यस्तं=विक्रमं, कार्याः, तदा सः=असौ, दृग्ग्रहः, भवति ॥१८॥

अत्रोपपत्तिः—

किन्नाम तावद्दृक्कर्मैत्युच्यते । दशः कर्म दृक्कर्म, अर्थायदा क्रान्तिवृत्तीयं गृहस्थानं क्षितिजे दृश्यं भवति न तदानीं प्रहृविम्बस्तस्य शराग्रे विमण्डले स्थितत्वाच्छुरस्य च कदम्बप्रोतवृत्ते स्थितत्वात् स्थानोदयात्पूर्वं पश्चाद्वा विम्बोदय इति स्थानानन्तरं पूर्वं वा याव-
नान्तरेण विम्बोदयस्तावत्कालो दृक्कर्मसंज्ञ इति । उपपत्तिरुच्यते । क्षितिजस्थे प्रहृ-
विम्बे प्रहृविम्बोपरिगतकदम्बप्रोतवृत्त-समप्रोतवृत्तयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते स्पष्टदृक्कर्मकलाः ।
क्रान्तिक्षितिजवृत्तयोर्योगो दृग्प्रहः । तदानीं प्रहृस्थानप्रहृविम्बयोर्याम्योत्तरमन्तरं कद-
म्बप्रोतवृत्ते शरः सा कोटिः, स्थानदृग्प्रहयोन्तरं पूर्वापरं क्रान्तिवृत्ते संस्कारकलाः स भुजः
विम्बदृग्प्रहयोरन्तरं क्षितिजे कर्णः अस्मिन्निभुजे क्रान्तिवृत्तोपरि कदम्बप्रोतवृत्तस्य लम्ब-
त्वात् क्रान्तिवृत्तकदम्बप्रोतवृत्तयोरुत्पन्नकोणज्या त्रिज्या । क्षितिजक्रान्तिवृत्ताभ्यां सजात-
कोणज्या वित्रिभोन्नताशज्या, तेन क्षितिजकदम्बप्रोतवृत्तोरपन्नो विम्बलवनः कोभो-
वित्रिभनताशस्तज्या वित्रिभनताशज्या, अतो हि कोणानुपातेन दृक्कर्मकला

$$(\text{सुजमानम्}) = \frac{\text{शरकला} \times \text{वित्रिभनताशज्या}}{\text{विविभोन्नताशज्या}} = \frac{\text{शराङ्गुल} \times ३ \times \text{विनज्या}}{\text{वि. शंङ्क}}$$

$$= \frac{\text{श. अं.} \times ३ \times \text{विनज्या} \times १२}{\text{विशं.} \times १२} = \frac{\text{शअं} \times ३६ \times \text{विनज्या}}{\text{विशं} \times १२} \quad (\text{क}) \text{ अत्र श्रीगणेशेन}$$

वित्रिभनताशानां दशभागवृद्ध्या ज्या विधाय ताः षड्विंशद्भिः संशुण्य वित्रिभोन्नताश-
ज्याया विभज्य तासामन्तरं दलानि पठितानि “षट्शैलाष्टेःयादीनि” । ततो यदि दशभि-
रंशैरेकं खण्डं तदेष्टांशैः किमित्यनुपातागतलब्धखण्डानामैक्ये शेषांशानुपातफलेन

$$\left(\frac{\text{अखं} \times \text{शेअं.}}{१०} \right) \text{ सहिते सति फलं षड्विंशद्विभजितवित्रिभोन्नताशज्याभक्तवित्रिभनताश-}$$

ज्या जायते = $\frac{\text{ग. खं. ऐ.} + \text{अखं} \times \text{शेअं.}}{१०}$ । अतोऽनेन (क) स्वरूपमुत्स्थाप्य दृक्कर्मकलामानम्

$$= \frac{\text{शअं} \times (\text{गखं ऐ.} + \text{अखं} \times \text{शेअं})}{१२ \times १०}$$

। अथात्र नताशानां शरस्य च समाशारां दृग्प्रहो

स्थानार्लम्बितोऽग्रे भवति भिन्नाशारां स्थानात् दृग्प्रह उन्नतो भवतीति गोलविदां
प्रस्फुटमेवेति धनणंवासना सुगमैवात् उपपन्नम् । संशोधकः ॥ १८ ॥

६, ७, ८, ९, १२, १८ और ३३ ये दृक्कर्मसाधनमें खण्डावयं होती हैं । १०से भाजित
नतांशके लब्धितुल्य खंडाओंके योगमें, अग्रिम खंडा और शेष अंशादिकी गुणामें १०का
भाग देनेसे लब्धिको जोड़कर, उसके और अंगुलादि शरकी गुणामें १२का भाग देनेसे कला-
दि फलकों, नतांश और शरकी एक तथा भिन्न दिशा होनेसे प्रहमें जोड़ने और घटानेसे
दृग्प्रह होगा और पश्चिम दिशामें विलोम संस्कार करनेसे दृग्प्रह होगा ॥ १८ ॥

उदाहरण—

पूर्वोक्त नतांश ४२।६।१८ में १०का भाग देनेसे लब्धि ४ गत खंडाओंके योग ३०
में अग्रिम खंडा १२ और शेषांश २।६।१८ के गुणनफल २५।१५।५६ में १०का भाग
देकर लब्धि २।३।१३५ को जोड़कर ३२।३।१३५ इसको अंगुलारमक शर २७।१।१५ से

गुणा कर ६८।३।०।४५ इसमें १२का भाग देनेसे कब्धि (नतांश और सरकी एक दिशा होनेसे) घनात्मक कलादि दृक्म ५।४२।३४ को स्पष्ट शुक्र १।१७।२९।२० में जोड़नेसे दृग्प्रह १।१७।१८।२ हुआ ॥ १८ ॥

अथोदयास्तयोः कालज्ञानमाह—

कल्प्योऽऽपो रविरर्कदृक्खचरयोरन्यश्च लग्नं तयो-
र्मध्ये स्युर्घटिकाश्च पूर्वघदिमाः पश्चात्सचक्रार्धयोः ।
षड्घ्न्यः काललवा अमीभिरधिकैर्गम्योऽस्त ऊर्नैर्गतः
प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकैर्गतः समुदयोऽप्यूनैस्तु गम्यो भवेत् ॥ १६ ॥

अथैवं दृक्म दत्त्वा प्रहस्योदयास्तदिनज्ञानार्थं गतगम्यलक्षणमाह । कल्प्योऽऽपो रवि-
रिति । अर्कः सूर्यः । दृक्खचरो दृक्मंदत्तो ग्रहः । तयोर्मध्येऽऽपो रविः कल्प्यः । अधिको
यस्तल्लग्नं कल्प्यम् । तयोर्लग्नार्कयोर्मध्ये अयनांशान् दत्त्वा प्राग्वत् 'अर्कस्य भोग्य' इत्या-
दिना एकराशिस्ये तु तदंशान्तरहतेत्यादिना कालः साध्यः । पश्चात् पश्चिमोदयास्तसा-
धने सचक्रार्धयोः षड्राशियुक्तयोर्लग्नार्कयोः कालः साध्यः । पलात्मकः षष्ठिमको घटिका-
त्मको भवति । ता घटिकाः षड्गुणिता इष्टाः कालांशाः स्युः । अमीभिरष्टकालांशैः पूर्वो-
क्तस्थिरकालांशेभ्योऽधिकैरस्तो गम्य ऊर्नगंतोऽस्तः । उदयस्तु अधिकैर्गतो न्यूनैर्गम्यः ।
अर्कः ११।२३।३२।२६ दृक्मसंस्कृतः शुक्रः १।१।१४।१८।२० अनयोर्मध्येऽऽपः शुक्रः स एव
रविः १।१।१४।१८।२० अयनांशयुक्तः ०।३।६।२०। अम्यो रविर्लग्नम् १।१।२३।३२।२६। अय-
नांशाः १।८।८। अयनांशयुक्तलग्नम् ०।१।१।४।०।२६। अनयोरेकराशिविद्यमानत्वाद्भागान्तरम्
८।३।४।६। अनेन मेषोदयो २२१ गुणिताः १८९३।३६।६। त्रिंशद्भक्तो जातः कालः १।३। षड्गुणा
जाता इष्टकालांशाः ६।१।८। शुक्रस्य प्रोक्तकालांशाः संस्कारेण ६।४।६ ॥ १९ ॥

माधुरी व्याख्या—

अर्कदृक्खचरयोः = सूर्यदृग्प्रहयोः, यः, अल्पः = न्यूनः, सः रविः = सूर्यः, अन्यः =
अधिकप्रहः, लग्नं कल्प्यः = मन्तव्यः, तयोः = कल्पितसूर्यलग्नयोः, मध्ये = अन्तराले, पूर्व-
वत् = त्रिप्रश्नाधिकारोक्तचतुर्थलोकयुक्तया, घटिकाः, स्युः । इमाः = घटिकाः, पश्चात् = पश्चि-
मास्तोदये, सचक्रार्धयोः = सषड्भयोः, स्युः । पश्चिमोदयास्तसाधने सूर्यदृग्प्रहयोः षड्रा-
शीन् संयोज्य घटिकाः साध्या इत्यर्थः । ताः = घटिकाः, षड्घ्न्यः = षड्गुणाः, काललवाः =
कालांशाः, भवन्ति । प्रोक्तेभ्यः = कथितेभ्यः कालांशेभ्यः, अधिकैः, गतः, ऊर्नैः = अल्पैः,
गम्यः = एष्यः, समुदयः, भवेत् ॥ १९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सरलैव ॥ १९ ॥

रवि और दृग्प्रह इन दोनोंमें अल्पको रवि और अधिकको लग्न मानकर उन परसे
(अर्कभोग्यस्तनोऽर्ककालान्वितः) प्रकारसे साधित अन्तर घटी और ६ का 'गुणनकल
अन्तरांश होता । अन्तरांशको कथित कालांशसे अधिक और अल्प होनेसे क्रमिक गम्य
और गत अस्तको जानना चाहिये । एवं अन्तरांशको कालांशसे अधिक और अल्प होनेसे
क्रमिक गत और गम्य उदय होता है ॥ १९ ॥

उदाहरण — दृग्प्रह शुक्र १।१।१४।१८।२ स्पष्ट सूर्य ६।२।७।२९।१७ हैं इनमें अल्प
दृग्प्रहको सूर्य मानकर और अधिक सूर्यको लग्न मानकर इनमें अयनांश २।१।३३ को

जोड़कर सायन सूर्य २।८।५१२ सायनकन ७।१९।२।१७ हुए। इन पर से “अर्ध-भोग्यस्ततोर्मुक्कालान्वितः” इत्यादि प्रकारसे इष्ट घटी २९।५७ और ६ के गुणनफल इष्ट कालांश १७९।४२ हुआ ॥ १९ ॥

अथ दिनामयनमाह—

खाम्नाग्निभिर्विनिहताः कथितेष्टकाल-
भागान्तरस्य कलिका रविभोदयाप्ताः ।

तत्सप्तमेन परतोऽथ जवान्तराप्ता

योगेन वक्रिणि दिनान्युदयास्तयोः स्युः ॥ २० ॥

अथ दिवसानयनमाह । खाम्नाग्निभिरिति । कथिताः ६।४६। इष्टकालांशाः ६।१८। अनयो-
रन्तरभागः ०।२८। अस्य कलिकाः २८ खाम्नाग्निभि-३००गुणिताः ८४००। पूर्वास्तस्य साध्य-
त्वात् साधनसूर्याधिष्ठितराश्युदयेन २२१ भक्ताः ३८।०।३२। परतः पश्चिमास्तोदये सति तत्स-
प्तमेन सायनरवेः सप्तमोदयेन भक्ताः कार्याः । रविशुक्रगत्यन्तरेण १९।९३। भक्ताः फलम-
स्तस्य गतदिनादि २।२३।३४। चैत्रशुक्लाष्टम्याः सकाशात् पूर्वमेभिर्विनादिकैः २।२३।३४ शु-
क्रस्य पूर्वास्तः । वक्रिणि उदयास्तः साध्यते । स चेद्वक्री तदा गतियोगेन भक्ताः कार्याः ॥२०॥

माधुरी व्याख्या—

कथितेष्टकालभागान्तरस्य = पठितकालांशेष्टकालकालांशान्तरस्य, कलिकाः = कलाः,
खाम्नाग्निभिः=शतत्रयेण, विनिहताः=गुणिताः, रविभोदयाप्ताः=सूर्यस्थराश्युदयमानभक्ताः,
परतः=पश्चिमदिशि, तत्सप्तमेन=सूर्यराशेः सप्तमराशिमानेन, भक्ताः । अथ=पुनः, जवा-
न्तराप्ताः=सूर्यद्वयप्रद्वयोरगत्यन्तरेण भक्ताः, वक्रिणि=वक्रगतिप्रद्वे, योगेन=तयोरगतियोगेन
भक्ताः तदा उदयास्तयोः, दिनानि=वाराः, स्युः ॥ २० ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते, कथितेष्टकालांशान्तरकलाः=अंक, ताः षड्भक्ताः तदा कथितेष्टकालांशा-
न्तरकलासवः = $\frac{\text{अंक}}{६}$ । रविराश्युदयमानम् = उमा । ततोऽनुपातेनान्तरकलाः $\frac{\text{अंक}}{६}$

$\frac{१८००}{उमा} = \frac{\text{अंक} \times ३००}{उमा}$ । ततश्च यदि गत्यन्तरेणैकं दिनं तदाऽन्तरकलाभिः किमिति
कलाः एकेन निष्पन्नाः गत्यन्तरभाजिताः; वक्रिणि प्रद्वे गतियोगात्ताः उदयास्तदिनाद्यं स्यात्=
 $\frac{(\text{अंक} \times ३००) \times १}{उमा \times गर्थ} = \frac{\text{अंक} \times ३००}{उमा \times गर्थ}$ । वा, उदयास्तदिनाद्यम् = $\frac{\text{अंक} \times ३००}{उमा \times गर्थ}$ । शे-

षं सुगममिस्थुपपन्नम् ॥ २० ॥

पठित कालांश और इष्ट कालांशकी अन्तरकला और ३०० के गुणनफलमें रविनिष्ठ
राशिके उदयमानसे भाग देनेसे लब्धि कलादिमें रवि और ह्यग्रहके गत्यन्तरसे भाग देनेसे
लब्धि पूर्वोदयास्तके दिनादि होंगे । पश्चिमोदयास्तके साधनार्थ रविनिष्ठ राशिसे ७ वें
राशिके उदयमानसे भाग देना चाहिए । यदि ग्रह वक्री होवे तो दोनोंके गतियोगसे भाग
देना चाहिए ॥ २० ॥

उदाहरण—शुक्रके पठित स्पष्ट कालांश ८।४४।३० और इष्ट कालांश १७९।४२
के अन्तर कलादि १७०।५८।१२ को ३००से गुणा ५१२९१ में सूर्यस्थ राशिके उदयमान

३३८ का भाग देनेसे लब्धि ३५१।४४।५४ में सूर्य और शुक्रकी गत्यन्तर कला १२७५ का भाग देनेसे लब्धि दिनादि १५।४४ तुरन्त समय पर इष्ट दिनके आगे शुक्रका अस्त होगा ॥ २० ॥

अथ चन्द्रशुक्रयोर्दयास्तयोरन्तरमाह—

स्यात्स्वाम्नाग्न्युदयान्तरं भविहृतं स्वर्णं पृथूनोदये
यत्तत्संस्कृतदृष्टिकर्मलवतः प्राणांशसंस्कारिताः ।

पूर्वोक्ता भृगुचन्द्रयोः क्षणलवाः स्पष्टा भृगोश्चोनिता
द्वाभ्यां तैरुदयास्तदृष्टिसमता स्यात्लक्षितैषा मया ॥ २१ ॥

अथ ग्रन्थकृता शुक्रचन्द्रयोः कार्काशां संस्कारो लक्षितस्तमाह । स्यादिति । स्वाभ्या-
मयः३०० सायनशुक्रस्योदयः २२१ अनयोरन्तरं ७९ भ-२७ विहृतं फलमंशादि २।५९।३३।
शतत्रयेभ्य उदयस्य न्यूनत्वाद्यन्तम् । दृष्टकर्मलवा धनम् १।४३।५१ अनयोः संस्कृतिः १।११।
४२। एषां पञ्चमांशः ऋणम् ०।१४। शुक्रस्य कार्काशाः ९ एते आभिः कलाभि-१४ ऊनिताः
८।४६। पुनरंशद्वयेन २ ऊनिताः शुक्रस्य कार्काशाः ६।४६। एतः कार्काशाः साधितोदयास्तयो-
र्दृष्टिसमता स्यात् । एषा मया लक्षिता यन्त्रवेधादिनोदयास्तयोरन्तरं लक्षितमित्यर्थः ।
कार्काशाः ६।४६। एभ्य इष्टकार्काशा ६।९८। न्यूनाः । अतो गताऽस्तः ॥ २१ ॥

माधुरी व्याख्या—

भविहृतं = सप्तविंशत्या भक्तं, स्वाम्नाग्न्युदयान्तरम् = शतत्रयोदयमानान्तरम् ,
पृथूनोदये = शतत्रयादधिकारपोदयमाने, स्वर्णं = धनर्णं, यत्, तत्संस्कृतदृष्टिकर्मलवतः=
तेन संस्कारितदृष्टकर्मशात्, प्राणांशेन = पञ्चमांशेन, संस्कारिताः, भृगुचन्द्रयोः = शुक्रे-
न्द्रोः, पूर्वोक्ताः = प्राक्कथिताः, “भास्करा नगभुव” इत्यादिना पठिताः, क्षणलवाः = का-
लांशाः, स्पष्टाः = स्फुटाः, स्युः । भृगोः = शुक्रस्य द्वाभ्यां, ऊनिताः = रहिताः कार्काशाः
स्पष्टकार्काशाः स्युः, तैः = स्पष्टकार्काशैः, उदयास्तदृष्टिसमता = उदयास्तयोः इगणितै-
कस्यता स्यात् । एषा=इयं, मया = गणेशेन, लक्षिता=अवलोकिता ॥ २१ ॥

अत्रोपपत्तिः—

उपलब्धिरेष ॥ २१ ॥

२७ में भाजित सायन शुक्र और सायन चन्द्रमाके उदय मान तथा ३०० के अंतरमें
२७ से भाग देकर लब्धिका, उक्त उदय मानको ३००से अधिक और अल्प होनेसे उक्त उद-
यमानमें क्रमिक धन और ऋण करना चाहिए । इसे दृष्टकर्म अंशमें संस्कार करके इसके
पंचमांशको, पाठत केन्द्रांशमें संस्कार करनेसे स्पष्ट कार्कांश होता है । फिर भी शुक्रके स्पष्ट
कार्कांशमें २को घटानेसे वास्तव स्पष्ट कार्कांश होता है । पूर्व संस्कारित स्पष्ट कार्कांश द्वारा
ही इगणितैक्य होता है । जिसे मैं देख चुका हूँ ॥ २१ ॥

उदाहरण—

सायन शुक्र २।८।५।१।२ के पकारमक उदयमान ३०३ और ३०० के अन्तर ३ और
दृष्टकर्मकला ५।४२।३४ के योग धनात्मक ८।४२।३४ के पंचमांश १।४४।३० को शुक्रके
कार्कांश ९में जोड़कर १०।४४।३० इसमें २ अंशको घटानेसे शुक्रका स्पष्ट कार्कांश
८।४४।३० हुआ ॥ २१ ॥

अथागस्त्योदयास्तसमयमाह—

पलभाष्टवधोनसंयुता गजशैला वसुखेचरा लवाः ।

इह तावति भास्करे क्रमाद्धटजोऽस्तं ह्युदयं च गच्छति ॥२२॥

अथागस्त्योदयज्ञानमाह । पलभाष्टेति । पलभा ६।४६। अष्टगुणा ४६।०। अनेन गजशैल-
भागा ७८ रहिताः ३२। वसुखेचरलवा ९८ युक्ताः १४४ । एते त्रिशङ्का राश्यादि । वृषभ-
राशौ अंशद्वयेऽस्तः। सिंहस्थेऽर्के चतुर्विंशतिभागे उदयः ॥ २२ ॥

माधुरी व्याख्या—

पलभाष्टवधोनसंयुताः=अष्टगुणपलभारहितसहिताः, गजशैलाः=अष्टसप्ततिः ७८, वसु-
खेचराः=अष्टनवतिः, लवाः=अंशा, इह=उद्यास्ते, तावति=तरधमे, भास्करे=सूर्ये,
घटजः=अगस्तितः, क्रमात् अस्तं उदयं च, गच्छति=याति ॥ २२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“स्फुटास्फुटकातिजयोश्चरार्धयो”रित्यादि भास्करोक्तविधिनैकाङ्गलाक्षभादेशेऽक्षदृक्क-

र्मांशाः=८°। तोऽनुपातेनेष्टाक्षभादेशेऽक्षदृक्कर्मांशाः ८ × अभा अथच प्रजापतिप्र-

ज्ञादित्यादिवक्ष्यमाणविधिनाऽगस्त्यस्य ध्रुवांशाः=८८°, क्षेत्रांशाश्च=१०, अत एव निर-
क्षदेवे क्षेत्रांशोनयुतध्रुवांशतुल्ये सूर्येऽस्तोदयावगस्त्यस्य भवेताम् । तत्र साक्षदेवेऽगस्त्या-
स्तोदयौ स्वाक्षदृक्कर्मांशोरूनयुतौ स्फुटौ भवेताम् । तद्यथा—अगस्त्यास्तसूर्यः =
ध्रुवं—क्षेत्रं—अदृक्क्षं=८८—१०—८ × अभा=७८—८ × अभा । अगस्त्योदय-
सूर्यः=ध्रुवं + क्षेत्रं + अदृक्क्षं=८८ + १० + ८ × अभा=९८ + ८ × अभा । इत्यु-
पपन्नम् ॥ २२ ॥

पलभा और ८ के गुणनफलको ७८ और ९८ अंश में क्रमसे घटाने और जोड़नेसे जितना
होवे उससे समान सूर्यके होनेसे अगस्तित ताराका क्रमिक अस्त और उदय होता है ॥२२॥

उदाहरण—

पलभा ५।५४ और ८के गुणा ४७।१२ को ७८ में घटानेसे शेष ३०।४८ अंशादि
अतः सूर्यके १।००।४८।०० तुल्य होने पर अगस्त्यका अस्त और ९८° + ४७°।१२' =
राश्यादि ४।२५।१२ तुल्य सूर्यपर अगस्त्यका उदय होगा ॥ २२ ॥

अथ ग्रहनिरयोदयास्तज्ञानमाह—

खेचरोऽर्कास्तकाले सषड्भार्कतो योऽधिकोऽल्पोऽर्कतो निर्युदेतीह सः ।

अस्तमेत्यन्यथा यो विधेयः क्रमात् पूर्वपश्चात्स्थदृक्कर्मभाक् स ग्रहः ॥२३॥

अथ ग्रहाणां नित्योदयास्तज्ञानार्थं दृश्यादृश्यलक्षणमाह । खेचरोऽर्कास्तेति । अर्कास्त-
काले सर्वास्तसमये । खेचरो ग्रहः कार्यः सूर्यश्च । स ग्रहः सषड्भसूर्याधिकः केवलसूर्याद-
व्यवधेत् तदा निशि राशौ उदेति उदयं प्राप्नोति । अन्यथा तद्विपरीतवधेत् तदाऽस्तं याति
ग्रहः सषड्भार्कतोऽल्पः सूर्याधिक इत्यर्थः । अथो आन्तर्येण एवं दृश्यज्ञाने सति स ग्रहः
पूर्वपश्चिमस्थदृक्कर्मभाग् विधेयः । उदये पूर्वदृक्कर्म देयमस्ते पश्चिमदृक्कर्म देयमित्यर्थः ।
शकः २६३४ वैशाखशुक्ल १५ पौर्णिमास्यां गुरोर्नित्यास्तसाधनम् । स्पष्टः सूर्यः १।५।४२
३७। स्पष्टा गतिः ५७।३६। स्पष्टो गुरुः ४।२।१।४९। स्पष्टा गतिः ६।२३। मन्द स्पष्टो गुरुः
४।१२।५२।४४। मन्दस्पष्टा गतिः ४।४२। दिनमानम् ३३।६। सर्वास्ते चाकितः सूर्यः १।६।

२४ प्र० ला०

१४।१३। गुरुः ४।२।१२।४६। मन्दस्पष्टो गुरुः ४।१२।११।११। स्वपात-२।२०। रहितः १।२२।
 ११।११। केवलात् क्रान्तिः १८।४९। शीघ्रकर्णः ११।१२।४२। अङ्गुलाद्यः शर उत्तरः १९।१८।
 १२। स्पष्टो गुरुः ४।२।१२।४६। अयं सषड्भार्क-७।१।४२।३७ न्यूनः केवलात् दक्षिण इति ।
 रात्रावस्तं गमिष्यतीति निर्णीतम् । अथ पश्चिमास्तस्य साध्यत्वात् त्रिभयुक्तः ७।२।१२।
 ४६। अस्य क्रान्तिर्दक्षिणा १८।१२।४१। अक्षांशोः संस्कृता जाता नतांशा दक्षिणाः ४३।३८।
 २३। दृक्कर्म कलाद्यं धनम् ११।१८। दृक्कर्मसंस्कृतो गुरुः ४।३।८।४। ॥ २३ ॥

माधुरी व्याख्या—

यः खेवरः = यो प्रहः, अर्कास्तकाले = सूर्यास्तसमये, सषड्भार्कतः = षड्दशियुतसू-
 र्यात्, अधिकः = रात्र्यादिना महान्, वा = अथवा, अर्कतः, = सूर्यात्, अल्पः = लघुः
 स्यात् सः = प्रहः, इह, निशि = रात्रौ, उदेति । अथ = अनन्तरं, अन्यथा = विलोमेन,
 अस्तं, एति = गच्छति, सः प्रहः, पूर्वपश्चात्स्यदृक्कर्मभाक् = पूर्वपश्चिमनिष्ठदृक्कर्मभा-
 संस्कृतः, विधेयः = कार्यः ॥ २३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

क्षितिजाद्यः स्थितस्योदयसम्भावाना, क्षितिजोर्ध्वस्थस्य चास्तसम्भावनेति तद्विदाम-
 तिरोहितमेव । सूर्यास्तकाले सूर्यादल्पः, सषड्भसूर्यादधिकश्च प्रहः क्षितिजाद्यःस्थो भव-
 तीति स प्रहो रात्राउदेति । तदानीं सूर्यादधिकः सषड्भसूर्यादल्पो प्रहः क्षितिजोर्ध्वगतो
 यतो भवतीति स प्रहो रात्रावस्तं गच्छतीति युक्तमेव । तत्रोदयास्तलग्नज्ञानाय प्रहो
 दृक्कर्मणा संकर्तव्य इति उपपन्नम् । संबोधकः ॥ २३ ॥

जो यह सूर्यास्त कालमें ६ रात्रियुत सूर्यसे अधिक या सूर्यसे अल्प होवे वह प्रह रातमें
 उदित होता है । और विलोम स्थितिमें रातमें अस्त होता है । उदय और अस्तके ज्ञानार्थ
 क्रमसे पूर्व और पश्चिमस्य, दृक्कर्मोशका प्रहमें संस्कार करे ॥ २३ ॥

उदाहरण—शाके १८६५ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा शनिमें गुरुका निर्यास्त साधन
 करना है अतः उस दिनका अहर्गण ११५९ और चक्र ३८ परसे सूर्यास्त कालिक स्पष्ट
 सूर्य ६।१२।४५।२५ स्पष्टगति ६०।१० स्पष्ट गुरु ४।२।१७।४८ और गुरुकी स्पष्ट गति
 ७।२८। यहाँ स्पष्ट गुरु केवल सूर्यसे अल्प और सषड्भ सूर्यसे अधिक है अतः रातमें
 अस्त होगा । पूर्वोक्त प्रकारसे गुरुके उत्तर दिशाका क्रान्त्यंश २०।४।३ और दक्षिण
 अक्षांश २६।१० इनके संस्कार (अन्तर) से दक्षिण नतांश ६।५।५७ उत्तर दिशाका
 शर ००।२१।५६ दृक्कर्मकला ००।१।४९ धन और दृक्कर्म संस्कृत (युत) गुरु
 ४।२।१।३७ हुए ॥ २३ ॥

अथोदयास्तकाले रात्रिगतषटीज्ञानमाह—

उग्रमे यातकालः खगात्त्वस्तके षड्भयुक्तात् सषड्भार्कभोग्यान्वितः ।

युक्तमच्योदयाऽस्योद्गमास्ते भवेद्भ्रात्रियातोऽथ तत्कालखेटात् स्फुटः ॥२४॥

अथ रात्रौ प्रहोदयास्तयोगतघटकाज्ञानमाह । उग्रमेति । उग्रमे उदये साध्यमाने खगाद्
 दृक्कर्मदत्तप्रहाद् यातः कालो भुक्तकालः साध्यः । अस्ते षड्भयुक्तात्प्रहाद् भुक्तकालः
 साध्यः । स कालः सषड्भार्कस्य भोग्यकालेनान्वितो युक्तमच्योदयः । एवमस्योद्गमास्ते
 घटिकादिको रात्रियातो भवेत् । तात्कालिकप्रहाद् कालः पुनः साध्यः स्पष्टः स्यादित्यर्थः ।
 सषड्भदृक्कर्मदत्तप्रहाद् भुक्तकालः १७९ । सषड्भसूर्यात् ७।६।१४।२३ भोग्यकालः ६४।

शुक्रभोग्ययौगो २४३ धनु-३४४ मंक्रो-३०४ द्याभ्यां युक्तः ८८१। सूर्यास्तादाभिर्वटिका-
भिः । १४।४१। गुरोरस्तः आभिर्वटिकाभिश्चालतो गुरुः ४।२।१४।६। तल्लग्नम् । ४।३।१।
२४। रविः १।६।२८।४६। लग्नशुक्रम् १७९। रविभोग्यम् ६१।३६।६। अनयौगोः २४० ।
धनुः ३४२ मंक्रो-३०३ द्यौर्युक्तः ८८६ षष्टिभक्तो जातः स्पष्टः कालः १४।४६ ॥ २४ ॥

माधुरी व्याख्या—

उद्गमे=उदये, खगात्=केवलप्रहात्, अस्तके=अस्ते, षड्भयुक्तात्=षड्भयुत-
प्रहात्, यातकालः=गतकालः, आनेयः । सषड्भार्कभोग्यान्वितः=षड्भयुतसहितसु-
र्यस्य भोग्यकालेन युतः, युक्तमभ्योदयः=सहितमभ्योदयकालः, अस्य=ग्रहस्य, उद्ग-
मास्ते=उद्यास्ते, रात्रियातः=रात्रिगतकालः, भवेत् । अथ=अनन्तरं, तत्कालखेटात्=
इष्टकालीयप्रहात्, स्फुटः=स्पष्टः, कालः स्यात् ॥ २४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सूर्यास्तकाले पूर्वपश्चिमक्षितिजाद्य ऊर्ध्वं स्थितस्य ग्रहस्य क्रमेण रात्रौ उद्यास्तौ
भवत इति गोलविदा स्फुटमेव । तत्र “अर्कभोग्यस्तनोर्भुक्तकालान्वितः युक्तमभ्योदयो-
ऽभीष्टछालो भवेदिति” प्रकारेण रात्रिगतकालानयनं सुगममित्युपपन्नम् ॥ २४ ॥

ग्रहके उदय और अस्तमें अस्तकालिक केवल सूर्य और अस्तकालिक सषड्भ सूर्यके
शुक्रकालमें षड्भयुक्त सूर्यके भोग्यकाल और मध्यस्थ रात्रिके उदयकालके योग करनेसे
रात्रिगत काल होता है । एवं इष्टकालिक ग्रहपरसे साधित स्पष्ट काल होता है ॥ २४ ॥

उदाहरण—६ राशियुत द्युक्कर्म संस्कृत गुरु १०।२।१।३७ कांशुक्त काल २२। तथा
६ राशियुत सूर्य ००।१२।४५।२५ काभोग्य काल १४४ और इनके मध्यस्थित कर्क, सिंह,
मिथुन, कन्या, तुल, वृश्चिक और धनुके उदयमानका योग २३५९ हुए अतः इनके
योग २५२५ में ६ का भाग देकर लब्धि इष्ट घटी ४२। ५ हुई ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रे विशेषतामाह—

इन्दोस्तु गोपलाढयोनः कार्योऽथ प्रतिनाडिकम् ।

युतो द्विद्विपलैः स्पष्टः किं स्यात्तात्कालिकेन्दुना ॥ २९ ॥

अथ तात्कालिकं चन्द्रं विना कालस्पष्टीकरणमाह । इन्दोरिति । चन्द्रस्य कालो गो ९
पलाढयोनो नवपलैरुदये युक्तः । अस्ते ऊनः । प्रतिघटिकं द्विद्विपलयुक्तः । द्विद्विपलिकातु-
ल्यपलैः पलस्थाने तुक्त इत्यर्थः । स स्पष्टकालः स्यात् । एवं कृते तात्कालिकचन्द्रात् पुनः
कालः साध्य इति प्रयोजनं नास्तीति सूचितमिति ॥ २९ ॥

इति ग्रहोद्यास्ताधिकारोदाहरणम् ।

माधुरी व्याख्या—

इन्दोः=चन्द्रस्य कालः उदयेऽस्ते, क्रमेण गोपलाढयोनः=नवपलैः सहितो रहितश्च,
अथ=अनन्तरं, प्रतिनाडिकम्=प्रतिघटी, द्विद्विपलैः=द्वाभ्यां, द्वाभ्यां पलाभ्याम्,
युतः=सहितः, स्पष्टः=स्पष्टकालः स्यात् । तात्कालिकेन्दुना=इष्टकालिकचन्द्रेण, किं
फलम् । तदा तात्कालिकचन्द्रेण न किमपि प्रयोजनमिति भावः ॥ २९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“गतिभोजनतिथ्यंशः कुदलस्य यतो मिति”रित्यनेन चन्द्रस्य कलार्थं परमर्जव-

नम् = $\frac{\text{चंग}}{१५} = \frac{७९०/३५''}{१५} = ५३$, स्वल्पा = ५३ अङ्गु। ∴ चन्द्रपरमर्लवनपलायम् =

$\frac{५३}{६} = ९$, स्वल्पातरात् । अनेन पलमानेन युतोनीतो चन्द्रोदयास्तकालौ पृष्ठीयौ भवेताम् ।

यतः प्रातर्गर्भावौ साधितौ । ∴ चन्द्रसूर्यसावनान्तराद्यवः = ७२१, ∴ चन्द्रसूर्यसावन-
पलानि = $\frac{७२१}{६} = १२०$ । अतोऽनुपातेनैकघटिकायामन्तरपलमानम् = $\frac{१२० \times १}{६०} = २$,

अतः प्रत्येकघटीद्विगुणितपलयोगेन तावुदयास्तकालौ स्फुटौ भवेताम् । अन्येषां प्रहाणां
गत्यल्पत्वात्पृष्ठीयगर्भावौ कालौ समावेवेत्युपपन्नम् ॥ २५ ॥

पूर्वानीत चन्द्रमाके उदय और अस्त कालमें क्रमसे ९ पलोंको जोड़ना और घटाना
चाहिए, बाद प्रत्येक घटीमें दो २ पलोंको जोड़नेसे चन्द्रमाका स्पष्टकाल होता है । यहाँ
हृष्टकालिक चन्द्रमाकी आवश्यकता ही नहीं पड़ती ॥ २६ ॥

युगेदवरकृता टीका कर्पलेदवरसंकृता ।

उदयास्ताधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णतां गता ॥ ९ ॥

इत्युदयास्ताधिकारः ॥ ९ ॥

अथ ग्रहच्छायाधिकारः ॥ १० ॥

तत्रादौ रात्रौ ग्रहस्य दृश्यादृश्यत्वज्ञानं दिनगतसाधनञ्चाह—

ग्राह्येष्टिकर्मखचरस्तनुतोऽल्पकोऽस्तात् पुष्टश्च दृश्य इह खेचरभोग्यकालः ।

लाम्नेन युक् च विवरोदययुग्मुयातः स्यात्खेचरस्य सितगौर्येदि गोपलोनः ॥१॥

विश्वनाथः—अथ ग्रहच्छायायोदाहरणम् । तत्र रात्रौ ग्रहस्य दृश्यादृश्यत्वज्ञानं दिनगत-
साधनमाह । प्रागिति । शके १९३२ वैशाखशुक्ल ९ शनै रात्रौ दशघटिकासु १० चन्द्रस्य
छायासाधनं क्रियते । तत्रार्हगणः ७७७ । प्रातर्मध्यमः सूर्यः ० । २० । ६६ । २२ । चन्द्रः
३ । २६ । ५८ । ३ उच्चम् ७ । २२ । ४ । ६ । राहुः २ । २३ । ४७ । ३ । रवेर्मन्दकेन्द्रम् १ ।
२७ । ३ । ३८ । मन्दफलं धनम् १ । ४९ । ४० । संस्कृतो रविः ० । २२ । ४६ । २ । अयनांशा
१८ । ८ । चरमृगम् ७३ । चरसंस्कृतः स्पष्टो रविः ० । २२ । ४५ । २ । स्पष्टा गतिः ६७ । ५८ ।
फलत्रयसंस्कृतश्चन्द्रः ३ । २६ । ३९ । १३ । मन्दकेन्द्रम् ३ । २५ । २८ । ५३ । मन्दफलं
धनम् ४ । ३२ । ० । संस्कृतः स्पष्टश्चन्द्रः ४ । १ । ७ । १३ । स्पष्टा गतिः ८१९ । १९ ।
दिनमानम् ३२ । २६ सूर्यादयात्रतवटाभि-४२ । २६ इषाकलितः सूर्यः ० । २३ । २५ । ४८
चन्द्रः ४ । १० । ४६ । ३९ । राहुः २ । २३ । ४४ । ४८ व्यगुश्चन्द्रः १ । १७ । १ । ५१ ।
उत्तरः शरः ६५ । ४४ । त्रिभवजितवचन्द्रः १ । १० । ४६ । ३९ । अस्य क्रान्तिरुत्तरा २० ।
१९ । ३९ । अक्षांशौः २५ । २६ । ४२ संस्कृता जाता नतांशा दक्षिणाः ५ । ७ । ३ । पूर्वं
हृक्कर्म कलाद्यमृगम् १६ । ४ हृक्कर्मसंस्कृतवचन्द्रः ४ । १० । २९ । ५० । रात्रिगतघटीषु
१० लग्नम् ८ । १६ । २४ । २९ । पूर्वहृक्कर्मदत्तवचन्द्रो लग्नादल्पोऽस्तलग्ना-२ । १६ ।
२४ । २२ दक्षिकोऽस्तस्तत्रेष्टघटीषु हृदयवचन्द्रः । सायनहृक्कर्मसंस्कृतवचन्द्रस्य भोग्यकालः
१६ । सायनलग्नस्य भुक्तकालेन ४६ युक्तः ६१ । ग्रहलग्नयोर्मध्ये सिंहादारभ्य मकरपर्यन्तं
ये उदयास्तेषां योगेन १३६७ युक्तः १४५८ । षष्टिमन्तः । जातो ग्रहस्य दिनगतकालः २३ ।
३८ । चन्द्रस्य दिनगतमतो नव-९ पलरहितं जातश्चन्द्रस्य दिनगतकालः २३ । ५९ ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

तनुतः = लगनात्, प्राग्दृष्टिकर्मखचरः = पूर्वदत्तदृष्टिकर्मग्रहः, अल्पकः = न्यूनः; अस्तात् = सप्तमलगनात्, पुष्टः = अधिकः स्यात्तदा, दृश्यः = द्रष्टुं योग्यः भवति । इह = तदकाले, लगनेन = प्रथमलग्नभुक्तकालेन, युक् = युक्तः; खेचरभोग्यकालः = ग्रहभोग्यकालः, विचरोदययुक् = मध्योदययुक्तः, खेचरस्य = ग्रहस्य, युयातः = ग्रहोदयादिनगतकालः, भवति । यदि, सितगोः = चन्द्रस्य स कालः स्यात्, तदा, गोपलोनः = नवपलैः हीनः, कर्त्तव्यः ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

प्रथमसप्तमलग्नप्राम्यामूनाधिको ग्रहो दृश्यक्षितिजादुपरि तिष्ठत्यत इष्टकाले दृश्यो भवत्येव । ततः “अर्कभोग्यस्तनोर्भुक्तकालान्वितो युक्तमध्योदयोऽभीष्टकालो भवे”दित्यनेन दिनगतकालानयनं सुगमम् । चन्द्रकालानयने ९ नवकलात्यागकारणं तु उदयास्ताधिका-रोक्त-२५ इलोकवाचनानां स्पष्टमेवोक्तमित्युपपन्नम् ॥ १ ॥

प्रथम लग्ने पूर्व दृष्टिकर्म संस्कारित ग्रह न्यून होवे, या, सप्तम लग्ने अधिक होवे तो इष्ट कालमें वह ग्रह दृश्य होगा । लग्ने भुक्त कालसे युक्त ग्रहके भोग्य कालमें मध्यस्थ राशियोंके उदयमान जोड़नेसे ग्रहका दिनगत काल होगा । और चन्द्रमाके दिनगत कालमें ९ पलको घटाना चाहिए ॥ १ ॥

शाके १८६५ वैशाख शुक्ल दशमी मंगल में रात्रिगत घटी १११५ पर चन्द्रकी छायाका आनयन करना है, इष्ट कालिक स्पष्ट सूर्य ००।१९।८।३४ गति ५८।६, स्पष्ट चन्द्रमा ४।१५।१९।४६ गति ७२०।५४ स्पष्ट राहु ३।१०।३९।५४ दिनमान ३२।३२ अयनांश २१।४०।५३ विराहु चन्द्रमा १।४।३९।५२ का उत्तर शर ५१।४।४३, त्रिभोन चन्द्रमा १।१५।१९।४६ की उत्तर क्रांति १६।४१।५५, दक्षिण अक्षांश २६।१० के संस्कार (अंतर) से नतांश दक्षिण ९।२८।५ ऋणात्मक दृष्टिकर्मकला २१।२७।३९ से संस्कृत चन्द्रमा ४।१४।५८।९, तास्कालिक प्रथमलग्न ८।२८।१९।७ और सप्तमलग्न २।२८।१९।७ हुआ । यहाँ चन्द्रमा प्रथम लग्नसे न्यून और सप्तम लग्नसे अधि होनेके कारण इष्ट समयमें अवश्य दृश्य होगा । दृष्टिकर्म कृत सायन चन्द्रमाका भोग्य पल २६३ और सायन लग्नके भुक्त पल २९९ और बीचके राशियोंके उदय पल ६८५ इनके योग १२४७ में ६० का भाग देकर लब्धि चन्द्रमाकी दिन गत घटी २०।४७ में ९ पल घटानेसे चन्द्रमाकी स्पष्ट घटी २०।३८ हुई ॥ १ ॥

अथ ग्रहाणां छायायनमाह—

जिनासोऽक्षाभागोऽङ्गुलमयशरोऽनेन तु चरं
स्फुटं संस्कृत्याऽतो दिनमथ खगस्य द्युविगतात् ।
प्रभाद्यं संसिध्येदथ खचरभादेर्निशि गतं
ब्रवेऽथाऽऽरावीनां द्युतिपरिगमं यंत्रवशतः ॥ २ ॥

अथ ग्रहस्य दिनमानमाह । जिनासेति । दृष्टिकर्मदत्तचन्द्रात् खरमुत्तरम् ९९ । अङ्गुलाद्यः शर उत्तरः ६१।४४। अक्षाभा-१।४९ ब्रः३७७।९८। चतुर्विंशतिभक्तः फलं पलात्मकमुत्तरम् १९।४४। शरस्य उत्तरस्थात् अनेन शरं ९९ संस्कृतं जातं स्पष्टम् ७७।४४। अस्मादिनमानम् ३२।२८

अथ ग्रहस्य युगतात् प्रागुक्तदिनगतकालात् छायाद्यं साध्यम् । अथ खचरभादेर्ग्रहच्छायायां यन्त्रभागेष्वो रात्रिगतघटिकादिकं ब्रुवे अग्रे इत्यनुवृत्तिः । आरादीनां भौमादीनां द्युतिपरिगमं छायाज्ञानं यन्त्रवशातो वक्ष्यमाणरीत्या स्यात् । तद्यथा । ग्रहस्य यन्त्रवेधादिना यन्त्रभागा ज्ञेयाः । शन्त्रभागेष्व कर्णः कर्णात् छाया । यन्त्रभागेष्वो दिनगतं वा ज्ञेयम् । दिनगतकालः २३।२९। दिनमानात् ३२।२८ शुद्धः । जातः शेषः ८।९९। अयमुन्नतसंज्ञकः । पश्चिमकपालस्य विद्यमानत्वात्तुन्नतं दिनाघात् शुद्धं जातं पश्चिमे नतम् ७।१६। अक्षकर्णः १३। १८। स्पष्टं चरम् ७४।४४। हारः १२८।९६ समाख्यः ३०।१। अभिमतहारः ७।२९। भाज्यः ११७।९६। अङ्गुलाद्यः कर्णः १६।९३ इष्टच्छाया १०।२४ ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

अक्षाभासः=पलभया गुणितः, जिनासः = चतुर्विंशत्याहतः, अङ्गुलमयहारः=अङ्गुलादिहारः, अनेन=लब्धेन, संस्करय = यथा सम्भवमूनयुतं कृत्वा, स्फुटं=स्पष्टं, चरं स्यात् । लब्धकलेन संस्कारितं चरं स्पष्टं चरं भवतीति भावः । अतः=स्फुटचरात्, दिनं=दिनमानं स्यात् । अथ युविगतान्=दिनगतान्, ग्रहस्य, प्रभाथं=छायादिकं, संसिष्येत् । अथ=अनन्तरं, खचरभादेः = ग्रहच्छायादिकस्य, निशिगतं=रात्रिगतकालमानं साध्यम् । अथ, यन्त्रवशातः=वेधयन्त्रेण, आरादीनां=भौमादीनां, द्युतिपरिगमं=छायाज्ञानप्रकारं, ब्रुवे=वच्मि ॥२॥

अत्रोपपत्तिः—

दिनमितिसाधने स्पष्टचरस्यावसरप्राप्तौ तावत्स्पष्टचरसाधनं क्रियते । तत्र तावत् द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा क्रान्तिज्या कोटौ क इति कुज्या, ततः $\frac{\text{कुज्या} \times \text{त्रि}}{\text{द्यु}} = \text{चज्या} =$

$\frac{\text{पमा} \times \text{कांज्या} \times \text{त्रि}}{१२ \times \text{द्यु}}$ स्वस्पान्तरात् = चरकला । परञ्चैतत्स्थूलं, क्रान्तिज्यायाः, स्थूल-

त्वात् स्पष्टाक्रान्तिषु चरकला संस्कृता मध्यमा क्रान्तिर्भवति । तत्र चरकला = ३ × श० । अतः चरकलासम्बन्धिफलसंस्कारेण मध्यमा क्रान्तिः स्फुटा क्रान्तिरिति । ∴ स्पष्टचर-

कला = $\frac{\text{पमा} (\text{कांज्या} \pm \text{श} \times ३) \times \text{त्रि}}{१२ \times \text{द्यु}} = \frac{\text{पमा} \times \text{कांज्या} \times \text{त्रि}}{१२ \times \text{द्यु}} \pm$

$\frac{\text{पमा} \times \text{श} \times ३ \times \text{त्रि}}{१२ \times \text{द्यु}} = \text{चक} \pm \frac{\text{पमा} \times \text{श} \times ३ \times \text{त्रि}}{\text{द्यु} \times १२}$ । अथात्र 'ः' कलाः=असवः । ∴ स्प-

ष्टचरकला ÷ ६ = स्प० च० पलानीति = चप = $\frac{\text{पमा} \times \text{श} \times ३ \times \text{त्रि}}{१२ \times ६ \times \text{द्यु}} = \text{चप} \pm$

$\frac{\text{पमा} \times \text{श} \times \text{त्रि}}{२४ \times \text{द्यु}}$ । अत्र 'ः' द्यु = त्रि स्वस्पान्तरात् । ∴ स्प० च० प० = चप = $\frac{\text{पमा} \times \text{श}}{२४}$ ।

∴ उपपन्नं चरानयनं, शेषोपपत्तिः सरलेवेत्यलम् । संशोधकः ॥ २ ॥

अङ्गुलादिक चरको पलभासे गुणकर और २४ से भाग देकर लब्ध फलसे संस्कारित चर स्पष्ट चर होता है । इस चर परसे दिनमानका ज्ञानकर ग्रहदिनगत कालपरसे ग्रहकी छायादिका ज्ञान करना चाहिये उसके बाद और दिनगत कालपरसे रात्रिगत कालका ज्ञान करना । पुनः यन्त्रके द्वारा कुजादि ग्रहोंकी छायादिका ज्ञान-प्रकारको कहता हूँ ॥ २ ॥

उदाहरण— एकम् संस्कृत चन्द्रमाका उत्तर चर ४६ उत्तर चर, ६।२९।१३ और

पलमा ६।१० के गुणा ३९।१०।४४ में २४ का भाग देनेसे लब्धिफल पलादि उत्तर दिशा का १।३७ इसमें चर पलको जोड़ कर ४७।३७ स्पष्ट चर हुआ। इसके द्वारा दिनमान ३१।३४ दिनगत घटी २०।३८ को दिन मानमें घटानेसे दिन शेष घटी १०।५६ हुई इसको दिनार्ध १५।४७ में घटानेसे पश्चिमनत ४।५१, पलकर्ण १३।२२ स्पष्ट चर परसे द्वार १२३।३१ सम ४२।३७ भाज्य १४५।१६ और छाया ५।२३ हुई ॥ २ ॥

अथ धीयन्त्रेण छायायनमाह—

पश्येज्जलादौ प्रतिबिम्बितं वा खेटं हगौच्यं गणयेच्च लम्बम् ।

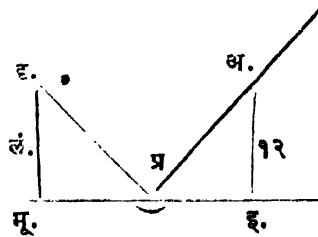
तल्लम्बपातप्रतिबिम्बमध्यं हगौच्यहृत् सूर्यहृतं प्रभा स्यात् ॥ ३ ॥

अथ छायासाधनमाह । पश्येदिति । जलादौ प्रतिबिम्बितं खेटं पश्येत् । हगौच्यमव-
लम्बं गणयेत् । यत्र भूमौ लम्बः पतति तस्माज्जलप्रतिबिम्बमध्यमङ्गलात्मकं गणनीयम् ।
तद्द्वादशगुणं हगौच्येन भक्तं फलमङ्गलादिका छाया भवेत् ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

‘पूर्वोक्तीत्या ग्रहच्छाया सावनीया’ वा = अथवा, जलादौ = जलादर्शघृततैलादौ,
प्रतिबिम्बितं = बिम्बच्छायागतं, खेटं = प्रहं, पश्येत् = अवलोकयेत्, हगौच्यं = दृष्टयुच्छ्रयं,
च, लम्बं गणयेत् = मापयेत् । तल्लम्बपातप्रतिबिम्बमध्यं = लम्बमूलप्रतिबिम्बान्तरं,
सूर्यहृतं = द्वादशघ्नं, हगौच्यहृत् = दृष्टयुच्छ्रायमानेन भक्तं तदा, प्रभा = ग्रहच्छाया स्यात् ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यावदुन्नतांशेन शङ्कप्रगता ग्रहबिम्बरश्मिच्छाया भूमौ निपतति तावदुन्नतांशेनैव
विरुद्धदिशि परावर्तिता भवतीति पतन-परावर्तनकोणौ तुल्यौ भवतः । तेन तत्र हगौच्यं
लम्बः (यथा हमू) कोटिः, लम्बमूलप्रतिबिम्बान्तरं (यथा मूप्र) भुजः । परावर्तित-
रश्मिखण्डं (यथा ह. प्र) कर्ण इदं क्षेत्रं छायाक्षेत्रेण (यथा अइप्र) साजात्यमतो-
ऽनुपातो यदि हगौच्यकोटौ (हमू अस्मिन्) लम्बमूलप्रतिबिम्बान्तरं (मूप्र)
लभ्यते तदा १२ कोटौ (अइ) किमिति फलं छाया (इप्र), भवति = $\frac{\text{अं} \times १२}{\text{ह.उ.}}$,

∴ उपपन्नम् । संशोधकः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्त रीतिसे छाया साधन करे, अथवा जल आदिमें प्रतिबिम्बित ग्रहको देखे । दृष्टि
की ऊँचाई रूप लम्बके मानको जानकर लम्बके मूलसे ग्रहके प्रतिबिम्ब स्थानके मानको १२
से गुणाकर दृष्टिको उचाईसे भाग देनेसे छाया होगी ॥ ३ ॥

अथ ग्रहस्य शुगतकालानयनमाह—

ज्ञात्वाऽनुमानान्निशि यतनाङ्गीस्तत्कालखेटात् कथितैश्चराद्यैः ।

दृष्टप्रभादेर्शुगतो ग्रहस्य साध्यस्त्वहेन्दोर्यदि गोपलाढयः ॥ ४ ॥

अथ ग्रहस्य शुगतकालसौधनमाह । ज्ञात्वाऽनुमानादिति । अनुमानाद्वात्रिगतषटिकाः १० । तात्कालिकचन्द्रात् स्पष्टं चरम् ७४ । ४४ । दिनमानम् ३२ । २८ । इष्टकालाया १०।२४। अस्या विक्रमविधिना शुगतसाधनम् । कणः १६ । १३ । आज्यः ११७ । १९ । अनिमतो हारः ७ । २९ । अक्षकणः १३ । १८ । मध्यहारः १२८ । १६ । नतं पश्चिमम् ७ । १९ । इदं दिनाधनं १६ । १४ । युतं जातो ग्रहस्य दिनगतकालः २३ । २९ । चन्द्रस्य दिनगतमतो नवपलसहितं जातश्चन्द्रस्य दिनगतकालः २३ । ३८ ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

निशि = रात्रौ, अनुमानात् = धीर्यत्रात्, यतनाङ्गीः—गतषटिकाः, ज्ञात्वा = विदि-
त्वा, तत्कालखेटात् = इष्टकालिकप्रहात्, कथितैः=उक्तैः, चराद्यैः=चरपलादिकैः, दृष्टप्रभा-
देः=अवकोकितच्छायादेः, ग्रहस्य = खेटस्य, शुगतः = दिनगतकालः, साध्यः = ज्ञा-
तव्यः । यदि हेन्दोः = चन्द्रस्य, शुगतकालः स्यात्तर्हि गोपलाढयः = नवपलैः सहितः
कर्त्तव्यः ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

त्रिप्रश्नाधिकारोक्तयुक्त्या सर्वेषां ग्रहाणां कालज्ञानं सुगमम् । तत्र सर्वाधिकगतिकार-
णात् चन्द्रस्य कालज्ञाने गर्भपृष्ठक्षितिजान्तरफलस्य लंबनकालस्य नवपलमितस्क योगे
सति तत् गर्भक्षितिजास्फुटमेवेत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥

बुद्धिसे गतरात्रि कालको जानकर इष्टकालिक ग्रह परसे अन्य ग्रहोंका भी पूर्वोक्त प्रकार
द्वारा दिनगत कालको जानना चाहिए और ९पलको जोड़नेसे चन्द्रमाका दिनगत कालहोगा ॥

उदाहरण—

रात्रिगत षटी ११।५ दिनमान ३१।३४, स्पष्ट.चर ४७।३७ और छाया ५।२३ है
इनपरसे पूर्वोक्तयुक्त्या पश्चिम नत ४।११ को दिनार्ध १५।१७ में जोड़ने से दिनगत
काल २१।२८ इसमें ९पल जोड़नेसे चन्द्रमाका दिनगत काल २१।३७ हुआ ॥ ४ ॥

अथ ग्रहोदये दिनशेषरात्रिगतकालमाह—

प्राग्दृक्खचराङ्गभाढयभान्वोरुपोऽर्कस्त्वपरस्तनुस्तदन्तः ।

कालः स अगोदये शुशेषो रात्रितः क्रमशो ग्रहेऽल्पपुष्टे ॥ ५ ॥

अथ ग्रहोदये दिनशेषरात्रिगतकालमाह । प्रागिति । पूर्वदृक्कर्मसेल्लूतश्चन्द्रः ४।१०।२९।१०।
षष्ठाशियुक्तः सूर्यः ६।२३।२९।४८। अनयोर्मध्ये चन्द्रोत्पत्तः सोऽर्कः कल्पितः । अन्यो रविलि-
प्तम् । अनयोरन्तरे कालः । अर्कमोद्यः १९। तनुभुक्त-१३३ युक्तः १४८। मध्ये कम्पा-३३६
तुकोदयेन ३३६ युक्तः ८१८। जातो ग्रहस्य सषड्भसूर्यादल्पत्वात् अगोदये दिनशेषकालः
१३।३८। स कालो ग्रहस्योदये क्रमात् शुशेषो रात्रितो भवति । कस्मिन् सति । ग्रहेऽल्पपुष्टे
सति । ग्रहे सषड्भसूर्यादल्पे शुशेषः । अधिके रात्रिगतः स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

माधुरी व्याख्या—

प्राग्दृक्खचराङ्गभाढयभान्वोः=पूर्वदृक्ग्रहसषड्भसूर्ययोः, मध्ये अल्पः,=न्यूनः, अर्कः=
सूर्यः, अपरः=अधिकः, तनुः=कर्म, (अभिधाय) तदन्तः=तयोर्मध्यस्थः, कालः,
ग्रहे = खेटे, अल्पपुष्टे=सषड्भसूर्यान्वुनाधिके, सः=कालः, अगोदये=ग्रहोदयकाले, क्रम-

शः, शेषः=दिनशेषः; रात्रिगतः=रात्रिगतः, स्यात् ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अस्तकाले लग्नसषड्भार्कयोः साम्यात् “ऊनस्य भोग्योऽधिकमुक्तयुक्त” इति भास्क-
रोक्तस्यैव सुलभा ॥ ५ ॥

पूर्व ग्रह और ६ राशियुक्त सूर्य इन दोनोंमें न्यून सूर्य और अधिकको लग्न मानकर
पूर्वयुक्तसे साधित अंतरघटी, ग्रहके ६ राशि युक्त रविसे न्यून और अधिक होनेसे क्रमिक
दिनशेष घटी और रात्रिगत होती है ॥ ५ ॥

उदाहरण—

इकर्म संस्कृत चन्द्रमा ४।१४।५८।९ और सषड्भसूर्य ६।१९।८।३४ है । इनमें
न्यून चन्द्रमाको सूर्य तथा अधिक सषड्भ सूर्यको लग्न मानकर त्रिप्रश्नके प्रकारसे ११।१५
इष्ट घटी हुई । यही सषड्भ सूर्यसे ग्रह (चन्द्रमा) न्यून है अतः वह रात्रिगत घटी है ॥५॥

अथ रात्रिगतकालानयनमाह—

तेनोनोऽथ च सहितो ग्रहशुयातः स्यादर्कास्तमयकतो निशि प्रयातः ।

चैव ग्लावोऽनुमितघटीष्वताऽल्पपुष्टं द्विघ्नं तत्समपलयुग्वियुक्तं स्फुटः सः ६
अथ सूर्यास्तात् रात्रिगतमाह । तेनेति । तेन शुशेषेण पूर्वाकां श्रूयात् ऊनः । रात्रौतेन
सहितः कायः । एवमर्कास्तसमयतः सूर्यास्तानन्तरं निशि प्रयातो रात्रिगतः कालो भवति ।
चैव ग्लावश्चन्द्रस्य कालस्तदा अनुमितघटीषु अल्पपुष्टं चेत् । तद्यथा । कल्पितघटिकाभ्य
आगताः घटिका अल्पा वा पुष्टा इत्यर्थः । तावदेव द्विगुणं तत्समपलः स कालः अल्पक्षेत्-
युक्तः । अधिकक्षेदून । इन्द्रोः स कालः स्फुटो भवति । ग्रहशुयातः २३।३८ शुशेषेण १३।३
रहितो जातः सूर्यास्तात् रात्रिगतकालः १०।६॥

माधुरी व्याख्या—

अथ = अनन्तरं ग्रहशुयातः = ग्रहदिनगतकालः, तेन = उक्तदिनशेषकालेन, ऊनः =
रहितः, सहितः=रात्रिगतकालेन युक्तः च अर्कास्तमयकतः=सूर्यास्तकालात्, निशि=रात्रौ
प्रयातः, भवति । चेत्=यदि, अनुमितघटीषु=यंत्रोपलब्धकालेषु, ग्लावः=इन्द्रोः, अतः=
अस्मात्, अल्पपुष्टं=न्यूनाधिकं स्यात् तदा तद् द्विघ्नं = द्विगुणं, तत्समपलयुग्वियुक्तं=
तत्सुपलयोगवियोगेन, स्फुटः=स्पष्टः, सः = कालः स्यात् ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सरलैव ॥ ६ ॥

ग्रहके दिनगत कालमें, पूर्वोक्त दिनशेष और रात्रिशेष कालको क्रमिक घटाने और
जोड़नेसे रात्रिगत काल होगा । यदि अनुमित घटीसे चन्द्रमाका काल न्यून और अधिक
होवे तो न्यूनाधिक तुल्य घटीको द्विगुणित करके घटने पलको उस कालमें जोड़ने और
घटानेसे चन्द्रमाका स्पष्ट काल होगा ॥ ६ ॥

उदाहरण — चन्द्रमाकी दिनगतघटी २१।२८ में दिनशेष घटी १०।५६ को घटा-
नेसे शेष रात्रि गट घटी १०।३२ अनुमित घटीसे न्यून है अतः ३२ पल जोड़नेसे
चन्द्रमाकी रात्रिगत घटी १०।३४ हुई ॥ ६ ॥

युगेरवरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता

ग्रहच्छायाधिकारेऽस्मिन् ‘माधुरी’ पूर्णतां गता ॥ १० ॥

इति ग्रहच्छायाधिकारः ॥ १० ॥

अथ नक्षत्रच्छायाधिकारः ॥ ११ ॥

तत्रादौ नक्षत्रध्रुवानाह—

द्राक्षादष्ट च मूर्च्छना गजगुणा नन्दाब्धयो ह्रमसाः
 षट्कर्का युगखेचरा रसदिशोऽग्राशा नवार्काः क्रमात् ।
 भाग्यादष्टयुगेन्दवोऽक्षतिथयः खात्यष्टयोऽशा ध्रुवा-
 स्यष्टाब्जा गजगोभ्रुवो रविदशः सिद्धाश्विनः खत्रिहक् ॥ १ ॥
 मूलात्स्युर्द्विजिनाः शराशुगदशः कङ्गाश्विनोऽष्टेषुहक्
 बाणक्षीणि रसाष्टहक् नखगुणास्तस्वाग्नयोऽश्वामराः ।
 खं दत्तायनहक्क्रियाः स्युरिह च क्षेपोऽक्षभाग्नोऽर्कहत्
 स्वर्णं प्राक् परतोऽन्यथोत्तरशरे ते स्युः स्वदेशे ध्रुवाः ॥ २ ॥

अथ नक्षत्रच्छायाधिकारोदाहरणम् । वत्र तावत् नक्षत्रध्रुवकानाह । दाक्षादिति । मूला-
 दिति । दाक्षात् अश्विनोमारम्य अष्टमूर्च्छनेत्यादयः खमित्यन्ताः सर्वेषां नक्षत्राणां क्रमादं-
 क्षाया ध्रुवाः स्युः । ते त्रिंशद्भक्ता राक्ष्यादयो भवन्तीत्यर्थः । इमे ध्रुवा दत्तायनहक्कर्मक्रिया
 भवन्ति । एषामायनहक्कर्म दत्तमित्यर्थः । अथाक्षहक्कर्मो ह्येव इति । क्षेपो नक्षत्राणां वक्ष्य-
 मानः शरः पलमया गुणयो द्वादशभक्तः फलं भागादि भाङ्गम् । ध्रुवे प्राक् पूर्वकपाले धनम् ।
 पश्चिमकपाले ऋणम् । इदं दक्षिणशरे । उत्तरशरे विपरीतम् । पूर्वकपाले ऋणम् । पश्चिमकपाले
 धनमित्यर्थः ते स्वदेशे नक्षत्रध्रुवाः स्युः ॥ १-२ ॥

माधुरी व्याख्या—

द्राक्षात्=अश्विनोतः, अष्ट=अष्टौ, ८, मूर्च्छनाः=एकविंशतिः २१, गजगुणाः=अष्टा-
 त्रिंशत् ३८, नन्दाब्धयः=ऊनपंचाशत् ४९, ह्रमसाः द्विषष्टिः ६२, षट्कर्काः=षट्षष्टिः ६६,
 युगखेचराः=चतुर्नवतिः ९४, रसदिशाः=षड्भुत्तरशतम् १०६, अग्राशाशाः=सप्तोत्तरश-
 तम् १०७, नवार्काः=ऊनत्रिंशदुत्तरशतम् १२९, इति दशनक्षत्राणाम् ; भाग्यात्=पूर्व-
 फल्गुनीनक्षत्रात्-अष्टयुगेन्दवः=अष्टचत्वारिंशदुत्तरशतम् १४८, अक्षतिथयः=पंचपंचाश-
 दुत्तरशतम् १५५, खात्यष्टयः=षष्ट्युत्तरशतम् १६०, त्र्यष्टाब्जाः=त्र्यशीत्युत्तरशतम्
 १८३, गजगोभ्रुवः=अष्टनवत्युत्तरशतम् १९८, रविदशः=द्वादशोत्तरशतद्वयम् २१२
 सिद्धाश्विनः=चतुर्विंशदुत्तरशतद्वयम् २२४, खत्रिहक्=त्रिंशदुत्तरशतद्वयम् २३०,
 इति अष्टनक्षत्राणाम् ; मूलात्=मूलनक्षत्रात्—द्विजिनाः=द्विचत्वारिंशदुत्तरशत-
 द्वयम् २४२, शराशुगदशः=पंचपंचाशदुत्तरशतद्वयम् २५५, कङ्गाश्विनः=एक-
 षष्ट्युत्तरशतद्वयम् २६१, अष्टेषुहक्=अष्टपंचाशदुत्तरशतद्वयम् २५८, बाणक्षीणि=पंचष-
 तस्युत्तरशतद्वयम्-२७५, रसाष्टहक्=षडशीत्युत्तरशतद्वयम् २८६, नखगुणाः=विंशत्यु-
 त्तरशतत्रयम् ३२०, तस्वाग्निवः=पंचविंशत्युत्तरशतत्रयम् ३२५, अश्वामराः=सप्तत्रि-
 षदुत्तरशतत्रयम्=३३७, खं=शून्यम् ०० इति, क्रमात्, "नक्षत्राणां, दत्तायनक्रियाः=
 दत्तायनहक्कर्मसंस्काराः, ध्रुवाः, अक्षाः=लवाः, स्युः । इह=अत्र, अक्षभाष्यः=पलमा-
 गुणितः, क्षेपः, अर्कहत्=द्वादशभक्तः, भाष्यशरे=दक्षिणे शरे, फलं प्राक्=पूर्वं, स्वं=धनं,

परतः=पश्चिमे, ऋणं कार्यम्, उत्तर शरे, अन्यथा=विलोमं “कार्यम्”, ततः स्वदेशे, भवाः=ध्रुवांशाः, स्युः ॥ १-२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“स्पष्टेपुरक्षयनेन हतो विभक्तो लम्बजयया रविहतोऽक्षभया हतो वा । कर्धं हस्तं

त्रिभगुणेन भजेद् ध्रुमोर्भा” इत्यादि—भास्करोक्तप्रकारेणाद्दकर्मलवाः = $\frac{\text{स्फुग} \times \text{अभा}}{१२}$

$\times \frac{\text{त्रिज्या}}{\text{ध्रुज्या}} = \frac{\text{स्फुग} \times \text{अभा}}{१२}$, अत्राचार्येण त्रिज्या = ध्रुज्या स्वीकृतं, स्वरपान्तरात् ।

अनेन संस्कृतो ध्रुवः स्वदेशे ध्रुवः स्यात् । शेषवासना सुगमेत्युपपन्नम् ॥ १-२ ॥

८, २१, ३८, ४९, ६२, ६६, ९१, १०६, १०७, १२९, १४८, १६६, १६०, १८३, १९८, २१२, २२४, २३०, २४२, २६१, २६८, २७६, २८६, ३२०, ३२६, ३३७ और ० ये अश्वि-मी आदि २७ नक्षत्रोंके क्रमसे अयनदृक्कर्म संस्कारकृत अंशात्मक ध्रुव हैं । पलभासे गुणित क्षरमें १२ से भाग देनेसे फलको दक्षिण शर होनेसे पूरव और पश्चिममें क्रमसे धन और ऋण उत्तर शर होनेसे विलोम (पूर्व और पश्चिममें क्रमसे ऋण और धन करनेसे अपने देशका अंशात्मक ध्रुव होता है ॥ १-२ ॥

अथ नक्षत्राणां शरलवानाह—

दिक्सूर्येभ्विंधुंदिक्शिवाङ्गखनगाम्नाकार्काश्च विश्वे भवा-
स्त्वाष्ट्राद्द्वौ नगवन्द्यः कुयमलाग्नीभाक्षबाणा द्विषट् ।

कर्णात् त्रिंशदरित्रयः खजिनभाम्नं त्वाष्ट्रहस्ताहिभे

द्वीशात् षट्सु कमात् त्रये शरलवा याम्या उदक् शेषभे ॥३॥

अथ नक्षत्राणां शरभागानाह । दिगिति । स्पष्टोर्थः ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

दिशः=१०, सूर्याः=१२, इषवः=५, इषवः=५, दिशः=१०, शिवाः=११, अन्नानि=६, खम्=०, नगाः=७, अश्विनः=०, अर्काः=१२, विश्वे=१३, भवाः=११, एते अश्विग्यादि हस्तान्तानां नक्षत्राणां क्रमेण शरलवाः, द्वौ=२, नगवन्द्यः=३७, कुः=१, यमलौ=२, अग्नयः=३, इभाः=८, अक्षाः=५, बाणा=५, द्विषट्=६२, एते त्वाष्ट्रात्=चित्रादिश्रवणात्तनवनक्षत्राणां शरलवाः, तथा, त्रिंशत्, =३०, अरयः=६, त्रयः=३, खं=०, जिनाः=२४, अश्विनः=०, एते कर्णात्=श्रवणनक्षत्रात् षण्णक्षत्राणां शरलवाः स्युः । एतेषु त्वाष्ट्रहस्तादिभे=चित्रा-हस्ताश्लेषानक्षत्रे, द्वीशात्=विशा-खानक्षत्रात्, षट्सु=षण्णक्षत्रेषु (वि० अ० ज्ये० मू० पूषा० उषा०) कमात्=रोहिणी-नक्षत्रात्, त्रये=नक्षत्रये, (रो० मृ० आ०) शरलवाः=उक्तशरांशाः, याम्याः=दक्षिणाः, शेषभे=अनुक्त-(१५) नक्षत्रे, उदक्=उत्तराः, स्युः ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

प्रत्यक्षोपलब्धिरेव ॥ ३ ॥

१०, १२, ५, ५, १०, ११, ६, ०, ७, ०, १२, १३ और ११ ये अश्विनी आदि तेरह नक्षत्रों के २, ३७, १, २, ३, ८, ५, ५, और ६२ ये चित्रा आदि नव नक्षत्रों के, ३०, ६, ३, ०, २३

आ० ये अक्षणा आदि ६ नक्षत्रोंके शरांश होते हैं । इनमें चित्रा, हस्त, श्लेषा, विशाखा से ६ नक्षत्र और रोहिणी से ३ नक्षत्रोंके उक्त शरांश दक्षिण दिशाके और शेष (१९) नक्षत्रोंके उत्तर दिशाके शरांश होते हैं ॥ ३ ॥

अथ प्रजापत्यादीनां ध्रुवांश — शरांशानाह—

प्रजापतिब्रह्महृदन्व्यगस्त्यापां वत्सलुब्धध्रुवकांशकाः स्युः ।

कुषट् षड्भस्त्रिशरा इभाष्टा इयष्टन्द्वौ भूफणिनः क्रमेण ॥ ४ ॥

तेषां क्रमाद्गोशिखिनः खरामा अष्टौ रसाश्वाः शिखिनः खवेदाः ।

शरांशकाः स्युर्मुनिलुब्धयोस्तु याम्यास्तु सौम्याः परिशेषकाणां ॥५॥

अथ प्रजापतिमुखादीनां ध्रुवांशकानाह । प्रजापतिरिति । अथ तेषां शरभागानाह । तेषा-
मिति । स्पष्टोऽर्थः । अश्विन्याः शरः । १० । परभा ९ । ४९ शः ५७ । ३० । द्वादशभक्तः
फलं भागाद्यम् ४ । ४७ । ३० । अनेन अश्विनीध्रुवकः । ० । ८ । उत्तरशरस्वादूनो जाताः
काश्यामश्विन्युदयध्रुवकः ३ । १२ । ३० । फलेन युतो जातोऽस्तध्रुवकोऽश्विन्याः १२ । ४७ ।
३० । एवं कृते जाता उदयास्तध्रुवाङ्काः ॥ ४-९ ॥

माधुरी व्याख्या—

कुषट् = एषष्टिः ६९, षड्भस्त्राः = षट्पंचाशत् ५६, त्रिशराः = त्रिपंचाशत् ५३,
इभाष्टौ = अष्टाशीतिः ८८, त्र्यष्टेन्दवः = त्र्यश्वीत्युत्तरशतम् ९८३, भूफणिनः = एकाशीतिः ८९
एते, क्रमेण, प्रजापतिब्रह्महृदन्व्यगस्त्यापां वत्सलुब्धध्रुवकांशकाः = तत्तनाम्नां नक्षत्राणां
ध्रुवलवाः, स्युः । गोशिखिनः = ऊनचत्वारिंशत् ३९, खरामाः = त्रिंशत् ३०, अष्टौ ८,
रसाश्वाः = षट्सप्ततिः ७६ शिखिनः = त्रयः ३, खवेदाः = चत्वारिंशत् ४०, तेषां = उक्तानां
प्रजापत्यादीनां क्रमात्, शरांशाः = शरलवाः, स्युः । मुनिलुब्धयोः = अगस्त्यलुब्धकयोः,
याम्याः = दक्षिणाः, परिशेषकाणां = अनुक्तानां चतुर्णां, सौम्याः = उत्तराः, शरांशाः स्युः ॥ ४-५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

प्रत्यक्षोपलब्धिरेव ॥ ४।५ ॥

६१, ९६, ९३, ८८, १८३ और ८१ ये क्रमसे प्रजापति, ब्रह्महृदय, अग्नि, अगस्त्य,
अपां वत्स और लुब्धकके ध्रुवांश होते हैं । ३९, ३०, ८, ७६, ३ और ४०ये उनके क्रमसे
शरांश होते हैं । उक्त शर अगस्त्य और लुब्धके दक्षिणदिशाके और शेष (प्रजापति-ब्रह्म-
हृदय-अपां वत्स) के उत्तर दिशाके होते हैं ॥ ४।५ ॥

अथ नक्षत्रध्रुवात्तच्छायानयनमाह—

निजदेशभवाद्ध्रुवाच्च छायाच्छाया यंत्रलवादि खेटवत् स्यात् ।

छायादेरपि चेह रात्रियात् नक्षत्रप्रहयोग उक्तवच्च ॥ ६ ॥

अथ नक्षत्राणां छायायन्त्रलवादिज्ञानमाह । निजदेशे त । पूर्वोक्तप्रकारेण निजदेशभवाद्-
ध्रुवाद्यौदयिकादुक्तशराच्च छायायन्त्रलवादि खेटवत् स्यात् । एतदुक्तं भवति । स्वदेशोत्पन्नं
नक्षत्रध्रुवकं ग्रह प्रकल्प्य तस्माच्च साध्यं तच्चरं 'जिनालोऽक्षाभादन' इत्यादिना स्फुटं कार्यं
तस्माद्दिनमार्गं कार्यम् । स्वदेशनक्षत्रध्रुवात् 'प्राग्दृष्टिकर्मखपर' इत्यादिना नक्षत्रध्रुवात्
साध्यः । तस्मादुन्नतं कार्यम् । तस्मादुन्नतात् नवतिगुणितमिष्टमुन्नतम्' इत्यादिना कर्णः
साध्यः तस्माच्चन्द्रमागाच्च छायादेरपि रात्रियात् ग्रहवच्छेषम् । तद्यथा । छायाया विद्यो-
र्भाषिणोऽपि पुत्राः स्वदेशध्रुवात् 'प्राग्दृष्टकर्मखराङ्गभादयभान्वोः' इत्यादिना पुत्रेषु रात्रिगतौ
वा साध्यः । तदनन्तरं 'तमानोऽथ च सहित' इत्यादिना रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ वा रात्रौ

यन्प्रवेधादिना नक्षत्रस्य यन्प्रभागो ज्ञेयाः। यन्प्रभागोऽप्य उक्ततम्। तस्माद्वाग्निगतं वा ज्ञेयम्। नक्षत्रप्रहयोग उक्तवद्ग्रहयुतिवज्ज्ञेयः। परन्तु आचार्येणात्र नोक्तः। तद्भातुपुत्रेण वृत्तिहृदयज्ञेयं स्वकृतकरणे नक्षत्रप्रहयोग उक्तः। तद्यथा।

युचरभद्रुवकान्तरलिप्तिका घगतिभुक्तिहता हि गतागतैः।

फलदिनद्युचरेऽधिकहीनके युतिरिहेतरथा खलु वक्रिणि ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

निजदेशभवात्=स्वदेशोत्पन्नात्, ध्रुवात्=ध्रुवलवात्, शणात्=शरात् च, खेटवत्=ग्रहसाधनप्रकारवत्, छाया-यन्त्रलवादि = ग्रहच्छाया-यन्त्रांशादिकम्, उक्तवत्=पूर्वोक्त-युक्तया, रात्रिगतं = रात्रिगतकालः, नक्षत्रप्रहयोगः = नक्षत्रप्रहयं चापि स्यात् ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सरलेव ॥ ६ ॥

ग्रहके स्वदेशीय ध्रुवांश और शर परसे “प्राग्दृष्टिकमलचरः” इत्यादि प्रकारसे ग्रहोंकी छाया और यन्त्रांश आदिका ज्ञान करे। छायादि परसे पूर्वोक्त युक्त्या, रात्रिगत काल और नक्षत्रग्रहके योगका ज्ञान करे ॥ ६ ॥

उदाहरण—

भरणी नक्षत्र १२ और फलभा ६१० के गुणफल ७४।०० में १२ का भाग देकर अंशादि लिब्धि ६१०।०० को “उत्तर शरके कारणा, भरणीके ध्रुवांश २१ में घटानेसे उदय ध्रुवांश १४।५०।०० और जोड़नेसे अस्त ध्रुवांश २७।१०।०० हुए। एवं सर्वत्र साधन करना ॥ ६ ॥

अथ ग्रहस्य रोहिणीशकटभेदं तत्फलं चाह—

गवि नगकुलवे खगोऽस्य चेद्यमदिगिषुः खशराङ्गलाधिकः।

कभशकटमसौ भिनत्यस्यकूशनिरुडुपो यदि चेज्जनक्षयः ॥ ७ ॥

अथ नक्षत्राणां रोहिणीशकटभेदं तत्फलं चाह। खगो ग्रहो गवि घृषभे स्थितश्चेन्नगकुलवे सप्तदशभागे वर्त्तमानः तस्य यः शरो यमदिग् दक्षिणः पञ्चादशाङ्गलाधिकदधेत् तदा स ग्रहः कभशकटं रोहिणीशकटं भिनत्ति भिरुवा गच्छतीत्यर्थः। यदि अस्य कूभौमः शनिस्तद्वच्च-म्रद्वेज्जिनत्ति तदा जनक्षयो लोकानामतिपीडा स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

खगः=ग्रहः, नगकुलवे=सप्तदशभागे, गवि=घृषभे तिष्ठति चेत्=यदि, अस्य=ग्रहस्य, यमदिगिषुः=याम्यशरः खशराङ्गलाधिकः=अंगुलपंचाशताधिकः, स्यातर्हि असौ, कभश-कटं=रोहिणीशकटं, भिनत्ति = भेद्यति। यदि, अस्य कू=कृजः, शनिः, उडुपः=चन्द्रः एषामन्यतमं कभशकटं भिनत्ति, तदा जनक्षयः=जनपदध्वंसः, स्यात् ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“त्रिभयङ्गपञ्चानिकुवेदबहय” इति, “अर्वादिरूपं तुरगास्यमोनिधुरोऽन” इति चोक्तप्रकारार्थ्यां पंचभिः ताराभिः शकटाकृति रोहिणीनक्षत्रस्वरूपं रामाचार्येणोक्तम्।

नोट—इस अधिकारके १, २, ३, ४, ५, ७, ८, १० और ११ श्लोकोंके उदा-हरण स्पष्ट हैं ॥ पं० युगेश्वरशा।

तथा च “दाद्यादष्ट च मूर्छना गजगुणा नन्दाब्जय” इत्युक्तप्रकारेण रोहिणीनक्षत्रस्य शुर्वांशाः ४९ = १११९।०।० समाः स्युरतो वृषसप्तदशांशस्यो याम्यपंचाशदङ्गुलाधिकशरो ग्रहो रोहिणीशकटं भेदयत्येव । कुजशनिचन्द्रैर्भिन्ने रोहिणीशकटेऽशुभफलत्वं संहिताप्रमाण-मेवत्युपपन्नम् ॥ ७ ॥

जो ग्रह वृष राशिपर १७ वें अंशसे घंटा हो उसका दक्षिण शर यदि ६० अङ्गुलसे अधिक होवे तो वह ग्रह रोहिणी शकटको भेदन करता है । यदि मंगल, शनि और चन्द्रमा इन मेंसे कोई ग्रह रोहिणी शकटका भेदन करे तो प्रजाकी क्षति होती है ॥ ७ ॥

अथ चन्द्रस्य शकटभेदकालमाह—

स्वर्भानावदितिभतोऽष्टमृक्षसंस्थे शीतांशुः कभशकटं सदा भिनत्ति ।

भौमाश्रयोः शकटमिदा युगान्तरे स्यात् सेदानीं न हि भवतीदृशि स्वपाते ॥८॥

अथ चन्द्रस्य शकटभेदकालमाह । स्वर्भानौ राहौ अदितिभतः पुनर्वसोरष्ट-ऋक्षसंस्थे सति सदा शीतांशुश्चन्द्रो रोहिणीशकटं भिनत्येव । भौमशन्धोः शकटभेदो युगान्तरे स्यात् । शकटभेद ईदृशि स्वपाते 'खाम्बुधयः खयमा' इत्यादिरूपे सति इदानीं न भवति । वृषभे ग्रहे स्वपाततः पञ्चादङ्गुलाधिको याम्यः शरो नागच्छेदित्यथः ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या—

अदितिभतः=पुनर्वसुनक्षत्रात्, अष्टमृक्षसंस्थे = अष्टनक्षत्रस्थे, स्वर्भानौ=राहौ, सति शीतांशुः=चन्द्रः, कभशकटं=रोहिणीशकटचक्रं, सदा=सर्वदा, भिनत्ति भेदयति । भौमाश्रयोः मंगलशनिश्रयोः, शकटमिदा = रोहिणीशकटभेदत्वं, युगान्तरे=युगान्तरे, स्यात् । अस्मिन्युगे, इदृशि = एतत्सुल्ये, स्वपाते, सति सा = शकटमिदा, नहि=नैव स्यात् ॥८॥

अत्रोपपत्तिः—

पंचाशदङ्गुलशरात्मकश्चन्द्रः पुनर्वसाद्यष्टनक्षत्रस्थे सति भवतीति तदानीं शकटभङ्गः स्यादेव । भौमशनिश्रयोः पातस्य परामार्यगतिस्वात् तयोर्दक्षिणशरस्य पंचाशदङ्गुलात्पत्वं सदैव स्यादिति युक्तमुक्तमित्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

पुनर्वसुसे ८ नक्षत्रांशे राहुके होनेसे चन्द्रमा रोहिणीशकटका सर्वदा भंग करता है । मंगल और शनिका शकटभेद युगान्तर्में होगा । वर्तमान कालके पातसे शकटभंग होगा असंभव है ॥ ८ ॥

अथ खमध्यस्थनक्षत्राद्वात्रिगतकालमाह—

खमध्यगर्हध्रुवतः स्फुटं चरं ततो दिनार्धाग्निजभोदयैस्तनुः ।

भवेत् तदा लग्नमथो तदङ्गभान्वितार्कमध्ये घटिका निशागताः ॥९॥

अथ खमध्यस्थनक्षत्राद्वात्रिमानम् । खमध्येति । खमध्ये वर्त्तमानं नक्षत्रं तस्य च उक्त-ध्रुवकः । 'अष्ट च मूर्छने' त्यादि । तस्मात् स्फुटं शरसंस्कारं विना चरं साध्यम् । शराद्वि-नार्धत् इष्टकालः । खमध्यनक्षत्रध्रुवं सूर्यं प्रकल्प्य अयनांशान् दत्त्वा स्वदेशोदयैर्लग्नं साध्य-म् । तस्मिन्नक्षत्रे खमध्यस्थे सति तल्लग्नं स्यात् । तल्लग्नम् । अङ्गभान्वितार्कः सूर्यः । तयोर-न्तरेऽकस्य भोग्य इत्यादिना कालः साध्यः । ताः खमध्ये नक्षत्रसूर्यस्य रात्रिगतघटिका भवन्ति । खमध्यस्थान्ध्रुवकः ०।८। अयनांशाः १८।१०। सायनः ०।२६।१०। अस्मात्परम् ४९। अतो दिनार्धम् १९।४९। एवं जातानि सर्वेषां दिनार्धानि । पृथ्यो लग्नसाधनम् । अक्षि-नीध्रुवकः ०।८। सायनः ०।२६।१०। अस्माद् भोग्यकालः २८। इष्टकालः १९।४९। 'भोग्यः

शोधयोऽमीष्टनाडीपलेभ्य इत्यादिना जातं खमध्ये लग्नम् ३ । १३ । ४४ । ४६ । एवं जाता-
नि सर्वेषां मध्यलग्नानि ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

खमध्यगर्भध्रुवतः = खखस्वस्तिकस्थानक्षत्रध्रुवात्, स्फुटं = स्पष्टं, चरं प्रसाध्य, ततः =
चरवशेन, दिनार्धात्, निजभोदयैः = स्वर्क्षोदयैः, तनुः = लग्नं, साध्यम् । तदा = तस्मिन्
काले, तत् लग्नं, भवेत् । अथो, तदङ्गभान्वितार्कमध्ये = तत्कालसप्तषड्भसूर्यान्तराले, निशा-
गताः = रात्रिगताः, घटिकाः = घट्यः, स्युः ॥ ९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अध्रुवात्स्फुटं चरमानीय “चरपलयुतोनाः पंचेन्दुनाडय” इत्यादिना दिनार्धानयनं
सुगमम् । ततश्च दिनार्धरूपेष्टकालेन साधितं लग्नं खस्वस्तिकस्थानक्षत्रस्य लग्नं स्यात् ।
ततो लग्नसप्तषड्भसूर्यान्तरालघट्यो रात्रिगतघटिकाः स्युरेवेत्युपपन्नम् ॥ ९ ॥

अपने खस्वस्तिकस्थ नक्षत्रके ध्रुवांश परसे स्पष्ट चर लाकर इसके द्वारा दिनार्धका
ज्ञानकर उस दिनार्ध और निजर्क्षोदय परसे लग्न होता है । पुनः लग्न और ६ रात्रियुत
रात्रिके मध्यमें रात्रिगत घटी होगी ॥ ९ ॥

उदाहरण—खस्वस्तिकस्थ भरणीकी ध्रुवा ००।२१, अयनांश २१।४० सायन-
ध्रुवा २२।१ परसे चर ३५ दिनार्ध १५।३५ और दिनार्धकालिक लग्न ३।११।१४।००
हुआ ॥ ९ ॥

अथोदयास्तनक्षत्राभ्यां लग्नं रात्रिगतकालञ्चाह—

उद्यद्भ्रुवकः स्वदेशजो वाऽस्तं प्राप्नुवतः सषड्गृहः ।

स्यात्तत्कालविलग्नकं ततः प्राग्वत् स्याद्घटिका निशागताः ॥१०॥

अथोदयनक्षत्राद्वाऽस्तनक्षत्रात्लग्नं रात्रिगतं चाह । उच्यते । उद्यद्भ्रुवकं प्राप्नुवद्भ्रुवकं
नक्षत्रं तस्य स्वदेशजो ध्रुवकः स एव तत्कालिकलग्नं स्यात् । अस्तं प्राप्नुवता ध्रुवकः षड्-
रात्रियुक्तः अस्तलग्नं स्यात् । तत उदयास्तलग्नतः सषड्भार्कतः प्राग्वद्वात्रिघटिकाः
साध्याः । अस्मिन्ना उदयध्रुवकः स्वदेशजः ० । ३ । १२ । ३० । अर्थे तत्काललग्नम् । अस्त
ध्रुवकः ० । ३ । ४७ । ३० । षड्रात्रियुक्तो जातमस्तलग्नम् ६ । ३ । ४७ । ३० । एवं सर्वे-
षामुदयास्तलग्नानि बोधयानि ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वदेशजः = निजदेशोत्पन्नः, उद्यद्भ्रुवकः = उदयक्षितिजस्थनक्षत्रध्रुवः, वा = अथवा,
अस्तं प्राप्नुवतः = अस्तक्षितिजगतनक्षत्रध्रुवः, सषड्गृहः = षड्रात्रियुतः तत्कालविलग्नकं =
इष्टकालिकप्रथमलग्नं, स्यात् । ततः = लग्नषड्भसूर्यात्, निशागताः = रात्रिगताः, घटि-
काः = नार्क्यः, प्राग्वत् = पूर्वोक्तयुक्तया, भवति ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

गोलावलोकनात्परलैवालं पिष्टपेषणेनेति दिक् ॥ १० ॥

उदयक्षितिजस्थ नक्षत्रका स्वदेशीय ध्रुव इष्टकालिक प्रथम लग्न, या, अस्तक्षितिजस्थ
नक्षत्रका स्वदेशीय ध्रुव ६ रात्रियुत लग्न होता है । इस लग्न और ६ रात्रियुत सूर्य परसे
पूर्वोक्त प्रकार द्वारा रात्रिगत घटी होती है ॥ १० ॥

अथ स्वदेशनक्षत्रोदयानि स्थिरलग्नानि कार्याणीत्याह—

इति नैजदेशपलभावशतो ह्युदयं खमध्यमथ वाऽस्तमयम् ।

व्रजदशिवभादिषु सुखार्थमिह स्थिरलग्नकानि विदधीत सुधीः ॥ ११ ॥

अथ स्वदेशनक्षत्रोदयानि, स्थिरलग्नानि कार्याणीत्याह । इति अनेन प्रकारेण निजदेशे पलभावशत उदयमध्यास्तलग्नानि । अथ सुधीर्बुद्धिमान् स्थिरलग्नानि सुखार्थं विदधीत कुर्षोदित्यर्थः । एवं जातात्युदयमध्यमास्तलग्नानि ॥ ११ ॥

इति नक्षत्रच्छायाधिकारोदाहरणम् ।

माधुरी व्याख्या—

इति = एवं, नैजदेशपलभावशतः = स्वदेशीयाक्षमातः, उदयं=उदयक्षितिजस्थं, खम-
ध्यं=खस्वस्तिकस्थं, वा = अथवा, अस्तमयं = अस्तक्षितिजस्थं, इह, सुखार्थं, व्रजदशिवभा-
दिषु=भशिवन्भादिषु, सुधीः=गणकः, स्थिरलग्नकानि=सुष्ठुलग्नानि, विदधीत=कुर्वीत ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सरलैव ॥ ११ ॥

एवं अपने देशकी पलभा परसे उदयक्षितिजस्थ, खस्वस्तिकस्थ या अस्त क्षितिजस्थ
अश्विनो आदि नक्षत्रोंके सुखार्थं ज्योतिषी यहाँ स्थिर लगनोंका आनयन करें ॥

युगेववरकृता टीका कापलेष्वरसंस्कृता ।

नक्षत्रच्छायाधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णतां गता ॥ ११ ॥

इति नक्षत्रच्छायाधिकारः ॥ ११ ॥

अथ शृङ्गोन्नत्यधिकारः ॥ १२ ॥

तदादने तत्कर्त्तव्यतामाह—

मासस्य प्रथमेऽन्तिमेऽथ वाऽङ्घ्रौ विधुशृङ्गोन्नतिर् इत्यते यद्वि ।

तपनास्तमयोदयेऽवगम्यास्तियथः सावयवाः क्रमाद्गतैः ॥ १ ॥

अथ शृङ्गोन्नतिः । शाके १:३२ ज्येष्ठशुक्ले ६ गुरौ शृङ्गोन्नत्यवलोकनार्थमङ्गणः । चक्र-
म् ८ । अहर्गणः ८०३ । अस्मान्मध्यमः सूर्यः १ । १६ । ३३ । ५४ । चन्द्रः ३ । ९ । ३३ । ९ ।
उच्चम् ७ । २४ । ५० । ४८ । राहुः २ । २२ । २४ । २३ । रवेर्मन्दकेन्द्रम् १ । १ । २६ । ६
मन्दफलं धनम् ३ । ८ । २२ । संस्कृतो रविः १ । १० । ४२ । १६ । अयर्नाशाः १८ । ८ ।
वरसूनुम् १०६ । स्पष्टो रविः १ । १० । ४० । ३० । स्पष्टा गतिः ९६ । २० । फलत्रयसंस्कृ-
तचन्द्रः ३ । ९ । १ । २८ । मन्दकेन्द्रम् ४ । १९ । ५९ । ४० । मन्दफलं धनम् ३ । २९ । २१ ।
स्पष्टचन्द्रः ३ । १२ । ३० । ४९ । स्पष्टा गतिः ८३० । १३ । दिनमानम् ३३ । ३२ ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

मासस्य = चान्द्रमासस्य, प्रथमे = आदौ, अवया, अन्तिमे = अन्तरे, अंग्रौ = वरणे,
यद्वि = यस्मिन् दिने, विधुशृङ्गोन्नतिः = चान्द्रशृङ्गोन्नतिः, इत्यते = अवलोक्यते, तद्दिने
तपनास्तमयोदये = सूर्यास्तोदयकाले, क्रमात्, गतैः = गतगम्याः सावयवाः, तियथः
अवगम्याः = ज्ञातव्याः ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

चन्द्रमासस्य प्रथमे चरणे (शुक्रपक्षप्रतिपदमारभ्य सार्धसप्तमी यावत्) तथा चतुर्थे चरणे (कृष्णपक्षाष्टमीमारभ्यामां यावच्चन्द्रबिम्बे शौक्ल्यं शृङ्गाकृति भवति; तदन्यथा शृङ्गोन्नतिदर्शनाभावात् प्रथमचरमचरणयोरेव शृङ्गोन्नत्यमन्वेष्यमिति । तत्र प्रथमे पदे चन्द्रस्य सूर्यास्तुरतो विद्यमानत्वाद् गतास्तितथो द्वादशगुणिता सूर्याचन्द्रमसोरन्तरांशाः स्युः, चरमे चरणे चन्द्रस्य सूर्यास्तृष्टे विद्यमानत्वात् ऐष्यास्तितथो रविगुणा अन्तरांशाः स्युरिति प्रथमचरमचरणयोः क्रमेण सावयवा गतगम्यास्तितथो ज्ञातव्याः । अथ च प्रथमचरणे सूर्यास्तावन्ने, कृष्णपक्षे च रात्र्यन्ते शृङ्गोन्नतिदर्शनात् 'तपनास्तमयोदये' इत्युक्तमत उपपन्नम् । संशोधकः ॥ १ ॥

चान्द्र मासके प्रथम चरण (शुक्ल पक्षकी १ से साडे सप्तमी तक) या अग्निम चरण (कृष्ण पक्षकी साडे सप्तमीसे अमावस तक) में जिस दिन चन्द्रमाकी शृङ्गोन्नति देखनी हो उस दिनमें सूर्यास्त और सूर्योदय कालिक सावयव क्रमिक गत और गम्य तिथिका ज्ञानकर लेवे ॥ १ ॥

अथ गतैष्यसावयवतिथिभ्यश्चन्द्रवलनशुक्लानां च आनवनमाह—

रविहृततिथयोऽशास्ताद्वियुग्युक्क्रमेण
शुमणिरपरपूर्वे मासपादे विधुः स्यात् ।

नृपगुणतिथिरुना स्वप्नतिथ्याऽक्षमाज्ञी

शरकुहदुदगाशा संस्कृतार्कापमांशैः ॥ २ ॥

चन्द्रस्य च व्यस्तशरापमांशैर्द्विनिघ्नतिथ्या विहृताङ्गुलाद्यम् ।

संस्कारदिककं वलनं स्फुटं स्यात् स्वेष्वंशहीनास्तितथयः सितं स्यात् ॥३॥

अयः बलनसाधनाय गतैष्यतिथिसाधनमाह । मासस्य प्रथमे चरणे अथ वा अन्तिमे चरणे । शुक्रप्रतिपदमारभ्याष्टमीपर्यन्तं प्रथमचरणः । कृष्णाष्टम्या दशपयन्तमन्तिमचरणः । तत्र यस्मिन्नष्टदिने चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिरवलोक्यते तद्विवसे तपनास्तमयोदये शुक्रपक्षे सूर्यास्तकालीनरविचन्द्राभ्यां तिथयः सावयवाः कार्याः । कृष्णपक्षे सूर्योदयकालीनरविचन्द्राभ्यामेष्यतिथयः सावयवा वटीपलाशवयवसहिताः कार्याः । शुक्रपक्षे सूर्यास्तमये शृङ्गोन्नतिरवलोक्यते कृष्णपक्षे सूर्योदये इत्यर्थः । अर्थात् शुक्राष्टम्यादिकृष्णाष्टम्यन्तं तिथिषु शृङ्गोन्नतिर्नास्त्येवेति सिद्धम् । सूर्यास्ते चालितः सूर्यः १।१८।१२।३२। चन्द्रः ३।१९।४८।२। राहुः २।२२।२२।३८ सूर्यास्ते गताः सावयवास्तितथयः । ६।७।२०।२। यदा पञ्चाङ्गस्यरविराहू सावयवास्तितथयवचेद् गुणान्ते तदा सूर्यास्ते सावयवास्तितथयः ६।७।२०। रवि-१२ हता जाता अंशाः ६।१२।८।० सूर्यास्ते शुमणिः १।१८।१२।३२। मासस्य पूर्वपादस्वादौर्धुको जातश्चन्द्रः ३।१९।४०।३३। यदा अहर्गणाचन्द्रः साध्यते तदा गतस्य प्रयोजनं नास्ति । गताः सावयवास्तितथयः ६।७।२०। नृप-१६ गुणाः ८।१६।७।२०। स्वप्नतिथ्या २६।१४।१३ उमाः ६।९।४३।७। अक्षभया ६।४६ गुणिताः ३२।०।२२।६६। पञ्चदशभक्ताः १६ फलं भागादिकमुत्तरम् २१।२१।३१। इयं सूर्यस्योत्तरक्रान्तिभागैः २१।४४।२९ संस्कृतं जातमुत्तरम् ४३।६।०। व्यगुविधुः ०।२७।२६।२४। अस्मात् 'नृपतिथि' इत्यादिखण्डकैः साधितोऽङ्गुलादिवार उत्तरः ४१।२३।३। त्रिगुणितोऽङ्गादिवारवत्तरः २।४।१०। चन्द्रस्य क्रान्तिवत्तरा १८।३६।९९। प्रागानातं भागाद्यमुत्तरं फलम् । ४३।६।०। इदं व्यस्तदिक् कारभागैः संस्कृतम् ४१।१।९०। इदं चन्द्रस्य २६ प्र० ला०

व्यस्तक्रान्त्थणेन संस्कृतं जातमुत्तरम् २२।२४।९१। इदं द्विगुणिततिथिभि-१०।१४।४० अंकं
जातं स्पष्टमङ्गुलार्थं वलनं संस्कारस्योत्तरस्वातुत्तरम् २।११।६। सावयवास्तितथयः १।७।२०।
स्वपञ्चमांशेन हीनाः १।१।२८। जातं सितम् ४।६।९२ ॥ २-३ ॥

माधुरी व्याख्या—

रविहततिथयः = द्वादशगुणिताः तिथयः, अंशाः = लघाः (सूर्यचन्द्रान्तरांशाः)
स्युः । अपरपूर्वे = चरमे प्रथमे च, मासपादे = मासचरणे, क्रमेण, तद्वियुग्युक् = तैः अंशैः
रहितो वा सहितः, धूमणिः = सूर्यः, विधुः = चन्द्रः, स्यात् । नृपगुणतिथिः = षोडशगुणा
तिथिः, स्वप्नतिथ्या = तिथिवर्गेण, ऊना = रहिता, अक्षमात्री = पक्षमया गुणिता, शरकु-
हव = पञ्चदशभिर्भक्ता तदा लब्धिः उदगाशा = उत्तरदिक्का भवेत् सा, अर्कापमांशैः =
रविक्रांतिर्लवैः, संस्कृता, चन्द्रस्य !व्यस्तशरापमांशैः = विलोमशरकांत्थंशैः च संस्कृता,
द्विनिम्नतिथ्या विहृता, तदा संस्कारदिक्कं = संस्कारदिशासंबन्धि, अङ्गुलार्थ, स्फुटं = स्पष्टं,
वलनं स्यात् । स्वेब्बंशहीनाः = निजपक्षांशोनाः, तिथयः, सितं = अङ्गुलादि शुक्लं
स्यात् ॥ २-३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यन्ते अन्तरांशाः = अं.अं. = चं - र, एकस्माद्योगात् पुनरन्यो योगः मासान्ते
(त्रिंशत्तिथिभिर्भवतीति ३० तिथिभिः रविचन्द्रान्तरं ३६०° भवन्त्यतः १ तिथि = १२° =
३६० ÷ ३० । $\frac{चं - र}{१२} =$ तिथिः, $\therefore$ अंअं = १२ × तिथिः ।

अथ मासादिचरणे सूर्यारप्रतश्चतुर्थे चरणे सूर्यात् पृष्ठतो विधुर्यतो भवत्यत उक्तान्त-
रांशौ रहितो युतो वा प्रथमचरमचरणयो रविचन्द्रो भवितुमर्हतीति ।

अथ च “दोः कोटिभागरहिताऽभिहृताः खनागचन्द्रास्तदीयचरणोनशार्कदिग्भिः ।
ते व्यासखण्डगुणिता विहृताः फलं तु ज्याभिर्विभाऽपि भवतो भुजकोटिजोके” ॥

इति-श्रीपतिप्रकारेण सूर्यचन्द्रोत्तरांशज्या =

$$= \frac{१२ \times \text{तिथि} \times ४८०}{४०५०० - (१८० - १२ \times \text{तिथि}) १२ \times \text{तिथि}} \text{ । इयमेव स्वल्पान्तरास्सुखार्थं}$$

चन्द्रस्येष्टहृतिः कल्पिता ।

$$\text{तिथि} \times ४८० \left(\frac{१८० - १२ \times \text{तिथि}}{४५} \right)$$

$$\frac{४०५००}{४५ \times १२} - \left(\frac{१८० - १२ \times \text{तिथि}}{४५} \right) \times \text{तिथि}$$

$$\text{तिथि} \times ४८० \left(१६ - \frac{४८ \times \text{तिथि}}{४५} \right)$$

$$\frac{४०५००}{१३५} \cdot \left(१६ - \frac{४८ \times \text{तिथि}}{४५} \right) \text{ तिथि}$$

$$= \frac{\text{तिथि} \times ४८० (१६ - \text{तिथि})}{३०० - (१६ - \text{तिथि}) \text{ तिथि}} \text{ (स्वल्पान्तरात्)}$$

$$= \frac{\text{तिथि} (१६ - \text{तिथि})}{३०० - (१६ - \text{तिथि}) \text{ तिथि}}$$

$$= \frac{\text{तिथि} (१६ - \text{तिथि})}{५ (१६ - \text{तिथि}) \text{ तिथि}} \text{ । अत्र द्वारे द्वितीयं खण्डं रूपात्पत्वार्यक्तम् ।}$$

$$= \frac{\text{तिथि} (१६ - \text{तिथि})}{५}, \text{ स्वर्णांतरात्}$$

$$= \frac{८ \times \text{तिथि} (१६ - \text{तिथि})}{५} = \text{चंद्रतिः । ततः शङ्कतलम्—}$$

$$= \frac{\text{पभा} \times \text{चंद्रति}}{१२} \text{ । द्विभक्तं तदा जाताः शङ्कतलांशाः =}$$

$$= \frac{\text{पभा} \times ८ (१६ \times \text{तिथि} - \text{तिथि}^२)}{५ \times १२ \times २} = \frac{\text{पभा} \times १६ \times \text{तिथि} - \text{तिथि}^२}{५ \times ३}$$

$$= \frac{\text{पभा} \times १६ \times \text{तिथि} - \text{तिथि}^२}{१५} \text{ । एते किल दक्षिणा अपि व्यस्तदिकार्थं सौ-}$$

म्या आचार्येण कल्पिताः । यदि सूर्यस्य क्रान्त्यंशाः = क्रां, अतोऽस्य क्रांतिज्या = २ क्रां । ततो यदि द्वादशकोटया पलकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याया किमिति जाता अत्रा = $\frac{\text{पक} \times २ \text{ क्रां}}{१२} = २ \text{ क्रां, (} \because \text{ स्वर्णांतरात् पक} = १२, \text{ स्वीकृतम्) । अतो-}$

ऽप्राचापांशाः = $\frac{२ \text{ क्रां}}{२} = \text{क्रां । यतश्चन्द्रस्फुटा क्रांतिः = चंक्रां ± क्षर, अतश्चन्द्राप्रा-}$

चापांशाः = चक्रां ± क्षर । अथ शङ्कतलांशानां भिन्नदिक्स्वरूपनात् शङ्कतलांशाप्रा-
शानां विलोमसंस्करेण स्फुटभुजांशाः = २ × भुज' । पूर्वकल्पनया सूर्यचन्द्रान्तरांशाः =
१२ × तिथि, द्विगुणिता ब्रह्मगुप्तमतेन कर्णः = २४ × तिथि । अतो "भुजो रसप्तः श्रवणेन
भक्त" इत्यादि-भास्करोक्तविधिना विलोमदिग्गतमङ्गलाद्यं वलनम् = $\frac{२ \times \text{भुज}' \times ६}{२४ \times \text{तिथि}} =$

$\frac{\text{भुज}',}{२ \times \text{तिथि}}$ । यदि पञ्चदशतिथिभिः सम्पूर्णं १२ अंगुलमितं शुक्रमानं तदाऽभीष्टति-

थिभिः किमित्यङ्गलादिकं शुक्रमानम् = $\frac{१२ \times \text{अति}}{१५} = \frac{४ \times \text{अति}}{५} = \text{अति} - \frac{\text{अति}}{५}$ ।

इत्यनुपपन्नम् ॥ २-३ ॥

पूर्वोक्त गत और ऐष्य सावयव तिथिको १२ से गुणनेसे अंश (सूर्य और चन्द्रमाक

अन्तरांश) होता है । उसे मासके चतुथ और प्रथम चरणोंमें क्रमसे सूर्यमें घटाने और जोड़नेसे चन्द्रमा होंगे । तिथि और १६ के गुणनफलमें तिथिके वर्गको घटाकर शेष और पलभाकी गुणामें १६ से भाग देकर उत्तर दिशाका अंशादिक फल होता है; उसको रविके क्रांत्थंशके साथ संस्कार कर पुनः चन्द्रमाके शर और क्रांत्थंशके साथ विलोम संस्कार करे, उसमें द्विगुणित तिथिसे भाग देनेसे संस्कार-दिशाका अङ्गुलादिक बलन होता है । अपने ६ वं अंशसे रहित तिथि अङ्गुलात्मक शुक्रका मान होगा ॥ २-३ ॥

उदाहरण—विश्वनाथी देखिये ॥ २-३ ॥

अथ शृङ्गोन्नतिदिग्ज्ञानमाह—

उन्नतं बलनाशायामन्यस्यां स्यान्नतं विधोः ।

बलनस्याङ्गुलैः शृङ्गं किमत्र परिलेखतः ॥ ४ ॥

अथ शृङ्गस्योन्नतदिग्ज्ञानमाह । या बलनस्य दिक् तद्विदिशि चन्द्रस्य शृङ्गमुन्नतं भवति बलनस्याङ्गुलबलनस्य यावन्ति अङ्गुलानि तन्मिताङ्गुलैः शृङ्गमुन्नतं बलनान्यदिक् शृङ्गं नतं नर्त्तं भवतीति । एवं दिग्ज्ञाने सति परिलेखतः किं प्रयोजनम् । प्रकृते बलनस्योत्तरत्वादुत्तर-दिशि शृङ्गौच्छयम् ॥ ४ ॥

इति शृङ्गोन्नस्युदाहरणम् ।

माधुरी व्याख्या—

बलनाशायाम्=बलनदिशि, बलनस्याङ्गुलैः=बलनाङ्गुलतुल्यैः, विधोः=चन्द्रस्य, शृङ्गं उन्नतं=उच्छ्रितं, अन्यस्यां=विलोमदिशि, नतं=नामतं, स्यात् । अत्र=शृङ्गोन्नतौ, परिलेखतः, किं=किं प्रयोजनम्, न किमपीति भावः ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र बलनस्य भिन्नदिक्त्वमुक्त्वात् “स्यात्तुङ्गशृङ्गं बलनान्यदिक्स्थ” मिथ्यादि भास्क-रोक्तप्रकारेण उन्नतं बलनाशायामित्युपपन्नम् । परिलेखप्रयोजनाभावः प्रत्यक्षमेव ॥ ४ ॥

बलनकी दिशामें बलनाङ्गुल तुल्य चन्द्रशृङ्ग उन्नत और बलनकी विलोम दिशामें नत होता है । यहाँ परिलेख करनेकी जरूरत नहीं है ॥ ४ ॥

युगेश्वर कृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता ।

शृङ्गोन्नत्यधिकारेऽस्मिन् ‘माधुरी’ पूर्णतां गता ॥ १२ ॥

इति शृङ्गोन्नत्यधिकारः ॥ १२ ॥

अथ ग्रहयुत्यधिकारः ॥ १३ ॥

तदादौ भौमादीनां विम्बानयनमाह—

पञ्चत्वगाङ्गुविशिखाः पृथगीशकर्णायोगाहताः प्रकृतिभान्वरिसिद्धरामैः ।

भक्ताः फलोनसहिताः श्रवणेऽधिकोने ते त्र्युद्धृता स्युरसृजो वपुरङ्गुलानि ॥१॥

अथ ग्रहयुत्यधिकारोदाहरणम् । अत्र युतिसाधनार्थं कस्मिंश्चिद्ग्रहयुत्यासन्नादने स्फुटौ ग्रहौ कार्यौ शीघ्रकणश्च वेद्यः । स्पष्टसूर्यश्च । संवत् १६६७। शके १९३०। वैशाखशुक्ले १० रवौ अस्मिन् दिने ग्रहयुतिसाधनाथंमहगणः । चक्रम् ८ । अहगणः ७०८। मध्यरविः १०।२१। ६६।३०। भौमः १।०।३३।६१। शनिः १।०।६।४६।६९। रवेर्मन्दकेन्द्रम् १।१।२६।४।३०। मन्द-फलं धनम् १।४।८।२६। संस्कृतौ रविः ०।२३।४३।६६। अयनांशाः १।८।८। चरसृणम्

७६। स्पष्टो रविः ०।२३।४२।४१ स्पष्टा गतिः १७।१६। अथ भौस्पष्टीकरणम् । शीघ्र-
केन्द्रम् । ३।२१।२१।३९। शीघ्रफलाद्यं धनम् १८।१०।३७। संस्कृतो भौमः ९।१९।२४।२८
मन्दकेन्द्रम् ६।१०।३९।३९। मन्दफलमृणम् २।२।६२। मन्दस्पष्टो भौमः ८।२।३०।१९।
शीघ्रकेन्द्रम् ३।२३।२४।३९। शीघ्रफलं धनम् ३८।४।१०। स्पष्टो भौमः १०।६।३९।९। स्पष्टा-
गतिः ४।२।१०। अथ शनिस्पष्टीकरणम् । शीघ्रकेन्द्रम् २।१६।९।३१। शीघ्रफलाद्यं धनम् २।४२।
३१। संस्कृतः शनिः १०।८।२।३०। मन्दकेन्द्रम् ९।२१।३१।३०। मन्दफलमृणम् ८।२।४१।
मन्दस्पष्टः शनिः ९।२।७।२३।१८। शीघ्रकेन्द्रम् २।२४।३२।१२। शीघ्रफलं धनम् ९।३।६।३६।
स्पष्टः शनिः १०।२।६।८।४४। स्पष्टा गतिः ३।३। दिनमानम् ३।२।३०। भौमशीघ्रकर्णः ८।६२।
शनिशीघ्रकर्णः ११।१३। अथ बिम्बसाधनमाह । भौमबिम्बं कलाद्यं ६ पृथक्स्थम् ६। ईश-११
कर्णयो-८।६२ रन्तरेण २।८ गुणम् १०।४०। प्रकृति-२१ भक्तं फलम् ०।३८। एकादशम्यः श्रव-
णस्य व्यूनत्वात् फलेन पृथक्स्थं ६ सहितं जातम् ९।३०। हृदं त्र्युद्धृतं त्रिभि-३ भंक्तं।जातं
मङ्गलाद्यं स्पष्टं भौमबिम्बम् १।१०। अथ शनिबिम्बं ६ पृथक्स्थम् ६। ईश-११ कर्णं-११।१३
योरन्तरेण ०।१३। गुणितम् १।९। रामै-३ भंक्तम् । फलम् ०।२१। एकादशम्यः श्रवणस्याधिक-
त्वात् फलेन पृथक्स्थेन रहितं जातम् ४।३९। त्रिभिर्भक्तं जातमङ्गलाद्यं स्पष्टं शनिबिम्बम्
१।३३। असृजो भौममारभ्येत्यर्थः ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

ईशकर्णायोगाहताः = एकादशशीघ्रकर्णयोरन्तरेण गुणिताः पृथक् स्थिताः, पञ्च
स्वर्गाङ्गविशिखाः = पञ्च-षट्-सप्त-नव-पञ्च, प्रकृतिभान्वरिसिद्धरात्रैः = एकविंशति-द्वादश-
षट्-चतुर्विंशति-त्रिभिः, भक्ताः = क्रमेण भाजिताः, अधिकोने = एकादशभिरधिकन्यूने,
श्रवणे = कर्णे, फलेनसहिताः = लब्ध्या हीनयुताः, ते = पञ्च-षट्-सप्त-नव-पञ्च,
त्र्युद्धृताः = त्रिभिर्भक्ताः, असृजः भौमात् (कुजादीनां पञ्चप्रहाणाम्) वपुरङ्गुलानि =
बिम्बाङ्गुलानि स्युः ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“कुद्वित्र्यन्धिगुणाश्विनो दलवयश्चेत् षड्भपुष्टं बलं” इत्याद्युक्तप्रकारेण कुजादीनां
शीघ्रकर्णानयनमुक्तम्, तेषां मध्यमबिम्बकलाः ५, ६, ७, ९, ५, एकादशत्रिज्यायाम-
न्यफलज्याश्च ७, ४, २, ८, १ स्पष्टमेव ततः । “त्रिज्याऽऽशुकर्णविवरेण पृथग्विनिष्च्य”
इत्यादि-भास्करप्रकारेण सर्वमुपपन्नम् ॥ १ ॥

११ और शीघ्र कर्णके अन्तरसे, अलग अलग ६, ६, ७, ९, और ६ को गुणा करके क्रमसे
२१, २२, ६, २४ और ३ से भाग देकर लब्धिको शीघ्र कर्णको ११ से अधिक और अल्प
होनेसे क्रमिक ६, ६, ७, ९, और ६ में घटाने तथा जोड़नेसे और उसमे ३ से भाग देनेसे
कुजादि ग्रहोंके अङ्गुलादि बिम्ब होंगें ॥ १ ॥

उदाहरण— शाके १८५८ कार्तिक कृष्ण अमावस्य कुक्कारके अहर्गण ३५७८ और
बक ३७.परसे स्पष्टसूर्य ६।२७।२९।२४ स्पष्ट गति ६०।३२, स्पष्ट मङ्गल ५।४।१८।३८
स्पष्ट गति ३५।४, स्पष्ट शनि १०।९।२०।५ और स्पष्ट गति १४४७ दिनमान २६।५६,
मङ्गलका शीघ्रकर्ण १२।५।१।९ शनिका शीघ्रकर्ण १०।२८।१३। इनपरसे मङ्गलका विवा-
नयन-मध्यम बिम्बकला ५ को शीघ्रकर्ण और ११ के अन्तर १।५।१।९ से गुणा ९।१६।
३० में २१ का भाग देनेमें लब्धि ०।२६।३० को (११ से शीघ्रकर्ण अधिक है अतः)
मध्यम बिम्बकलामें घटानेसे ४।३३।३० इसमें ३ का भाग देनेसे लब्धि अङ्गुलादि मङ्गल

का बिम्ब १।३।१।१० हुआ। एवं शनिके मध्यम बिम्बकला ५ को शनि शीघ्रकर्ण और ११ के अन्तर ०।३।१।४७ से गुणा २।१।३।८।५५ में ३ का भाग देनेसे कब्धि ०।५२।५८ को (शीघ्रकर्ण ११ से न्यून होनेसे) मध्यम बिम्बमें जोड़नेसे अङ्गुलादि शनिका बिम्ब १।५७।३९ हुआ ॥ १ ॥

अथ ग्रहयुतिगतैष्यतामाह—

अधिकजवखगेऽधिकेऽल्पभुक्तेरथ कुटिलेऽल्पतरेऽनुलोमतो वा ।

अनुजुखगयोस्तु शीघ्रगेऽल्पे युतिरनयोः प्रगताऽन्यथा तु गम्या ॥२॥

अथ ग्रहयुतेर्गतैष्यताज्ञानमाह । अधिकेति । ग्रहयुत्यासन्नग्रहयोर्मध्ये अल्पभुक्तेर्न्यूनगतेः सकाशात् अधिकजवखगोऽधिकगतिर्ग्रहः अधिकोऽन्नाश्रयव्येनाधिकः तदा अनयोर्युतिः प्रगता गतेति वाच्यम् । अथ वाऽनुलोमतो मार्गिग्रहात् कुटिले वक्रिणि ग्रहे अल्पतरे सति युतिर्गता वाच्यम् । अथ वा अनुजुखगयोर्द्वयोर्वक्रिणोर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्रगतौ ग्रहे अल्पे युतिः प्रगता वाच्यम् । अन्यथोक्तलक्षणवैपरीत्ये ग्रहयुतिर्गम्येत्यर्थः । अल्पगतेः ज्ञानेः १०।२। ९।४४ सकाशादधिकगतिर्भौमः १०।६।३९।९ अधिकोऽतो गतलक्षणा युतिः ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

अल्पभुक्तेः = अल्पगतिग्रहात् , अधिकजवखगे=शीघ्रगतिग्रहे, अधिके = महति, वा = अथवा, अनुलोमतः मार्गगतिग्रहात् , कुटिले=वक्रिणि ग्रहे, अल्पतरे = न्यूनः, सति, तु = पुनः, अनुजुखगयोः=वक्रिग्रहयोः, शीघ्रगे = शीघ्रगतिग्रहे, अल्पे=न्यूनने सति अनयोः = विचार्यग्रहयोः, युतिः = ग्रहयुतिः, प्रगता = इता स्यात् । अन्यथा = तद्विलोमे युतिः, गम्या=एभ्या, भवितेत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सरलैव गोलविदाम् ॥ २ ॥

दो ग्रहोंकी युतिके विचारमें अल्पगति ग्रहसे शीघ्रगति ग्रह अधिक होवे, न्या मार्गों ग्रहसे वक्री ग्रह अल्प होवे, और वक्री दो ग्रहोंमें शीघ्रगति ग्रह न्यून हो तो उन ग्रहोंका योग हो चुका, अन्यथा (इसके विपरीत लक्षणमें) उनका योग होने वाला है, यों सोचना चाहिए ॥२ ॥

उदाहरण—उपरोक्त गणितमें अधिक गति ग्रह मङ्गल अल्पगति शनि न्यून है अतः इन दोनों ग्रहोंका योग आगे होनेवाला है ॥ २ ॥

अथ ग्रहयुतिगतैष्यदिवसानाह—

ऋजुगतिखगयोस्तु वक्रयोर्वा विवरकला गतिजान्तरेण भक्ताः ।

गतिजयुतिहृता यदैकवक्रो युतिरगता प्रगताऽऽप्तवासरैः स्यात् ॥ ३ ॥

अथ ग्रहयुतिदिवसज्ञानमाह । ऋजुगतीति । मार्गिणोर्द्वयोर्ग्रहयोः सतोः । अथ वा वक्रयोर्द्वयोर्ग्रहयोः सतोस्तदन्तरकलाः कार्याः । ता गत्यन्तरेण भक्ताः । यद्येको वक्रो तदा तु ग्रहान्तरकला एव गतियोगेन भक्ताः कार्याः । आर्सेर्दिनेर्ग्रहयुतिर्गम्या गता वा पूर्वोक्तलक्षणेन स्यात् । मार्गिग्रहोर्भौमज्ञानोन्तरम् ०।३।३६।२९। कलाः २१६।२९। गत्यन्तरेण ३९।४० भक्ताः फलं गतदिवसाः ९।२६।२३। एभिर्दिनैः पृष्ठे ग्रहयुतिर्भविष्यति । इदं दिनादिकं वैशाखशुक्लदशम्यां शोधितं जातं वैशाखशुक्लचतुर्थ्यां सूर्योदयाद्गतघटीषु ३३।३०।तया रात्रिगतघटीषु २।० शनिभौमयोर्द्वयम् ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

श्रुजुगतिखगयोः = मार्गिग्रहयोः, वा=अथवा, वक्रयोः=वक्रगतिग्रहयोः, विवरकलाः= अन्तरलिताः, गतिजान्तरेण=द्वयोर्गत्यन्तरेण, भक्ताः कार्यः, यदा, एकवक्त्री=ग्रहयो- रेको वक्रो द्वितीयो मार्गो, स्यात् तदा गतिजयुतिहृताः=तयोर्गतियोगेन भक्ताः, आस- वासरैः=लब्धदिनैः, अगता = गम्या, प्रगता=इता, युतिः=ग्रहयोगः, स्यात् ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

त्रैराशिकेन सरलैव ॥ ३ ॥

मार्गो वा वक्रो दो ग्रहोकी अन्तरकलामें उन्हीकी गत्यन्तर कलासे भाग देनेसे यदि इन दोनों ग्रहोंमें एक ग्रह वक्ती होवे तो इन दोनोंकी गतियोग कलासे भाग देनेसे लब्ध दिनादि तुल्य आगे या पीछे उन दोनों ग्रहोंका योग कहे ॥ ३ ॥

उदाहरण—उपर्युक्त मङ्गल और शनिकी अन्तर कला १८३००।२७ में इनके गत्यन्तर कला ३३।१७ का भाग देनेसे लब्धि दिनादि ५४९।५०।१६ उदाहृत दिनसे इतने दिन आगे जाकर मङ्गल और शनिका योग होगा ॥ ३ ॥

अथ प्रयोर्दक्षिणोत्तरान्तरानयनमाह—

चाल्यौ खेटौ समौ स्तो ग्रहयुतिदिवसैश्चन्द्रबाणः स्वन्त्या

संस्कार्योऽत्र ग्रहौ स्वेषुदिशि समदिशोस्त्वल्पबाणोऽपरस्याम् ।

एकान्याशौ यदेषु विरहितसहितौ खेटमध्येऽन्तरं स्याद्

भेदो मानैक्यखण्डादिह लघुनि तदाऽल्पं हि किं लम्बनाद्यम् ॥ ४ ॥

अथ ग्रहयोर्दक्षिणोत्तरदिक्संस्थानं तदन्तरं च साधयति । चाल्याविति । आगतं ग्रहयु- तिदिवसैर्गतगम्यैस्तौ खेटौ चाल्यौ तौ राश्यावधायवेन समौ स्तः । तयोः समयोः शरः साध्यः । चन्द्रस्य चेद्युतिस्तदा चन्द्रबाणः स्वन्त्या सूर्यग्रहणोक्तरीत्या कृतया संस्कार्यः । अत्र ग्रहौ स्वेषुदिशि स्वशरदिशौ ज्ञेयौ । यस्य ग्रहस्य उत्तरशरः स उत्तरस्यां यस्य दक्षिणशरः स दक्षिणस्यामिति । द्वयोः शरयोः समदिशोः सतोर्योऽल्पबाणः । यस्य शरोऽल्पः । स ग्रहोऽधिकशरग्रहादन्यादिशि ज्ञेयः । दक्षिणस्तदा उत्तरः । उत्तरस्तदा दक्षिणः । यदा इष्ट- शरवेकान्याशौ तदा विरहितसहितौ । द्वावपि एकदिशौ तदा तयोरन्तरं कार्यं भिन्नदिशौ चेत् तदा तयोर्योगः कार्यः । एवं कृते ग्रहयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरमन्तरमकुलादिकं स्यात् । अस्मिन्नन्तरे मानैक्यखण्डालघुनि न्यूनं सति भेदयोगः स्यात् । यदा भेदयोगः स्यात् तदा भेदयोगे सूर्यग्रहणवदल्पं लम्बनाद्यमत्र किं कर्त्तव्यमल्पविम्बत्वात् । तत्र स्वशादिको न लभ्य- ते अतो लम्बनादि जडकर्म किमर्थं कार्यमित्यर्थः । एभिर्दिनादिकैः ५।२३।२३। ऋणचाल- नानि । भौमचालनम् ३।१३।०। शनिचालनम् ०।१६।३९। चालितो भौमः १०।२।४२।९ शनिः १०।२।४२।९। एतयोश्चालितग्रहयोरायनदृष्टमं दत्त्वा पुनरपि अन्तरकला गतिजान्त- रेण भक्ता इत्यादिना दिनादिकं साध्यं तत्पूर्वसाधितसमागमकाले गम्यगतलक्षणवशेन सहितं रहितं कार्यम् । तद् ग्रहयुतेः स्पष्टं दिनादिकं भवति । पूर्वदिनादिकायेक्षया यावद्- दधिकमूनं दिनादिकं भवति तावद्विश्चालितयोश्चालनत्वात् समौ कार्यौ इति सिद्धान्तज्ञि- रोमणश्रुक्तमस्ति परन्त्वा वाचायेण स्वल्पान्तरत्वादुपेक्षितम् । 'अथ मन्दस्पष्टसगा' दित्या- दिना शरसाधनार्थं मन्दस्पष्टचालकं भौमस्य ३।२२।३२। शनिः ०।१०।३। चालितो मन्दस्प- ष्टो भौमः ८।२५।८।२। मन्दस्पष्टः शनिः १।२७।१३।१९। पात-१।१०।०।०। रहितो भौमः ७।१९।८।२। केवलात् क्वाण्यंशा दक्षिणाः १६।३८।३२। त्रियमा—२३ इताः ३८।४६।१६।

श्रीमन्नर्कणं ८।१२। भक्ताः फलं ४३।१० स्वचतुर्थीघेन १०।४७ रहितं ३२।२३ द्वाभ्यां भक्तं जातो भौमशरोऽङ्गुलादिको दक्षिणः १६।११। पातो नस्य दक्षिणगोलस्थत्वात् । पातो-३।१० नः शानिः ६।१७।१३।१६। केवलत्वात् क्रान्त्यंशाः ६।१३।१८। त्रियमा २३ इताः १९८।२९।१४। कर्ण-११।१३ भक्ताः फलं जातः शानिशरोऽङ्गुलादिको १४।७ दक्षिणः । अत्र भौमशानिशर-योरैकदिशि स्थितत्वाद्बलप्राणः। शानिः उत्तरस्यां ज्ञातव्यः । अत्र शरयोरैकदिशातो बाणयोरन्तरमङ्गुलादिकं जातं ग्रहयोरन्तरम् २।४ भौमबिम्बम् १।९० शानिबिम्बम् १।३४ अनयोर्योगः ३।२३। अधितः । जातं मानंक्यखण्डम् १।४१। अस्माद् ग्रहान्तरमधिकमतो भेदयोगो नास्ति । अतो लम्बनादिकं न कार्यम् । सत्यपि भेदयोगे स्वल्पत्वात् न कार्यम् । चेत् कार्यं तत्र प्रकारो ग्रहयोर्मध्ये अधःकक्षास्थश्चन्द्रः कल्प्यः । तदुपरिकक्षास्थः सूर्यः कल्प्यः । ग्रह-युतियंदा रात्रिसमये भवति तदा तस्मिन् समये केवलाकांक्ष्यं साध्यं न कल्पिताकांक्ष्यं । तल्लं विचित्रं तस्मान्नतांशाः । तेभ्यः सूर्यग्रहणवद्भारः कार्यः । कल्पिताकंश्चिभो-नलप्रयोविश्लेषांशाशांशहीनप्रसक्ता इत्यादिना नाडिकायां लम्बनं स्यात् । तल्लम्बनं कल्पि-ताकांक्ष्यत्रिभे अधिकोने सति धनमृणं क्रमेण ग्रहयुतिसमये कार्यम् । स कालः स्फुटः स्यात् । अथ षड्गुणलम्बनमित्यादिना नतिः कार्या । कल्पितचन्द्रस्य शरो नतिसमये कार्यः स कालः स्फुटो भवतीति प्रागुक्तम् । यतस्तद् ग्रहयोन्तरमङ्गुलाद्यं स भेदयोगे शरः स्यात् । ग्रहयो-मानैक्याधं शरो नं प्राप्नोति भवति । अतः प्रागवत् स्थितिः । तस्याः सूर्यग्रहणविधिना स्वर्ण-मोक्षलम्बनाभ्यां स्वर्णमोक्षकालौ भवतः । परिलेखननादिकं पृथक् च किञ्चिद्विशेषः । यदा मन्दाक्रान्तः श्रीमग्नो वाऽधः स्थितस्तदा पूर्वदिशि स्वर्णः । वक्रो वाऽधः-स्थितस्तदाऽप्ये-वम् । अपरदिशि मोक्षः । मन्दगतित्यो वक्रो वा स रविः कल्प्यः श्रीमगतिस्रन्द्रः कल्प्यः । ग्रहयुतिसमये लग्नाद् दृश्ये दृश्ययुतिज्ञानं 'प्राग्दृष्टिकर्मलक्षर' इत्यादिना ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

॥ इति ग्रहयुत्यधिकारोदग्रहरणम् ॥

माधुरी व्याख्या—

ग्रहयुतिदिवसैः=लब्धगतगम्यदिनाद्यैः, खेटौ=विचार्यग्रहौ, चास्यौ=वालनीयौ, तर्हि समौ=तुल्यौ, स्तः=भवेताम् । स्वनस्या=निजनरयंशैः, चन्द्रबाणः=चन्द्रशरः, "संस्का-र्यः=संस्कारितव्यः । ग्रहौ=विचार्यग्रहौ, स्वेषुदिशि=निजशरदिशायाम् कल्प्यौ । समदिशोः=एकदिक्स्थयोः, अल्पबाणः=लघुशरग्रहः, अपरस्यां=अन्यस्यां, कल्प्यः । यदा, इषु=बाणौ, एकान्याशौ=एकभिन्नदिकौ भवतः तदा विरहितसहितौ=विभोगयोगौ, खेटमध्ये=ग्रहयोः, अन्तरं, स्यात् । इह=अन्तरे, मानैक्यखण्डात्=बिम्बयोगार्थात्, लघुनि=न्यूनं सति भेदः=बिम्बभेदः भवति । तदा, अल्पं=न्यूनं, लम्बनाद्यं, किं=किम्प्रयोजनकं न प्रयोजनं लम्बनादेरिति भावः ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“मानैक्यार्थाद् शुचरविवरेऽल्पे भवे”दित्यादि-भास्करोप्तेन वासना सरलैव ॥ ४ ॥

ग्रहयोगके दिनादिते विचार्य दोनों ग्रहोंमें वालन देवे, इससे वे ग्रह तुल्य होते हैं । अपनी नतिते चन्द्रमाके अल्प शरवाले ग्रहको भिन्न दिशामें समझे । शरको संस्कारित करे । ग्रहोंको अपने २ शरकी दिशामें समझे । यदि दोनोंका शर एक या भिन्न दिशामें होते तो उनके शरोंकी क्रमिक अन्तर और योग (एक दिशामें अन्तर, भिन्न दिशामें योग) करनेसे उन ग्रहोंका बिम्बान्तर होता है । यदि उन ग्रहोंके बिम्बयोगार्थसे अन्तर अल्प होवे तो उनके बिम्बका भेद होता है । यहाँ लम्बन आदिका प्रयोजन नहीं है ॥ ४ ॥

उदाहरण—युतिकालमें चालित शनि १०१२०४१३१ और मङ्गल ७११३१३९१६ मन्दस्पष्ट शनि ११६११०४ और मन्दस्पष्ट मङ्गल ६११२१२८१३० मङ्गलका दक्षिण शर ८१२३१३१ और शनिका दक्षिण शर १५१२७४९१ इनके दक्षिण शर होनेसे (एक-दिशामें) अल्प शरवाला मङ्गल उत्तर दिशामें और मंगलसे दक्षिण शनिका बिम्ब रहेगा । इनके शरोंके अन्तर ही बिम्बान्तर ७१४११७ हुआ। यह उनके बिम्बोंके योगार्ध ११४४१२४ से अधिक है अतः इनके बिम्बोंका योग मात्रही होगा ॥ ४ ॥

युगेश्वरकृता टीका कपिलेश्वर संस्कृता
खेटयोगाधिकारेऽस्मिन् 'माधुरी' पूर्णता गता ॥ १३ ॥

इति ग्रहयुस्यधिकारः समाप्तः ॥ १३ ॥

अथ पाताधिकारः ॥ १४ ॥

तदादौ व्यतीपातवैधृत्योर्लक्षणमाह—

नन्दघ्नायनभागतुल्यघटिकोनाः सार्धविश्वे तथा
तारास्तावति साग्रयोगविगमे पातो व्यतीपातकः ।
ज्ञेयो वैधृतिरत्र पातघटिकाः सर्वर्क्षनाडीहताः

स्पष्टाः स्युः शरषड्दृता इह तमोऽर्को सायनांशौ कुच ॥१॥

अथ पाताधिकारोदाहरणम् । पातो गुप्त चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यम् । संवत् १६७०
शाके १९३९ । वैशाखकृष्ण ७ वानौ घटी ११३९ घनिष्ठाघटी ५९३३ । ब्रह्मघटी २८१४६ । अ-
स्मिन्दिने पातज्ञानार्थमहर्गणमाह । चक्रम् ८ । अहर्गणः १८८३ । प्रातर्मध्यमो रविः १११
०१९१ चन्द्रः ११२००१४४ । उच्चम् ११२९१३११४ । राहुः ०१२५१९५२१ । रविमन्दकेन्द्रम् १।
१६१६१७ । मन्दफलं धनम् १३९१३९ । संस्कृतोऽर्कः ११२३६३४ । अयनांशाः १८११ । शर-
मृणम् ८८ । स्पष्टो रविः ११२३६६६ । स्पष्टा गतिः ५७१३३ । फलत्रयसंस्कृतचन्द्रः १११९३४।
३ । मन्दकेन्द्रम् २११३९१११ । मन्दफलं धनम् ४३४३३२ । स्पष्टचन्द्रः ११७४८१३९ । स्पष्टा
गतिः ७६२१४९ । घनिष्ठानक्षत्रस्य गतघटी ३१४९ । एष्यघटी ५९६६ । गतैष्ययोगः ६२१ ५६ ।
अथ प्रथमतो मध्यमपातसमयज्ञानमाह । नन्दधनेति । अयनांशाः १८११ । नन्द-९११ः १६३
३९ । षष्टिभक्ताः २१४३३९ । एतत्तुल्यघटिकाभिः २१४३३९ । सार्धविश्वे १३३० सार्धत्रयो-
दश योगा हीनाः १०१४६१२१ । एतत्तुल्ये सावयवे योगे गते व्यतीपातसम्भवः । तथा तारा
२७ हीनाः २४१६१२१ । एतत्तुल्ये सावयवे योगे याते वैधृतिपातसम्भवः । अथ घटीनां स्फुटी-
करणम् । ब्रह्मयोगस्य गतघटिका १६१२१ तत्कालीननक्षत्रस्य गतैष्ययोगघटिकाभिः ६२।
५६ । गुणिताः १०२८१४७ । शरषड्-६५ भक्ता जाताः स्पष्टघटिकाः १९१४९ शुक्रवारे शुक्रलग्नोगे
घटी ३०११ । अत्र ब्रह्मयोगगतघटिका योजिताः ४५१६० । अत्र मध्यमक्रान्तिसाम्यस्य काल-
स्य ४५१६० । सूर्योदयस्य चान्तरमेतत् १४११० । क्रान्तिवासरजसूर्योदयिकौ सूर्यराहु भाभिर्घ-
टीभिः १४११० प्राक्खालितौ जातौ मध्यमक्रान्तिसाम्यकालिकौ । सूर्यः ११२११३१ ।
राहुः ० । २९ । १० । ३७ । सायनांशो रविः । ११२०१३३३१ । राहुः ११२३२१३७ ॥१॥

माधुरी व्याख्या—

सार्धविश्वे = सार्धत्रयोदश; तथा ताराः = सप्तविंशतिः नन्दघ्नायनभागतुल्यघटि-
कोनाः = नवगुणितायनांशतुल्य-घटीभि रहिताः कर्त्तव्याः; तावति = तत्तुल्ये, साग्रयो-
२७ प्र० का०

गविगमे = सावयवयोगे गते, व्यतीपातकः, वैधृतिः, क्रमात् ज्ञेयः = ज्ञातव्यः । अत्र, सर्वर्क्षनाडीहताः = भोगघटिका भिर्गुणिताः, यातघटिकाः = योगगतनाज्यः, सारषट्कृताः = पंचषष्टया ६५ भक्ताः, स्पष्टाः = स्फुटाः, स्युः । इह = अत्र, तमोऽर्को = राहुरबी, सायनांशौ = अयनरवयुक्तौ, कुरु ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्यत्वं पातस्वम् । 'सायनरविशशिवोगो भार्गवर्कं यदा तदास्रजः' इत्यादि भास्करवचनात्—सायनसूर्येन्द्रोर्बोगे राशिषट्के चक्रसमे च क्रान्तेः सप्तत्वेन क्रमेण व्यतीपात-वैधृतिनामानौ पातौ भवतः । अतः प्रतिमासं पातद्वयमिति, कल्प्यते—अयनांशः = अ, सूर्यः = स, इन्दुः = इ । तदा यदि, सू + अ + इ + अ = सू + इ + २ × अ = ६ रा = १८०° स्यात्तदा सू + इ = १८०° - २ × अ = १८०° × ६०' - ६०' × २ × अ = १८०° × ६०' - ६०' × २ × अ । अस्मात् 'सांक्षितगोर्किताः खखाद्योद्धृता इति—योगानवनयुक्त्या विष्कंभादिगतयोगसंख्याः =

$$= \frac{१८० \times ६०'}{८००} - \frac{६०' \times २ \times अ}{८००} = \frac{१०८०० - १२० \times अ}{८००}$$

= १३३ - १५ × अ । अस्मादुपरि व्यतीपातः स्यात् । एवमेव राशिषट्के सायनसूर्येन्द्रोर्बोगे १३३ तथा चक्रसमे सायनसूर्येन्द्रोर्बोगे २७ स्यादेवातः, २७ - १५ × अ, एतदुपरि वैधृतिनामा पातः स्यादेव । यत आचार्येण परमां भोगघटीं ६५ समी प्रकल्प्य गतघटी आनीता, अतो यदि पञ्चषष्टिघटीमितभोगमानेन गतघटी कल्प्यते तदेव भोगघटीमानेन केति स्फुटगतघटी स्यादेव । यतश्च भुजसाम्यादेव क्रान्तिसाम्यं संघटते, तथा सायनग्रहादेव क्रांतिन्नेत्रोत्पत्तिर्न च निरयणादतः तमोऽर्को सायनांशौ कुर्विर्युपपन्नम् । अस्मिन्नधिकारे सर्वत्रैव तमोऽर्को सायनौ ज्ञातव्याविति ॥ १ ॥

सादे तेरह और २७ से नव गुणित अयनांशके तुल्य घटीको घटानेसे शेषके तुल्य सावयव योगको गतघटी ओर भोगघटी गुणार्थे ६५से भाग देनेसे स्पष्ट गतघटी होगी । यहाँ राहु और सूर्यमें अयनांशको जोड़ना चाहिये ॥ १ ॥

उदाहरण—शाके १८६६ वैशाखकृष्ण १० मंगल में पात (चन्द्र सूर्यकी क्रांति तुल्यता) विचारना है, अतः उदयकालिक सूर्य ००।४।५०।२५ गति ५८।३५ धनिष्ठाका-भवात् २९।३९ भोग ५६।३ चन्द्रमा १०।०।२८।०० गति ८५।२३ राहु ३।११।२६।४२ अयनांश २९।४०।३० है, अतः अयनांश और ९के गुणा १९५।४।३० में ६० का भाग देकर कब्धि ३।२५।१५ को १३।३० में घटाने से शेष १०।१४।४५ तुल्य सावयव योग वितने पर व्यतीपात और पूर्वोक्त कब्धिको २७ में घटानेसे शेष ३३।४४।४५ तुल्य सावयव योग वितनेपर वैधृति पातकी संभावना हुई ।

शुक्र योगकी गतघटी ४४।४५ और भोग घटी ५६।३ के गुणा २५१८।१४।१५ में ६५ का भाग देनेसे कब्धि स्पष्ट घटी ४९।२ यह क्रांति साम्य काल हुआ । इस कालमें चाकित सूर्य ००।४।१२।१९ राहु ३।११।२६।४०, सायन सूर्य ००।२५।५२।४९ और सायन राहु ४।३।६।१० हुआ ॥ १ ॥

अथ स्पष्टपातसंभवत्वमाह—

गोलैक्ये साग्वर्कभान्वोः सदा स्यात् पातोऽन्यत्वे चेद्रवेर्वाहुभागाः ।

पञ्चेषुभ्योऽल्पास्तदाऽस्त्येव पातः पुष्टाश्चेत्तत्संशयस्तं च भिन्नः ॥ २ ॥

अथ स्पष्टपातसंभवलक्षणमाह । गोलैक्य इति । राहु युक्तरविसूर्ययोरेकगोले सति सदा पातः स्यात् । अन्यत्वे भिन्नगोले चेत् तदा सायनरवेर्भुजभागाः कार्यास्ते पञ्चेषुभ्यो ५५ न्यूनास्तदा पातोऽस्त्येव । ते भुजभागाः पञ्चेषुभ्योऽधिकास्तदा पातस्य संशयस्तमपि वक्ष्यमाणप्रकारेण वयं भिन्नो निराकुर्मं इति । साग्वर्कः ३।३।५५।८। सायनमध्यमक्रान्तिसा-
म्यकालिकः सूर्यः १।२०।३३।३१ अनयोरेकगोलस्यत्वात् पातोऽस्त्येव ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

साग्वर्कभान्वोः = सराहुसूर्यकेवलसूर्ययोः, गोलैक्ये = गोलसाम्ये सदा = सर्वदा, पातः स्यात् । चेत् = यदि, अन्यत्वे = गोलभिन्नत्वे रवेः = सूर्यस्य, बाहुभागाः = भुजांशाः, पञ्चेषुभ्यः = पञ्चपञ्चाष्टद्वयः, अल्पाः = न्यूनाः स्युः, तदा = तर्हि, पातः, अस्त्येव = स्यादेव । ज्ञेत् “रवेर्वाहुभागाः पञ्चेषुभ्यः” पुष्टाः = अधिकाः, स्युः तर्हि तत्संशयः = पाते सन्देहः, स्यात्, तं = संशयं, च, भिन्नः = निराकुर्मं ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिः—

सराहुसूर्यसूर्ययोरेकगोलस्थयोः सूर्येन्दुगोलैक्ये भिन्नगोले च तिष्ठतस्तत्र क्रमेण व्यतीपात-वैधृतिपातौ भवतः । तत्रेन्दुबाणमध्यक्रान्त्योरेकदिक्त्वकारणात्तयोर्योगमितस्य चन्द्रापमस्य सूर्यक्रान्तेरधिकस्य त्रिष्वयात् चन्द्रभुजत्रयापचयत्वादिष्टकालात्पुरतः पृष्ठतो वा स्पष्टक्रान्त्योस्तुल्यत्वमेव सूर्यक्रान्तेः परमाल्पगतिस्त्वरकारणात् सराहुसूर्य-सूर्ययोः भिन्न-गोलत्वे चन्द्रस्य क्रान्तिशरी भिन्नदिक्काविति तत्र चन्द्रस्फुटा क्रान्तिस्तयोः (क्रान्तिश-
रयोः) विद्योगेन भवेदतो यदि चन्द्रस्य परमक्षरेण- (४°।३०') नेन चन्द्रस्य परमा-
क्रान्तिः (२४°) हीना स्यात्तदा चन्द्रस्पष्टक्रान्तिः १९°।३०' । एतदूनायां रविक्रान्तौ तयोः स्फुटक्रान्तयोः समत्वसम्भव इति १९°।३०' क्रान्तितो भुजांशाः “ततो दक्षानि शोधये”दिरयादिप्रकारेण ५५° आयान्ति । अतो हि ५५° भ्योऽल्पेषु रविभुजांशेषु पातो-
ऽस्तीत्युपपन्नमिति । संशोधकः ॥ २ ॥

राहुयुत सूर्य और सूर्यके एक गोल होनेसे सर्वदा पात होता है । इनके भिन्न गोल होनेपर यदि सूर्यके भुजांश ५५ से अल्प हों तो भी पात होता है, और इनके भिन्न गोल में सूर्यके भुजांश यदि ५५ से अधिक हों तो पात होनेमें सन्देह रहता है । हम उसका भी वक्ष्यमाण प्रकारसे निश्चय करते हैं ॥ २ ॥

अथ पातसन्देहनिराकरणार्थं सन्धिसाधनमाह—

खाभ्रेन्दुद्विरसा धृतिर्नगशराः साग्वर्कभान्वोः पदै-

क्येऽर्धानि त्र्यगुरुद्रभूपतिनखास्त्र्यक्षीणि भेदे क्रमात् ।

क्षेपः षड्दश चार्ककोटिजलवेध्वंशप्रमार्थैक्यकं

शेषांशैष्यवधेषु भागसहितं सन्धिर्भवेत् क्षेपयुक्त ॥ ३ ॥

अथ पातसम्भवभ्रान्तिनिरासार्थं सन्धिसाधनमाह । खाभ्रेन्दुरिति । त्रिभिस्त्रिभिर्नैरसमं सममिति चत्वारि पदानि षष्ठे स्युः । साग्वर्कसूर्ययोरेकपदत्वे सति खाभ्रेन्द्वित्यादिखण्डानि ग्राह्याणि । तयोः पदभेदे सति त्र्यगुरुद्वेत्यादिखण्डानि ग्राह्याणि । क्रमेण षट् दश क्षेप

स्यात् । पदैक्ये षट् ६ पदभेदे दश १० क्षेपो प्राज्ञः । सायनाकस्य कोटिलवाः कार्यास्तेषां यः पञ्चमांशस्तत्प्रमाणानां खण्डानामेकं कार्यम् । शेषांशा एवखण्डकेन गुण्याः पञ्चभक्ताः । फलेन खण्डैक्यं सहितं क्षेपयुक् सन्धिर्भवेत् । यदा सायनसूर्यस्य भुजभागाः पञ्चेभ्योऽल्पास्तदा सन्धिसाधनमेव नास्ति ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

सायनसूर्योऽन्वोः=राहुसहितसूर्य-सूर्ययोः, पदैक्ये = समविषमपदयोरैकतरस्ये, सति खं=शून्यं, अत्रं=शून्यं, इन्दुः=एकः, द्विः=द्वी, रसाः=षट्, घृतयः=अष्टादश, नगशराः=सप्तपञ्चाशत्, एतानि सप्त अर्धानि=खण्डानि । एवं भेदे=सायनसूर्योर्भिन्नपदत्वे, त्र्यग-रुद्रभूपतिनखाः = त्रि-सप्त-एकादश-बोद्धश-विंशतिः, त्र्यक्षीणि=त्रयोविंशतिः, क्रमात् दलानि स्युः । तथा षट्=६, दश = १०, च क्षेपः, स्यात् । अर्ककोटिजलवेधंशप्रमाथै-क्यकं=सूर्यकोटिभागानां पञ्चमांशतुल्यखण्डयोगं, शेषांशैष्ववधेषुभागसहितं=शेषांशा-भिमाङ्कयोर्घातस्य पञ्चांशेन सहितं क्षेपयुक्=क्षेपसहितं संधिः, भवेत् ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो हि ५५° अंशेभ्योऽल्पे रविभुजांशे पातो ध्रुवमेवातस्तत्कोटयंशेषु ३५° मितेषु षड्दृष्टिषु पञ्चपञ्चभागपरिवृत्त्या सन्ध्यंशान् विधाय स्वाधोघो विशोध्य षड्दृष्टितान् कृत्वा “खाभ्रेन्दुद्विरसा” इत्यादिकानि सप्त खण्डानि द्वाभागेकपदस्ययोः । एवं भिन्नपदेऽपि सप्त खण्डानि स्वाधोऽघो विशुद्धानि दशरहितानि “त्र्यगरुद्रभूपती” इत्यादिकानि पाठः । पञ्चभिरंशैरग्निखण्डं लभ्यते तदा शेषांशैः किमित्यनुपातफलेन पञ्चभक्तकोटयंश-फलतुल्यखण्डयोगो युक्तः स्वक्षेपयुतखेष्टसन्धिः स्यादित्युपपन्नम् ॥ ३ ॥

राहुयुत सूर्य और सूर्यके सम या विषम रूप एक पदमें होनेसे .०, ०, १, २, ६, १८, और ६० ये सात खण्डायें तथा क्षेप ६ होता है और इनके भिन्न पदमें होनेसे क्रमिक ३, ७, ११, १६, २० और २३ ये खण्डायें, तथा १० क्षेप होता है । सूर्यके कोटयंशमें ६ से भाग देनेसे लब्धिके बराबर खण्डोंके योगमें शेष और अग्नि खण्डके गुणनफलमें ६ से भाग देनेसे लब्धिको जोड़कर अपने २ पद का क्षेप युक्त करनेसे संधि होगी ॥ ३ ॥

अथ पातस्य संभवासंभवविचारमाह—

सायनसूर्यभुजांशका यदाऽल्पाः सन्धेः क्रान्तिसमत्वमस्ति चेत् ।

अधिका न तदा भुजांशसन्ध्यन्तरसाहस्यमिहापमान्तरं स्यात् ॥४॥

अथास्मात् पातभावाभावज्ञानमाह । सायनसूर्यभुजांशेति । सायनसूर्यभुजांशा यदा सन्धेः सकाशादल्पास्तदा क्रान्तिसमत्वमस्ति । चेत् सन्धेरधिकस्तदा क्रान्तिसाम्यं न स्यात् । अत्र भुजांशानां सन्धेश्च यदन्तरं तत्साहस्यं तत्तुल्यं सन्धार्कयोः क्रान्त्यन्तरं स्यादित्यर्थः । अत्र कल्पितमुदाहरणम् । रविः । १२७। राहुः ६।१६ । सायनसूर्यः ८।१० । रवेर्बहुभागाः ९७। पञ्चेषुभ्योऽधिकाः । अतोऽर्कस्य कोटिलवाः ३३। एषां पञ्चांश-६ प्रमितखण्डैक्यम् २७। शेषां-शैष्ववधे-२७। सुभाग-३४।२ सहितम् ६१।१२। क्षेप-६ युक् जातः सन्धिः ६७।१२। अस्मात् सायनसूर्यभुजांशा ७२ अधिकाः । अतो न क्रान्तिसाम्यं किन्तु भुजांशसन्ध्यन्तर-४।४८ तुल्यं मध्यमक्रान्तिसाम्यकाले रवीन्द्रोः स्पष्टापमान्तरं भवतीति छात्राय दर्शनीयम् ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

यदा, सन्धेः = सन्ध्यंशात्, सायनसूर्यभुजांशकाः=सराहुसूर्यभुजलवाः, अल्पाः=न्यूनाः,

चेत्, तर्हि क्रांतिखमरत्वं=पातः, अस्ति । यदि अधिकः स्युः तदा, पातो न स्यात् इह
अपमातरं=क्रान्त्यंतरं, भुजांशसंभ्यन्तरसादृश्यं=भुजांशसंभ्यंशयोरन्तरेण तुल्यं स्यात् ॥४॥

अश्रोपपत्तिः—

सन्धीष्टसराहुरविभुजांशयोस्तुल्यत्वे सूर्यक्रांतीष्टेन्दुपरमस्पष्टक्रान्तयोः समता स्यात्
सराहुसूर्यभुजांशसन्ध्योरेकत्वकारणात् । अल्पत्वे तु स्पष्टेन्दुपरमक्रांतिः सूर्यक्रांतिः अ-
धिकं सराहुसूर्याधिक्यात्क्रांतिः समत्वं भवति नान्यथेत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥

यदि राहुयुत सूर्यका भुजांश संभ्यंशसे अल्प होवे तो क्रान्तिको समता होती है, और
अधिक होने से (पात नहीं होता है) वहां दोनोंका क्रान्त्यंतर संधि और भुजांशांतरके
तुल्य होता है ॥ ४ ॥

उदाहरण—कल्पित सूर्य २।२८।००।००, राहु १।१३।००।००, सराहु सूर्य ४।
११।००।००, जिसलिए सूर्यके भुजांश ८८ यह ५५ से अधिक है अतः क्रांतिसाम्यज्ञा-
नार्थं संधिका धानयन-सूर्यके कोटयंश २।०।०में ५का भाग देनेसे लब्धि शून्यमें शेषांश
२ और अग्रिम खंडा ० के गुणा ० में ५ का भाग देने से लब्धि ० को जोड़ कर ० हुआ ।
इधमें क्षेप ६ जोड़नेसे ६ हुआ । यह ६ संधि हुई । यहाँ राहुयुत सूर्यके भुजांश ४९
संधि ६ से अधिक है अतः क्रांतिसाम्यका असंभव हुआ ॥ ४ ॥

अथ पातस्य गतागतलक्षणमाह—

पदे युग्मौजेऽर्कः समविषमगोले सतमस-
स्तदा यातः पातस्त्वगत इतरत्वे निगदितात् ।
विभिन्ने गोले चेदिह कृतशराङ्घ्रेर्लघुतरा
रवेर्दोर्भागाः स्यादिह रविपदान्यत्वमुचितम् ॥ ५ ॥

अथ पातस्य गतगम्यलक्षणमाह । पदे इति । सागवर्कात् सायनसूर्यः समगोले समपदे
चेद्भवति अथ वा सागवर्कात् सायनः सूर्यो भिन्नगोले विषमपदे चेद्भवति उभयत्रापि गतः
पातो ज्ञेयः । निगदितात् इतरत्वे अगत एष्यः । तद्यथा । सागवर्काको समगोलस्थो विषम-
पदेऽर्कस्तदा अथ वा विषमगोलस्थो समपदेऽर्कस्तदा पात एष्य इत्यर्थः । अथ रविपदान्य-
त्वलक्षणमाह । विभिन्न इति । सागवर्कात् सायनसूर्यो भिन्नगोले चेद्भवति तदा वक्ष्यमाण-
प्रकारेण शरं साधयित्वा तस्याङ्घ्रिपांशः । तस्मात् सायनरवेर्भुजभागा अल्पा भवन्ति
तदा रविपदान्यत्वं कल्प्यं समपदस्थो यदा तदा विषमे ज्ञेयः । विषमस्थस्तदा समपदे ज्ञेयः ।
तदन्तरं गतगम्यलक्षणं द्रष्टव्यम् । अत्र ओजपदस्थोऽर्कः सागवर्कात् समगोले इति गम्यो
वैधृतिः पातः ॥ ५ ॥

माधुरी व्याख्या—

यदा, अर्कः=सूर्यः, युग्मौजे=समविषमे, पदे, वर्तमानः सतमसः=सराहुसूर्यात्,
समविषमगोले=एकान्यगोले, स्थितः स्यात् । तदा=तर्हि, पातः, यातः=अगतोः, स्यात् ।
निगदितात्=कथितात्) इतरत्वे=भिन्नत्वे पातः, अगतः=एष्यः स्यात् । इह=अत्र,
चेत्=यदि सूर्यः सागवर्कात् विभिन्ने गोले स्थातदा, रवेः = सूर्यस्य, दोर्भागाः = भुजांशाः,
कृतशराङ्घ्रेः=आनीतशरतुर्थांशात् लघुतराः=न्यूनाः, स्युः, तदा रविपदान्यत्वं=सूर्यपद-
भिन्नत्वं, उचितं स्यात् ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पूर्वोक्तेन “सायनरविशशिशो गो भार्धे, चक्रं यदे”ति व्यतीपातलक्षणने व्यतीपाते $r + च = ६$ । $\therefore च = ६ - r$ । $च - r = ६ - r - r = ६ - (r + r) = ६ - सागु$ । अत्र $r = सायनोर्कः$ । $च = सायनेन्दुः$ । $सागु = सराहर्कः$ इति । अथात्र “व्यतिपातोऽयनभेदे गोलैकत्वेऽर्कचन्द्रयो”रित्यनेन व्यतीपाते सूर्याचन्द्रमणोः समगोलत्वं पदभिन्नत्वं तथा सायनोर्विपातेन्दोश्च गोलैकत्वं पदभिन्नत्वं चेति सिद्धिः । एतेन सम-पदस्येऽर्के विषमपदगतस्येन्दोः क्रान्तिरूपचीयमाना रविक्रान्तिगता महती तथा समदिक्शारेण संस्कृता महोयसीति तदानीं पातो गत इति सिद्धम् । एवं भिन्नगोलत्वे सायनान्वो-च्चन्द्रव्यगुचन्द्रयोरपि भिन्नगोलत्वमिति सूर्ये विषमपदस्ये चन्द्रस्य समपदगतत्वात् तदग्रे क्षीयमाना चन्द्रक्रान्तिर्विभिन्नदिक्शारसंस्कृता सती सूर्यक्रान्तेरतीव लघ्वीति तदानीमपि पातस्य गतत्वमुपपन्नमिति । अर्थादेवातोऽन्यथात्वे पातस्य गम्यत्वमिति । परञ्च भिन्न-गोलत्वे तदैवेत्यं सम्भवति यदि भिन्नदिक्शारचन्द्रापमालो भवेत् । अपमाधिके भिन्न-दिक्शारे तु पदान्यस्वमर्कस्य प्रकल्प्य गतगम्यत्वं पातस्य विचार्यम् । यतस्तत्र स्थानीयक्रान्तेरपेक्षा स्फुटाक्रान्तिर्भिन्नदिग्गता भवति । अत एवात्र शराल्पक्रान्तेर्विचारः प्रस्तुतः । तत्र पूर्वसिद्धः शरः = श । यतोऽयं दशगुणोऽतो वास्तवः शरः = $\frac{श}{१०}$ ।

$$\therefore अंशा द्विगुणिता ज्या भवन्तीति वास्तवशरज्या = \frac{श \times २}{१०} = \frac{श}{५} । ततोऽस्या$$

भुजज्या = $\frac{त्रि \times शज्या}{जिज्या}$ (परमक्रान्तिज्यया ४८ त्रिज्या भुजज्या तदा शरज्या तुल्यक्रान्ति-

$$ज्ययाकेत्वनुपातेन) = \frac{१२० \times श}{४८ \times ५} । \therefore ज्या द्विभक्ता अंशाः \therefore भुजांशाः = \frac{१२० \times श}{४८ \times ५ \times २}$$

= $\frac{श}{५}$ । एतदल्पेषु भुजांशेषु शराल्पया क्रान्तिः स्यादिति तत्र रवेः पदान्यस्वमुचितमुप-पन्नमिति । संशोधकः ॥ ५ ॥

सूर्यको सम और विषम पदमें होते हुए राहुयुत सूर्यसे क्रमिक एक और भिन्न गोलमें होनेसे पात गत होता है । अन्यथा (इससे विपरीत लक्षणमें) पात गम्य होता है । यदि उन दोनोंका गोल भिन्न होने पर सूर्यका भुजांश साचित शरके चतुर्थांशसे म्यून होवे तो सूर्य का भिन्न गोल मानना चाहिए ॥ ५ ॥

उदाहरण—यहाँ राहु ११३°१२१'३७" , सूर्य ११२°०१३३'१३" राहुयुत सूर्य ३।३°५५'१८" इस अवस्थामें सूर्यको विषम पदमें और राहुयुताकेसे सम गोलमें रहनेके कारण पात गम्य सिद्ध हुआ ॥ ५ ॥

एवं सावन सूर्य ०।२५।५२।४९ और राहु ४।३।६।१० सराहु सूर्य ४।२८।५८।५९ यहाँ सूर्य विषम पद और सराहु सूर्यके गोलमें है अतः आगे क्रान्तिसाम्य होगा ॥ ५ ॥

अथ शरखण्डानि शरानयनञ्चाह—

पञ्चधा सागराः पञ्चधा बहयो द्वौ चतुर्धा कुभूखाभ्रमङ्का शोः ।

साग्निनाहोर्लघ्वेष्वंशतुल्यैक्यकं शेषभोग्याहतीष्वंशयुक् स्यात् शरः ॥६॥

अथ शरखण्डानि शरसाधनं चाह । पञ्चधा इति । सात्वकः ३३।६४।८। अस्य भुजांशाः । ८६।९।६२। एषामिर्ध्वंश-१७ तुल्यगतखण्डैक्यम् ४५। शेष-१।९।६२ भोग्याहतिः । ०।०।०। अस्य पञ्चमांशः ०। अनेन खण्डैक्यं ४५ युक्तं जातः शर उत्तरः ४९। भिन्नगोलत्वं प्रकल्प्य पदान्यत्सोदाहरणम् । शाराङ्-४९ त्रे- ११।९९ अस्मात् सायनसूर्यस्य भुजभागा अल्पा न सन्ति अतः पदान्यत्वाभावः ॥ ६ ॥

माधुरी व्याख्या—

इषोः = शरस्य, पञ्चधा = पञ्चप्रकाराः, “संख्यायाः प्रकारे चेति वा प्रत्ययः” सागराः = चत्वारः (४।४।४।४ इति) पञ्चधा, बहुयः = त्रयः (३।३।३।३ इति) चतुर्धा, द्वौ, (२।२।२।२ इति) कुभूखाभ्रम् = एकैकशून्यशून्यम् (१।१।०।०) इति अङ्काः = संख्याः, स्युः । सग्विनात् = सराहुसूर्यात्, दोर्लवेष्वात्तुल्यैक्यकं = भुजांशपञ्चांशसमाङ्कयोगः, शेषभोग्याहतीर्ध्वंशयुक् = शेषांशाभिमाङ्कघातपञ्चांशयुक्तः, शरः = स्यात् ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

$$\therefore \text{परमशरकलाः} = २७०, \therefore \text{परमशरांशाः} = \frac{२७०'}{६०} = \frac{९^{\circ}}{२} = ४^{\circ}।३०' । सरा-$$

हुसूर्यभुज्याः = ससूभुज्या । त्रिज्यातुल्यभुजज्यया परमशरांशा लभ्यन्ते तदाऽभीष्टभुजज्यया क इतीष्टभुजशरांशा भवन्ति । तान् दशगुणान् कृत्वा स्वाऽधोऽधो विशोष्म राशित्रयभुजंशे पञ्चोत्तरभुजांशवृद्धया “पञ्चधा सागराः” इत्याद्यष्टादश शराङ्काः स्युः ।

$$\text{तद्यथा - } \frac{९^{\circ}}{२} \times \text{ससूभुज्या} = \frac{९ \times \text{ससूभुज्या}}{२ \times १२०} \dots \dots (क)$$

सराहुसूर्यभुजांशाः = ५०, १००, १५०, २००, २५०, ३०, ... ।
 ,, ज्याः = १० $\frac{१}{२}$, २१, ३१, ४१, ५० $\frac{१}{२}$, ६०, ... ।

आभिः (क) समीकरणे समुत्थापिते दशभिर्गुणिते च १० × ससूभुज्या = ४, ८, १२, १६, २०, २३, ... स्वल्पाः । स्वाधोऽधोविशोचिते—

अङ्काः = ४, ४, ४, ४, ४, ३ . . . . एवं सर्वत्र ।

एतद्वशादिष्टशराहुसूर्यभुजांशानां शरः स्यात् । तद्यथा—पञ्चभिर्शरैकोऽङ्को लभ्यते तदेष्टशराहुसूर्यभुजांशैः क इति लब्धिसमखण्डानां योगं विधाय, पुनर्यदि गताङ्कैव्याङ्कान्तरैः पञ्चभिर्शरैः अभिमाङ्को लभ्यते तदा शेषांशैः क इति शेषांशसंबन्धिलब्धांकेन सहितं तत् शरः स्यादित्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

शरके साधनार्थं ४, ४, ४, ४, ४, ३, ३, ३, ३, ३, २, २, २, २, १, १, ०, और ० ये १८ खण्डायें होती हैं । राहुयुत सूर्यके भुजांशमें ९ से भाग देकर लब्धितुल्य खण्डाओंके योगमें शेष और अभिम खण्डाकी गुणाके पञ्चमांशको जोड़नेसे शर होता है ६ ॥

उदाहरण—सराहु सूर्य ४।१८।५८।५९ के भुजांश ३१।१।१ में ५ का भाग देनेसे लब्धि ६ अङ्कों के योग २३ में अभिम खण्डा ३ और शेष अंशादि १।१।१ के गुणा ३।३।३ के पञ्चमांश ०।३६।३६ को जोड़नेसे उत्तर दिशाका शर २३।३६।३६ हुआ ॥ ६ ॥

अथ शरस्य संस्कारयोगत्वमाह—

खैकादिके रविभुजांशदशांशके स्या-
 शरयोऽर्कसूर्यमनुधृत्युद्धवोऽङ्गरामाः ।

खाशवा द्विविक् नगरदास्तु शराद्धरापत्या
 हीनोऽत्र स ह्यपमसंस्कृतये स्फुटः स्यात् ॥ ७ ॥

अथ शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोगत्वार्थं हरानयनं शरस्पष्टत्वं चाह । खैकादिके इति ।
 रविभुजांशानां दशमांशे खैकादिके शून्यैकत्वादिके सति अर्कादि हारः स्यात् । रविभुजांश-
 दशांशत्रयेण शून्यं तदा द्वादश हारः स्यात् । एकस्तदापि द्वादश हारः । द्वौ तदा मनव
 इत्यादि ज्ञेयम् । शेषांशा गतेष्व्यहारान्तरेण गुण्या दिग्भिर्माज्याः फलेन हारो युक्तः कार्यः
 स्फुटः स्यात् । इदं स्पष्टत्वं ग्रन्थकृता स्वसपान्तरत्वात् कृतम् । पूर्वं कृताच्छराद् हारापत्या
 स शरो हीनः कार्यः । सोऽपमसंस्कृतये स्पष्टशरो भवति । सायनार्कः ११२०।३२।३१। भुजांशाः
 १०।३२।२१। एषां दशांशः १। अत्र खैकादिकेत्यादि प्राप्तो हारः ३६। शेषांशाः ०।३२।३१।
 गत्तै-१६ व्या-७० न्तरेण ३४ गुणिताः १८।२१।३४। दशभिर्मन्ताः फलेन १।१० हारो ३६
 युक्तो जातः स्फुटः ३७।१०। हारः ॥ शर ४१।० हारेण ३७।१० भक्तः फलम् १।११। अनेन हीनः
 शरो जातः स्फुटः शर अक्षरः ४३।४१ ॥ ७ ॥

माधुरी व्याख्या—

रविभुजांशदशांशके = सूर्यदोलवदशमांशे, खैकादिके = शून्यैकादौ सति अर्कसूर्य-

मनुधृत्युद्धवः = द्वादश-द्वादश-चतुर्दशा-छादश-सप्तविंशः, अङ्गरामाः = षट्त्रिंशत्, खा-

शवाः = सप्ततिः, द्विविक् = द्ब्युत्तरशतम्, नगरदाः = सप्तविंशत्युत्तरशतत्रयम् एते क्रमेण,
 हारः, स्यात् । शरात् हारापत्या = हरभक्तलब्ध्या, हीनः रहितः, सः = शरः, अपमसं-

स्कृतये = क्रान्तिसंस्कारार्थम् स्फुटः = स्पष्टः शरः, स्यात् ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

∴ सन्निराशिग्रहद्युज्या = १००, अतो दशभिर्शौरधिकां तां युज्यां = ११० उररीकृत्य
 ततः “सन्निराशिग्रहद्युज्यानिघ्नत्रिज्योद्धृतः शरः” इति सूर्यसिद्धान्तोक्तयुक्त्या, स्फुट-

$$\text{शरः} = \frac{१०० \times \text{शर}}{१२०} = \frac{११ \times \text{श}}{१२} = \frac{\text{श} (१ + ११ - १)}{१२} = \frac{\text{शर} \times (१२ - १)}{१२}$$

$$(१ - \frac{१}{१२}) \text{शर} = \text{शर} - \frac{\text{शर}}{१२}, \text{अप्रेऽप्येवमित्युपपन्नम् ॥ ७ ॥}$$

०, १, २, ३, ४, ५, ६, ७ और ८ के तुल्य सूर्यके भुजांशका दशमांश होनेसे क्रमिक
 १२, १२, १४, १८, २७, ३६, ७०, १८२ और १२७ हर होते हैं । पूर्वागत शरमें हरभक्त
 लब्धिको घटानेसे क्रान्ति संस्कारार्थं स्पष्ट शर होता है ॥ ७ ॥

उदाहरण—सायनसूर्य ०।२५।५२।४९ के भुजांश २५।५२।४९ में १० का
 भाग देनेसे लब्धि २ हुई, अतः उक्तयुक्त्या गत हर १४ और अग्रिम हर १८ के अन्तर
 ४ से शेष अंशादि ५।५२।४९ का गुणा २३।३१।१६ में १० का भाग देनेसे लब्धि
 २।२१।७ और गत हरके योग १६।२१।७ स्पष्ट हरसे शर २३।३६।३६ में भाग देनेसे
 लब्धि १।२६।३९ को शरमें घटानेसे स्पष्ट शर २२।१०।३ हुआ । यह शर उत्तर
 दिशाका है ॥ ७ ॥

अथ क्रांतिखण्डान्याह—

चतुर्धा नखा गोभुवो द्विर्गजाब्जा नृपाष्टीन्द्रविश्वार्कदिग्बस्वगाक्षाः ।
त्रयः क्षमाऽपमाङ्काः क्रमादर्कबाहोर्लवेष्वंशतुल्यो गतो न्यस्य शेषम् ॥ ८ ॥

अथ क्रान्त्यङ्कानाह । चतुर्थेति । चतुर्धा नखेत्यादयः क्रान्त्यङ्काः स्युः । सायनसूर्यस्य भुजांशाः १०।३२।३१। एषां पञ्चांशः १०। एतत्तुल्यो गताङ्को जातः । शेषम् ०।३२।३१। न्यस्य स्थापयित्वेत्यर्थः । अस्याग्रे प्रयोजनमस्ति ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या—

चतुर्धा = चतुर्वारं, नखाः = विशतिः (२०।२०।२०।२०) गोभुवः = ऊनविशतिः १९; द्विः = द्विवारं गजाब्जाः = अष्टादश १८, १८; नृपाष्टीन्द्रविश्वार्कदिग्बस्वगाक्षाः = १६ १६ १६ १६ १२ १२ १० ६ ७ ५ ३
षोडश-षोडश-चतुर्दश-त्रयोदश-द्वादश-दशा-श्री-सप्त-पञ्च, त्रयः = त्रीणि, क्षमा =

१ एकः, एतेऽष्टादश, अपमाङ्काः = क्रांतिसाधने अङ्काः स्युः । तत्र-अर्कबाहोर्लवेष्वंशतुल्यः = सूर्यभुजांशपंचमांशसप्तः, गतः = गताङ्कः, स्यात् । शेषं, न्यस्य = संस्थाप्य 'इत्यस्याग्रे सम्बन्धः' ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

राशित्रयमध्ये प्रतिपञ्चभागवृद्ध्याऽऽनीतक्रान्तिभागान्, दशगुणान् कृत्वा स्वाधोऽधो विशोध्य उक्ताः अङ्काः क्रांतीनाम् । पञ्चभिरंशैरेकं खण्डं लभ्यते चेत्तदेष्टभुजांशैः किमित्यनुपातेन लब्धिर्गतखंडं स्यात् । शेषस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनात् न्यस्य शेषमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

क्रान्तिके साधनमें २०, २०, २०, २०, १९, १८, १८, १६, १६, १४, १३, १२, १०, ८, ७, ६, ३ और १ ये १८ अंक होते हैं । सूर्यके भुजांशमें ९ से भाग देनेसे लब्ध संख्याके तुल्य गताङ्क होते हैं । शेषको पृथक् स्थापन करे ॥ ८ ॥

उत्पहरण—सायन सूर्यके भुजांश २५।५२।४९ में ५ का भाग देनेसे लब्धि ५ तुल्य अङ्क १९ वां गताङ्क और ०।५२।४९ शेष हुआ ॥ ८ ॥

अथोक्तशर-क्रान्तिखण्डयोः स्पष्टीकरणमाह—

क्रमोत्क्रमादुक्तशरापमाङ्कान् संख्याद्वि भोग्यात् क्रमतः षडङ्काः ।
स्थाप्या गतैष्या गतगम्यपाते युग्मेऽन्यथौजे स्युरिमेऽयनाशाः ॥ ९ ॥
अन्त्याद्विलोमा यदि तेऽन्यदिक्का अथापमाङ्काः क्रमशः शराङ्कैः ।
सुसंस्कृतास्त्रीन्दुहृतापमैष्याङ्केनापि ते स्पष्टतरा भवेयुः ॥ १० ॥

अथ शरक्रान्त्यङ्कानां स्फुटीकरणं तत्संस्कारं चाह । क्रमोत्क्रमादिति । अन्त्यादिति । हे गणक उक्तशरापमाङ्कान् क्रमेण उत्क्रमेण च सङ्ख्याद्वि गणय । एवं गणनायां कृतायां भोग्यात् क्रमतः षडङ्का गतगम्यपाते गतैष्याः स्थाप्याः । एतदुक्तं भवति । क्रान्ति भोग्याङ्कात् गते पातलक्षणे गताः खण्डकाः स्थाप्याः । एष्यलक्षणे पाते पृष्याङ्का एष्या खण्डकाः स्थाप्याः । एवं शरस्रोत्र्याङ्कात् गते पाते षड्गताङ्काः स्थाप्याः । एष्ये पृष्याङ्को षट् स्थाप्याः । एष्ये समपदे सूर्ये सति क्रान्त्यङ्काः सागवकं समपदे सति शराङ्का इति ज्ञेयम् । ओजे विषमे पदेऽन्यथा गते पाते पृष्या एष्ये गता इत्यर्थः । एवौ विषमपदे तदा क्रान्त्यङ्काः सागवकं विषमपदे तदा शराङ्का इत्यर्थान् सिद्धं ज्ञेयम् । इमेऽङ्का अयनाशा ज्ञेयाः । एवौ उत्तराशने तदा क्रान्त्यङ्का उत्तरा दक्षिणापने दक्षिणाः । सागवकं उत्तराशने शराङ्का उत्तरा २८ प्र० का०

दक्षिणायने दक्षिणा इत्यवगतभवम् । अन्त्याङ्गात् क्रमस्थापिताङ्गानां मध्येऽन्तिमाङ्गात् येऽङ्गा विळोमा विपरीताङ्गमध्ये आगच्छन्ति ते अन्यदिकाः कल्प्याः । उत्तरास्तदा याम्या याम्यास्तदोचरा इत्यर्थः । अथानन्तरमपमाङ्गाः क्रान्त्यङ्गाः षट् स्थापयित्वा शराङ्गैः सुसंस्कृताः कायाः । समदिशि योगो भिन्नदिरयन्तरमिति । 'एवं संस्कृतास्ते श्रीन्दुहृतापमंस्थाङ्गेन त्रयोदशभक्तक्रान्तिभोग्याङ्के नापि संस्कृताः । एवं तेऽङ्गाः स्पष्टतरा भवेयुः । अथ क्रमात् क्रान्त्यङ्गाः स्थापिताः २०।२०।२०।२०।१९।१८।१८।१६।१६।१४।१४।१२।१२।१०।१०।१०।१०। अथोत्क्रमात्स्थापिताः १।३।५।७।८।१०।१२।१३।१४।१६।१६।१८।१८।१९।२०।२०।२०।२०। अथ शराङ्गाः क्रमात् स्थापिताः ४।४।४।४।४।३।३।३।३।२।२।२।२।१।१।०।०। उत्क्रमात् १०।०।१।२।२।२।३।३।३।३।४।४।४।४। सूर्यस्य विषमपदे स्थितत्वादेभ्ये पाते क्रान्ते भोग्याङ्गखण्डकाः स्थापिताः १३।१४।१६।१६।१८। इमे सौम्याः रथेक्षरारयणस्थत्वात् । सावकस्य समपदस्थत्वादेभ्ये पाते एष्या भोग्याङ्गखण्डकाः स्थापिताः ०।०।१।१।२। इमे दक्षिणाः सावकस्य दक्षिणायनगतत्वात् । अन्त्याङ्गिलोमा इत्युक्तत्वात् स्थापितशराङ्गानां मध्ये प्रथमं विहायान्ये पञ्च ०।०।१।१।२। उत्क्रमात्स्थापिताङ्गमध्ये उत्तरा जाताः । प्रथमाङ्कस्तु याम्य एव । संस्कृताः शराङ्गैः क्रान्त्यङ्गा जाता उत्तराः । १३।१४।१६।१७।१९।२० । इमे श्रीन्दु १३ इतापमैष्याङ्केन १।० सूर्यायनदिकेन तुल्यदिक्त्वाद्युक्ता जाताः स्पष्टतराः १४।१५।१७।१८।२०।२१ ॥ ९-१० ॥

माधुरी व्याख्या—

उत्तरापमाङ्गान्=पूर्वसाधितशरक्रान्त्यङ्गान् , क्रमोत्क्रमात्= अनुलोमविक्रमोमतः, संख्याहि=गणय (द्वे गणक इत्यध्याहारः), भोग्यात्= भोग्याङ्गात् , गतगम्यपाते = इतैव्यपाते, युग्मे = समपदे, क्रमतः, गतैष्याः=गतगम्याः, षट्, अङ्गाः=संख्याः, स्थाप्याः=स्थापनीयाः । ओजे=विषमपदे, अन्यथा=गम्यगताः स्थाप्याः । इमे = अङ्गाः, अयनाशाः=अयनदिवमवाः स्युः । यदि ते अन्त्यात् , विळोमाः स्युस्तदा अन्व-दिकाः=भिन्नदिकाः, स्युः । अथ=अनन्तरं, क्रमशः=क्रमात् , शराङ्गैः=शरणखण्डाङ्कैः, सुसंस्कृताः=संस्कारिताः, अपमाङ्गाः=क्रीतिखण्डाङ्काः, श्रीन्दुहृताः=त्रयोदशभक्ताः, अपमैष्याङ्गेन = क्रान्तिभोग्यखण्डेन, अपि = संस्कृताः, तदा ते, स्फुटतराः = स्पष्टाः, भवेयुः ॥ ९-१० ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि गते व्यतीपाते सूर्यः समपदस्थस्तर्हि चन्द्रो विषमपदस्थः स्यात् । अत एव पृष्ठचालनात् भुजांशहासाङ्गो गताङ्गाः उपलभ्यन्ते । तस्मात् पातोपयोगिनः षडङ्गा गताः स्थाप्याः । एवमेव यदा सूर्यो विषमपदस्थः तदा चन्द्रो गते पाते समप-दस्थो भवत्यतः पृष्ठचालनाद्भुजांशद्वेभोग्याङ्गादग्निमाङ्गप्रमितोऽग्निमाङ्गः षट् स्थापि-ताः । गम्यपातेऽप्रतश्चालनात् विळोमाङ्कस्थापना युक्ता । एवमन्यत्रापि । सूर्य-त्रिपातसू-र्यायनदिकौ क्रान्त्यंशशराङ्गाविति स्पष्टमेव । षडङ्कस्थापनविधौ क्रमाङ्गाभावाद्दुःक्रमाङ्गा प्राद्यास्तत्र तु चरमाङ्गादग्निमाङ्गनामयनभिन्नत्वं युक्तमेव । शरसंस्कृतविधुक्रान्तेः, सूर्य-क्रान्त्याऽन्तरज्ञानार्थं क्रान्त्यंशशराङ्गयोः क्रमसंस्कारः साधीयात् । एनेन संस्कारेण स्फुटा-खण्डक्रान्त्यंका भवितुमर्हन्ति । अतः सुयस्व क्रान्त्यंशसंस्कृतार्थं संस्कारविशेषः कार्यः । तथाचा—यदि चन्द्रगतिक्रान्तिभोग्यखण्डं कथ्यते तदा सूर्यगतिक्रान्तिः किमित्यनु-

पातलक्ष्या संस्कारिते क्रान्त्यन्तराके स्पष्टक्रान्त्यन्तराकाः स्युः । अनुपातस्तु =

$$= \frac{\text{मोखं} \times ५९'१८''}{७९०'१३५''} = \frac{\text{भाखं}}{७९०'१३५''} = \frac{\text{मोखं}}{१३}$$
 । इत्युपपन्नं सर्वम् ॥ ९-१० ॥

पूर्वसाधित क्रान्त्यंक और शरांकको क्रम तथा विलोमसे रल्लिए । सम पदमें पातका गत और गम्य लक्षण होनेसे भोग्यांकसे क्रमिक गत और गम्य ६ अङ्कोको स्थापित करिये । विषम पदमें इसके विलोम ६ अङ्कोको स्थापित कीजिये । सूर्यका क्रान्त्यंक और पात-युत सूर्यका शरांक अयनकी दिशाका समझें । भोग्य खण्डसे आगे अन्तिम अङ्कके अग्रि-माङ्क विलोम स्थापित होनेसे वे अङ्क विलोम दिशाके होते हैं । शराङ्कको क्रान्त्यंक में संस्कार कर पुनः भोग्याङ्कका त्रयोदशान्न संस्कार करनेसे स्पष्ट क्रान्ति होगी ॥ ९-१० ॥

उदाहरण— क्रान्त्यङ्क—

क्रमस्थित—२०।२०।२०।२०।१९।१८।१८।१६।१६।१४।१३।१२।१०।८।७।५।३।१।

उत्क्रमस्थित—१।३।५।७।८।१०।१२।१३।१४।१६।१६।१८।१८।१९।२०।२०।२०।२०।

शराङ्क—

क्रमस्थित—४।४।४।४।४।३।३।३।३।३।२।२।२।२।१।१।०।०,

उत्क्रमस्थित ०।०।१।१।२।२।२।२।३।३।३।३।३।४।४।४।४।४,

सायनसूर्य ०।२५।५२।४९ विषमपदस्थ और क्रान्तिसाम्य गम्य है अतः

पूर्वोक्तयुक्तया भोग्यखण्डा १९ से ६ खण्डार्थे सूर्य के उत्तरायण होनेसे उत्तरके १९।१८।१६।१६।१४ और १३ गताङ्क हुए । एवं सराहुसूर्य ४२।८।५।८।५९ विषम पदस्थ और पात गम्य है अतः शरके ६ भोग्य खण्डा ३ से ६ खण्डार्थे सराहुसूर्य के दक्षिणायन होनेसे उत्तर दिशाके अग्रिमाङ्क ३।३।३।३।२। और २ हुए। इनमें क्रान्त्यंक और शराङ्ककी एकदिशा होनेसे अन्तर करनेपर उत्तर दिशाके क्रान्त्यङ्क १६।१५।१३।१३।१२।११ हुए । भोग्यखण्डा १९ के त्रयोदशान्न १।२।७।४।१ स्वल्पान्तरसे १ को सूर्यके अयन दिशामें होनेसे जोड़नेपर उत्तरदिशाके स्पष्ट क्रान्त्यंक १७।१६।१४।१४।१३।१२ हुए ॥ ९-१० ॥

अथ पातमध्यकालानयनमाह—

प्राक् स्थापिताः शेषलवाः शरात्ता (१)रूपाद्विशुद्धा लघुसंज्ञकः स्यात् ।

आद्यः स्फुटाङ्को लघुना हतो यस्तेनाद्वयबाणात् क्रमशोऽथ जह्यात् ॥११॥

तानङ्कान् शेषमशुद्धभक्तं, विशुद्धसंख्यासहितं लघूनम् ।

त्रिंशं भनाङ्गीघ्नमितासमाप्तयातैष्यनाङ्गीघ्विह पातमध्यम् ॥ १२ ॥

अथ पातमध्यकालानयनमाह । प्राक् स्थापिता इति । तानङ्कानिति । प्राक् स्थापिताः शेषलवाः शरात्ता-गम्ये लघुभूंपतितो गते स्यादिति । अयमर्थः 'प्राक् स्थापितशेषानां यः पञ्चमांशस्तत्तुल्य एव्ये पाते लघुसंज्ञः स्यात् । गते तु पाते शेषानां पञ्चमांशो बाह्यः । स रूपाद्विशुद्धः कार्यो लघुसंज्ञकः स्यादिति । प्राक् स्थापिताः शेषलवाः शरात्ता रूपाद्विशुद्धा लघुसंज्ञकः स्यादिति क्वचित् पाठः स तु वासनाविकृत्स्वात्तुपेक्षितः । न्यस्य शेषमित्यादिना

(१). 'गम्ये लघुभूंपतितो गतेऽसौ' इति पाठन्तरं साधु ।

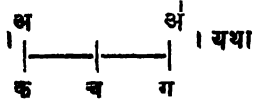
प्राक्स्थापिताः शेषकवाः ०।३२।३१। पञ्च भक्ताः फलम् ०।६।३०। अनेन आद्यस्फुटाङ्कः १४ गुणितः १।३१।०। अनेन पूर्वानीतस्पष्टधारः ४३।४९ युक्तः ४६।२०।०। अस्मात् ते स्पष्टक्रान्त्यङ्काः शोषयास्तत्र प्रथमाङ्के १४ शोषिते शेषम् ३१।२०।० एतन्मध्ये द्वितीयाङ्के १६ शोषिते शेषम् १६।२०।० एतस्मात् तृतीयाङ्को १७ न शुद्धयति अतः शेषम् १६।२०।० अशुद्धेन १७ भक्तं ०।६०।३८ विशुद्धसंख्या-२ सहितम् २।१७।३८। लघू-०।६।३० नं २।६१।८ त्रिघ्नं ८।३३।२४ अनादी-६२। ६६ घनं ६३।८।२१। इभा-८ सम् ६७।१७।मध्यक्रान्तिसाम्य-काका-४६। ६० देतावति गम्ये काले ६७। १७ वैशाखशुक्लसप्तम्यां शनौ आसु घटीषु ६३। पलेषु ६ पातमध्यम् ॥ ११-१२ ॥

माधुरी व्याख्या—

प्राक्=पूर्व, स्थापिताः (क्रान्तिसाधने—न्यस्य शेषम्, इत्युक्ताः) शेषकवाः=शेषांशाः, शाराशाः=पंचभक्ताः, गम्ये पाते लघुः स्यात् । रूपात्=एकस्मात्, विशुद्धाः=रहिताः, (शेषपञ्चभांशाः) गते पाते लघुसंज्ञकः=लघुः, स्यात् । लघुना इतः=लघुसंज्ञकेन गुणितः, यः, आद्यः=स्थापितषट्के प्रथमः स्फुटाङ्कः, तेनादृषणात्=तद्युक्तधारत्, तान्=षट् अङ्कान्, जघ्यात्=शोधयेत्, शेषं, अशुद्धभक्तं=अशुद्धाङ्केन हृतं, विशुद्धसंख्यासहितं = शुद्धाङ्केयुक्तं, लघूनं = लघुना रहितं, त्रिघ्नं=त्रिभिर्गुणितं, अनादीघ्नं=नक्षत्रघट्या गुणितं, इभाप्तं=अधभिर्हृतं, इह=अत्र, आतयात्=भयनादीषु=लघ्वगतैव्यघटीषु, यातमध्यं = पातमध्यकालः स्यात् ॥ ११-१२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र पञ्च-पञ्च-भागवद्वथाऽङ्कानां पाठत्वात् पञ्चभिरंशैर्भोग्याकस्तदा शेषांशैः किमिति प्रकृतानुपाते भोग्याङ्कप्रमृति-षट्केषु प्रथमोऽङ्क आद्योऽवगम्यः।

कग = ५° । कच = शेषांशाः = शे । तेन चग = ५° - शे । अथ एष्ये पाते ग बिन्दौ यदि आद्याङ्कः=अ, तथा गते पाते क बिन्दौ आद्याङ्कः=अ । च बिन्दौ स्पष्टक्रान्त्यन्तरं शरघ-ममेव । अथात्र चन्द्रार्कयोः मध्यपातकाले क्रान्त्यन्तराभावात् (क्रान्तेः साम्यात्) ऐष्ये पाते क्रान्त्यन्तरस्य पृष्ठतो वृद्धिरप्रतो हासश्चैवं गते पाते क्रान्त्यन्तरस्याप्रतो वृद्धिः पृष्ठतो हासश्चेति स्पष्टमेव विदाम् । अतः पूर्वानुपातेन—($\frac{आ \times शे}{५}$) गतं फलं 'आ × ल' च स्थानीये क्रान्त्यन्तरे (शरतुल्ये) बोध्यं तदा जातं क स्थानीयं क्रान्त्यन्तरमानम् = श + आ × ल । एवमेवातीते पाते यदि पञ्चभिरंशैराद्याङ्को लभ्यते तदा चग मितेना—(५° - शे) नेन किमिति लब्ध—($\frac{आ \times ५ - शे}{५}$) फलेन = ($१ - \frac{शे}{५}$) आ = ल × आ, अनेन च स्थानीयं क्रान्त्यन्तरं (शरतुल्यं) युतं जातं ग स्थानीयं क्रान्त्यन्तरम् = श + लआ । एतल्लब्धक्रान्त्यन्तरस्य यदाऽभावस्तदा क्रान्ति साम्यं मध्यपातापरन्वयकं ज्ञेयमिति क्रान्त्यन्तराङ्कान् जघ्यादित्युपपद्यते ।

अथ शोधने यावन्तो विशुद्धास्तेषु पंचगुणितेषु (प्रत्येकं पञ्च भागा यतः स्युः) बद्यशुद्धाङ्केन पञ्च भागास्तदा शेषांकेन क इति लब्धफलेन सहितेषु गत-गम्यपातयोः

क्रमेण ग, क स्थानयोश्चन्द्रस्य चालनांशा जायन्ते । ते च = $५ \times शु + \frac{५ \times शे}{अ}$ । एते हि

कच तुष्यैः गच तुष्यैर्वा भागे रहितास्तदा च स्थानापेक्षया गतैष्यचालनभागा भवन्तीति ।

तत्र कच = शे = $५ \times ल$, चग = $५ - शे = ५ \times ल$ । ∴ चन्द्रचालनांशाः = $शु \times ५ + \frac{५ \times शे}{अ} - ५ \times ल = ५ (शु + \frac{शे}{अ} - ल)$ । एते किल चान्द्राक्षालनांशा कियती-

भिर्घटीभिर्जायेरन् यदि चन्द्रगत्यंशैः ६० घटिकाः स्युरित्य पातेन चालनघटिकाः स्युः = $६० \times चा \cdot चा \cdot अं$ । अत्र तावद्भोगघटिकाभिश्चान्द्रथोऽष्टशतकलास्तदा घटीषष्टया कि-
च. ग. अं.

मिति चन्द्रगतिकलाः = $\frac{६० \times ६०}{भभोष}$ । इयं षड्विंशत्ता अंशात्मिका चन्द्रगतिः = $\frac{६०}{भभोष}$ ।

∴ चालनघटिका = $\frac{६० \times चा \cdot चा \cdot अं}{६०} = \frac{६० \times भभोष \times ५ (शु + \frac{शे}{अ} - ल)}{६०}$

= $\frac{३ \times भभोष \times (शु + \frac{शे}{अ} - ल)}{८}$ एतद्घटीभिः पश्चाद्गतो वा गतैष्ये पाते क्रमशो

मध्यपातः स्यादिति सर्वे निरवद्यम् । संशोधकः ॥ ११-१२ ॥

पूर्व स्थापित शेषमें ६ से भाग देनेसे ऐष्य पातमें लघु और लब्धिको एकमें घटानेसे शेष गतपातमें लघु होता है । प्रथम अङ्क और लघुके गुणनको द्वारमें जोड़कर जो होवे उसमें पूर्व स्थापित ६ अङ्कोंमेंसे जहाँ तक घट सके उसे घटाकर जो न घटे उसे अशुद्ध कल्पना कर, शेषमें अशुद्धका भाग देनेसे लब्धि अंशादिमें शुद्धकी संख्या जोड़कर, योगमें लघुको घटाकर शेषको ३ और भभोगके गुणनफलमें ८ का भाग देनेसे लब्ध घटीपर गत या गम्य पातका मध्यकाल होगा ॥ ११-१२ ॥

उदाहरण—पूर्वोक (८ वें श्लोक) से शेषांश ०५२१४९ में ५ का भाग देनेसे लब्धि ०१०१३४ लघुसे प्रथमाङ्क १७ के गुणा २१५९१३८ को पूर्वानीत स्पष्ट द्वार २२१०१३ जोड़नेसे २५१९१४१ इसमें पहला क्रांत्यंक १७ को घटानेसे शेष ८१५४१ में दूसरा अङ्क १६ नहीं घटता अतः यह १६ अशुद्ध हुआ । शेषमें अशुद्धका भाग देनेसे लब्धि ०१३०३६ में शुद्ध संख्या १ जोड़नेसे १३०३६ इसमें लघु ०१०१३४ को घटाकर शेष ११२०१२ को ३ और भभोग ५६१३ से गुणा २२४१७७१३६ में ८ का भाग देनेसे लब्धि मध्यक्रातिसाम्यघटी २८१२१२ भागेकी हुई—बाने वैशाखकृष्ण १० मी मंगलमें २८१२१२ घटिकादिपर क्रातिसाम्य होगा ॥ ११-१२ ॥

अथ पातस्य स्थितिकालमाह—

अविशुद्धता यमार्कनाढ्यः प्राक्पश्चात् स्थितिरत्र पातमभ्यात् ।

शुद्धाः क्वचिदत्र चेत् षडङ्काः संस्कार्याश्च तद्गतस्त्रयोऽङ्काः ॥ १३ ॥

पातस्थितिकालमाह । अविशुद्धेति । यमार्कनाढ्यः १२२। अविशुद्ध-१७ दृताः फलं पात-

मध्यात् प्राक् पश्चात् स्थितिघटिकाः ७१० पातमध्यात् १३१५ पूर्वमाभिर्घटीभिः ४६१५१।
पातप्रवेशः । रवौ घटी० पलेषु १५ निर्गलः । घटस्त्वपि अङ्गेषु शुद्धेष्वप्राङ् संस्कारं स्थिति-
घटिकानयनमाह । शुद्धः क्वचिदिति । बाणात् क्वचित् षडङ्काः शुद्धास्तदा तद्प्रतकयोऽङ्काः
पूर्ववत् संस्कार्याः । तेभ्यः पूर्ववत् पातमध्यं साध्यम् ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

अविशुद्धताः = अशुद्धाङ्केन भक्ताः, यमार्कनाडयः = १२२ घटिकाः तदा लब्धघटि-
काभिः, अत्र = पाते, पातमध्यात् = पातमध्यकालात्, प्राक्=पूर्व, पश्चात् = अनन्तरं च
स्थितिः (तस्य पातस्य) स्यात् । चेत् = यदि अत्र क्वचित् = कदापि षडङ्काः = पूर्व-
निर्धारिता षडपि अङ्काः, शुद्धाः = शरमानात् विशुद्धा भवेयुस्तदा तद्प्रतः = तेषां षड-
ङ्कानामप्रतोऽपि त्रयः अङ्काश्चाधिकाः, संस्कार्याः = गतगम्योक्तवत् संस्करणीयाः ॥ १३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते, अशुद्धाङ्काः = अर्धं, चन्द्रगतिकलांशाः = $\frac{७९०'}{६०} = \frac{७९'}{६}$, मध्यममानयो-
गदलांशाः = $\frac{३२'}{६०} = \frac{८'}{१५}$, अतः क्रात्यंशाङ्का दशभिर्गुणिता अतो दशगुणा एते जाताः
क्रात्यंशाङ्कसजातीया मानयोगदलांशाः = $\frac{८' \times १०}{१५} = \frac{८०'}{१५}$ । ततो यशुद्धाङ्केन चा-
लनांशाः पञ्च लवा लभ्यन्ते तदा मानयोगदलांशेन क इति जाता मानयोगदलांशचालनलवाः =
 $\frac{८० \times ५^०}{१५ \times अर्ध} = \frac{८०}{३ \times अर्ध}$ । पुनर्यदि चन्द्रगत्यंशैः षष्टिघटयो लभ्यन्ते तदैभिः चाल-
नांशैः केति जाता चालनघटी = $\frac{८० \times ६० \times ६}{३ \times अर्ध \times ७९} = \frac{८० \times २० \times ६}{अर्ध \times ७९} = \frac{९६००}{अर्ध \times ७९}$

$\frac{१२२}{अर्ध}$, स्वल्पान्तरात् । शेषं सुगममित्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

जो अङ्क शरमें नहीं घटा हो उस अशुद्ध अङ्कसे १२२ में भाग देनेसे जितनी घड़ी मिलें
उतनी घड़ी पातमध्य कालसे पहले और पाछे उस पातकी स्थिति होती है । यहाँ यदि
शरमें छे अङ्क शुद्ध हो जायें तो उससे आगेवाले और तीन अङ्कोंका संस्कार पूर्वोक्त
रीतिसे करना चाहिये ॥ १३ ॥

उदाहरण—अशुद्धाङ्क १६ से १२२ में भाग देनेसे लब्धि मध्यक्रांतिसाम्य घटी
२८।२।१२ से पूर्व और पश्चात् क्रांतिसाम्यकी स्थिति घटी ७।३।५। हुई ॥ १३ ॥

अथ सूर्याचन्द्रानयनमाह—

षड्भार्कभच्युतरविस्त्वह सायनाब्जो-

ऽथार्के घटीसमकलाश्चलनं त्वर्थेन्दोः ।

भुक्त्यंशका भघटिकाप्तखस्त्राहयः स्यु-

स्तच्चालितापमसमत्वमिह प्रतीत्यै ॥ १४ ॥

अथ क्रान्तिसाम्यकाले सूर्याचन्द्रज्ञानमाह । षड्भार्कति । अस्मिन् पातमध्ये व्यतीपात-
पाते सायनरविः षड्भार्कभ्यः शुद्धः सन् सायनचन्द्रो भवति । षड्घतिपाते सायनरविर्द्वौ-

घाराशिम्यः शुद्धः सम् सायनचन्द्रो भवति । प्रकृते मध्यक्रान्तिसाम्यकाले सायनांकः १२०। ३२।३१। वैद्यतिपातत्वादर्थं द्वादशमध्युतो जातः सायनचन्द्रः १०।१२७।२९। घटीसमकलाभिः ६७।१० चालितोऽर्कः १२।१३।३१।४८। भवटिका-६२।९६ सखखाहयः ८०० चन्द्रभुक्तार्थशाः १२। ४२।९९। एतैश्चालितचन्द्रः ४०।२३।४३।०। स्वगत्या चालितो राहुः ०।२६।७।३। रविक्रान्तिः १८।३०।९७। चन्द्रक्रान्तिः १३।९०।१०। विराहुचन्द्रः १२।२८।३६।९७। पञ्चधेत्यादिना घटो दक्षिणः ४४।६९।०। अंकादिके इत्यादिना हारः ४१।३।१२९। स्पष्टः घटः ४३।९०।१२९। अयं दशमको जातोऽज्ञाकादिः ४।१।११। अनेन चन्द्रक्रान्तिरेकदिक्का युक्ता जाता स्पष्टा १८।१३। ११। अत्र कलासु किञ्चिद्वैसाहस्यं दृश्यते स्वल्पान्तरत्वाद्दोषः ॥ १४ ॥

इति पाताधिकारोदाहरणम् ।

माधुरी व्याख्या—

षड्मार्कमध्युतरविः = षड्भाद्रद्वादशमाचच रहितः सूर्यः, क्रमेण, इह = अत्र व्य-
तीपाते वैधृतौ च, सायनाब्जः = सायनचन्द्रः, स्यात् । अथ = अनन्तरं, अर्कं = रवौ,
घटीसमकलाः = घटिकातुल्यमिताः, चालनं; अथ, इन्दोः = चन्द्रस्य, भवटिकासखखा-
हयः = भभोगदृताष्टशतं, भुक्त्यंशकाः = गतिलवाः स्युः । इह, प्रतीर्यै = विश्वासार्थं,
तच्चालितापमसमर्थं = नश्यंशचालितक्रान्तिनुत्पत्तयर्थं स्यात् ॥ १४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते, सायनसूर्यः=सासू, सायनचन्द्रः=साचं, सूर्यगतिकलाः=६०। यतो
व्यतीपाते-साचं + सासू = ६ रा, ∴ साचं=६ रा-सासू। वैधृतिपातेः साचं + सासू=१२
रा, ∴ साचं = १२-सासू। अथ, यदि घटीषष्टया सूर्यगतिकला लभ्यन्ते तदाभीष्ट-
घट्या किमित्यनुपातेन सूर्यचालनकला = $\frac{६० \times \text{अथ}}{६०}$ = अथ। एवमेव यदि भभोगघटया-

ऽष्टशतद्विंशति लभ्यन्ते तदा घटीषष्टया क्तेति चन्द्रगतिकला जाताः = $\frac{८०० \times ६०}{\text{भभोग}}$ अतश्चन्द्र-

गत्यंशाः = $\frac{८०० \times ६०}{\text{भभोग} \times ६०} = \frac{८००}{\text{भभोग}}$ । इत्युपपन्नम् ॥ १४ ॥

व्यतीपात और वैद्यति पातोमें क्रमिक ६ और १२ राशिमें सायन सूर्यको घटानेसे
सायन चन्द्रमा होंगे । सूर्यमें दण्ड तुल्य कलाको चालन देना चाहिये । भभोग दण्डसे ८००
में भाग देनेसे लब्धि अंशादिक चन्द्रमाकी गति होगी । यहाँ विश्वासार्थ उसे इष्ट घटीका
चालन देनेसे दोनों (सूर्य, चन्द्र) की क्रान्तिकी तुल्यता होगी ॥ १४ ॥

उदाहरण—सायन सूर्य ०२५।५२।४९ को १२ राशिमें घटानेसे शेष सायन
चन्द्रमा ११।४।७।११ हुए । क्रान्तिसाम्य घटीतुल्य कला २८।२ सायन सूर्यमें संस्कार
(भोग) से चालित सूर्य ०२६।२०।५१ एवं भभोग घटी ५६।३ से ८०० में भाग देनेसे
लब्धि अंशादिक चन्द्रमाकी गति १४।२।१० से चालित चन्द्रमा ०२५।४४।८ और
चालित राहु ४।१।२६।५६ हुए । इनपरसे पूर्वोक्तयुक्त्या क्रान्तिकी समता होती है ॥ १४ ॥

युगेश्वरकृता टीका कपिलेश्वरसंस्कृता ।

अत्र पाताधिकारे च 'माधुरी' पूर्णतां गता ॥ १४ ॥

इति पाताधिकारः समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चाङ्गचन्द्रग्रहणाधिकारः ॥ १५ ॥

तदादौ तियेरानयनमाह—

मासाः स्वार्धयुतास्तित्थेर्दिनाद्यं तावत्यो घटिकाश्च माससंघात् ।

त्र्यंशाद्याः सहितं द्वयत्रयाभ्यां चक्रप्राक्षनवाङ्गवर्गयुक्तम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चाङ्गचन्द्रग्रहणानयनम् । तत्र तिथिसाधनमाह । मासाः इति । शाके १९३४ कार्तिकशुक्ल-१५ गुरौ मासगणः-५७ । उदाहरणम् । मासाः ५७ स्वार्ध-२८ । ३० युताः । जातं तिथिदिनाद्यम् ८५।३०। एतत्तुल्यघटिका अत्रस्थापिताः ८५।३०। एता घटिका माससङ्ग-५७ त्र्यंशे १९ योजिता नाड्याः ८५।१३।४।३०। यथाक्रममूर्ध्वाधःस्थाने द्वयत्रयाभ्यां सहितम् । ८७।३७।३०। इदं चक्र-८ प्राक्षनवाङ्गवर्ग-४१।१६।४८ युक्तम् । १२८।१६।१८। इदं घटिकास्थाने षष्टिभक्तं वारस्थाने सप्ततष्टं जातम् ४।३४।१८। इदं देशान्तरपक्षैः ४८ सहितं जातं कार्तिकशुक्लप्रतिपदि वाराद्यम् ४।३६।६ ॥ १ ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वार्धयुताः=निजार्धयुक्ताः, मासाः; माससंघात्=मासगणात्, त्र्यंशाद्याः=तृतीयांश-युक्ताः, तावत्यः = निजार्धसहितमाससमाः, घटिकाः=नाड्यश्च तिथेः दिनाद्यं स्यात् । तत् द्वयत्रयाभ्यां=द्वित्रिभ्यां, सहितं=युक्तं, चक्रप्राक्षनवाङ्गवर्गयुक्तं=चक्रगुणितपञ्चनवषट्त्रिंशत्सहितं च कुर्यात् ॥ १ ॥

अत्रोपपत्तिः—

“मासः सचान्द्रोऽङ्गयमाः कुरामाः पूर्णेष्वस्तत्कुदिनप्रमाण”-मिति-भास्करोक्तस्यैक-स्मिंश्चाद्रमासे सप्तभक्त-कुदिनमानम्=१।३।१।५०। अत्रेदं दिनाद्यं रूपान्तरकृतं सदेकस्मि-

दि. ष. + घ. दि. घ. ष.

श्चान्द्रमासे दिनाद्यम् = $\frac{3}{2} + \frac{3}{2} + \frac{3}{2} = 9 + \frac{3}{2} + \frac{3}{2} + \frac{3}{2}$ ।

अथ च दिनाद्यो प्रन्धारम्मकालिकः क्षेपः=२।३ ।

एकचक्रक्षेपः=५।९।३६ ।

घ

ततो यथेकस्मिन्मासे ($9 + \frac{3}{2} + 9 + \frac{3}{2} + \frac{3}{2}$) इदं दिनार्थं तदेष्टमासे किम् । तथा एकस्मिंश्चक्रे “५।९।३६” अयं क्षेपस्तदेष्टचक्रे किमित्युभयोर्योगे प्रन्धारम्मकालिक-क्षेपयुक्ते इष्टमासगणसम्बन्धि दिनाद्यं तिथेः स्याद्यतो तिथिरेव चान्द्रदिनमित्युपपन्नम् ॥ १ ॥

अपने आधेसे सहित मासगण, मासगणका ३ भाग सहित षतमी (स्वार्धयुतमास-गण) तुल्य षटीमें २ दि०, ३ दं और चक्रगुणित ९, ९, ३६ दिनादिको जोड़नेसे तिथिका दिनादि होता है ॥ १ ॥

उदाहरण—शाके १८६५ श्रावणशुक्ल पूर्णमासी रविवारमें चक्र ३८ और मास समूह ६६ है अतः श्लोकानुसार-माससमूहमें अपना आधा ३३ को जोड़नेसे ९९ इसमें ९९ षटी और माससमूहके तृतीयांश २२ षटीके योग १२१ षटीको जोड़कर १०११ इसमें चक्र ३८ गुणित ५।९।३६=१९६।४।४८ और २।३ के योग १९८।१।४८ दिनादिको जोड़कर २९९।८।४८ दिन स्थानमें ७ का भाग देकर ५।८।४८ इसमें देशान्तरषटी १।४८ को जोड़नेसे वारादि ५।९।३६ हुआ ॥ १ ॥

अथ नक्षत्रध्रुवकमाह—

खं सप्ताष्टयमाश्च चक्रनिम्ना नागाम्भोधिघटीयुता भशुद्धाः ।

द्वाभ्यां धूर्जटिभिर्विनिम्नमासैर्युक्ता भध्रुवको भपूर्वकः स्यात् ॥ २ ॥

अथ नक्षत्रध्रुवकमाह । खमिति । खं सप्ताष्टयमाः ०।७।२८ चक्र-८ निम्नाः ०।६।१।४।४। नागाम्भोधि-४८ घटीयुताः १।४।७।४।४। म-२७ शुद्धाः २।६।१।२।१।६। मासा ६७ द्वाभ्यां २ धूर्जटिभि-११ विनिम्नाः १।४।२।७। एतैर्भशुद्धा २।६।१।२।१।६ युताः १।४।१।३।१।६। इदं सप्तविंशति-२७ तर्हं जातो नक्षत्रपूर्वको नक्षत्रध्रुवकः १।४।३।१।१।६ ॥ २ ॥

माधुरी व्याख्या—

चक्रनिम्नाः=चक्रगुणिताः, खं सप्ताष्टयमाः=शून्यदिनं, सप्त चत्वारः, अष्टाविंशतिपलानि, नागाम्भोधिघटीयुताः = अष्टचत्वारिंशत्पञ्चाशद्विंशतिः, भशुद्धाः = सप्तविंशतितो रहिताः, द्वाभ्यां, धूर्जटिभिः = एकादशभिश्च, विनिम्नमासैः = गुणितमासगणैः, युक्ताः = सहिताः, भपूर्वकः = नक्षत्रादिको भध्रुवकः = नक्षत्रध्रुवः, स्यात् ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यत् एकचक्रसम्बन्धि नक्षत्रायम् = * २६।५२।३१, सप्तविंशतितो रहितम् = २७ - (२६।५२।३१) = ०।७।२९ = ०।७।२८, स्वल्पान्तरात् । अतोऽनुपातेनाभीष्टचक्रयो नक्षत्रध्रुवकः=चक्र (०।७।२८) । एवमेकस्मिन् मासे नक्षत्रध्रुवः = * २।४।४९, सप्तविंशतितः शुद्धः = २।१।१। तत् इष्टमासीयो नक्षत्रध्रुवः = (२।१।१) इमा । एवमेव भशुद्धो ग्रन्थारम्भकालीयो ध्रुवः ०।४।८, अत एवां योग इष्टमासीयो नक्षत्रादिको नक्षत्रध्रुवकः स्यादित्युपपन्नम् ॥ २ ॥

चक्रगुणित दिनादि ०।७।२८ में ४८ घटी जोड़कर उसे २७ में घटाकर उसमें मासगणसे गुणित २।११ को जोड़नेसे नक्षत्रादिक नक्षत्रका ध्रुव होता है ॥ २ ॥

उद्गाहरण—चक्र ३८ और ०।७।२८ के गुणनफल ४।४३।४४ में ४८ घटीको जोड़कर ५।३।१।४४ इसे २७ में घटाकर शेष २।१।२।८।१।६ में २।१।१ और चक्र ३८ के गुणनफल ८।२।५८ को जोड़कर १।०।४।२।६।१।६ इसके प्रथम स्थानमें २७ का भाग देकर नक्षत्रपूर्वक नक्षत्रकी ध्रुवा २।३।२।६।१।६ हुई ॥ २ ॥

अथ पिण्डानयनमाह—

स्वर्गाः शरा नव च चक्रहता द्विनिम्नमासान्विता द्विहतमासयुता घटीषु ।
पिण्डो भवेद्युगकुभिः खचरैः समेतस्तद्यो गजाधिभिरिदं भवतीह चक्रम् । ३ ।

अथ पिण्डसाधनमाह । स्वर्गा इति ॥ स्वर्गाः शरा नव च २।१।६।१। चक्र-८ हता १।६।८। ४।१।२ द्विनिम्नमासा-१।४।४। अनेन घटिकायुताः २।८।३।१।२। ऊर्ध्वस्थाने चतुर्दशभिः १।४। घटी-स्थाने खचरैः ९ समेताः २।९।१।८।४।२। ऊर्ध्वोद्धे गजाधि-२८ तद्ये जातः पिण्डः १।७।१।८।४। अत्र पिण्डेऽष्टाविंशतिमितं चक्रम् ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

चक्रहताः=चक्रगुणिताः स्वर्गाः = एकविंशतिः, शराः = पञ्च, नव च, द्विनिम्नमासा-

- युगचान्द्रभगण-युगचान्द्रमासानुपातेनैतत् सिद्धमिति । संशोषकः ।

न्विताः = द्विगुणितमासगणयुक्ताः, घटीषु = नाडीषु, द्विहतमासयुताः = द्विभक्तमासगणस-
हिताः, युगकुभिः = चतुर्दशभिः, खचरैः = नवभिः, समेताः = युक्ताः, पिण्डः, (चन्द्रमन्द-
केन्द्रम्) भवेत् । गजाशिवभिः = अष्टाविंशतिभिः, तष्टः = भक्तः, इदं इह चर्क भवति ॥३॥

अत्रोपपत्तिः—

यत एकस्मिन् चके पिण्डध्रुवः = * २१५५९, अतोऽभीष्टचक्रोयः पिण्डध्रुवः = चक्र ×
(२१५५९) । एवमेकस्मिन्मासे पिण्डध्रुवः = * २ + ३/५ नाडी । अतोऽभीष्टमासीया
घटी = मास (२ + ३/५) । प्रन्थारम्भकालिकश्च पिण्डक्षेपः १४१९ अतः सर्वेषां योगे इष्ट-
पिण्डध्रुवो भवत्येव । यत एकस्मिन् भगणे २८ पिंडा भवन्त्यतो गजाशिवभिस्तष्टः कृत
इत्युपपन्नम् ॥ ३ ॥

चक्रगुणित २१५५९ में द्विगुणित मासगण और मासगणके आधा मुख्य घटीको जोड़ने
से उसमें १४१९ जोड़नेसे पिंड होता है । इसमें २८ का भाग देनेसे पिंडका चक्र होता है ॥३॥

छदाहरण—चक्र ३८ और २१५५९ के गुणनफल ८०११५५४२ में द्विगुणित
माससमूह १३२ और माससमूहके आधा ३३ तुल्य घटी एवं १४१९० को जोड़कर
९४७५७५४२ इसके प्रथम स्थानमें २८ का भाग देकर शेष २३५७५५२ पिंड हुआ ॥३॥

अथ सूर्यनक्षत्राद् घटीफलमाह—

शिवदशवसुषट्काब्ध्यश्विनाड्योऽश्विभात्स्वं
खगुणशरनगाङ्काशेशदिग्दिङ्नवाद्यौ ।

रसगुणखमिनर्क्षादादितेयादृणं स्यु-

द्विगुणरसगजाङ्काशेश्वरा वैश्वतः स्वम् ॥ ४ ॥

अथ सूर्यनक्षत्राद् घटीफलमाह । शिवदशेति । अश्विनीनक्षत्रादेताः सूर्यघटिकाः क्रमात्
निवाद्यो धनं स्युः १११०।८।६।४।२। तथा आदितेयात् पुनर्वसुतः खसुख्या घटिका ऋणं
स्युः ०।३।६।७।९।१०।११।१०।९।८।६।३।०। तथा वैश्वत उत्तराषाढतो द्विगुणाद्यो
घटिका धनम् । २।४।६।८।९।१०।११ ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

अश्विभात् = अश्विनीनक्षत्रात्, शिवदशवसुषट्काब्ध्यश्विनाड्यः एता (१११०।८।६।
४।२) घटयः स्वं = धनास्मिकाः स्युः । आदितेयात् = पुनर्वसुनक्षत्रात्, खगुणशरनगाङ्काशे-
शदिग्दिङ्नवाद्यौ = ०।३।५।७।९।१०।११।१०।९।८, तथा रसगुणखं = ६।३।० एता,
घटिका ऋणं = ऋणास्मिकाः स्युः । वैश्वतः = उत्तराषाढात्, द्विगुणरसगजाङ्काशेश्वराः =
२।४।६।८।९।१०।११ नाड्यः स्वं = धनास्मिकाः, एताः किल इनर्क्षात् = सूर्यनक्षत्रतः फल-
घटिकाः श्रेया इति ॥ ४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

क्रम्यते अश्विन्यन्ते, सूर्यः = ०।१३।१२०', तथा सूर्यमन्दोच्चम् = २।१८।०।०
ततो "मन्दोच्चं प्रहवर्जित" मिरयाद्युक्तदिशा मन्दफलककाः = ११८', सूर्यगतिः = ५९।८'
चन्द्रगतिः ७९०।३५', स्वल्पान्तराद्गस्यंतरकला = ७३१ । अतो यदि गत्यन्तरकला-

* युगचन्द्रकेन्द्रभगण—चान्द्रमासानुपातेनैतत्सिद्धम् ।

भिः षष्टिघटिकास्तदा रविमन्दफलकलाभिः क्रियतीत्यनुपातेन मन्दफलघटयः = $\frac{६० \times ११८}{४३१} = ११$ । [एवं प्रतिनक्षत्रान्तं मन्दफलघटीमानोय ता अत्र पठिताः ।

एवं अश्विनीत आश्रान्तं यावत्, तथा वैशाखेवस्यतं यावत् स्थितस्य सूर्यस्य मेषादिकेन्द्र-
त्वान्मन्दफलघटी धनं, पुनर्वसुनक्षत्रपूर्वाषाढान्तं यावत् स्थितस्य सूर्यस्य मन्दफलघटी
श्रृणं स्यादिति केन्द्रस्थित्यवलोकनात्स्फुटमिश्रयुपपन्नम् ॥ ४ ॥

सूर्यके नक्षत्रवशा अश्विनी आदि ६ नक्षत्रोर्मि क्रमिक ११, १०, ८, ६, ४ और २ वे
सूर्यकी घटी धन; पुनर्वसु आदि १४ नक्षत्रोर्मि क्रमिक ०, ३, ६, ७, ९, १०, ११, १०, १०,
९, ८, ६, ३ और ० घटी ऋण; और उत्तराषाढसे ७ नक्षत्रोर्मि क्रमिक २, ४, ६, ८, ९, १०
और ११ घटी धन होती हैं ॥ ४ ॥

अथ सूर्यनक्षत्रज्ञानमाह—

वेदधेष्टतिथिर्युतार्कभागा योज्या भद्रवनाङ्किकासु तत्स्यात् ।

सूर्यर्क्षं विगतं ततोऽर्कजाख्यनाडीहीनयुतं स्फुटं भवेत्तत् ॥ ५ ॥

अथ सूर्यनक्षत्रसाधनमाह । वेदधेष्टेति । इष्टतिथिः १५। वेद-४ ऋः ६०। स्वद्वादशांशेन
९ युतः ६५। भद्रव-१४।३९।१६ नाडिकायोजितो जातं गतं सावयवं सूर्यक्षम् १५।४४।१६।
अत्र रविर्विशाखानक्षत्रे वर्तते तथाऽर्कजाख्या घटयः ९ ऋणम् । अथार्कजाख्यघटीर्णा
स्फुटीकरणम् । विशाखाघटी-९ अनुराधाघटी-८ नामन्तरम् १। अनेन सूर्यनक्षत्रघटयादि
४४।१६। गुणितं जातं तदेव ४४।१६। षष्टिभक्तफलम् । ०।४४। अग्रिमस्य क्षयस्वाहणम् ।
अनेन संस्कृता जाताः स्फुटार्कजा घटयः ९ ऋणसंज्ञकाः ८।१६। आभिः सूर्यनक्षत्रं २५।४४।
१६ हीनं जातं स्पष्टं सूर्यनक्षत्रम् १५।३५।२। ॥ ५ ॥

माधुरी व्याख्या—

युतार्कभागा = निजद्वादशांशसहितता, वेदधेष्टतिथिः = चतुर्गुणिताभीष्टतिथिः, भद्र-
वनाङ्किकासु = नक्षत्रध्रुवघटीषु, योज्या=योजनीया, तत्, विगतं=गतं, सूर्यर्क्षं = मध्यम-
सूर्यनक्षत्रं, स्यात् । ततः = अनन्तरं, तत् = मध्यमसूर्यनक्षत्रं, अर्कजाख्यनाडीहीनयुतं =
सूर्यस्थनक्षत्रघटीभी रहितं वा सहितं, तदा स्फुटं=स्पष्टं भवेत् ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो हि रविभद्रवयोरेकस्मिंस्तथौ स्वल्पान्तराद्घटिकांतरम् = * $४ + \frac{४}{१२}$ । अतो-

ऽनुपातेनाभीष्टतिथिसम्बन्धिनी फलघटी=अति $(४ + \frac{४}{१५}) = ४ \times$ अति $+ \frac{४ \times$ अति $।$

शेषं सुगममिश्रयुपपन्नम् ॥ ५ ॥

अपने द्वादशांशसे सहित चतुर्गुणित अभीष्ट तिथिमें नक्षत्रकी ध्रुवघटीको जोड़नेसे
सूर्यका गत नक्षत्र होता है । इसमें उक्त सूर्यनक्षत्रकी फलघटीको घटाने और जोड़नेसे
सूर्यका स्पष्ट नक्षत्र होता है ॥ ५ ॥

उदाहरण—इष्टतिथि १५ और ४ के गुणा ६० में अपने १२ में अंश ५ के

*—अत्र रविपाक्षिकचालनं पञ्चदशभक्तमेकतिथिसम्बन्धि चालनं विज्ञाय ततो हि चन्द्रार्कजाख्यन्तरैक-
तिथिचालनानुपातेनेयं स्वल्पान्तरादेकतिथिजातार्कभघटिका = $४ + \frac{४}{१५}$ । इति संशोधकः ।

योग घटी ६५ में नक्षत्रकी घुवा २३।२६।१६ को जोड़नेसे २४।३१।१६ सूर्यके मध्यम नक्षत्र हुए । यहाँ वर्तमान शतभिषा नक्षत्रकी फलघटी ८ घन है । वर्तमान और अग्रिम नक्षत्रघटीके अन्तर ८७९ = १ से सूर्यनक्षत्रघटीके गुणान फल ३१।१६ मे ६० का भागदेकर लब्धि ००।३१ घटीको फल घटी ८ में जोड़नेसे स्पष्ट घन फल घटी ८।३१ को सूर्यनक्षत्र घटीमें जोड़नेसे स्पष्ट सूर्यका नक्षत्र २४।३१।२९ हुआ ॥ ५ ॥

अथ पिण्डफलानवनमाह—

पिण्डे युक्तितथौ तदाद्यमनुषु स्वं शेषपिण्डेष्वुणं
विश्वेन्द्रोश्च शरा दशार्कयमयोः पञ्चेन्द्वस्त्रीशयोः ।
गोचन्द्रा दशवेदयोर्यमयमाः पञ्चाङ्गयोः स्युर्जिनाः

षड्वस्वोश्च नगे तु तत्त्वघटिकाः शक्रे च खं पिण्डजाः ॥ ६ ॥

अथ पिण्डफलमाह । पिण्डेति । इष्टतियुक्ते पिण्डोष्वाङ्के कृते सति एता घटिकाः स्युः । विरवेन्द्रोः १३।१। शराः ६। त्रयोदशतुल्ये रूपतुल्ये वा सतिथिपिण्डोष्वाङ्के पञ्चघटिका प्राज्ञाः । तथैवार्कयमयोः १२।२ दश । त्रीशयोः ३।११ पञ्चेन्द्वः १६। दशवेदयोः १०।४। गोचन्द्राः ११। शरवेदयोः ६।४ यमयमाः २२ । षड्वस्वोः ६।८ जिनाः २४। नगे तत्त्वघटिकाः २५। शक्रे १४ खम् ०। एताः पिण्डघटिकाः । अथ आद्यमनुषु १४ स्वम् । शेषपिण्डेषु ऋणमिति । तद्यथा । एकमारम्य चतुर्दशपर्यन्ततियुक्तपिण्डोष्वाङ्के सति एता घटिका धनसञ्ज्ञा ज्ञेयाः । ततोऽधिकेऽष्टाविंशतिपर्यन्तमृणसञ्ज्ञकाः । तद्यथा । तियुक्तपिण्डोष्वाङ्कानुर्दशाधिकः । अष्टाविंशतिमध्ये सावयवः शोधयः । शेषस्योष्वाङ्के या घटिकाः प्राप्तास्ता ऋणसञ्ज्ञका ज्ञेयाः । शेषपिण्डे ऋणमित्युक्तत्वात् । अष्टाविंशत्यधिकेऽष्टाविंशत्या । तष्टाः कार्याः । शेषस्योष्वाङ्के या घटिकाः प्राप्तास्ता धनसञ्ज्ञका ज्ञेयाः । अथमचतुर्दशमध्ये स्थितत्वात् पिण्डः १२७।१८।४२। इष्टतियुक्त-१९ युक्तः ३२।१८।४२। चक्राधिकत्वाद्दष्टाविंशतिमित्तष्टः कृतः ४।१८।४२। अत्र दशवेदयोगोचन्द्रा इत्युक्तत्वात् पिण्डघटय एकानविंशतिः १९। ऊष्वाङ्कस्य प्रथमचतुर्दशमध्ये स्थितत्वाद्धनम् । अथ पिण्डघटीस्फुटीकरणम् । अग्रिमपिण्डघटयः २२। आसामन्तरम् ३। अनेन पिण्डाधःस्थघटिकादि १८।४३ गुणितम् ६६।९ षष्टि-मर्त्तं फलम् ०।९६। अग्रिमस्याधिकत्वाद्धनम् । अनेन संस्कृता जाताः स्पष्टाः पिण्डघटिका धनसञ्ज्ञकाः १९।९६ ॥ ६ ॥

माधुरी म्याख्या—

युक्तितथौ = सहितेष्टतियु, पिण्डे = पिण्डायाङ्के सति तदा, आद्यमनुषु = आद्यचतुर्दशसु, स्वं = धनं, शेषपिण्डेषु = अनुकेषु, ऋणं, त्यात् । विश्वेन्द्रोः = त्रयोदशप्रथमपिण्डयोः, शराः = पंच, अर्कयमयोः = द्वादशद्वितीययोः, दश, त्रीशयोः = तृतीयैकादशयोः, पञ्चेन्द्वः = पञ्चदश; दशवेदयोः = दशमचतुर्थयोः, गोचन्द्राः = ऊनविंशतिः, पञ्चाङ्गयोः = पञ्चमनवमयोः, यमयमाः = द्वाविंशतिः; षड्वस्वोः = षष्ठाष्टमयोः, जिनाः = चतुर्विंशतिः; नगे = सप्तपिण्डे, तत्त्वघटिकाः = पञ्चविंशतिघटयः; शक्रे = चतुर्दशपिण्डे, खं = शून्यं, इति पिण्डजाः = पिण्डोत्पन्नाः, नाद्यः स्युः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिः—

बतो हि चन्द्रमन्त्रकेन्द्रस्य पिण्डसंज्ञा, अतः केन्द्रस्य प्रतित्रयोदशभागवद्बद्धा “केन्द्रस्य कोटिलवक्त्राधिकलवाननिष्ठा रश्मि रवे”-रित्यादिना फलमानवीध तस्मात् त्रैरा-

शिकेन कञ्चघटयः “वारा दशार्कयमयो पंचेन्दव” इत्यादवः पठिताः । यतश्चैकस्यां तिथौ वृत्तगतर्यशाः = १३, स्वल्पान्तरादेकस्मिन् पिण्डेऽशाः = १३° । अतः प्रतितिथिमे-
कैका पिण्डवृद्धिः स्यादेव । धनर्णोपपत्तिस्तु “नाडयः स्युः फलसंस्कृति”रित्यादिना सरका॥६॥

वर्तमान तिथिमें पिण्डके प्रथम अङ्कको जोड़नेसे १४ के भीतरमें होवे तो धनफल और शेषमें पड़े तो ऋणफल होता है । १ और १३ में १।२ और १२ में १०।३ और ११ में १९।४ और १० में १९।९ और ९ में २२।६ और ८ में २४ और ७ में २६ और १४ में शून्य० घटी होती है । यदि १४ से अधिक होवे तो उसे २८ में घटाकर अल्प परसे फलानयन करना चाहिये॥६॥

उदाहरण—पूर्वानीत पिंड २३।५७।४२ में वर्तमान तिथि १५ को जोड़नेसे ३८।५७।४२ इसको २८ से अधिक होनेसे २८से तद्धित करनेपर १०।५७।४२। इससे प्रथमांक १० सम्बन्धी अङ्क १९ प्रथमांक १४के अन्दर है अतः प्रथमाङ्क घटी १९ घनात्मक हुई । गताङ्क १९ अप्रिमाङ्क १५ घटीका अन्तर ४ और शेष घटी ५७।४२ के गुणनफल २२९।४८ में ६० का भाग देकर लब्धिघटी ३।४९ को अप्रिमाङ्कको अल्प होनेसे प्रथमांकघटी १९ मे घटाकर शेषघटी १५।११ घनात्मक पिंडघटी हुई, कारण १४ से प्रथमाङ्क १० अल्प है ॥ ६ ॥

अथ स्फुटतिथिवारादिकमाह—

वारेषु तिथिर्देया हेया नाडीषु जायते मध्या ।

रविजापिण्डफलाभ्यां सुसंस्कृता स्पष्टतां याति ॥ ७ ॥

अथ तिथेः स्पष्टीकरणमाह । वार इति । वारादिकम् ४।३९।६। वारास्तथि-१९ युक्ताः १९ । नाडीषु ३६ होनास्तथा कृते जातम् १९।२०। वारे सप्ततथा जाता मध्यमा तिथिः १।२०।६। रविनाडी ८।१६ । होनाः ६।११।५०। पिण्डघटी १९।९६ युक्ता जाता स्पष्टा तिथिः ६।३१।४६ ॥ ७ ॥

नाधुरी व्याख्या—

वारेषु=दिनस्थानेषु, तिथिः=इष्टतिथिः, देया=योजनीया, नाडीषु=घटीषु, हेया=इष्टतिथिः शोधनीया, तदा मध्या=मध्यमा तिथिः, जायते=भवति । रविजापिण्डफलाभ्यां = सूर्यफलघटीपिण्डफलघटीभ्यां, सुसंस्कृताः=संस्कारिताः मध्यतिथिः, स्पष्टतां=स्फुटतां, याति = गच्छति ॥ ७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

त्रिंशत्तिथ्यात्मक एकस्मिन्धान्द्रमासे कुदिनादिमानम् = २९।३१।५०, अतस्त्रिंशद्-

दि. दं. दि. दं

मत्तैकस्यां तिथौ कुदिनादिमानं स्वल्पान्तरात्=०।५९ = १-१, ततो बच्येकस्यां तिथावे-
दि. दं.

“१-१” तावत्कुदिनादिमानं लभ्यते तदाऽभीष्टतिथौ किमिति जातमभीष्टतिथौ घावन-

दि. दं. दि. दं.

दिनादिमानम् = अति × (१-१) = अति - अति = मध्यमतिथिमानम् । अस्मिन् फलद्वयसंस्कारेण स्पष्टतिथिर्भवतीति स्पष्टमेवेत्युपपन्नम् ॥ ७ ॥

पूर्वानीत वारादिके वारमें इष्ट तिथिको जोड़ने और घटीमें घटानेसे मध्य तिथि होगी । इसमें सूर्यफल और पिण्डफलकी घटिकाओंका संस्कार करनेसे स्पष्ट तिथि होगी ॥ ७ ॥

उदाहरण—पूर्वोनीत वारादि ५।१०।३६ मे वर्त्तमान तिथि १५ को जोड़कर २०।१०।३६, इसमें तिथितुल्य घटी १५ घटाकर शेष १९।५५।३६ के दिनस्थानमें ७ का भाग देनेसे मध्यम तिथि ५।५५।२६ हुई । इसमें नक्षत्र धनफल घटी ८।३१ और घनात्मक पिण्डघटी १५।११ को जोड़नेसे स्पष्टतिथि ६।१९।१८ हुई ॥ ७ ॥

अथ नक्षत्रानयनमाह—

स्याद्गं केवलयोस्तिथिध्रुवभयोर्योगे तिथेर्नाडिका
युक्ता व्यङ्गलवद्विनिघ्नतिथिना व्यस्तार्कजासंस्कृताः ।

नाडीभिर्ध्रुवभस्य चेष विद्युतास्तद्धीनषष्ठयन्विताः

सैकं भं घटिका वियत्पडधिकाः षष्ट्यूनिता व्येकभम् ॥ ८ ॥

अथ नक्षत्रसाधनं । स्यादिति । केवलयोः रयवरहितयोः भद्रुवकः १४ । इष्टतिथिः १९। अनयोर्योगः २९। सप्तविंशति-२७ तष्टो जातं २ भरणीनक्षत्रम् । तिथिघटिकाः ३१।४६। तिथि-१५ द्विनिघ्नी ३०। स्वाङ्गलव-हीना-२५। अनेन तिथिघटिका युक्ताः ५६।४६। अर्कजा घटी ऋणम् ८।१६। व्यस्त इत्युक्तत्वाद्धनं कृत्वा ६५।२ नक्षत्रध्रुवनाडी-३९।१६। भिर्विद्युता जाता नक्षत्रघटिकाः २६।४६। नक्षत्रध्रुवनाडयश्चेन्न शुद्धयन्ति तदा ध्रुवनाडयः षष्टिमध्ये कोध्या पच्छेषं तेन युक्ताः कार्याः । एषं कृते सति भं नक्षत्रं सैकं कार्यम् । चेद् घटिकाः षष्ठयधिकाः स्युः । तदा षट्यूनिताः कार्याः । व्येकमेकहीनं नक्षत्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

माधुरी व्याख्या—

केवलयोः=अवयवरहितयोः, तिथिध्रुवभयोः=इष्टतिथिनक्षत्रध्रुवयोः, योगे=ऐक्ये, भं=नक्षत्रं। स्यात् । व्यङ्गलवद्विनिघ्नतिथिना=स्वषष्ठांशोनद्विगुणितेष्टतिथिना, युक्ताः=सहिताः, तिथेः=अभीधतिथेः, नाडिकाः=घटिकाः, व्यस्तार्कजासंस्कृताः=बिम्बोमसूर्यफलसंस्कारिताः “ध्रुवभस्य = नक्षत्रध्रुवस्य, नाडीभिः=घटीभिः विद्युताः कार्याः चेत् = यदि, ध्रुवभस्य नाडीभिः, विद्युताः = रहिताः, न स्यात् तर्हि तद्धीनषष्ठयन्विताः = ध्रुवभरहितषष्ठया सहिताः कार्याः । अत्र भं = नक्षत्रं, सैकं = एकयुतं कर्तव्यम् । चेत् घटिकाः = नाडयः वियत्पडधिकाः = षष्ठयधिकाः स्युस्तर्हि षष्ट्यूनिताः = षष्टिशुद्धाः, कार्याः तथात्र व्येकभं=एकोननक्षत्रं कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अत्रोपपत्तिः—

पूर्वगुक्त्या त्रिंशत्तिथ्यात्मक एकस्मिन्मान्प्रमासे स्वल्पान्तरानक्षत्रमानम् = २९।१०।

न. दं. प. न. दं. दं. दं. दं.

अतस्त्रिंशद्भौकस्या तिथौ नक्षत्रमानम् = ०।५८।२० = ०।५८ + २ - २। ३० =

न. दं. दं.

१- (२-३), अतोऽनुपातेनाभौष्टतिथिसम्बन्धि नक्षत्रमानम्=अति $\left(\begin{array}{c} \text{न. दं. दं.} \\ १ - (२ - ३) \end{array} \right)$

दं. दं.

= अति × न. - $\left(२ \times \text{अति} - \frac{२ \times \text{अति}}{८} \right)$ एतत् मासान्तकालिकनक्षत्रध्रुवेण

सूर्यफलनाडीसंस्कारितनक्षत्रध्रुवघटया च युक्तमभीष्टतिथ्यन्तकालिकं नक्षत्रमानं स्यात् । तत्र नक्षत्रध्रुवस्य गतनक्षत्रत्वसूचनास्यागे कृतेऽभीष्टतिथौ वर्षमाननक्षत्रमानं स्यात् । तत्त्वभीष्टतिथिघटिकासु शुद्धं सूर्योदयाद्गतनक्षत्रस्य भोग्यं मानं भवति । चेद्यदिःसंस्कृतघटीतो ध्रुवमानं, षष्टिघटीतो घटीमानं चाधिकं स्यात्तदोभयत्र घटीयुक्तशेषनेन, घटीशोधनेन च क्रमेणैकनक्षत्राधिकमेकनक्षत्रानं च भवत्यतः सैकं भ्येकमिति युक्तमुक्तमिस्त्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

अवयरहित तिथि और नक्षत्र ध्रुवका योग नक्षत्र होता है । घटांश रहित द्विगुणित तिथिको तिथिके घटीमें जोड़कर उसमें सूर्यफल घटीको विलोम संस्कार कर जो होवे उसमें नक्षत्रके ध्रुवघटीको घटावे । यदि उसमें नक्षत्रकी ध्रुवघटी न घटे तो नक्षत्रकी ध्रुवघटीको ६० में घटाकर शेषको जोड़ देवे; किन्तु तब नक्षत्रकी संख्यामें एक और जोड़ देवे । पूर्व नक्षत्रकी ध्रुवघटी ६० से अधिक होवे तो उसमें ६० को घटा कर नक्षत्रकी संख्यामें १ को घटा देवे ॥ ८ ॥

उदाहरण—पूर्वानीत नक्षत्रध्रुवा २३।२६।१६ के प्रथम स्थानमें तिथि १५ को जोड़नेसे ३८ इसमें २७ का भाग देनेसे शेष ११ पुष्य नक्षत्र हुआ । तिथिघटी १९।१८ में २ गुणित तिथि ३० में अपना ६ ठा अंश ५ को घटाकर शेष २५ को जोड़कर ४४।१८ इसमें सूर्य घटीफल धन ८।३१ को (विलोम संस्कार) घटाकर ३५।४७ इसमें नक्षत्र ध्रुवघटी २६।१६ को घटानेसे नक्षत्रघटी ९।३१ हुई ॥ ८ ॥

अथ योगानयनमाह—

सूर्यभेन्दुभयुतिर्भवेद्युतिस्तद्घटीविवरमत्र नाडिकाः ।

चेद्भुमेऽल्पघटिकास्तदा सकुर्योगकोऽस्य घटिकाः खषट्-६० च्युताः ॥९॥

अथ योगसाधनं । सूर्यभेति । सूर्यमम १५। चन्द्रमम २। अनयोर्योगः १७। जातो व्यती-पातयोगः । अथ घटिकानयनम् । सूर्यनक्षत्रघटिकाः ३।०। चन्द्रनक्षत्रघटिकाः २५।४६। अनयोरन्तरे जाता योगघटिकाः १०।१४। अत्र दिननक्षत्रघटिकाः सूर्यनक्षत्रघटिकातोऽल्पाः सन्ति इति कारणत्वात् योगाद् एकयुक्तो योगो जातो वरीयान् योगः । पूर्वानीतघटिकाः १०।१४ खषट्च्युता जाताः परिचयोगस्य घटिकाः ४९।४६ ॥ ९ ॥

माधुरी व्याख्या—

सूर्यभेन्दुभयुतिः=सूर्यचन्द्रनक्षत्रयोर्योगः, युतिः=विष्कंभादियोगः, भवेत् । तद्घटी-विवरं=सूर्यचन्द्रनक्षत्रघटयोरन्तरं, अत्र=योगे, नाडिकाः=घटयः, स्युः । चेत्=चदि, भुमे=दिन-(चन्द्र-) नक्षत्रे, अल्पघटिकाः=सूर्यनक्षत्रघटीतोऽल्पघटयः, स्युः तर्हि योगकाः=सूर्यचन्द्रनक्षत्रघटयोर्युतिः, सकुः=एकयुक्तः, कर्त्तव्यस्तथा अस्य =योगस्य, घटिकाः = नाडयः, खषट्च्युताः = षष्टिशुद्धाः, कर्त्तव्याः ॥ ९ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्पकते गतरविमम=रवि, अभीष्टनक्षत्रघटिकाः=रवि, गत्यन्तरकलाः=८००, गतमम=विम, अभीष्टनक्षत्रस्य सूर्योदयतो घटी=विष, अतः मघ=६०-विष । यतो भभो-

गः = ८०० कलाः, अतो किंसादिको रविः = ८०० × रभ + $\frac{८०० \times रष}{६०}$ । एवं किं १-

दिको विधुः = ८०० × विभ + $\frac{८०० \times ६० - ८०० \times विष}{६०}$ । अनयोयोगे योगकलाः

८०० (रभ + विभ) + $\frac{८००}{६०} (६० + रष - विष)$ । ततः 'सार्कसितगोर्किताः खखा-

घोदूघृता' इत्यनेन योगः = रभ + विभ + $(\frac{६० + रष - विष}{६०})$ अत्र रभ + विभ = गत-

योगः । तथा यदि रष > विष तदा योगः = गतयोग + १ + $\frac{रष - विष}{६०}$ । तत्र भोग्-

घटीज्ञानार्थमेव खषट्च्युता क्रियन्त इत्युपपन्नम् ॥ ९ ॥

सूर्य और चन्द्रमाके नक्षत्रका योग योग (विष्कंभादि योग) होता है ॥ और इन्हींकी नक्षत्र घटीका अन्तर योगकी घटी होती है । अगर चन्द्र-नक्षत्र घटी सूर्यनक्षत्र घटीसे न्यून होवे तो उस घटीको ६० में घटाकर योगसंख्यामें १ को जोड़नेसे वास्तव योग होता है ॥ ९ ॥

उदाहरण—चन्द्रमाके नक्षत्र १११९।३१ और सूर्यके नक्षत्र २३।२६।१६ इनके प्रथमांकोंके अन्तर १२ में सूर्यनक्षत्रघटीसे चन्द्रमाकी नक्षत्रघटी न्यून है अतः एक जोड़ने से १० घृष योग गत और वर्तमान व्याधात योग हुआ । उपरोक्त दोनोंके नक्षत्र घटियोंके अन्तर १५।४५ में ६० का भाग देनेसे लब्धि ०।१६ को ६० में घटानेसे शेष ५९।४४ व्याधात योगकी घटी हुई ॥ ९ ॥

अथ पूर्णान्ते राहोरानयनमाह—

चक्राहताः सप्त यमौ खबाणा मासाहताः खं क्षितिरब्धिरामाः ।

भाघानयोः संयुतिरर्कशुद्धा भांशैर्युता शुक्लगमे तमः स्यात् ॥ १० ॥

अथ पूर्णास्तकाके राहुसाधनं । चक्राहता इति । सप्त यमौ खबाणाः ७।२।९०। चक्रा-८ हताः ९६।२२।४०। खं क्षितिरब्धिरामाः ०।१।३४। मासा-९७ हताः ०।६०।१९।३८। अघः षष्टिभक्तं मध्ये त्रिंशत्तक्तं जातम् २।२९।१८। अनयो रावबाणा संयुतिः ११।२१।५८। अर्क-१२ शुद्धा ०।८।२। सप्तविंशति-२७ भागैर्युता जाताः शुक्लगमे पूर्णिमान्ते तमो राहुः १।९।२।०। ॥ १० ॥

माधुरी व्याख्या—

सप्त(७) यमौ(२) खबाणाः(५०) चक्राहताः=चक्रेण गुणिताः कार्याः । खं(०) क्षि-
तिः(१) अब्धिरामाः(३४) मासाहताः=मासगणेन गुणिता कार्याः । अनयोः=द्वयोर्गुणन-
फलयोः भाषा=राश्यादिका या संयुतिः=योगफलं सा अर्कशुद्धाः, द्वादशरहिताः, भांशैः=
सप्तविंशतिकवैः, युता=सहिता, शुक्लगमे=पूर्णिमाऽवसन्ति, तमः=राहुः, स्यात् ॥ १० ॥

अत्रोपपत्तिः—

“शैका द्वौ खषरा अगोरिति” एकचक्रीवराहुमुवराश्यादिः=७।२०।५०।१०”, एक-
मासीवख भादिको राहुः=०।१०।३४।०” अत इमौ क्रमेणैवचक्रेष्टमासाभ्यां गुणितौ इ-

चक्रमासीयो भवेताम् । तयोयोगं चक्रगतिरबाद्वाद्वाराक्षिद्युद्धं कृत्वा ग्रन्थारम्भकालीने स्व-
स्यान्तराश्राहुक्षेपे "०।२७" योजयित्वा पूर्णिमान्तकालिको राहुः साधित इत्युपपन्नम् ॥ १॥

चक्रसे गुणित ७।२।६०, और मासगणसे गुणित ०।१।३४, ह्य दोनोंके राश्यादि योगको
१२ में घटानेसे शेषमें २७ अंशको जोड़नेसे पूर्णमासीके अन्तमें राहु होगा ॥ १० ॥

उदाहरण—चक्र ३८ और ७।२।५० के गुणनफल राश्यादि ५।२।१।०० में मास
समूह ६६ और ०।१।३४ के गुणनफल राश्यादि ३।१।३।२४।०० के योग राश्यादि ९।४।
२।४।०० को १२ राशिमैं घटाकर शेष राश्यादि २।२।५।३६।०० में २७ अंश जोड़नेसे पूर्णि-
मान्त कालिक राहु ३।२।२।३६।०० हुआ ॥ १० ॥

अथ सूर्योनयनं ग्रहणसंभवं चाह—

वेदघ्नगोहृद्रविभुक्तधिष्ण्यं तिथ्यन्तजोऽर्को गृहपूर्वकः सः ।

राहूनितः पर्वणि तद्भुजांशा मन्वल्पकाश्चेद्ग्रहसम्भवः स्यात् ॥ ११ ॥

अथ पर्वसाधनं वेदघ्नेति । रविभुक्तधिष्ण्यम् १६।३६।०। वेद-४ वनम् ६२।२४।०। नव-
भक्तं फलं राशयः ६। शेषम् ८।२४।०। त्रिंशद्गुणम् २६२।०।०। नवभक्तं फलं भागोः २६।
शेषम् ०।०। षष्टिगुणम् ०।०।०। नवभक्तं फलं कला ०। एवं विकला । ०। एवं जातस्तिथ्य-
न्तकाले राश्यादिः सूर्यः ६।२८।०।०। अथ ग्रहणसम्भवमाह । सूर्यः ६।२८।०।०। राहु-
१।६।२।०। नितः ६।२।२।६।०। अस्य भुजांशाः ७।२।०। चतुर्दशभ्योऽव्याः सन्ति अतो
ग्रहणसम्भवः ॥ ११ ॥

माधुरी व्याख्या—

रविभुक्तधिष्ण्यं = सूर्यभुक्तभक्षत्रं, वेदघ्नगोहृत् = चतुर्भिर्गुणित्वा नवभिर्भक्तं, कुर्यात्
तदा गृहपूर्वकः = राश्यादिकः, तिथ्यन्तजः = तिथ्यन्तकालिकः, अर्कः = सूर्यः, स्यात् ।
सः = सूर्यः, पर्वणि = पूर्णान्ते, राहूनितः = राहुरहितः कर्त्तव्यः । चेत् = यदि, तद्भुजांशाः =
राहुरनविभुजलवाः, मन्वल्पकाः = चतुर्दशभिर्मर्यादाः स्युस्तदा, ग्रहसम्भवः = ग्रहणसम्भा-
वना, स्यात् ॥ ११ ॥

अत्रोपपत्तिः—

कल्प्यते सूर्यभुक्तभम् = सुभ, चतुर्भिर्गुणितं तदा सूर्यभुक्तभचरणाः = ४ × सुभ । ततो
यदि नवभिश्चरणैरेको राशिस्तदा सूर्यभुक्तभचरणैः किमिथ्यनुपातेन राश्यादिकः सूर्यः =
 $\frac{४ \times सुभ \times १}{९} = \frac{४ \times सुभ}{९}$ । ततः "सपातसुबोऽस्य भुजांशाका यदा मन्वकाः स्या-

वृग्रहणस्य सम्भव" इति भास्करोक्तविधिना शेषोपपत्तिः सरलेश्युपपन्नम् ॥ ११ ॥

४ से गुणित तथा ९ से भाजित सूर्यके गत नक्षत्र तिथ्यन्त कालमें राश्यादिक सूर्य
होता है । पूर्णिमान्त कालिक सूर्यमें पूर्णिमान्त कालिक राहुको घटानेसे यदि शेषका
भुजांश १४ से अल्प होवे तो ग्रहणकी सम्भावना होती है ॥ ११ ॥

उदाहरण—४ और सूर्य नक्षत्रकी गत घटी ३।१।२९ के गुणनफल १५७।५६
में ९ का भाग देनेसे राश्यादिक पूर्णिमान्त कालिक सूर्य १७।१३।२६।१३" = ५।१३।
२६।१३" हुआ । सूर्यमें राहुको घटानेसे विराहु सूर्य १।२०।५०।१३ का भुजांश
१४ से अधिक होनेसे ग्रहणका संभव नहीं हुआ । अतः कल्पित सूर्य ३।६।५।५२
राहु ३।७।१०।३० विराहु सूर्य ०।१।४।१।२२ के भुजांश १४ से न्यून होनेसे ग्रहणकी
सम्भावना हुआ ॥ ११ ॥

११ × ४

अथ प्रासानयनमाह—

पिण्डनाड्यन्तराङ्गधनयुक्ता इनाः स्वर्गपिण्डाद्रिपिण्डात्क्रमाद्वाजिताः ।

व्यग्विनाडोर्लक्षैः स्वार्थयुक्ता भवेच्छ्रमिन्दो रविच्छ्रमकाद्युक्तवत् ॥१२॥

अथ प्रासानयनं । पिण्डेति । पिण्डषटीस्पष्टीकरणे गतेष्वपिण्डोत्पन्नषटिकानां यदन्तरं तस्य योऽङ्गिभूतयोश्चस्तेन इना द्वादश १२ ऊना युक्ताः कार्याः । स्वर्गपिण्डाद्रिपिण्डात् ११ । क्रमादिति । एकविंशतिपिण्डमारभ्य षष्ठपिण्डपर्यन्तमूनास्ततोऽग्रे सप्तपिण्डमारभ्य विंशतिपिण्डपर्यन्तं युक्ताः कार्याः । पिण्डनाड्यन्तरम् ३ । अल्पाङ्गिः ० । ४९ । अनेन अद्रिपिण्डात् विंशतिपिण्डमध्ये साधितपिण्डस्य विद्यमानत्वाद्युक्ताः १२ । ४९ । विराहकंसुखभागैः ७ । २ वर्जिताः ९ । ४३ । स्वार्ध- २ । ९१ युक्ताः । जातस्यन्द्रमासः ८ । ३४ । स्यंघासादि पूर्ववत् साध्यम् ॥ १२ ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वर्गपिण्डाद्रिपिण्डात्=एकविंशतिपिण्डात् सप्तमपिण्डाच्च, क्रमात्, पिण्डनाड्यन्तरांशयनयुक्ताः—पिण्डषट्पन्तरापदोनसहिताः, इनाः = द्वादश, व्यग्विनात् = व्यग्यसूयात्, दोर्लक्षैः = भुजांशौः, वर्जिताः = रहिताः, स्वार्धयुक्ताः = निजार्धसहिताः, इन्दोः = चन्द्रस्य, छन्नं=प्रासः, भवेत् । रविच्छ्रमकादि = सूर्यप्रासादिकं, उक्तवत्=पूर्वोक्तयुक्त्या स्यात् ॥१२॥

अत्रोपपत्तिः—

यतो हि चक्रांशे १६०° पिण्डाः २८ पठिताः, अतः प्रतिपिण्डान्तरांशा १३°=७८०' = ८००' (स्वल्पान्तरात्) । पिण्डान्तरषटी = षिष । अथ एकविंशतितमपिण्डात् षष्ठपिण्डं यावत् कार्कार्थं, सप्तमपिण्डात् विंशतितमं च यावत् मकरादिकं केन्द्रं भवतीति गोलस्थित्यवकोनतास्पष्टमेव तत्र केन्द्रवशाद्गतिकलेनोनयुता मध्यगतिः स्पष्टा भवतीति कर्कषकरादिकेन्द्रे गतिफलं धनं स्यात् । अनुपातेन चन्द्रगतिकलकला = $\frac{८०० \times \text{षिष}}{६०}$

$\frac{४० \times \text{षिष}}{३}$ । ततः कर्कादिमकरादिकेन्द्रबोक्षन्द्रस्पष्टगतिः = चंमग ± चंगक = ७९० ।

३५ ± $\frac{४० \times \text{षिष}}{३}$ । अतश्च "अथ शितरुचो बिम्बं मुक्तिर्युगाचक्रमाजिते" त्यनेनाङ्गुलादीन्दुबिम्बम् = $\frac{७९० \cdot ३५}{७४} \pm \frac{४० \times \text{षिष}}{३ \times ७४} = १०१४१ \pm \frac{२० \times \text{षिष}}{३ \times ३७}$ । एवं 'तदपि हिमगोर्बिम्बं त्रिष्वं निजेवालवान्वितं' इत्यादिना भूभाङ्गुलादिबिम्बम् =

$$\left(१०१४१ \pm \frac{२० \times \text{षिष}}{३ \times ३७} \right) \frac{३ \times १२}{११} - ८$$

$$= \left(\frac{३ \times १२ (१०१४१) \pm २४० \times \text{षिष}}{११} \right) - ८ = ३४१५८ - ८ \pm$$

$$\frac{\text{षिष } २४०}{३७ \times ११} = २६१५८ \pm \frac{\text{षिष} \times २४०}{३७ \times ११} । मानैकवचनम् = $\frac{\text{चंमि}}{२} + \frac{\text{भूयाधि}}{२}$$$

$$= \frac{३७३९}{२} \pm \frac{\text{पिच} \times २०}{२ \times ३ \times ३७} \pm \frac{\text{पिच} \times २४०}{३७ \times ११ \times २} = १८१४९ \pm$$

$$\frac{\text{पिच} \times १०}{१११} \pm \frac{\text{पिच} \times १२०}{४०७} = १८१४९ \pm \frac{\text{पिच} \times ७८}{२०३} \text{स्वल्पान्तरात् ।}$$

अतोऽनुपातो यदि परमशराङ्गुलेन खनवतुल्येन राह्वनसूर्यभुजज्या त्रिज्या "कार्क" तुरया लभ्यते तर्हि मानैक्यखण्डाङ्गुलेन केति मानैक्यखण्डाङ्गुलशरसंभवन्धिनी भुजज्या

$$\left(१८१४९ \pm \frac{\text{पिच} \times ७८}{२०३} \right) १२०$$

$$\left(१८१४९ \pm \frac{\text{पिच} \times ७८}{२०३} \right) ४$$

$$= \frac{२ \times २(१८१४९) \pm २ \times २(\text{पिच} \times ७८)}{३ \quad २०३ \times ३}$$

$$\text{द्राभ्यां भक्ते मानैक्यार्धखण्डाङ्गुलशरसंवेधिभुजांशाः} = \frac{२ \times (१८१४९)}{३}$$

$$\frac{२ \times (\text{पिच} \times ७८)}{६०९} \quad \frac{३७३८}{३} \pm \frac{\text{पिच} \times १५६}{६०९} \quad १२ \pm \frac{\text{पिच}}{१५६}$$

$$१२ \pm \frac{\text{पिच}}{४}, \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

"ततस्तच्छरोर्न भवेच्छन्न" मित्यनेन प्राप्तः = प्रा, अतः "तेंऽशा निभ्नाः शङ्करै"

$$\text{रित्यदिना शराङ्गुलानि} = \frac{\text{प्रास} \times ११}{७} = \frac{३}{२} \times \text{प्रासः} \left(\text{स्व. अं.} \right) = \text{प्रास} + \frac{\text{प्रास}}{२}$$

इत्युपपन्नम् ॥ १२ ॥

२१ वें और ७ वें पिण्ड के आगे पिण्डान्तर घटी के चतुर्थांश को १२ में क्रमशः घटाने और जोड़ने से जो हो व्यंग्वर्क के भुजांश को घटा कर शेष में शेष ही का भाधा जोड़ने से चन्द्रमा का प्राप्त होगा और सूर्य प्राप्त आदि का साधन पूर्ववत् करना चाहिये ॥ १२ ॥

उदाहरण—

पूर्वानीत पिण्डघट्यन्तर ४ का ४ या अंश १ को (पिण्डको ७-२१ के अन्दर होने से) १२ में जोड़नेसे १३ इसमें बिराहुसूर्यके भुजांश ११४१ को घटाकर शेष १२१ १९ में इसीका भाधा ६१९ को जोड़नेसे चन्द्रमाका प्राप्तमान १८१२८ हुआ ॥ १२ ॥

अथ चन्द्रबिम्ब-भूमाबिम्बयोरानमनमाह—

विद्यंशोशाः पिण्डनाक्यन्तरस्य षष्ठोनाक्याः स्वर्गपिण्डात्रिपिण्डात् ।

ग्लौबिम्बं स्यात्तदुत्तुर्वीप्रमा स्यात् त्रिभ्रस्यार्धशोर्नोन्युक्तानि भानि ॥ १३ ॥

अथ चन्द्रबिम्बभूमासाधनमाह । विद्यंशोशा इति । पिण्डनाक्यन्तरम् ३ । अल्प वर्कशाः ० । ३० । अनेन विद्यंशोशाः १०१४० अत्रिपिण्डस्य विद्यमानत्वाद्युक्ता जातं चन्द्रबिम्बम् ११११० अथ भूमासाधनम् । पिण्डान्तरम् ३ । त्रिभ्रम् ९१ । अल्प पञ्चमशे ११४८ अत्रिपिण्डस्य सप्तवानानि २० युक्तानि जाता भूमा २८१४८ ॥ १३ ॥

माधुरी व्याख्या—

स्वर्गपिण्डाद्रिपिण्डात् = एकविंशतितमपिण्डात् सप्तमपिण्डाच्च, पिण्डनाभ्यन्तरस्य = पिण्डघटिकाविबरस्य, षष्ठोनाढ्याः=षष्ठांशेन 'क्रमेण' रहितसहितः, बिम्बंशोः = निजतृतीयांशरहितैकादश, त्र्योविम्बं = अङ्गुलादि विधुबिम्बं स्यात् । तद्वत् = तथा, त्रिघ्नस्य = त्रिगुणितस्य पिण्डनाभ्यन्तरस्य, अक्षांशोनयुक्तानि = पञ्चमांशेन क्रमेण रहित-सहितानि, भानि = सप्तविंशतिः, उर्ध्वप्रभा = भूमाबिम्बं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

$$\begin{aligned} \text{पूर्वयुक्तस्याऽङ्गुलादीन्दुबिम्बम्} &= १०।४१ \pm \frac{२० \times \text{पिंघ}}{३ \times ३७} \\ &= १०।४० \pm \frac{\text{पिंघ}}{३ \times ३७} = \frac{\text{अं. व्यं.}}{१०।४०} + \frac{\text{पिंघ}}{६}, (\text{स्व. अं.}) = \frac{\text{अं.}}{१० + \frac{३}{६}} + \frac{\text{पिंघ}}{६} \\ &= \frac{१}{३} + १० + \frac{२}{३} - \frac{१}{३} \pm \frac{\text{पिंघ}}{६} = ११ - \frac{१}{३} \pm \frac{\text{पिंघ}}{६} \quad \therefore \text{उपपन्नं चन्द्रबिम्बम् ।} \\ \text{एवमङ्गुलादि भूमाबिम्बम्} &= २६।५८ \pm \frac{\text{पिंघ} \times २४०}{३७ \times ११} = २६ + \frac{६६}{६} \pm \\ \frac{\text{पिंघ} \times ३ \times ८०}{३७ \times ११} &= २६ + \frac{३९६}{३७} \pm \frac{\text{पिंघ} \times ३}{३७ \times ११} = \frac{३९६}{३७} + २६ + \frac{३९६}{३७} - \frac{३९६}{३७} \pm \frac{\text{पिंघ} \times ३}{५} = \\ &= २७ - \frac{३}{५} \pm \frac{\text{पिंघ} \times ३}{५} \end{aligned}$$

अत्राचार्येण स्वर्णांतरात् $\frac{३}{५} = ०$, कल्पितं तथा सति भूमाबिम्बमानम् = $२७ \pm \frac{\text{पिंघ} \times ३}{५}$ । इत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

२१ वें और ७ वें पिण्डसे पिण्ड घटीके अन्तरके षष्ठांशसे क्रमशः ऊन और युत स्वतृता-यांशोन ग्यारह (१०।४०) चन्द्रमाका बिम्ब होता है । एवं त्रिगुण पिण्डघटयन्तरके पञ्च-मांशसे क्रमशः ऊन और युत २७ भूमाका बिम्ब होता है ॥ १३ ॥

उदाहरण—पिण्डघट्यंतर ४ का ६ ठा अंश ००।४० को १०।४० में जोड़नेसे चन्द्रमाका बिम्ब ११।२० हुआ । और $\frac{४ \times ३}{५} = २।२४$ को (पिण्डको ७-२१ के अन्दर होनेसे) २७ में जोड़नेसे भूमाका बिम्ब २९।२४ हुआ ॥ १३ ॥

अथ प्रतिमासं वारादिचालनमाह—

वारादिके भूः कुगुणाः स्वबाष्पा पिण्डे द्वयं भे द्वयमरिषानाभ्यः ।

क्षेप्याः क्रमेण प्रतिमासमथ राहौ युगाङ्काः कक्षिका बियोज्यः ॥१४॥

अथ प्रतिमासं वारादि चालनमाह । वारादिके भूरिति । कार्तिकशुक्रप्रतिपदि वाराङ्कम् ४।३६। वारघटीषष्ठे युथाक्रमं भूः १ कुगुणाः ३१ स्वबाष्पाः ५० । योजिता नार्त मार्गशीर्ष-शुक्रप्रतिपदि वाराङ्कम् ६।१।५६। मासादौ पिण्डः १७।१८।४२। उपरि द्वयं योजितं जासो-ऽधिममासादौ पिण्डः १९।१८।४१। मासादौ नक्षत्रभ्रमकः १४।३९।१६। उपरि द्वयं श्रितिकासु

एकादश योजिता जातोऽग्निमासादौ नक्षत्रध्रुवकः १६।१०।१६। राहौ १।१।२।० युगाङ्काः ९४
कलिका विद्योजिता जातोऽग्निमासि राहुः १।३।२८।० ॥ १४ ॥

॥ इति पञ्चाङ्गानयनग्रहणाधिकारोदाहरणम् ॥

माधुरी व्याख्या—

.वारादिके=वारादौ, भूः=एकः, कुगुणाः=एकत्रिंशत्, खबाणाः=पंचाशत् ; पिण्डे,
द्वयं=द्वौ; भे=नक्षत्रे, द्वयं=द्वौ; ईशानाद्यथः=एकादश घट्यश्च, क्रमेण प्रतिमासं, क्षेप्याः =
योज्याः । अत्र, राहौ, युगाङ्काः=चतुर्नवतिः, कलिकाः=क्षिप्ताः, “प्रतिमासं,, विद्योज्याः=
स्याज्याः, शोधनीया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यत् एकस्मिन्धान्द्रमासे सप्तभक्तावशिष्टसावनदिनाद्यं=१।३।१।५०; स्वस्पांतरात् पिण्ड-
मानम्=२, नक्षत्रादिकं च २।१।१, इति पूर्वोक्तप्रकारैः स्पष्टमेवातः प्रतिमासमेतावता
स्वस्वमानेषु क्षेपणेनेष्टमासिकं दिनाद्यं स्यादेव ।

• तथा च “राहोन्नयं कुशाशिन” इत्यनेन दैनिकराहुगतिः ३।१।११” इयमेकमास-
संबन्धिसावनदिनाद्युत्थेना—“२९।३।१।५०” नेन गुणिता ९० क्षिप्ता भवन्ति ता विलो गति-
त्वाद्वाहौ शोभिता वास्तवो राहुर्भवतीत्युपपन्नम् ॥ १४ ॥

हर एक महीनेमें १।३।१।५० वारादिमें, २ पिण्डमें, और २।१।१० नक्षत्रमें जोड़ना चाहिए ।
एवं राहुमें हर एक महीनेमें १अंश३४ कला घटाना चाहिए ॥ १४ ॥

उदाहरण—प्रसफुट ही है ॥ १४ ॥

युगेद्वरकृता टीका कपिलेद्वरसंस्कृता ।

पञ्चाङ्गग्रहणे खैव ‘माधुरी’ पूर्णतां गता ॥ १५ ॥

इति पञ्चाङ्गग्रहणाधिकारः ॥ १५ ॥

अथोपसंहाराधिकारः ॥ १६ ॥

तदादौ द्व्यब्धीन्द्राख्ये शकेऽहर्गणानयनमाह—

द्व्यब्धीन्द्राः शकरहितास्ततो भवामं चक्राख्यं रविहतशेषकं तु हीनम् ।

सैत्राद्यैः पृथगमुतः सद्यग्नचक्रात् सिद्धाख्यादमरफलाधिमासयुक्तम् ॥१॥

सत्रिभ्रं तिथिरहितं निरुप्रचक्राङ्गांशाख्यं पृथगमुतोब्धिषट्कलब्धैः ।

ऊनाहैर्वियुतमहर्गणो भवेद्वै वारः स्याच्छुरहतचक्रयुगणोञ्जात् ॥ २ ॥

अथ द्व्यब्धीन्द्राख्ये शके ग्रहज्ञानार्थमहर्गणसाधनमाह । द्व्यब्धीन्द्राः १४४२ । शकेन
१४४१ रहिताः १ । अस्मादेकादश ११ अंशं कल्यम् ० । चक्रम् ० । शेषाङ्कं रविहतम् १२ ।
चंद्रतो गतमासाः ३ तैर्हीनम् ९ । पृथक्स्थम् ९ । सद्यग्नचक्रम् ० । युतम् । ९ । सिद्धाख्यम्
३३ । अमर-३३ फलाधिमास-१ युक्तं पृथक्स्थं जातो मासगणः १० । सत्रिभ्रम् ३०० ।
तिथि १४ रहितम् २८६ । निरुप्रचक्राङ्गांशाख्यम् २८६ । पृथक्स्थ-२८६ मस्मादब्धिषट्क ३४
कल्ये ४ ऊनाहैर्वियुतं जातोऽहर्गणः २८२ । शरहतषकं ० युक्तं महर्गणः २८२ । सप्ततो
जाता बुधवासः ॥ १-२ ॥

माधुरी व्याख्या—

शकरहिताः=इष्टशकोनाः, द्व्यब्धीन्द्राः=द्विचत्वारिंशदधिकचतुर्दशसंज्ञिता १४४२, ततः=

अनन्तरं तदन्तरं, भवाप्तं = एकस्यभिर्भक्तं, चकार्थं = चक्रनाम स्यात् । तु=पुनः रविह-
तशेषकं = द्वादशगुणितशेषं, चैत्राद्यैः = चैत्रादिचान्द्रमासैः, हीनम् = रहितं, असुप्तः =
अस्मात्, पृथक् = स्थानांतरस्यात्, सद्यन्नचक्रात् = सद्यगुणितचक्रात्, सिद्धाडपात् = चतु-
विंशतिसहितात्, अमरफलाधिमासयुक्तं = त्रयत्रिंशता लघ्वाधिमासेन सहितं, सत्रिंशत् =
त्रिंशद्गुणितं, तिथिरहितं = इष्टतिथिसंख्यया हीनं, निरप्रचक्रांगांशाढ्यं = निश्शेषेण
चक्रषष्ठांशेन युक्तं, असुतः, पृथक्, अग्निषट्कलब्धैः, = चतुःषष्टिभक्तलब्धिसमैः,
ऊनाहैः = क्षयाहैः, वियुतं = रहितं, अहर्गणः, भवेत् । शरहतचक्रयुगगाः = पंचगुणित-
चक्रयुगाहर्गणः, अञ्जात् = चन्द्रात्, प्राक् = पूर्वं, वारः = वासरः, स्यात् ॥ १-२ ॥

अज्ञोपपत्तिः—

इयन्धीन्द्राश्लेषशके ऋणावशेषात् पूर्वाहर्गणानयनवैपरीत्यं धनर्णयोर्भवत्येव । किन्तु
ग्रंथारंभकालिकाधिमासशेषाद्- $\frac{2}{3}$ स्मात्, $\frac{2}{3}$ अधिमासशेषं स्वल्पान्तरात् सिद्धस्यतो
विलोमाहर्गणानयने चतुर्विंशतिर्युक्ता । वारानयने विलोमाहर्गणस्यात्त्वचन्द्राद्विलोमेन वारो
गणितः । शेषं वास्तवाहर्गणात् विलोमेन सर्वं स्पष्टमित्युपपन्नम् ॥ १-२ ॥

इष्ट शकेको १४४२ में घटाकर शेषमें ११ से भाग देनेसे लब्धि चक्र होता है । शेष
और १३ के गुणनफलमें चैत्रादि गत महीनोंको घटाकर शेषको पृथक् रखकर उसमें द्विगुणि-
तचक्र और २४ को जोड़कर ३३ से भाग देनेसे लब्धि (अधिमास) को पृथक् स्थित शेषमें
जोड़कर इसे ३० से गुणाकर गत तिथिको घटा कर उसमें चक्रके षष्ठांश लब्धिको जोड़कर
पृथक् रखना चाहिये । एक स्थान में ६४ से भाग देनेसे लब्धि क्षय दिनको द्वितीय स्थानमें
घटानेसे अहर्गण होगा । अहर्गणमें पंचगुणित चक्रको जोड़नेसे सोमवारसे पूर्व (उवटी
गिनतीसे) दिन होगा ॥ १-२ ॥

उदाहरण—शके १४४० ज्येष्ठ शुक्ल पूर्णमासी रविवारमें अहर्गणानयन--

१४४२—१४४० = २ । २ + ११ = ० = चक्र, शेष = २ । ∴ २ × १२ = २४ ।
२४—२ = २२ । ० × २ + २४ = २४ । २२ + २४ = ४६ । ४६ ÷ ३३ = १ + $\frac{2}{3}$
अधिमास । अतः २२ + १ = २३ । २३ × ३० = ६९० । ६९०—गततिथि ५४ =
६३६ । ६३६ + ० चक्र = ६३६ । ६३६ ÷ ६४ = १० + $\frac{5}{8}$ = क्षयाह । ६३६—१० =
६२६ = अहर्गण ।

वारानयन—० × ५ = ०, ६६६ + ० = ६६६ । ६६६ ÷ ७ = ९५ + $\frac{1}{7}$ । अतः
शेष = १, इसमें सोमवारसे विलोम १ रविवार हुआ ।

इस अहर्गणपरसे “स्वखनगणवहीनो ध्रुवजोर्कञ्जशुक्राः” इत्यादि पूर्वोक्त प्रकारसे
अहर्गणोत्पन्न सूर्य ००।९।२६।२५ को चक्र० गुणित सूर्यकी ध्रुवा (०।१।४९।११)
× ० = ०।०।०।० और सूर्यके क्षेप ११।१९।४१।०० के योग ११।१९।४१।०० में
घटानेसे अहर्गणोत्पन्न मध्यम सूर्य = (११।१९।४१।००)—(००।९।२६।२५) =
११।१०।१४।३५ हुआ ॥ १-२ ॥

अथ इयन्धीन्द्राश्लेषशकाहर्गणाद्ग्रहानयनमाह—

चक्रनिम्नध्रुवोपेताः स्वशेषा युगणोद्भवैः ।

खेटैरुनाः स्युरिष्टाहे इयन्धीन्द्रास्यः शको यदा ॥ ३ ॥

अथ ग्रहलोचनमाह । ध्रुवः ०।१।४९।११ चक्र-० निष्पन्नः ०।०।०।० जनेव रविशेषः

११।१९।४१।०। युक्तः ११।१९।४१।०। अहर्गणोत्पन्नसूत्रेण ९।७।१६।२६
रहितो जातः सूर्यः २।१०।४४।३४ ॥ ३ ॥

माधुरी व्याख्या—

यदा, शकः=इष्टशाकवस्वरः, व्यन्धीन्द्रात्पः=द्विचत्वारिंशदधिकचतुर्दशशतान्पूयः,
तदा, चक्रनिम्नप्रवोपेताः=चक्रगुणितप्रवैः सहिताः, स्वत्तेपाः, शुगणोद्भवैः = अहर्गणोत्पन्नैः
खेटैः = प्रहैः, ऊनाः = हीनाः, इष्टाहे=अभीष्टदिने, प्रहाः, स्युः ॥ ३ ॥

अत्रोपपत्तिः—

विकोमाहर्गणस्वर्णत्वात्तदहर्गणोद्भवो ग्रहोऽधनो जायते, तथा तत्र चक्रस्याधनत्वात्-
क्रुषिता प्रुवा अपि अधना जायन्ते । ततो “दिनगणभवखेटदक्षकनिम्नप्रवोन” इतिपूर्वोक्त्या
ऋणात्मके दिनगणोद्भवे प्रहे ऋणात्मकस्य चक्रगुणितप्रुवस्य संशोधनेन ततस्तत्र प्रन्वा-
रम्भक्षेपयोगेनाभीष्टाहे प्रहः=वे + { -अहर्गणोत्पन्नग्रह - (-च × धु०) } =

क्षे + च × धु—अहर्गणोत्पन्नग्रहः । अत उपपन्नम् । संशोधकः ॥ ३ ॥

• अहर्गणोत्पन्न ग्रहको प्रन्वारम्भ काकिक अपने क्षेपमें बटाकर शेषको चक्रगुणित अपने
प्रुवामें जोड़नेसे अभीष्ट दिन सम्बन्धी ग्रह होगा ॥ ३ ॥

अथात्मनः सरस्वत्वं प्रकटयति—

पूर्वं प्रौढतराः कचित्किमपि यच्चक्रुर्धनुज्यै विना

ते तेनैव महातिगर्वकुभृदुच्छृङ्गेऽधिरोहन्ति हि ।

सिद्धान्तोक्तमिहाखिलं लघु कृतं हित्वा धनुज्यै मया

तद्गर्वो मयि मास्तु किञ्च यदहं तच्छास्त्रतो वृद्धधीः ॥ ४ ॥

अथ पूर्वोच्यार्थाणां सगर्वत्वमात्मनः सविनयत्वं वाह । पूर्वति । पूर्वं भास्करादयः प्रौढ-
तराः कचित्काले त्रिप्रदनादौ किमपि ग्रहकर्मच्छायादि धनुज्यै विना चक्रुः । ते तेनैव कार-
णेन महा अतिगर्वलक्षणो यः कुभृत् पर्वतस्तस्य उत् ऊर्ध्वं शृङ्गे शिखरे अधिरोहन्ति । यत्-
स्तैश्चकर्म । ‘इति कृतं लघुकामुं कश्चिजिगीमहणकर्म विना घुतिसाधनम्’ इत्यादि । इहा
स्मिन् ग्रन्थे मयाऽखिलं सर्वं सिद्धान्तोक्तं कर्म धनुज्यैविधि हित्वा लघु सुगमं कृतं तत्
तस्मात् तेषां गर्वो मयि किं मास्तु मयि तु न । यद्यस्मात् कारणात् अहं तच्छास्त्रतस्तेषां
भास्करादीनां शास्त्रमवलोक्य वृद्धधीरस्मि तच्छास्त्रं विकोक्य मम बुद्धिविस्तृता अतस्त-
द्गर्वो मयि नास्त्विति ॥ ४ ॥

माधुरी व्याख्या—

पूर्वं=आद्याः “पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या, इत्यमरः, प्रौढतराः = प्रवृद्धतमाः “प्रवृद्धं
प्रौढमोहित” मित्यमरः (प्रौढशब्दात्तरमेयस्विष्टाः प्रकर्ष इति प्रकर्षार्थकः तरप्रत्ययः),
कचित्=कुत्रापि, धनुज्यै=चापजीवे, विना=हित्वा, किमपि = ग्रहफलादि, चक्रुः = अकार्षुः,
ते=आद्यप्रौढाः, तेनैव=चापजीवे विना ग्रहफलानयनेनैव, महातिगर्वकुभृदुच्छृङ्गे=अस्यंताईक-
तिशिखरिशिखरे अधिरोहन्ति=उन्नच्छन्ति । इह हि=अत्र तु, धनुज्यै=चापजीवे, हित्वा=त्य-
क्त्वा, मया=गणेशेन, अखिलं=निखिलं, सिद्धान्तोक्तं=सिद्धान्तखिदान्तितं कर्म, लघु=स्वल्पं,
कृतं = अकारि । परं मयि = गणेशे, तद्गर्वः = तत्कृताहङ्कारः, मास्तु=न भवतु । यत्=
यस्मात्, अहं = गणेशः, तच्छास्त्रतः = आद्याचार्यशास्त्रात्, वृद्धधीः=वर्धितबुद्धिः, किं न=
नास्मि ? किन्तु पूर्वोच्यार्थप्रचारितप्रथमपठनावलोकनादिनाऽहं परं बुद्धिबालस्यैति सगर्वो-
किरिति दिक् ॥ ४ ॥

विष्णु आधावाच्योने बाप और जीवाको छोड़कर कहाँ कुछ प्रह्लादादिके आनयन प्रकारको कह कर अत्यंत गौरव रूपःपहाड़ोंके शिखर पर चढ़ा। मैंने तो इस मन्थमें बाप और जीवाको छोड़कर सिद्धान्तोक्त सारी क्रियायोंको सरलतासे कही है। मुझे इसका अहंकार न होवे। क्योंकि उन्हीं प्राचीनवाच्योंके आश्रयसे मेरी बुद्धिकी वृद्धि हुई है ॥ ४ ॥

अथ ग्रन्थाऽलङ्कृतिमाह—

नन्दिप्राम इहापरान्तविषये शिष्यादिगीतस्तुति-

योऽभूत्कौशिकवंशजः सकलसच्छास्त्रार्थवित्केशवः ।

सूनुस्तस्य तद्वृत्रिपद्यमजनाल्लब्धवाचबोधांशकं

स्पष्टं वृत्तविचित्रमल्पकरणं चैतद्गणेशोऽकरोत् ॥ ५ ॥

अथाऽलङ्कारकलोकात्माह । नन्दिप्राम इति । अपरान्तविषयेऽपरा पश्चिमदिक् तस्या अन्तः प्राप्ताः । तस्मिन् विषयः स्वार्थं यस्य स तस्मिन् नन्दिप्रामे केशव आसीत् । किन्भूतः । शिष्यादिभिर्गीतः स्तुतः । कौशिकगोत्रजः कौशिकवंशोत्पन्नः । सकलसच्छास्त्रार्थवित् सर्व-समीचीनशास्त्रार्थवेत्ता । एवंविधः केशवस्तस्य सूनुर्गणेशः । तद्वृत्रिपद्यमजनात् तद्वरक-कमलसेवनात् किञ्चिद्वबोधांशकं ज्ञानकवं लब्ध्वा प्राप्य इदं करणं स्पष्टं स्पष्टार्थं वृत्तना-लङ्करो निर्विचित्रम् । अर्थेन बहुलं च प्तदकरोत् कृतवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीदिवाकरदैवशास्त्रमजविद्यनाथदैवशिरचितं सिद्धान्तरहस्योदाहरणं समाप्तम् ।

माधुरी व्याख्या—

इह = अत्र, अपरान्तविषये = पश्चिमप्रान्तदेशे, नन्दिप्रामे = नन्दिनामनगरे, शिष्या-दिगीतस्तुतिः=शिष्यपुत्रादिभिः कृतस्तवकः, कौशिकवंशजः = कौशिकगोत्रः, सकलसच्छा-स्त्रवित्=निखिलोत्तमशास्त्रज्ञाता, केशवः = केशवनामा (प्रह्लादौतुकग्रंथनिर्माता,) यः, अभूत्, तस्य = केशवस्य, सूनुः=सुतः, गणेशदैवज्ञः, तद्वृत्रिपद्यमजनात् = तस्य केशव-स्य पदकमलसेवनात्, अवबोधांशकं = ज्ञानकवं, लब्ध्वा=प्राप्य, स्पष्टं=प्रस्फुटं, वृत्तवि-चित्रं छन्दोमिचित्रितं, एतत्=प्रह्लादचरितं, अकरोत् = चकार ॥ ५ ॥

इस देशके पश्चिम प्रदेशस्थ नन्दिनामके नगरमें शिष्य पुत्रादिके प्रसंगित कौशिक गोत्रो-त्पन्न समस्त प्रशस्त शास्त्रोंके जानकार जो केशव नामके आचार्य हुए उनके पुत्र गणेश-दैवज्ञने उनके चरण कमलको सेवासे ज्ञान पाकर स्पष्ट और अनेक छन्दोंसे सुशोभित इस छोटे 'प्रह्लादचरित' नामक ग्रन्थकी रचना की ॥ ५ ॥

युगेरवरकृता टीका कपिकेवरसंस्कृता ।

अध्याये चोपलहारे 'माधुरी' पूर्णता गता ॥ १६ ॥

इत्युपसंहाराधिकारः ॥ १६ ॥

इति मिथिलामहीमहाकाव्यमूल-मोसमिरजापुर-पुरस्थ-शुजन्करपुरजिकान्तर्गत-

मण्डेसरा-संस्कृतविद्यालयप्रधानाऽध्यापक-श्रीमोतिलीर्थ-श्रीमोतिबाबाय-

आपुत्रेद्वारार्थ-पंडितश्रीयुगेरवरकृताऽध्यापक्योपपासनाकोदाहृति-

शिविहमापुरीटीकाभिन्वितं श्रीगणेशदैवज्ञकृतं प्रह्लादचरित

सम्पूर्णम् । श्रीरत्न । शुभसंस्तु ।

समाप्तार्थं ग्रन्थः ॥

